

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૭૨૪ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ ૮૪૫૨૧૨ જ્ઞાતિ દર્શન

વિષય ૬૪૩

વ્યવહાર-નીતિદર્પણ.

ભાગ ૧ લો.

સ્ત્રીપુરુષોને સન્માર્ગ દર્શાવનાર, વ્યવહાર, નીતિ અને ધર્મનું
જ્ઞાન આપનાર અને આ લોક તથા પરલોક સુધારનાર
ઉત્તમોત્તમ સૂત્રો તથા પદોવાળો એક ગ્રંથ.

કર્તા:-જગજીવન કાલિદાસ પાઠક.
(ભોળાદ-ધોળકા તાલુકો)

પ્રકાશક:-જી. એમ. જાગુષ્ટે.

ત્રાણ દરવાજા-અમદાવાદ.

સોલ એજન્ટ-મહાદેવ ગમચંદ્ર જાગુષ્ટે બુકસેલર.

ત્રાણ દરવાજા-અમદાવાદ.

આકૃતિ ૧ લી. સને ૧૯૨૦. પ્રત ૧૦૦૦

અમદાવાદ ધી “ ડાયમંડ ન્યુઝિલી ” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં
પરીજા દેવીદાસ છાત્રલાલે છાપ્યું.

મૂલ્ય રૂ. ૨૫.

૮૧૦૧૧૮

ગ્રંથાલય
અધિકારકે સર્વ હક્ક સ્વાધીન રાખ્યા છે.
ગુજરાતી ગાંધીસર્જન સંગ્રહ

વાંચવા લાયક રસિક નવલકથાઓ.

નોકરીનો ઉમેદવાર (સચિત).	૧—૪—૦
સંસાર કે નરકાગાર ?	૧—૪—૦
મુરદેવી (ભા. ૧-૨-૩).	૫—૦—૦
રાજા દેવીદાસ.	૨—૮—૦
મણીમોહન.	૨—૮—૦
સ્નેહમયી અને વિપમયી.	૨—૦—૦
દૂતરો કે કાળ ?	૧—૮—૦
મહાકાળીનું ખૂટા.	૨—૦—૦
અલાકિદીનનો ઉદ્ધવ.	૨—૦—૦
ખૂન કે બદલું ?	૧—૦—૦
કમનસિય લીલા ભા. ૧-૨.	૩-૧૨-૦
મધુરમિલન.	૧-૧૨-૦
સૌંદર્યવિજય ભા. ૧-૨-૩-૪.	૧૦-૦-૦
દસલાખનો દલો.	૨—૦—૦
કલંકિત કુમારિકા.	૨—૦—૦
સુંદર અને વિદ્યાનંદ.	૧—૪—૦
કામાંધકામિની.	૨—૦—૦
બેગમમહાલ ભા. ૧-૨.	૩—૮—૦
પંદરલાખપર પાણી.	૧—૦—૦
મધુરમધુરી.	૧—૮—૦

મળવાનું કેદાણું:-

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગૃષ્ટ બુકસેલર.

અમદાવાદ.

ડીઝ લાઇનેસ નામદાર મહારાજા શ્રી નરવરસિંહજી, પોરબંદર

અર્પણપત્રિકા.

અખંડપ્રૌઢપ્રતાપ, ગૌઆઘાણ પ્રતિપાળ, માણતવંશમણિ, ખુદાવિંદ,
મેકનામદાર હીઝહાઈનેસ, પોરખંદર રાજ્યસ્થાનના નરેંદ્રવંશ
મહારાજ મહારાણાશ્રી નટવરસિંહજી સાહેબ.

આખા ભારતવર્ષમાં પવિત્રતા, કુલિનતા ને શૂરવીરતામાં પ્રશંસા-
પાત્ર મનાએલા ઉચ્ચ જોડવાવંશમાં જન્મ લઈ આપ નામદારશ્રીએ
વંશને ઉજ્જવળ કરેલો છે. આપ નામદારશ્રીએ રાજકુમાર કોલેજમાં
કેળવણી લઈ હિંદના સમગ્ર રાજકુમારોની લેવાતી “ડીપ્લોમા”
પરીક્ષા પ્રથમ પંક્તિએ અને ઉંચે નંબરે પસાર કરી વિદ્વતા પ્રકા-
શિત કરેલી છે. વળી શાણી સરકારે પણ આપ નામદારશ્રીને “મહા-
રાજ” ના માનવંતા ઇતિહાસથી શોભાવી સન્માનિત કરેલા છે. વળી
જેમ આપ નામદારશ્રીની ઉદારતા, ગંભીરતા, નીતિમત્તા ને પ્રજાવત્સ-
લતા અદ્વિતીય છે તેમ આપ નામદારશ્રી પાંડે વિદ્વાન હોઈ વિદ્યાની
અને વિદ્યાનોની કદર જાહેર છે. આવા આવા અનેક સદ્ગુણોથી મુગ્ધ
બની મહારો રચેલો “વ્યવહાર નીતિદર્પણ” (ભાગ ૧ લો)
નામનો ગ્રંથ-જે મહામાંગલિક સમયે આપ નામદારશ્રી રાજ્યની લગભ
શ્રીમાનના પવિત્ર અને વિદ્યાવિભૂષિત યશસ્વી કરમાં ગ્રહણ કરો છો;
તેજ સમયે પરમભક્તિભાવે આપશ્રીની સેવામાં એક પુણ્યમાળાની
બેટરપે સમર્પુ છું; ને સ્વીકારી મને ઉપકૃત કરશે એવી અભિલાષા છે.

સુદામાપુરિ.
વંશંતપંચમી.
વિક્રમાઈ ૧૯૭૬.

આપ નામદારનો કૃપાકાંક્ષી
જગજીવન કાલિદાસ પાઠક;
હેડમારતર તા.૩૦ સ્કૂલ-પોરખંદર.

નવદંપતીને શિખામણ.

પતિપત્નીઓએ આ પુસ્તક પોતાના નિલના મિત્ર તરીકે સાથે રાખવું જોઈએ. સોનેરી પાકું પૂઠું. કિં. રૂ. ૧-૮-૦

સતીમંડળ અને સ્ત્રીપુરૂષોના ધર્મ.

ભાગ ૨, આ પુસ્તકમાં સતી સ્ત્રીઓના શિક્ષણુયોગ્ય, અદ્ભુત રસિક ચરિત્રો અને ધરસંસાર ઉપયોગી વિષયો છે. પવિત્ર આદર્શ અને સાધવી સતીઓનાં બોધપ્રદ અનુપમ સેંકડો જીવનચરિત્રોનો સમુદાય સ્ત્રીઓને ખાસ વાંચવા યોગ્ય છે. કિંમત દરેક ભાગની રૂ. ૩-૦-૦ મુજબ રૂ. ૬-૦-૦

રાણી વ્રજસુંદરી.

વ્રજસુંદરીનો ભીષણ પ્રતિશોધ, આહ્વાણ કન્યામાંથી રાજરાણી થઈ પતિ કાળાપહાડની સ્થાને રણભૂમિમાં ફૂટી પડવું આદિ અનેક સત્ય ઐતિહાસિક ઘટનાઓથી ભરપૂર આ નવલકથા પ્રત્યેક સ્ત્રી પુરુષને વાંચવા લાયક છે. કિંમત રૂ. ૨૥

મધુરમિલન.

તમારા જીવનમાં રસિકતાનો ઝરો વહેવડાવવો હોય, તો તમારી પત્નીને આ નવલકથા વંચાવો, તમે વાંચો, પ્રેમની દિવ્યતા શીખો અને તમને પૃથ્વીપર સ્વર્ગ દેખાશે. કિંમત ૧-૨૨-૦

ચરિત્રચંદ્રિકા-આમાં ઋષિયો, યોગીયો, ધર્મપ્રવર્તકો, પેગમ્બરો વગેરે વગેરે ૮૩ મહાન પુરૂષોના વૃતાન્ત વિસ્તારપૂર્વક આપેલા છે. પુસ્તક એક સુબોધક મિત્ર સમાન છે. કીં. રૂ. ૨૥

મળવાનું ઠેકાણું:—

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે બુકસેલર.

ત્રણ દરવાજા-અમદાવાદ.

પ્રસ્તાવના.

પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ, બાળકો, યુવાનો અને વૃદ્ધો, ગરીબો તથા શ્રીમંતો, સેવ્યો અને સેવકો, ઉપરીઓ અને તાબેદારો, ગૃહસ્થો અને ત્યાગીઓ, એ સર્વેને ઉપયોગી થાય અને ઉન્નતિના સાધનરૂપ અને એવું કોઈ રસમય સ્વતંત્ર પુસ્તક લખી આપવા મહારા સન્મિત્ર રા. રા. ગોવિંદરાવ મહાદેવ જગજીની માગણી થતાં તેમની સચિવશ્રીઓ આ “વ્યવહાર-નીતિદર્પણ” ગ્રંથનો પહેલો ભાગ આજે સુગવાચકોના કરકમળમાં મુકાય છે. ને બીજો ભાગ મૂકવા અભિલાષા છે.

મહારાં આટલાં વર્ષોના વાંચનથી, અનુભવથી અને સત્સમાગમથી મહેં યથામતિએ જે કાંઈ જાણ્યું છે ને સત્ય માન્યું છે; તે આ ગ્રંથમાં સરળભાષામાં ઉતારવા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. તાત્પર્ય કે ખડ્ડ કહું તો આમાં જે કાંઈ છે તે મહેં વિવિધ સ્થળોએથી વાંચેલું કે સાંભળેલું છે. ને તે તમામ મારા વર્તનમાં હું ઉતારી શક્યો છું એમ કહેવાનો લેશ પણ હું દાવો કરતો નથી. પણ તે મને રૂચે છે એ તો ચોક્કસ છે, ને મહારી એટલી પણ ખાત્રી છે કે આ ગ્રંથનું કોઈપણ સૂત્ર આચરણમાં મૂકતાં વાચકની ઉન્નતિ તો અવશ્ય થશે. એ નિઃસંદેહ વાત છે.

સાધારણ વાચકોને ગદ્ય કરતાં પદ્ય વધારે રૂચે છે. ને તેથી આ ગ્રંથમાં સ્થળે સ્થળે મહેં પ્રાચીન અને અર્વાચીન તેમજ ગુજરાતી અને હિંદી કવિઓનાં પદો ઉતારેલાં છે. ક્યાચિત્ કવચિત્ શ્લોકો પણ મૂક્યા છે. એ તમામ લેખકોનો હું ઓછો આભારી નથી.

આ મુક્તકલાં મૂકે સુધારવા મહારા મિત્ર રા. રા. મણિલાલ
જેઠાલાલ આજે જોઈ જાવળમર્યો. શ્રમ લીધો છે, તે માટે તેમનો આ-
ભાર માન્યા સિવાય હું રહી શકતો નથી. તેમજ ત્વરાથી સુંદરરૂપમાં
આ કથા પ્રકટ કરવા માટે મહારા પરમમિત્ર રા. રા. ગોવિંદરાવ
મહાદેવ રામચંદ્ર જાગૃણેનો પણ હું આભાર માન્યાવિના આ દ્રંહી
પ્રસ્તાવના પૂરી કરી શકતો નથી. ઐયં વિનમિ.

હનુમાન મુદ્રા,
મુદ્રામુદ્રિ.
તા. ૭-૪-૨૦.

લિ. કર્તા.
જગજીવન કાલિદાસ પાઠક,
તાલુકાસ્કૂલ હેડમાસ્ટર.
પોરબંદર- કાઠિયાવાડ.

ઠયવહાર-નીતિદર્પણ

—૦૦૦—

ભાગ ૧. લો.

—

અનુક્રમણિકા

—

ખંડ પહેલો.

					પૃષ્ઠ.
૧ ધર્મ-શિક્ષા ...	...	...	...	...	૧
૨ નીતિ-શિક્ષા ...	...	...	...	...	૩૪
૩ વ્યવહાર-શિક્ષા	...	...	...	...	૫૬

ખંડ બીજો.

૧ ધર્મ-શિક્ષા ...	...	...	...	...	૧૨૪
૨ નીતિ-શિક્ષા ...	...	...	...	...	૨૩૭
૩ સ્ત્રી-શિક્ષા ...	...	...	...	...	૩૦૩

ભવાનીનો ભોગ ભા. ૧-૨

પવિત્રહૃદયની રમપૂત બાળાઓ વીરતાને જ વરનારી હોય છે, પણ રૂપમાં મોહાંધ નથી થતી, આદિ સર્વ બનાવો વાંચતાં આંખો-માંથી ચોધારાં આંસુ વહેવા માંડે છે. બન્ને ભાગની કી. ૩ ૩.

ગોરા-અપૂર્વ કળા વિદ્યાન, પરિપક્વ રચના, ગંભીર ભાવના, ભારત વર્ષની ગંભીર સમસ્યાઓનું સમાધાન વગેરે જાણવાની ઈચ્છા હોય તો આ નવલકથા અવશ્ય વાંચો. ડૉક્ટર રવીન્દ્રનાથની ઓજ-સ્વિની, પદ્માલિત્યવાળી અને ભાવનામય લેખિનીથી લખાયેલા ગ્રંથની પ્રશંસા કરવાની જરૂર રહેતી નથી. કિં. ૨ ૩.

કુંવન-(ભાગ ૧-૨) “ધર્મનો જય અને પાપનો ક્ષય” એ સૂત્રને સ્પષ્ટ રીતે સમજવા ચાહતા હો તો આ અનેક પ્રકારના સાંસારિક વિષયોથી પરિપૂર્ણ નવલકથા અવશ્ય વાંચો. આનંદસહિત ઉપદેશ મેળવવાનું આ નવલકથા સર્વોત્કૃષ્ટ સાધન છે. મૂલ્ય ૩-૦-૦

નોકાડૂખી-કિંવા આશ્ચર્યઘટના. આ નવલકથા જગવિખ્યાત કવીંદ્ર સર રવિન્દ્રનાથ ટાગોરકૃત નોકાડૂખીનું શબ્દશઃ ભાષાન્તર છે. માનવચરિત્ર આલેખવામાં સર રવિન્દ્રનાથ એટલા નિપૂણ તેમજ સિદ્ધહસ્ત છે કે એમના કોઇપણ ગ્રંથની ગમે તે લીટી વાંચતાં સાનં-દાશ્ચર્ય ઉપજ્યા સિવાય રહેતું નથી. જરૂર વાંચો. કિ. ૨ ૩.

સતીચરિત્ર સંગ્રહ.

અનુકરણીય સતીઓનાં અમર કામો વાંચવાથી સ્ત્રીઓને ધીરતા વીરતાનાં કામો કરવા યોગ્ય પ્રેરત્સાહન આપે છે. આમાં એકંદર ૮૩ અભિનવ સત્તારિઓનાં વૃતાંતો અસરકારક હોવાથી સ્ત્રીઓને ખાસ વાંચવાયોગ્ય છે. કિં. ૨ ૩.

મળવાનું ઠેકાણું:—

મહાદેવ રામચંદ્ર જગુષ્ટે-બુકસેલર,

ત્રણ દરવાજા-અમદાવાદ.

વ્યવહાર-નીતિદર્પણ.

ભાગ ૧ લો.

(૧)

ધર્મ-શિક્ષા.

- ૧ અધાં મનુષ્યો સુખમાટે યત્ન કરે છે, પણ ખરૂં સુખ શેમાં છે ? એ વાત બહુજ થોડાં મનુષ્ય સમજે છે, તેથી સુખને બદલે દુઃખનેજ પામે છે.
- ૨ ખરૂં સુખ બહારનાં સાધનો એટલે કે વૈભવનાં પુષ્કળ સાહિત્યોમાં નથી; પણ મનની શાંતિમાં રહેલું છે. વૈભવનાં પુષ્કળ સાહિત્યો હોય છતાં મનમાં અશાંતિ હોય તો તેથી તલમાત્ર પણ સુખ મળતું નથી એ ચોક્કસ માનજો.
- ૩ એથી ઉલટું જુઓ. વૈભવનું એક પણ સાધન નથી તેમ છતાં જોનું મન શાંત અને સંતુષ્ટ છે તેને સુખ છે તેને આનંદ છે. માટે મનની શાંતિ અને મનનો આનંદ ન વિખાય એને માટે સદા કાળજી રાખો.

- ૪ પવિત્ર વિચારો મનને શાંતિ આપનારા છે ને અપવિત્ર વિચારો મનને અશાંતિ આપનારા છે; માટે હમેશાં પવિત્ર વિચારોનું જ સેવન કરવું.
- ૫ નદીનો વેગ જેમ મૂળ પાસે ઓછો ને નાનો હોય છે પણ જેમ જેમ નદી આગળ વધતી જાય ત્યારે તેમાં ખીજા અનુકૂળ પ્રવાહો વધતા જાય છે ને નદીનો પ્રવાહ વિશાળ ને વેગવાળો બનતો જાય છે, તેવું જ મનના વિચારોના પ્રવાહનું સમજવું. સારા કે નહારા વિચારોનો વેગ પ્રથમતો નાનકડો જ હોય છે; પણ તેમાં અનુકૂળ વિચાર-પ્રવાહો મળે છે ને વેગ વધતો જાય છે ને પછી એ વિચારોનો પ્રવાહ એટલો તો બળવાળો થાય છે કે તેને અટકાવવા પણ મનુષ્ય અશક્ત બની જાય છે, માટે નહારા વિચારોનું મનમાં સ્ફૂરણ પણ થવા દેવું ન જોઈએ.
- ૬ તમે યાદ રાખો કે સારો કે નહારો તમે મનમાં એક પણ વિચાર કર્યો તે તમારા મનને ચોક્કસ અસર કરવાનો જ; ને તેનું ફળ તમને આપવાનો જ. માટે એક પણ નહારો વિચાર ન કરવા પૂરતી સાવધાની રાખો.
- ૭ ઘણાં માણસોને તમે દુઃખી જુઓ છો, પણ એ દુઃખોનો મ્હોટો ભાગ સાવધાનીની ન્યૂનતાનો નહિ, પણ મનની વ્યાકુળતાનો જ હોય છે; માટે મનની વ્યાકુળતા અને અશાંતિ દૂર થાય તો દુઃખોનો ઘણો ભાગ દૂર થશે.
- ૮ બંધ અને મોક્ષ એ શું છે? મનની વિષયવાસનાવાળી સ્થિતિનું નામ બંધ છે ને તેથી ઉલટી દશાનું નામ મોક્ષ છે માટે હમેશાં મનુષ્યે મનની સુધારણા કરવા યત્ન કરવો. તમે ચોક્કસ યાદ રાખજો કે તમને સ્વર્ગમાં જવાથી કે પાતાળમાં પ્રવેશ કરવાથી

મોક્ષ પ્રાપ્ત થવાનો નથી; પરંતુ જે તમે સત્પ્રયત્ન કરશો તો આજ લોકમાં ને આજ જન્મમાં મોક્ષ મળી શકે તેમ છે. તમારા મનને કેળવો એટલે થયું.

૯ એકલા સારા વિચારોનું સેવન કરવું એટલુંજ બસ નથી. જેમ તમે સારા વિચારોનું સેવન કરો તેમ તેવાં આચરણો પણ રાખો.

૧૦ સારા વિચાર ને સારાં આચરણ એજ ખરો ધર્મ છે. જે એ જોવાનાં ન હોય તો બીજો બધો બહારનો ખોટો આડંબર સમજશો.

૧૧ યાદ રાખો કે મૃત્યુ થયા પછી પણ ધર્મ એજ મનુષ્યની સાથે જનારો સાથી છે બીજું બધું તો શરીરની સાથે અહીંઆંજ રહેવાનું છે.

૧૨ પરલોકમાં માખાપ, સ્ત્રીપુત્ર, સગાંવહાલાં કે ધનમાલ કાંઈજ આપણી સાથે આવવાનું નથી. જે સહાયક બનશે તો માત્ર ધર્મજ. બીજું કોઈજ નહિ.

૧૩ જે માણસો અધર્મ કે અનીતિએ ચાલી પુત્રને ધનસંગ્રહનો વારસો આપવા ચાહે છે, તે પુત્રને માટે પોતે નરકમાં જવાનો પ્રયત્ન કરનારો સમજવો.

૧૪ સત્ય ધર્મ ક્યો છે? જે ધર્મ બીજા ધર્મને હાનિ કરનારો છે તે સત્ય ધર્મ નથી, પણ અધર્મ છે. જે ધર્મ બીજા ધર્મનો વિરોધી નથી એજ ખરો ધર્મ છે.

૧૫ અજ્ઞાનને લીધે માણસો હલકી ગતિ પામે છે. જે માણસ અજ્ઞાનમાં ઘેરાએલો ને અજ્ઞાનમાં દૂબેલો હોય તો જ્ઞાનના પ્રકાશને જોઈ શકતો નથી.

૧૬ જ્ઞાન એજ સ્વર્ગ છે. અજ્ઞાન એજ નર્ક છે.

૧૭ જે સત્ય છે તેજ ધર્મ છે, જે ધર્મ છે તેજ પ્રકાશ છે ને જે પ્રકાશ છે તેજ સુખ છે.

- ૧૮ જે અસત્ય છે તેજ અધર્મ છે. જે અધર્મ છે તેજ અજ્ઞાન છે, જે અજ્ઞાન છે તેજ દુઃખ છે.
- ૧૯ પુરુષાર્થ ચાર છે, ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ. ધર્મથી મેળવેલો અર્થ તેજ ખરો અર્થ છે ને ધર્મથી સેવેલો કામ એજ ખરો છે. માટે અર્થ અને કામનું ઉપાર્જન ધર્મને મોખરે રાખીનેજ કરવાનું છે.
- ૨૦ મરણ અને અમરપણું એ બંને આ શરીરનેજ પ્રાપ્ત કરાય તેમ છે. મોહને લીધે મરણ પમાય છે ને મોહને તજવાથી અમરપણું મળે છે.
- ૨૧ દુઃખના ગાંસડાને ટોપલા જોઈતા હોય તો મોહને સ્વીકારજો. તમે મોહને આમંત્રણ કરશો, એટલે તેનાં સંતાનરૂપ વિવિધ દુઃખો તમારે ત્યાં વગર નોતરે પણ આવી ઉભાં રહેવાનાં એ નક્કી માનજો.
- ૨૨ સદ્ગુરુ ને સશસ્ત્ર તમને રસ્તો બતાવનાર છે. તે કાંઈ તમને મોક્ષ નામનો પદાર્થ પકડી લાવી હાથમાં આપી શકે તેમ નથી. એ પ્રયત્ન તો તમારે હાથે કરવાનો છે.
- ૨૩ તમને માર્ગમાં કોઈ અગ્નિપ્રેયો માણસ મળે તો તમે પૂછો છો કે “તમે કોણ છો?” “ક્યાંથી આવો છો!” ને “ક્યાં જવાના છો?” આ ત્રણે પ્રશ્નો તમે હરઘડી તમારી જાતને પણ પૂછ્યા કરો.
- ૨૪ આ દશ ધર્મના લક્ષણો છે: ૧ ધીરજ, ૨ ક્ષમા, ૩ દમ એટલે મનોનિગ્રહ, ૪ ચોરી ન કરવી, ૫ પવિત્રતા, ૬ શુદ્ધિ, ૭ વિદ્યા, ૮ ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, ૯ સત્ય, ૧૦ ક્રોધ ન કરવો.
- ૨૫ મનુષ્યે ધર્મપાલન ક્યારે કરવું એ સમય નક્કી કરેલો નથી. કેમકે મરણ તો સદા મનુષ્યની પાછળ લાગેલું છે. મનુષ્યને મરણ ક્યારે લઈ જશે એ ચોક્કસ નથી. માટે ધર્મનું આચરણ તો સર્વકાળ કરવું એજ ડાહ્યા માણસનું કર્તવ્ય છે.

૨૬ જે કાર્ય કલ્યાણકારી હોય તો તે કાર્ય તમે આજે ને આજે તથા હમણાં ને હમણાંજ શરૂ કરો, તેમાં કોઈની વાટ જોશો નહિ. કારણ કે તમે ધારેલું કાર્ય પૂરું થયું છે કે નહિ? તેની મોત વાટ જોનારૂં નથી.

૨૭ જે માણસ સંદેહરહિત બની પવિત્રબુદ્ધિને નિરંતર ધર્મનું સેવન કરે છે તે માણસ પરલોકમાં પારવિનાનું સુખ પામે છે.

૨૮ પાપી માણસો પાપ કરતાં એમ માને છે કે આ વાત કોઈ જાણતું નથી, પણ તે ભૂલી જાય છે કે અંતરમાં રહેલો ભગવાન તો તેની પાસેજ રહેલો છે. ને તેનાથી અજાણ્યું તો કાંઈજ નથી.

૨૯ અરે ભલા માણસ! પાપ કરતી વખતે તું આડું અવળું જોઈ બીજાં મનુષ્યોથી બીજો છે ત્યારે તારા હૃદયમાં રહેલા ભગવાનથી કાં બીજો નથી?

૩૦ ઘણા માણસોને એવી શંકા થાય છે કે ઈશ્વર હશે કે નહિ? જે તે હોય તો દેખાતો કેમ નથી? એનું ઉત્તર એ છે કે રાત્રે આકાશમાં અનેક ઝગઝગતા તારા દેખાય છે, પણ દિવસે તે દેખાતા નથી. પણ તેથી શું દિવસે ગગનમાં તારા નથી કે? દિવસે પણ ગગનમાં તારા તો છે જ. પણ સૂર્યના અજવાળાને પડે તે દેખાતા નથી. તે જ પ્રમાણે ઈશ્વર તો છે જ, પણ માનવની બુદ્ધિ ઉપર અજ્ઞાનનો પડો આવી જવાથી તે ઈશ્વરને જોઈ શકતો નથી.

૩૧ તમે આ પુસ્તક વાંચો છો તેનો કોઈ લખનાર તો છે જ. તમે જે મકાનમાં બેઠા છો તેનો કોઈ ચણનાર તો હોવો જ જોઈએ. આ વાતો જેમ સંદેહરહિત છે, તેમજ આ વિશાળ પૃથ્વી, અનંત તારાઓ ને ગ્રહમંડળે ભરેલું ગગન ને અનંત જીવજંતુઓનો

કોઈ કર્તા છે. કર્તા વિના કશી ક્રિયા થાય એ માનવું બૂલભરેલું છે. આથી સમજશે કે ઇશ્વર છે, છે ને છેજ.

૩૨ ઇશ્વર બહુનામી અને બહુરૂપી છે. તમને જે નામ અને રૂપ ગમે તે નામરૂપે તેની ભક્તિ કરજો, એટલે તે નામરૂપે તે તમને અવશ્ય દર્શન આપશે.

૩૩ પદાર્થ એક જ હોય તોપણ દેશભેદે તેનાં નામ જૂદાં જૂદાં હોય છે. જેમકે જેને આપણે પાણી કહીએ છીએ તેને મુસલમાનો આબ કહે છે. શાસ્ત્રીઓ ઉદક કહે છે. અંગ્રેજો વૉટર કહે છે ને કોઈ તેને એકવા કહે છે. આમ એનાં નામો ભિન્ન ભિન્ન હોવા છતાં પણ વસ્તુ તો એકજ છે. એજ પ્રમાણે પ્રભુનું પણ સમજો. કોઈ એને સચ્ચિદાનંદ કહે છે, કોઈ એને અદ્વા કહે છે, કોઈ એને ગૌડ કહે છે ને કોઈ એને જોહોવા કહે છે. તોપણ વાસ્તવિક રીતે જોતાં તો તે એકજ વસ્તુ છે.

૩૪ જેલમાં પડેલા એ કેદીઓને જેલરે આજ્ઞા કરી કે: “ઓ કેદીઓ! મહારાજની તમને આજ્ઞા છે કે તમારે આ બગીચામાં અમુક અમુક કામ કરવું.” કેદીઓ બગીચામાં કામ કરવા ગયા, પણ ત્યાં બંને જણા વાદવિવાદ કરવા લાગ્યા. એક કેદી કહે કે: “આપણો રાજા ડાઢી રાખે છે.” બીજો કેદી કહે કે: “અરે મુરખ! આપણો રાજા ડાઢી રાખનારો નથી. પણ શિખા (ચોટલી) રાખનારો છે.” વાદ કરતાં કરતાં તેઓ લડી પડ્યા. ને કામ કામને ઠેકાણે રહ્યું! આ ગુન્હા માટે તેમને રાજા પાસે ઉભા કરવામાં આવ્યા. તેમની નિષ્પ્રયોજન લડાઈની હકીકત સાંભળી રાજાએ તેમને ઠપકો આપ્યો ને કહ્યું: “રે મુરખાઓ! હું ડાઢી રાખું છું કે ચોટલી રાખું છું. એ પંચાતનું તમારે શું કામ

હતું ? તમારે તો સોંપેલું કામ જ કરવાનું હતું. પણ તમે સોંપેલું કામ ન કરવાથી ઉલટા દોષિત થયા છો ને વધારે શિક્ષાને પાત્ર બન્યા છો. માટે હવેથી આવી પંચાત કરશો નહિ. તમારામાંથી એકેએકે મહેને પહેલાં જોયો નહોતો, તો મનઃકલ્પિત અનુમાનો કરી મિથ્યા શામાટે લડ્યા ? ” ઇશ્વરના સ્વરૂપ વિષે પણ મનુષ્યો આ કેદીઓના જેવીજ ભૂલો કરે છે. સર્વશક્તિમાન કર્તા “અલ્લા” હશે કે “રામ” હશે ? એ વિષે તકરાર કરવામાં મનુષ્યો કાલક્ષેપ કરે છે ને કરવાનાં કર્તવ્યો ભૂલી જાય છે. આથી તેઓ વધારે દોષિત બને છે.

૩૫ જો ભિન્ન ભિન્ન નામોએ ઓળખાતો પ્રભુ એકજ હોય તો તેને માટે ભિન્ન ભિન્ન પંથો શામાટે જોઈએ ? એ પ્રશ્નનું ઉત્તર એ છે કે એક સ્થળે જવાને સ્થાનભેદે જૂદા જૂદા રસ્તા હોય છે. દાખલા તરીકે “નાગપુર” માં એક સભા ભરાવાની છે તો ત્યાં જવા માટે રાજકોટવાસી બીજો રસ્તો જશે, મુંબાઈવાસી બીજો રસ્તો જશે, કલકત્તાવાસી બીજો રસ્તો જશે ને દિલ્હીવાસી વળી બીજોજ રસ્તો જશે. આ પ્રમાણે કરેક પંથ એ પ્રભુને પામવાનો એક માર્ગ સમજવો.

૩૬ વળી જો આખી દુનિયામાં એકજ ધર્મ અને એકજ યાત્રાસ્થળ હોત તો મનુષ્યોની મુશ્કેલીનો પાર ન રહેત. દુનિયામાં એક મુસલમાનીજ ધર્મ હોત તો મક્કામાં એટલી બીડ થાત કે ત્યાં ઉભા રહેવાની જગ્યા પણ ન મળત અને દુનિયામાં એક ખ્રિસ્તી ધર્મજ હોત તો જેઈન નદિમાં પીવાનું પાણી પણ ભાગ્યેજ રહી શકત. માટે ભિન્નભિન્ન ધર્મો અને ભિન્નભિન્ન યાત્રાસ્થળો છે તે પણ લાભકારક સમજવાનું છે.

૩૭ સોની એકજ સોનામાંથી કડાં, કંકણ, મુકુટ, વીંટીઓ, વગેરે આભૂષણો બનાવે છે. અને તેને જૂદાં જૂદાં નામો આપે છે, પણ વાસ્તવિક રીતે જોતાં તો તે એક સુવર્ણજ છે. તેમજ જૂદા જૂદા દેશોમાં ને જૂદા જૂદા કાળમાં ધર્માચાર્યોએ પ્રભુને નાના પ્રકારના નામે ને રૂપે વર્ણવેલ છે પરંતુ એ વિવિધ નામે અને વિવિધરૂપે વર્ણવેલ પદાર્થ તો એકનો એકજ છે.

૩૮ એક જાડ નીચે એ મુસાફરો બેઠા હતા. તેમણે એક કાંકીડો જોયો. એક માણસને તે કાંકીડો રાતા રંગનો જણાયો અને બીજાને તે આસમાની રંગનો જણાયો. આ બંને મુસાફરો સ્વ-ભાવે ઉગ્ર હતા, એટલે કાંકીડાના રંગ વિષે વાત કરતાં કરતાં તકરારપર ચડી ગયા. છેલ્લે તેઓની તકરાર સાંભળી એ જાડ પાસે રહેનાર એક માણસ ત્યાં આવ્યો. તેને પહેલા માણસે પૂછ્યું: “કેમ ભાઈ, આ જાડપરનો કાંકીડો તમે જોયો હશે, તેનો રંગ લાલ છેની?” તે માણસે ઉત્તર આપ્યું: “હા મહેરબાન.” ત્યારે બીજો માણસ બોલ્યો:—“તમે આ શું બોલો છો? એ તો આસમાની રંગનો છે.” ત્યારે વળી તે માણસે ફરી ઉત્તર આપ્યું: “હા, સાહેબ.” કેમકે તે જાણતો હતો કે કાંકીડો એ ક્ષણેક્ષણે રંગ બદલનારૂં પ્રાણી છે. ને તેથી તેણે એ વિવિધ વાતોનું ઉત્તર “હકાર”માં આપ્યું. પ્રભુનું પણ એમજ સમજવું. જે ભક્તે પ્રભુને એકરૂપે જોયેલ છે તે ભક્ત તેવું એક પ્રકારનું રૂપ વર્ણવે છે, પણ જે ભક્તોએ ઈશ્વરને અનેકરૂપે જોયેલો છે તેજ કહેવાને સમર્થ છે કે ઈશ્વર અનેક રૂપો ધારનાર છે. વળી તે નિરાકાર પણ છે અને સાકાર પણ છે.

૩૯ જેમ અગ્નિ નિરાકાર છે, તેમ છતાં જ્યારે તે સળગતા છાણામાં

પ્રકાશતો હોય ત્યારે છાણા જેવા આકારનો દેખાય છે ને અંગારામાં પ્રકાશતો હોય ત્યારે અંગારા જેવા આકારનો દેખાય છે. તેમજ પ્રભુનું સમજો. નિરાકાર પ્રભુ પણ આકાર ધારણ કરી સાકારરૂપે દેખાય છે.

૪૦ જેમ પાણી સાકારરૂપે દેખાય છે ને વરાળરૂપે નિરાકારરૂપે પણ રહે છે, તેમજ પ્રભુનું સમજો. પાણી અને બરફ એ જેમ વરાળનાં મૂર્તરૂપો છે, તેમ આ સાગર અને ભૂમિ એ પ્રભુનાંજ મૂર્તરૂપો છે.

૪૧ ભક્તિમાર્ગનાં અમુક પગથિયાં ચડેલો ભક્ત સાકાર ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરીને આનંદ પામે છે. જ્ઞાનમાર્ગનાં અમુક પગથિયાં ચડેલો જ્ઞાની નિરાકારમાં આનંદ પામે છે.

૪૨ ખ્રિસ્તીધર્મ માનનારા ભક્તોને પ્રભુના બાળકનું રૂપ વધારે ગમે છે. જગદંબાને પૂજનારા ભક્તોને પ્રભુની શક્તિનું સ્વરૂપ વધારે ગમે છે. કોઈ ધર્મવાળાને તે પતિરૂપે વધારે ગમે છે તો કોઈ ધર્મવાળાને તેનું પિતારૂપ વધારે પસંદ આવે છે. જેમ ચણાનો લોટ એ તો એકજ પદાર્થ છે પણ કોઈને તેના ગાંધીઆ વધારે ભાવે છે, કોઈને તેની સેવલી કે ભજ્યાં વધારે ભાવે છે, કોઈને તેની ખુંદીના લાડુ કરેલા ભાવે છે, તો કોઈને તેની ઢાકળી વધારે પ્રિય લાગે છે. જેમ ખાનારની રુચિનો ભેદ જેવાય છે, તેમ ઉપરના દાખલામાં ભક્તોની રુચિનોજ ભેદ છે.

૪૩ ઈશ્વર અપાર શક્તિમાન છે. આપણે આકાશમાં અનંત સૂર્યમાળાઓ, ગ્રહો અને ઉપગ્રહો જોઈએ છીએ. એ તો એ પ્રભુની અપારશક્તિનો એક અંશમાત્ર છે.

૪૪ ઈશ્વરની એ શક્તિને કોઈ માયા કહે છે, કોઈ ઈચ્છા કહે છે, કોઈ લીલા કહે છે, કોઈ અવિદ્યા કહે છે, કોઈ પ્રકૃતિ કહે છે. એમ ભિન્ન ભિન્ન નામે કહેવાતી એ શક્તિ ઈશ્વરથી જૂદી નથી. પણ ઈશ્વરજ્ઞ છે.

૪૫ ઈશ્વરમાં કેટલી શક્તિ રહેલી છે? તે સમજવા મનુષ્યની મુદ્ધિ કદિ સમર્થ નથી. ને તેથીજ વેદો નેતિ નેતિ એ “આવો નહિ” “આવો નહિ” એમ પોકારી રહેલ છે.

૪૬ કેટલાક એમ સમજે છે કે માયા ન હોય તો કેવું સાઈ? પણ એ માનવામાં એક પ્રકારની ભૂલ થાય છે. માયાજ અહનું દર્શન કરાવે છે. જો માયા અને તેણે ઉપજાવેલું આ જગત ન હોત તો નિત્ય, સનાતન અહનો અનુભવ શાથી થાત? ઈશ્વરની વ્યક્ત થએલી શક્તિને જોયા જાણ્યા વિના તેને જાણવાનું બીજું એકે સાધન નથી.

૪૭ પરમાત્માને માયા વળગે તો દોષ ખરો કે નહિ? એનું ઉત્તર એ છે કે સર્પના પોતાના મ્હોંમાં-દાંતમાં-વિષ છે, પણ તેથી કાંઈ તે સર્પને વિષ ચઢતું નથી. એ વિષ તો સર્પ જ્યારે બીજાને કરડે છે ત્યારે તેને ચડે છે ને તેનું મરણ નીપજે છે. તેવીજ રીતે પરમાત્મામાં રહેલી માયા પરમાત્માને કાંઈ અસર કરતી નથી, પરંતુ એજ માયા આ આખું બ્રમાત્મક વિશ્વ ઉપજાવવા ને ભાંગવારૂપ ભાંગફોડ કર્યા કરે છે.

૪૮ એક શિષ્યે ગુરુને પૂછ્યું:—“ભગવન્! ઈશ્વર સગુણ હશે કે નિર્ગુણ?” ગુરુ આ વખતે માત્ર કૌપિન પહેરી સ્નાન કરતા હતા. તે બોલ્યા:—“અત્યારે મ્હોં કપડાં પહેર્યા છે?” શિષ્યે કહ્યું:—“ના પ્રભુ!” ગુરુ બોલ્યા:—“અને અર્ધાકલાક પહેલાં

પહેરેલાં હતાં ? ” શિષ્ય કહે:—“ હા પ્રભુ ! ” ગુરુ બોલ્યા:—“ તો તું સગુણ નિર્ગુણનો ઉત્તર એ ઉપરથીજ સમજ લે. ” મતલબ કે પ્રભુ સગુણ છે ને નિર્ગુણ પણ છે. જ્યારે પ્રભુનું નિર્ગુણરૂપ વર્ણવવું હોય ત્યારે જ્ઞાનીઓ તેને “ બ્રહ્મ ” કહે છે ને સગુણરૂપ વર્ણવવું હોય ત્યારે તેને “ ઇશ્વર ” કહે છે. જ્યારે હું ધારું ત્યારે કપડાં પહેરું છું ને કાદું છું તેમ ઇશ્વર પણ સગુણ ને નિર્ગુણ થઈ શકે છે.

૪૯ આ જગતમાં કોઈ ધનવંત છે તો કોઈને ખાવા પણ મળતું નથી. કોઈ નિરોગી છે તો કોઈ ભયાનક રોગો લઈનેજ જન્મે છે. વળી કોઈ જીવો પશુરૂપે અવતરેલા છે. આવી સૃષ્ટિ બનાવનાર ઇશ્વર પક્ષપાતી અને નિર્દય કાં ન કહેવાય ? એવો ઘણા માણસોને આપણે તર્ક કરતા સાંભળીએ છીએ. ને આવા આવા તર્કોથી મનુષ્યોની ઇશ્વર ઉપર અશ્રદ્ધા પણ થતી જોવાય છે. પણ એનો જવાબ આ પ્રમાણે છે. જેમ એક ક્યારામાં એક ખૂણે શેરડીની આંખ, બીજે ખૂણે કેરીનો ગોટલો, ત્રીજે ખૂણે લીંબોળી ને ચોથે ખૂણે આંબલીઓ વાબ્યો હોય તો વૃષ્ટિ થતાં ચાર જૂદા જૂદા રસના છોડ ઉગવાના. શેરડી ગળી ગળી થવાની, આંબાની કેરીઓ પહેલી ખાટી થઈ પછી ગળી થવાની, લીંમડો કડવો થવાનો ને આમલી ખાટી થવાની. જો કે વરસાદનું જળ, ખાતર ને હવામાન સૌને સમાન હોવા છતાં આટલો બધો પરિણામમાં ભેદ શાથી થયો ? એનું ઉત્તર એટલુંજ કે બીજામાં રહેલી સામગ્રીમાં તફાવત છે. ને તેને પરિણામે ફળમાં તફાવત છે. ઇશ્વરની સૃષ્ટિમાં પણ એમજ છે. જે જીવોનાં પૂર્વનાં જેવાં કર્મો હોય છે તે પ્રમાણે તે ધનવાન કે ગરીબ, તંદુરસ્ત કે રોગી અને

માનવ કે પશુપંખી થાય છે. એમાં ઇશ્વરને અન્યાયી પણ કહેવાશે નહિ, તેમ નિર્દય પણ કહેવાશે નહિ.

૫૦ જો ઇશ્વર કર્મ પ્રમાણે જ કળ આપશે તો તેમાં ઇશ્વરની સ્વતંત્રતા શી ? એનું ઉત્તર એ છે કે અમુક રકમ આપવાની છે તે માટે એક રાજ પોતાના ખજાનચીને પૂછે છે કે ખજાનાની શિલિક કેટલી છે ? હવે આટલું પૂછ્યા પછી વિચાર કરી રાજ વ્યવસ્થા કરે છે તો તે રાજને તમે શું પરતંત્ર કહેશો કે ? નહિજ. તેમ ઇશ્વર પણ પોતાના કર્મ નામના ખજાનચી પાસેથી હકીકત જાણી જીવોની વ્યવસ્થા કરે છે, એટલે તેને પરતંત્ર કહેવો મિથ્યા છે.

૫૧ જ્યાં લગી લોહું પારસમણિનો સ્પર્શ કરી શકું નથી, ત્યાં લગી તેનામાં લોહભાવ રહે છે. પણ પારસનો સ્પર્શ થતા તે લોહભાવ ત્યજ દે છે. તેમજ જ્યાં લગી જીવ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવા ભાગ્યશાળી થયો નથી, ત્યાં લગીજ તેનામાં જીવભાવ-એટલે કે “હું” અને “મહારું” ભાવ રહે છે.

૫૨ ઇશ્વર સર્વ મનુષ્યમાં છે, પણ સર્વ મનુષ્યો ઇશ્વરમાં નથી. આજ કારણથી જીવો દુઃખ ભોગવે છે.

૫૩ જોયો લોહચુંબક અને લોહનો સંબંધ છે, તેવો ઇશ્વર અને જીવનો સંબંધ છે. આમ છતાં જીવો ઇશ્વર તરફ તણાતાં શામાટે નથી ? એનું કારણ સાંભળો. લોહનો કકડો જો કાદવમાં ખૂંચી ગએલો હશે તો તેને લોહચુંબક આકર્ષી શકશે નહિ. જો એ લોહનો કકડો કાદવરહિત સ્વચ્છ થશે તો લોહચુંબક તરફ ખેંચાશે. જીવ પણ મોહજાળની ઉપાધિથી ખરડાએલો રહેશે તો તે ઇશ્વરભણી ખેંચાઈ શકવાનો નહિ. પોતાનાં શુભકર્મોને શુભવિચારોથી જ્યારે તે મોહબંધનથી છૂટો થશે ત્યારે તેને પરમાત્માનું આકર્ષણ થવાનું.

- ૫૪ ગવર્નરની લેવીમાં જવું હોય તોપણ આપણે નિયમિત કહેલો અમુક પ્રકારનો સ્વચ્છ પોશાક પહેરવો જોઈએ છીએ, તે સિવાય લેવીમાં જઈ શકાતું નથી. તો ઈશ્વર જે મહાન રાજાધિરાજના રાજાધિરાજ છે, તેના દરબારમાં જવું હોય તો દુર્વાસનાથી ગંધાતું અંતઃકરણ લઈ શી રીતે જવાશે ? અંતઃકરણ અત્યંત સ્વચ્છ થયા સિવાય ઈશ્વરના દરબારમાં જવાની આશા રાખવી નકામી છે.
- ૫૫ દવાતું માત્ર નામ લીધા કરવાથી રોગ મટતો નથી. એ તો જ્યારે નિયમિત રીતે સેવાય છે ત્યારેજ રોગ મટે છે. તેમ કેવળ “બ્રહ્મ” “બ્રહ્મ” નો ઉચ્ચાર કરવાથી ભવબ્રમણનો વ્યાધિ મટતો નથી. ધનલાલસા, પુત્રલાલસા ને માનની લાલસાનો જ્યારે મનમાંથી સંપૂર્ણપણે ત્યાગ થશે ત્યારેજ ભવબ્રમણરૂપી રોગ શમશે.
- ૫૬ મનુષ્યને પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી તેનું કારણ એટલુંજ છે કે તેના અંતઃકરણમાં પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવાની તીવ્ર ઉત્સુકતા ઉપજેલી નથી. જો તીવ્ર ઉત્સુકતા ઉપજી હોય તો સર્વ વ્યાપક પરમાત્મા પ્રાપ્ત થાય નહિ, એમ માનવું નહિ.
- ૫૭ તમે અમદાવાદમાં છો, ને તમારે મુંબાઈ જવું છે. હવે જ્યાંલગી તમે અમદાવાદ છોડો નહિ, ત્યાંલગી તમે કોઈ દહાડો મુંબાઈ પહોંચવાના નહિ, એ ચોક્કસ વાત છે. એજ પ્રમાણે તમારે પરમાત્માના પ્રદેશમાં જવું હોય તો માયાના પ્રદેશને છોડવો જોઈએ.
- ૫૮ એક લોટામાં જ્યાં લગી હવા ભરેલી છે ત્યાંલગી તેમાં પાણી ભરી શકાશે નહિ. જ્યારે લોટામાંથી હવા બહાર નીકળશે ત્યારેજ તેમાં પાણી ભરાશે. એજ પ્રમાણે અંતઃકરણમાં પણ જ્યાં લગી સંસારી વિષયોની વાસના ભરી હશે ત્યાંલગી તેમાં પરમાત્માની

પ્રાપ્તિની વાસના ભરી શકાશે નહિ. જ્યારે અંતઃકરણમાંથી સાંસારિક વિષયોની વાસનાની પ્રીતિ મટશે ત્યારેજ તેમાં પરમાત્મા પ્રાપ્ત કરવાની પ્રીતિ ઉપજશે.

૫૯ પૃથ્વીમાં પાણી તો સર્વત્ર ભરેલું છે. પણ તે પાણી મેળવવામાટે કૂવો ખોદનારા જેમ ઉપરનું માટી અને પાપાણનું પડ તોડે છે, ત્યારેજ પાણી પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ પરમાત્મા સર્વવ્યાપક હોવાથી આપણા અંતઃકરણમાં પણ વ્યાપેલા છે; પણ તે ઉપર જે જન્મોજન્મની વિષયવાસનાનું પડ જામી ગયેલું છે, તે જીવં પુરુષ પ્રયત્ન કરી તોડવાનું છે. જે એ પડ તૂટે તો પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર સહજ છે.

૬૦ અમને કામ કરવામાંથી વખત મળતો નથી, એવી વાત ન બોલો. કેમકે દિવસના કલાકો ૨૪ છે. તેમાંથી ૮ કલાક નિદ્રાના, ૩ કલાક તમારા ખાનપાનાદિ શરીર ધર્મોના, અને પાંચને બદલે ૮ કલાક નોકરી કે વેપારના બાદ કરશે; તોપણ બાકીના પાંચ કલાક ફાજલ રહેશે. મતલબ કે ખરેખરી તપાસ કરતાં રોજ તમે નકામો ધણો સમય કાઢો છો એમ તમારીજ ખાત્રી થશે. માટે વખત નથી મળતો એવી વાત બોલોમાં. ભૂલોમાં કે સંપત ગણ તે સાંપડે, ગયાં વળે છે બહાણ; ગત અવસર આવે નહિ, ગયા ન આવે પ્રાણ.

(ક. દ. ડા.)

૬૧ ધર્મદાર્પ તો કરવુંજ છે, પણ આજે આ કામ પૂરું કર્યા પછી કાલે કરીશ. એવો ખોટો મમત રાખો માં. કેમકે આવતી કાલ પણ પોતાની સાથે પોતાનાં કામ લઈને આવવાની છે. એટલે તમને કાલે ફરસદ મળશે એવી ખાત્રી શી ? માટેજ કહ્યું છે કે:-

કાલ કરે સો આજ કર, આજ કરે સો અગમ;
અવસર ખિત્યો જાત હે, ફિર કરે તૂ કુખમ ?

૬૨ તમે ધર્મકાર્યને “કાલે કરીશ” “આ કામ પૂરું કરી રહ્યા પછી કરીશ.” એમ આધું આધું લંબાવતા જાઓ છો, તો એનો અર્થ એટલેજ છે કે તમને તેના ઉપર પ્રીતિજ નથી. અરે ગમે તેટલાં કામોમાંથી બીડીઓના બંધાણીને બીડી પીવાનો વખત મળે છે ને દારૂડીઓને દારૂ પીવાનો વખત મળે છે, તો તમને ધર્મકાર્ય કરવાનો વખત ન મળે તેમ તે બને ? હા, એ ઉપર તમારી પ્રીતિજ નથી. માટે તમે આધું ઠેલ્યા જાઓ છો. પણ તમારાં કામ પૂરાં થયાં છે કે અધૂરાં રહ્યાં છે એ પૂછવા કાળ રોકાવાનો નથી. એ તો તમારો અચાનક તોટો પકડી ઉપાડી જવાનો. ત્યારે તમે કહેશો કે:-

આયે થે હુરિભજનકું, પીસન લગે કપાસ;
કાલ અચાનક લે ગયા, ધર્મ ન મેરી પાસ.

૬૩ તમે પેલા રખારીના છોકરાના જેવા ડાહ્યા ન થાઓ. રખારીના એક છોકરાને એનાં માબાપે એ છોકરાની વહુનું આણું વાળવા-સાડ સાસરે મોકલ્યો. છોકરો પોતાના સાસરામાં ગયો. પણ ત્યાં પોતાના ભાઈબંધો સાથે રમતો રમવામાં ને સાડ સાડ ખાવા-પીવાની મજામાં એવો તો તે લીન થઈ ગયો કે “હું આણું વાળવા આવ્યો છું” એ વાત કહેવીજ ભૂલી ગયો. ખાનપાનમાં ને રમતગમતમાં આઠદશ દહાડા ચાલ્યા ગયા. એટલે જરૂરનું કામ આવી પડતાં એનાં માબાપે પાછળ તેડવા માટે માણસ મોકલ્યું. ત્યારે સાસરેથી વિદાય થતી વખતે પેલે છોકરે પોતાના સાસરાને કહ્યું કે:-“તમારી છોડીને મોકલો, હું આણું વાળવા

આઓ છું.” સાસરે જવાખ આખો કે:-“ તો તમારે પહેલેથીજ કહેવું હતું ના? કે અમે લૂગડાં શીવડાવી સાસરવાસો તૈયાર કરત? હવે તો કશું તૈયાર નથી, માટે વળી પાછા ફરીવાર આવજો.” આથી પેલો રખારીનો છોકરો વ્હીલે મ્હોંએ ઘેર ગયો. તેમ તમે પણ આ સંસારમાં શું કરવા આવ્યા છો એ વાત રખારીના છોકરાની પેઠે ભૂલી ગયા તો નથી કે?” દીક છે, ભૂલી ગયા હશે તોપણ આજે અમે સંભારીએ છીએ.

ભૂલ્યા ત્યાંથી ફરી ગણો, જાગ્યા ત્યાંથી સવાર;
જો જન જાણે એટલું, તો પહોંચે ભવપાર.

૩૪ “હું પ્રભુને શોધું છું, પણ પ્રભુ ક્યાંય મળતા નથી.” એવું આપણે કોઇ કોઇને બોલતા સાંભળીએ છીએ. તેમને પૂછવાનું એટલુંજ કે:-“ભાઈ, તમે તમારા હૃદયને પૂછો કે તને તારાં બાઈડી છોકરાં ને દોલત વહાલી છે તેટલા પ્રભુ વહાલા છે? પ્રભુને માટે તું સર્વસ્વ આપવા તૈયાર છે?” જો જવાખ નકારતો છે તો સમજો કે વહાલા નથી ને પ્રભુની સાથેના પ્રેમભાવમાં કપટ છે તો તે તમને શી રીતે મળશે? તમે પ્રીતિની રીતિ જાણો છો?

જળ-પયસરિસ બિડાય, દેખો પ્રીતકી રીત ભલી;
બિલગ હોઇ રસ જાય, કપટ ખટાઇ જળ પરહી.

દૂધમાં પાણી નાંખ્યું હોય તો તે પાણી પણ દૂધને ભાવે વેચાવાનું, એ પ્રીતિની રીતિનો મહિમા છે. પણ તેમાં જ્યારે કપટરૂપી ખટાશ પડે છે; ત્યારે તેઓ અળગાં પડી જાય છે અને સ્વાદ બગડી જાય છે. એજ પ્રમાણે પ્રભુ ઉપરના પ્રેમભાવમાં કપટભાવ ન જોઇએ.

૬૫ તમારી ઘડિયાળને જેમ તમે રોજ ચાવી આપો છો, તમારા શરીરને તમે જેમ રોજ નાહી સ્વચ્છ કરો છો, તમારા ઘરને તમે જેમ રોજ વાળીઝાડી સાફ કરાવો છો, તેમ તમારા અંતઃકરણને પણ તમારે રોજ પવિત્ર વિચારોવડે સાફ કરવાનું છે. તમે તમારી આસપાસ જે કુટુંબ કળીસો કે ધનમાલ જુઓ છો, તેમાંનું કાંઈ-પણ તમારી સાથે આવવાનું નથી. પરંતુ બધું અહીં રહેવાનું છે. ને માત્ર તમે કરેલાં પાપપુણ્યોજ તમારી સાથે રહેવાનાં છે. એ વિચારે રોજ તમારા મનને પવિત્ર કરતા રહો. કહ્યું છે કે:-

નારાયણ તું આપકા, ધરકું પ્રથમ બુહાવ;^૧

જે ચાહે તો ઓરકા, ધરકું પછી નિહાલ.

નારાયણ નામના હે માનવ ! તું પહેલાં તારા ઘરને વાળી ઝાડી સાફ કર. બીજાનું ઘર સાફ છે કે નહિ, તે તું પછીથી જોજો. “ફલાણો આવો છે ને ફલાણો તેવો છે” એવી ચીવટ પછી કરજો. પહેલાં તો તું પોતે સુધર.

૬૬ તમારાથી પુણ્ય ન થાય તો કશી ચિંતા નહિ, પણ પાપ તો નજ કરજો. વળી તમારાથી ધર્મદાન ન થાય તોપણ કશી હરકત નહિ; પણ તમે અધર્મ કરી કોઈનું પડાવી ન લેજો. કહ્યું છે કે:-

પીપા પાપ ન કીજએ, તો પુણ્ય કિયા સોવાર;

જે ના લિયો કાહુકો, તો દાન દિયો દશબાર.

અરે પીપાભક્ત ! પાપ ન કરાય તો સોવાર પુણ્ય કર્યું માનજો અને કોઈનું લાઈ ન લીધું તો દશવાર દાન કર્યું છે એમ માનજો.

૬૭ અંતઃકરણ એ કાચી કેરીના કકડાઓના જેવું છે. તેને તમે જેવો પાસ લગાડો તેવો લાગશે. કાચી કેરીની એ ચીરોને તમે મીઠામાં

રાખશે તો તેનાપર મીઠું ચડી જશે; ને જો તમે ચાસણીમાં બોળી રાખશે તો તેમાં ગળપણ ચડશે ને મુરખ્ખો થશે. એવીજ રીતે અંતઃકરણને પણ તમે નહારા વિચારોમાં મૂકશે તો તે નડાઈ બની જશે. ને પવિત્ર વિચારોમાં જોડશે તો તે પવિત્ર બની જશે. હવે તમારે પોતાને નહારા વિચારો કરી કરી રાક્ષસ જેવા બનવું છે કે સારા વિચારો કરી કરીને દેવજેવા પવિત્ર બનવું છે તે વિચારી જોશો.

૬૮ અંતઃકરણને સારો રંગ ચડે તે માટે એક કવિએ ગાયું છે કે:-

રંગ આપને અતિ ઘણો, રંગરેજ મતિધામ !

કોણ રંગ દે હૃદયને, તુમ બિન સુંદરશ્યામ !

હે બુદ્ધિના ધામ જેવા રંગરેજ પ્રભુ ! આપને અત્યંત શાઆતી ઘટે છે. કેમકે આપના વિના હે સુંદરશ્યામ ! અમારી બુદ્ધિને તથા અમારાં હૃદયને સારા રંગ કોણ ચડાવે ?

૬૯ દુનિયા વિચિત્ર છે. તેમાં ભિન્ન ભિન્ન સ્વભાવનાં સારાં ને નહારાં અનેક મનુષ્યો ભરેલાં છે. તેની ટીકામાં તમે સમય કાં બગાડો ? તમે તો તમારા હૃદયને એટલું ઉંચું ચડાવો કે જગતના પ્રદેશ તેની નીચેજ રહી જાય. દુનિયામાં નડાઈ ઝાઝું છે ને સાઈ થોડું છે. એ ભૂલવું નહિ. કવિ નરહર કહે છે કે:-

સરસર હંસ ન હોય, બાજ ગજરાજ ન ધરધર,
તનતન સુમતિ ન હોય, મોતી જલણુંદ ન ધનધન;
તરતર સુફલ ન હોય, નારી પતિવ્રતા ન ધરધર.
ફનફન મનિ ન હોત, મલે મલિઆ નહિ બનબન,
ધરધર હોત ન શૂરનર, નરનર હોત ન ભક્તવર;
નરહર કવિ સુકવિત કવે, સખે હોત નહિ એકસમ.

દરેક સરોવરમાં હંસો હોતા નથી. દરેક ઘેર હાથી જૂલતા હોતા નથી. દરેક મનુષ્યમાં સન્મતિ હોતી નથી. પ્રત્યેક મેઘમાં સ્વાતિનાં મોતી પાકે તેવાં જળબિંદુ હોતાં નથી. દરેક વૃક્ષમાં સારાં ફળો હોતાં નથી, દરેક ઘેર પતિવ્રતા સ્ત્રીઓ હોતી નથી. દરેક સર્પમાં મણિ હોતો નથી. દરેક વનમાં ચંદનનાં ઝાડ હોતાં નથી. દરેક ઘરમાં શસ્ત્રીર હોતો નથી, ને દરેક પુરુષ ભક્તિમણિ હોતો નથી. મતલબ કે નરહરિ કવિ કહે છે કે સંસારમાં વૈચિત્ર્યજ ભરેલું છે; સરખાપણું તો કવચિતજ જોવાય છે.

૭૦ લોકો લાંચું આવરદા માગે છે ખરા, પરંતુ આજલગીની આવરદામાં એમણે શું ઉકાળ્યું? એનો વિચાર કોઈ કરતું નથી. જે માટે સંસારમાં તમે આવ્યા તે કામ જે તમે કરી શક્યા નહિ, તો સંસારમાં લાંચું જીવો તોપણ નકામું છે. તે માટે તમે જીવતાં છતાં જીવન્મૃત થવા યત્ન કરો. એક ભક્ત બીજા ભક્તને કહેછે કે:-

તુજને પૂછું હે સખા! જીવત ક્યું ન મરાય?
જો મૂવા પિછે મીલે, સો જીવત ક્યું ન પમાય?

હે મિત્ર! જીવતાં શી રીતે મરાય? એ હું તને પૂછું છું. વળી જે મૂવા પછી આનંદ મળવાનો છે તે જીવતાં કેમ ન મેળવાય? તે પણ હું તને પૂછું છું.

૭૧ ચિત્તની સ્થિરતા અત્યંત ધન મળવાથી કે મહારાજ્ય મળવાથી થશે એમ માનશોમાં. લક્ષ્યાધિપતિઓના હૃદયમાં કેટલી જ્વાળાઓ ભરેલી છે તે તેઓજ જાણે છે. અને મહારાજ્ય પાછળ કેટલું દુઃખ છે એ વાત રશિયાના ઝારને હમણાં ગોળીબારે મરણ શરણ થવું પડ્યું, એ વાતથી આખું જગત જાણે છે. મતલબ કે

બહારનાં સાધનો મળવાથી ચિત્તને સ્થિરતા કે આનંદ થવાનો નથી. ચિત્તની સ્થિરતા તો માત્ર સુવિચારે એટલે કે શુભ જ્ઞાનથી જ થવાની છે. માટે તમે ધન ન માગો પણ સુવિચારોને માગો—સુખ્યુદ્ધિને માગો. જે તમને સુખ્યુદ્ધિ મળી તો એ સુખની આગળ ઈંદ્રનું ઈંદ્રાસન પણ તુચ્છ છે; કલ્યું કે:—

ત્રીન દૂક કૌપિનકે, ભાજ મિલે બિન લૌન;

નિજનંદમે મસ્ત હે, ઇંદ્ર બાપુરો કૌન.

જે માણસ નિજનંદમાં મસ્ત છે તેના સુખ પાસે બિચારો ઈંદ્ર પણ શા લેખામાં છે ? ભલેને એ નિજનંદવાળાને મળેલી કૌપિન (લંગોટી) પણ ત્રણ કુકડા વાળી હોય ને ખાવા મળેલી ભાજ પણ મીઠા વિનાની હોય.

૭૨ તમે સંસારી છો, અને સંસાર પ્રતિકૂળતાથી ભરેલો છે. સંસારમાં કોઈ ધંધો કે કોઈ નોકરી એવી નથી કે જેમાં પ્રતિકૂળતા ન હોય. હવે જ્યારે પ્રતિકૂળતા તો આવવાની એ ચોક્કસ છે ત્યારે તેનો ઉપાય શા? ઉપાય એટલોજ કે એવે પ્રસંગે ચિત્તને શાંત રાખવાનો તમે મહાવરો પાડો—સહનશીલ બનો—જે આમ કરશે તો તમને દુઃખ ઓછું લાગશે ને સારો ઉપાય સૂઝશે. તમે આ કહેવત તો સાંભળી હશે કે: “ઉતાવળા સો બહાવરા, ધીરા સો ગંભીર.”

૭૩ સહનશીલતા તમને બધા પ્રસંગોમાં લાભપ્રદ છે. કોઈએ તમારે માટે અયોગ્ય શબ્દો કહ્યા તો તેમાં તમારે શા માટે માઠું લગાડવું ? જેનામાં જેટલી ખુદ્દિ હોય તેટલું તે સમજી શકે ને તેવું તે બોલી શકે.

જાકી જેસી ખુદ્દિ હે વૈસા કહે બનાય;

વાકો બુરો ન માનીએ લેને કહાંસે જાય?

૭૪ જેમ તમે આંધળાંને ખહેરાં ઉપર દયા રાખો છો તેમ ઓછી બુદ્ધિવાળાં ઉપર પણ કૃપાદષ્ટિએ જોતાં શીખો.

૭૫ જે પોતાના આત્માના કલ્યાણનો વિચાર કરતો નથી, પણ સદા દેહના પોષણનો અને દૈહિક સુખનાં સાધનો મેળવવાનો જ પ્રયત્ન કરે છે તે માણસને કેવો સમજવો? અમે કહીએ છીએ કે, એ માણસને મરણપથારીએ અસાધ્યરોગે મરવા પડેલા અ નામના શેડીઆના જેવો ડાહ્યો (મૂર્ખ સમજવો. એ અ શેડ ક્ષય રોગે મરવા પડેલા હતા, પણ મરણ થાય ત્યારપહેલાં તો પોતાના બંગલાને સમરાવવાનું કામ ચલાવતા હતા. એ પોતે મનમાં તો ચોક્કસ સમજતા હતા, કે એ બંગલામાં મારે હવે રહેવાનું તો નથીજ. બંગલો છોડીને કોઈ અજાણ્યા પ્રદેશમાં જલ્દી વિદાય તો થવાનું છે. એજ પ્રમાણે આ શરીર આપણી પાસેથી પાંચે પંદરે રજા માગવાનું છે એ તો ચોક્કસ છે; તેમજ સગાંવહાલાંને પણ પડ્યાં મુકીને જવું છે એ વાર્તા પણ ચોક્કસ છે; તો પછી સતત તેમાંજ વળગ્યાં રહેવું ને આત્મકલ્યાણનો વિચાર પણ ન કરવો એ ગાંડાધનુંજ લક્ષણ છે.

૭૬ જેમ એક ગામ છોડીને ગયા વિના બીજા ગામ આવતું નથી, તેમ મનમાંથી પણ સાંસારિક વિચારોને છોડ્યા વિના પારમાર્થિક વિચારો ઉપજતા નથી. માટે ઓ સુભાગી જીવ ! તને જે પળોનો સમય મળ્યો છે તેમાં બ્રહ્મ ધ્યાન કર. ને તારા જીવનની સાર્થકતા કરી લે.

૭૭ સત્યશસ્ત્ર તથા મહાપુરુષો તમને ભગવાં કરવાની શીખામણ આપતા નથી. તેમ માતાપિતા કે સ્ત્રી પુત્રાદિને રખડાવી બાવા બનવાનું પણ કહેતા નથી. માત્ર તમારા મનને સંસારમાંજ રચ્ચું

પચ્ચું ન રાખો તેને તમે પરમાત્માની અભિમુખ કરવાં યત્ન કરો એમ સમજાવે છે. સંસારના પદાર્થોમાં અત્યંત આસક્તિ થવાથી અંતઃકરણ જાડું થઇ જાય છે. માટે સાંસારિક વિષયોની ક્ષણભંગુરતાનો વિચાર કરીને તેમજ સંસારીજનોની સ્વાર્થપરાયણતાનો વિચાર કરીને તેમાંથી અહંતા મમતાનો દિનપરદિન થોડે થોડે ત્યાગ કરવા અભ્યાસ કરો.

૭૮ “આ માફ છે,” “આ માફ છે,” એમ માફ માફ કરી વળગી રહેવાથી મરણ વખતે કેટલો પસ્તાવો થાય છે તે માટે મહાકવિ સુરદાસ નીચે પ્રમાણે ગાય છે:—

કોઉ મેરે કામ ન આયો, શ્રીહરિખિના કોઉ મેરે કામ ન આયો. ટેક.
કુંચન કલસ ચિત્ર બિચિત્ર, રચી રચી ભવન બનાયો;
તામેં તો તત્ક્ષણ ગ્રહી કાઢયો, પલ એક રેન ન પાયો...શ્રીહરિ.
સલુની કહે મેં સંગ ચલુંગી, ધૂત ધૂત ધન ખાયો;
અંત સમે છૂપી ધરાભિતર, ડગ એક ન પહોંચાયો...શ્રીહરિ.
સો સુકૃત કર સુત એક જાયો, ખડોતહી લાડ લઘાયો;
કાઠલિયો તીને કટિકો ધાગો, અગનસેં બદન જલાયો...શ્રીહરિ.
આ જૂઠી માયાકે લીને, રતન સમ જનમ ગમાયો;
ન લિયો નામ રહ્યો મન ઘોખો, સુરદાસ પસતાયો...શ્રીહરિ.

ભાવાર્થ:—“શ્રીહરિ વિના ખીજું કોઇ મહારે કામ આવ્યું નહિ. સોનેરી કલસો મૂકી મ્હેં સુંદર મકાન ચણાવ્યું હતું તેમાંથી પણ મ્હને તરત બહાર કાઢ્યો; ને એક પણ પણ રહેવા દીધો નહિ. મહારી પત્ની કહેતી કે: “હું તમારી સાથે આવીશ.” આવાં વચનો બોલી ધૂતી ધૂતી એ મહારું બધું ધન ખાઇ ગઈ, પરંતુ

આખર વખતે એ પણ ધરમાં ધૂપાર્ધ બેઠી; ને એક ડગલું પણ સાથે ન આવી. વળી મહેં સેંકડો ધર્મદાતા તથા તીર્થયાત્રાઓ કરી એક પુત્ર મેળવ્યો હતો. ને કરોડો લાડે એને ઉછેર્યો હતો. એણેજ આખર સમયે મહારી કેડે રહેલો ધાગો (ચીંથરાનો ટૂકડો) ખેંચી લીધો; ને મહારા મહોંમાં અગ્નિ મૂક્યો ! અરે રામ ! આ જૂઠી માયાસાર મહેં મહારો રત્ન જેવો જન્મ ગુમાવ્યો; ને પ્રભુનું ધ્યાનકીર્તન કર્યું નહિ. એ મહને મહાખેદ ઉપજાવે છે. ને પસ્તાવો કરાવે છે.”

હે સુભાગી જીવ ! મહાકવિનાં આ વચનો કેટલાં સાચાં ને અસરકારક છે તે વારંવાર સંભાર્યા કર.

૭૯ જે શ્વાસ જાય છે તે ફરી મળવાનો નથી. જે પળ, ધડી, સેકંડ, મિનિટ કે કલાક અત્યારે ચાલે છે તે ફરી આવશે એમ ધારશો માં. આ જીવન એ વીજળીના ઝમકારા જેવું છે. ને તેમાં સુકૃત કરી જીવન સાફલ્ય કરવાનું છે એ વિષે એક હિંદી કવિ કહેછે કે:—

એક શ્વાસ ખાલી મત ખોલુ હરિનામ બિન,
કિચર કલંક અંગ ધોયલે તો ધોયલે;
ઉર અંધિયારી પાય હિયમેં ન સૂઝે પંથ,
ગ્યાનકી ચિરાકે ચિત જોયલે તો જોયલે;
માનવકો જન્મ ફિર એસો ના મિલેગા મૂઠ,
પરમ પ્રભુસેં પ્યારો હોય લેતો હોય લે;
છિનલંગ દહ તા મેં જનમ સુધારિયો હે,
બિજ્જીકી ઝમાકેં મોતી પોય લે તો પોય લે.

ભાવાર્થ:—તહારો એક પણ શ્વાસોન્ધ્વાસ હરિનામના સ્મરણ

વિના ખોઈશ માં; ધૃશ્વર સ્મરણે તહારાં ક્રિયરૂપ કલ્મષોથી કલંકિત થયેલાં અંગો ધોઈ લે. તારા હૃદય ઉપર અજ્ઞાનાંધકારનું આવરણ આવેલું છે, તેથી સવળો રસ્તો તને સૂઝતો નથી; તો જ્ઞાનના પ્રકાશથી તારું વાસ્તવિક સ્વરૂપ જોઈ લે. હે મૂઢ! તને ફરી ફરી માનવનો જન્મ મળવાનો નથી; તો પરમપ્રભુને ખ્યાલે બની જા. આ ક્ષણભંગુર શરીર છે, તેમાં જીવન સફળ કરવાનું છે તો એ વિદ્યુતના ઝળકારામાં મોતી પરાવવાની તક મળી છે તે તક સાધી લે, સાધી લે.

૮૦ સોયની અણીવડે કમળના પાંદડાંને વીંધવામાં જેટલી વાર લાગે તથા જેટલો શ્રમ પડે તેટલો શ્રમ ને તેટલીવાર મોક્ષ મેળવવામાં છે. મતલબ કે સાચી સમજણની જરૂર છે ને તે એટલીજ કે તમારા અંતઃકરણરૂપ અરીસાને જગત્ ભણી ફેરવી બ્રહ્મભણી ધરો. કહેવાનું કે તમે અંતઃકરણમાં “આ શરીર તે હું” “આ ઈંદ્રિયો તે હું,” આ મન તે હું” એવાં પ્રતિબિંબો પાડ્યાં તે હવે ન પાડતાં “આ બ્રહ્મ તે હું” એ પ્રતિબિંબ સતત પાડો, એટલે તમે મુક્તજ છો.

૮૧ બંધ અને મોક્ષ તેમજ દુઃખ અને સુખ એ માત્ર મનનાજ ધર્મો છે. માટે મનને દુઃખ અને મમતાથી મોકળું રાખો એટલે તમે આનંદમાં અને મોક્ષમાંજ છો.

૮૨ ધણું માણસો અમને “મોક્ષ આપો” એમ કહે છે; પણ તેમાં તેમને શું જોઈએ છીએ તે સમજ નથી. એમાં આપવાનું કશું છેજ નહિ. મૂકવાનું છે. તમારાં ધનધાન્યાદિ ઉપરથી અંતઃકરણનો રાગ મૂકો. ઈંદ્રિયો, અંતઃકરણ અને ત્રણે શરીરો ઉપરથી અંતઃકરણનો રાગ મૂકો, એટલે તમે મોક્ષ પામ્યા. એમાં આપવાનું

છેજ ક્યાં ? મૂકવાનું છે. ને એ મૂકે એટલે મોક્ષ.

૮૩ દીર્ઘકાળના અભ્યાસને બળે જીવેને દુઃખદાયી વિષયો એવા પ્રિય થઈ પડ્યા છે કે તે છોડતા નથી. એ વિષયો ભવબ્રમણ કરનારા છે એમ સમજ્યા છતાં અશીલુના બંધાણીથી જેમ અશીલુ છોડાતું નથી તેમ છોડાતા નથી. એક મહાત્માએ એક જિજ્ઞાસુને પૂછ્યું કે: “ માગ તારે શું જોઈએ છીએ ? ”

જિજ્ઞાસુ:—“ મહાત્મન! મ્હને પ્રભુ આપો.”

મહાત્મા:—“ તો ચાલ સ્વર્ગમાં; પણ યાદ રાખજે હો કે ત્યાં સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, એમાંનું કશું નથી; એકલા પ્રભુ છે. ચાલ ત્હારે આવવું છે ? ”

જિજ્ઞાસુ:—“ ના મહાત્મન! તો મને ત્યાં ગમશે નહિ. એટલે મારે આવવું નથી. ”

૮૪ પ્રભુને પામવાની પણ ખેવના જોઈએ છીએ. ખેવના વિના કશું મળતું નથી. આ વિષે એક વાત પ્રચલિત છે કે નારદજી એકવાર રસ્તે ચાલ્યા જતા હતા, તેમણે ઉકરડે વિષા ખાતી એક ભૂંડણી જોઈ. એની આ અધમસ્થિતિ ઉપર નારદને દયા આવી. ને તેઓ ભૂંડણી ભણી જોઈને બોલ્યા:

નારદ:—“ ઓ ભૂંડણી ! તું અહીંઆં દુઃખી થાય છે. ને તારું દુઃખ જોઈ મને દયા આવે છે, ત્હારે સ્વર્ગમાં આવવું છે ? ”

ભૂંડણી:—“ હા મહાત્મન! ભલે આવું, પણ મને એક વાત પૂછું તે કહો. ”

નારદ:—“ ભલે પૂછ. ”

ભૂંડણી:—“ સ્વર્ગમાં મને ખાવાને વિષા તથા ફરવાને વાસ્તે ઉકરડા મળશે ના ? ”

નારદ:—“ ના. ”

ભૂંડણી:—“ તો તમારું સ્વર્ગ પડ્યું રહ્યું. મારે ત્યાં નથી આવવું. ”

વિષયવાસનામાં મચી રહેલા જીવો પણ આ ભૂંડણીના જેવા સ્વભાવના છે. વિષયનાં દુઃખો અનુભવ્યાં છતાં તેઓ વિષયમાંજ પ્રીતિવાળા છે. ને એ વિષયો પોતાને ન મળે તો રહી શકે નહિ એવા છે. એવા માણસો તો ભવભ્રમણુ માટેજ સમજી લેવા.

૮૩ હર્ષ અને શોક એ માલિકપણાનું અભિમાન રાખનારને થાય છે. જેને માલિકપણાનું અભિમાન નહિ; તેને હર્ષશોક શેનો ? આ ઉપર એક વાર્તા સાંભળી છે ને તે એ કે:—“ દોઢ ચોરો એક ખેડુતની કોઢમાં બળદ ચોરવા ગયા ને તેણે બળદને પૂછ્યું:— “અલ્યા બળદ ! તને લઈ જઈએ ? ”

દૈવયોગે બળદને વાચા થઈ ને તે બોલ્યો:—ભલે લઈ જાઓ કે ન લઈ જાઓ, તેમાં મને લાભહાનિ શી છે ? મને તમે લઈ જશો તોપણ ખડપાણી આપશો અને મજુરી કરાવશો, ને અહીં રહું તોપણ મજુરી કરી ખડપાણી મેળવવાં છે. એટલે મારે તો જ્યાં હોઉં ત્યાં સરખુંજ છે.” તાત્પર્ય કે માલિકપણાના અભિમાન પાછળ દુઃખની પરંપરા રહેલી છે. માલિકપણાનું અભિમાન છોડો કે દુઃખો દૂર સમજો.

૮૪ વર્ષો તો પાણીના પ્રવાહની પેઠે ઝપાટાથી ચાલ્યાં જાય છે; ને તમે તમારા અંતઃકરણમાં હજી કશો સુધારો કર્યો નથી. એ ધ્યાનમાં રાખો. તમે તમારી અકલ તો બહુ છે એમ માનો છો; પણ જ્યાંલગી પરલોકની કશી કમાણી કરી નથી; ત્યાંલગી મધ્યરાત્રિ વિતી ગયા પછી પણ ગણેશના વેશમાં મમ થયેલા ભવા-

યાને ઉદ્દેશીને કાન કવિએ કહેલું કવિત તમને પણ લાગુ છે.

અકલ વિચારો આપકી, ગદ્ય આધેરી રાત,
અજહુ^૧ બેશ ગનેશકા, કહાં ખેલનકી ખાત;
કહાં ખેલનકી ખાત, અજહુ જૂઠન^૨ નહિ આયા,
કહાં ઝંદા મનિહાર,^૩ રામદે રંગ સવાયા;
કથે સુકવિયાં કાન, દિનકર^૪ ભયો ઉજેરો,
ગદ્ય આધેરી રાત, આપકી અકલ વિચારો.

અરે વેશધારીઓ ! તમારી અકલનો વિચાર કરો. અર્ધી રાત્રિ તો ચાલી ગદ્ય છતાં હજી ગણેશનો વેશ છે ત્યાં બીજા ખેલોની વાત ક્યાં કરવી ? હજી જુઠણ આવ્યો નથી. ઝંદો અને મણિયારનો વેશ આવ્યો નથી. અને રામદેવે આવી રમતનો સવાયો રંગ ચડાવ્યો નથી. કાન કવિ કહે છે કે સૂર્ય ઉગવાનો ને પ્રકાશ થવાનો સમય નજીકમાં છે, છતાં તમે તો હજી ગણેશને વેશેજ-મંગળાચરણમાંજ રમો છો. ને કશુંજ કર્યું નથી. તે તમારી અકલનો વિચાર કરો.

પ્રિય ભાઈઓ ! તમે પરલોકયાત્રામાટે કેટલી સામગ્રી એકત્ર કરી છે ? જો કશી સામગ્રી કરી ન હોય ને ગણેશનાજ વેશમાં હો, તો હવે વેશ બદલી નવો વેશ ચડાવો.

૮૫ એ નવો વેશ શેનો તે સમજ્યા ? શરીરભાવના છોડી બ્રહ્મભાવના ધારણ કરવી ને શરીર એ હું હું એવો ભાવ ધારશો એટલે શરીરનાં લગતાં દુઃખનાં વૃદ્ધો તમને આવી વળગવાનાં. પણ તમે ત્રણે શરીરથી પર થયા અને બ્રહ્મભાવ ધારણ કર્યો કે આધિભૌતિક, આધિદૈવિક ને આધ્યાત્મિક દુઃખો ચટોચટ તમારાથી નોખાં પડવાનાં.

૮૬ સુધસ્વાના રસ્તા એ છે. ૧ વિવેકવિચારથી ૨ ઠોકરો ખાઈ પસ્તાવાથી-તેમાં જે વિવેક વિચારે સારાસારનો ભેદ સમજી સુધરે છે તે હેરાન થતો નથી. પણ જે ઠોકરો ખાઈ, પસ્તાઈ પછી સુધરે છે તેને અપાર પીડા થાય છે. માટે તમને પહેલે રસ્તે સુધસ્વાની અમારી ભલામણ છે.

૮૭ “અહં બ્રહ્માસ્મિ, ” “ તત્ત્વમસિ, ” “ પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ ” અને “ અયમાત્મા બ્રહ્મ ” એ ચાર વેદનાં ચાર મહાવાક્યો છે. અને “ હું બ્રહ્મ છું ” “ તે બ્રહ્મ તું છે. ” “ પ્રજ્ઞાન બ્રહ્મ છે ” ને “ આ આત્મા બ્રહ્મ છે ” એવો એનો અર્થ છે. મતલબ કે પરબ્રહ્મ જેમ સતરૂપ, ચિતરૂપ અને આનંદરૂપ છે. તેમ આપણા જીવમાં રહેલું છે બ્રહ્મસ્વરૂપ સત, ચિતને આનંદરૂપ છે.

૮૮ એ બ્રહ્મ અવિકારી, નિર્લેપ નિસ્સંગ ને અખંડ છે. એને સુખ દુઃખ કે પાપપુણ્યનો સ્પર્શ થાય તેમ નથી. વળી એ ત્રિકાલાબદ્ધ એટલે કાળમાં અખંડપણે રહેવાનું છે.

૮૯ બ્રહ્મ આનંદરૂપ છે તે જીવ પણ બ્રહ્મરૂપ છે. છતાં જીવ દુઃખી કેમ લાગે છે ? એ પ્રશ્ન ચારેબાજુથી પૂછાતો જોવાય છે. એનું કારણ આ છે: “ હું બ્રહ્મરૂપ છું ” એ વાત જીવ ભૂલી જાય છે. ને જીવભાવ ધારણ કરી લે છે. તેને લીધે “ માઈ નામ અ છે. મારો રંગ કાળો છે. હું આંખે ખાડો છું, હું જાતનો વાણીઓ છું. હું નિર્ધન છું.

“ સ્ત્રી મરી જવાથી હું મહાદુઃખી છું. ” “ છોકરો ઉદ્ધત નીવડવાથી હું હેરાન છું. ” મારી છોડી બાલ વિધવા થવાથી માઈ દુઃખ વર્ણવ્યું જાય તેમ નથી. ” મારો શત્રુ બ છે ને તેણે મને લુચ્ચો ને હરામખોર કહી ભરખજારમાં અપમાનિત

કરેલો છે. ” આવાં આવાં અનેક દુઃખોનો તે પોતાનામાં આરોપ કરી લે છે. વાણીઆની જાતિ એ શરીરનો ધર્મ છે, તેમ જ આંખ બાંધી હોય કે રંગ શામળો હોય તો તે પણ શરીરના ધર્મો છે, છતાં જીવ પોતાનો બ્રહ્મભાવ ભૂલી જઈ શરીરના ધર્મો પોતાનામાં કદપી લઈ દુઃખ વહોરે છે. વળી સ્ત્રી, પુત્ર, પુત્રી, ધન એ-નો તો માત્ર જીવે મમતાનો ભાવજ ધારણ કરેલો છે. ને મારાપણાને લીધે છોકરી વિધવા થતાં પોતાને દુઃખ થયું માને છે. આત્મા તો એ સૌથી નોંખેજ છે. એનો શત્રુ પણ નથી ને મિત્ર પણ નથી. એને સ્ત્રી પણ નથી ને પુત્ર-પુત્રી પણ નથી, એમ સમજવાથી બધાં દુઃખોનો અંત આવશે.

૯૦ તમને કોઈ “મર” એમ કહે તો માહું લાગે છે કે ? હા, લાગતુંજ હશે ! તો સાંભળો અમે કહીએ છીએ કે માણસોને જીવતાં તો નથી આવડતું, પરંતુ મરતાં પણ આવડતું નથી. અંતરમાં રહેલી અહંપદવીને મમત્વની વાસનાઓને મારવી એનું જ નામ સાચું મરણ છે. તમે તુંબડાને જોયું છે. એ તુંબડું અંદર લીલું હોય છે. ત્યાં લગી પાણીમાં તરી શકતું નથી, પણ એનો અંદરનો ભાગ સુકાઈ જાય છે ત્યારે તે પાણીમાં તરે છે. તેજ રીતે જ્યાં લગી મનુષ્યની અંદર સ્ત્રીવાસના, ધનવાસના, પુત્રવાસના કે કીર્તિવાસના રહેલી છે, ત્યાં લગી જ લીલા તુંબડા જેવો છે. એ તમામ વાસનાઓ ગઈ કે તેને મરજીવો-જીવન્મુક્ત સમજવો. વાસનાને મારનારોજ અમર છે. એજ મર્ત્યોઽમૃતો મવાતિ. વાસનાને મારી સતત આત્માનું સંધાન રાખવું એનું જ નામ ખરું જીવતાં આવડ્યું છે. કપીર કહી ગયા છે કે—

મરન મરન સખકો કહે, બહુરી મરન ન હોય;
કપીર મરન એસા કરો, બહુરી મરન ન હોય.

“ મરણ થયું, ” “ મરણ થયું, ” એમ તો સર્વે કહે છે પણ તે સ્થળે વાસ્તવિક મરણ થયું હોતું નથી. માટે મરણ તો એવું કરો કે ફરી કદિ મરણ પામવાપણું રહેજ નહિ.

૯૧ જ્ઞાની ને અજ્ઞાનીમાં ફેર શો ? એ જ્ઞેવામાં ઘણા માણસો મુંઝાય છે. જ્ઞાની હોય તો એ ગૃહસ્થાશ્રમમાં શા માટે રહે ? જ્ઞાની હોય તો એ નોકરી શા માટે કરે ? જ્ઞાની હોય તો ફલાણા માણસપર લેણામાટે ફરિયાદી શા માટે કરે ? આવા આવા વિચારોથી મનુષ્યો બ્રમણમાં પડે છે, પણ એમને કહેવાનું એટલું જ કે હૃદયમાંથી જીવભાવ દુર કરી અક્ષભાવ સ્થાપિત કરવાથી કાંઈ એ હાથના ચાર હાથ થતા નથી. તેમ કપાળમાં ત્રીજું લોચન આવતું નથી. માત્ર એને સંસારના વ્યવહારો કર્યા છતાં તેના ધક્કા ઉંડાણ લગી પહોંચતા નથી. શરીર છે ત્યાં લગી તેના વ્યવહારો તો રહેવાનાજ. પણ એ વ્યવહારોમાં સુખદુઃખને આધીન બનવું એજ જ્ઞાનીનું લક્ષણ છે. અજ્ઞાની મનુષ્યો સાધારણ પ્રસંગમાં પણ છલુછલુ પડે છે, ત્યારે જ્ઞાની મનુષ્ય મહાન વિપત્તિઓનાં પ્રસંગમાં પણ સરોવર જેવો શાંત રહે છે. એ વિષે એક કવિ નીચે પ્રમાણે લખે છે:—

મુખ નેન અરૂ નાસિકા, સખહિકો એક ઠોર;
કહીબો, સુનબો, બોલબો, ચતુરનકો કષ્ટુ ઓર.

મુખ, નેત્ર ને નાકતો સૌનાં જ્યાં હોય છે ત્યાંજ હોય છે, પણ એનો ઉપયોગ કરવો એમાંજ તફાવત છે. જ્ઞાની કે ચતુરનું કહેવું, સાંભળવું ને જોવું એ કાંઈક જૂદા પ્રકારનું છે ને અજ્ઞાની કે મૂર્ખનું પણ જૂદા પ્રકારનું છે.

૯૨ જે સમજીને જ્ઞાનનું એક પણ પુસ્તક અથવા એક પણ પાનું વાંચાય તો તેથી પણ સંસારમાંથી તરી જવાય તેમ છે. તેમ ન કરતાં શાસ્ત્રો ને શાસ્ત્રોને ગ્રંથોના ગ્રંથો વાંચ્યાતો તે પણ નિષ્ફળ છે. આવા વાંચનારાને ભારવાહીની ઉપમા આપવી ખોટી નથી. એ માણસોનું વાંચન માત્ર આંખો ફેડવાને, કાળ ગાળવાને અને મગજમાં નાહકનો કચરો ભરવાને સમજાવું. આવું વાંચનારને નીચેનું કથન લાગુ પડે છે.

જ્યૂં ખરદા બનઝારકા, ફરતા દેશ વિદેશ;
ખાંડ ભરે ભૂંસ ખાતાહે, બિનગુર કે ઉપદેશ.

જેમ વણઝારાનો બળદીઓ દેશવિદેશ રખડે છે, તેને માથે તો ખાંડની ગુણો લાદેલી હોય છે. પરંતુ તેને ખાવાને માટે તો ભૂંસો કે ખડખ મળે છે તેમ આ નગુરા ઉપદેશહીન વાંચકોનું સમજાવું.

૯૩ આવા વગર ઉદ્દેશનું વાંચન કરનારાને જેને લેશ પણ આચરણમાં ન મૂકનારા વાંચકોને ઉદ્દેશીને એક ગુજરાતી કવિ પણ કહે છે કે—

કહે નરભો ખર ને લાભ શો ?
મિસત્રી ભરો કે મરડીઆ ?

નરભેરામ કવિ કહે છે કે ગધેડાની ગુણમાં સાકરના ગાંગડા ભરો કે મરડીઆ ભરો તેથી ગધેડાને શો લાભ છે ? તેમ ગમે તે વાંચવું ને ગમે તે સડદો મગજમાં ભરવો એમ કરનારને ચક્ષુ-શ્રમ ને કાલવ્યય સિવાય અન્ય કશોજ લાભ નથી.

૯૪ પરમાત્મામાં લગતી લાગવાનાં લક્ષણોજ છાનાં રહે તેમ નથી. એમાં પ્રિતી લાગનાર મનુષ્યનું હૃદય સ્વસ્વ ખોવાલગી તત્પર હોય છે.

તમે ખાખરાનું ઝાડ જોયું છે; ને તેને જ્યારે કેસુડાનો લાલચોળ ફાલ આવ્યો હોય તે દેખાવ જોયો છે ? જ્યારે કેસુડો લાલચોળ બન્યો હોય ત્યારે તેની સ્થિતિ જોશો તો તેને એક પણ પાંદડું હોતું નથી. ને તેના મુખમાં-કેસુડાના પુષ્પના અગ્રભાગમાં-કાળાશ જોશો. એજ પ્રમાણે પરમાત્માની લાલી પામનારના હૃદયમાંથી તમામ વાસનાઓ ખરી ગયેલી હોય છે. ને જગતનાં હૃદયો પ્રતિ તેનામાં વિરાગભાવ પ્રકટેલો હોય છે. કેસુડાની સ્થિતિનું વર્ણન, ભક્તની સ્થિતિ સાથે સરખાવતાં એક કવિ કહેછે કે—

જળ પલાસ ફૂલનપે આવે,
પાત પાત કર આપ લૂટાવે;
કાળા મૂંકર જગડું દિખાવે,
તથ લાલનકી લાલી પાવે.

૯૫ વેશ્યાના પાડોશમાં રહેનારી સ્ત્રીને પતિવ્રતાનો ધર્મ પાળવાનું કામ જેવું વિકટ છે તેવું વિકટ કામ હે જિજ્ઞાસુ ! તારે પણ છે. કેમકે તું અહ્મભાવના ધારનાર છે, ને તારાં સંસારી સગાંવહાલાં તેવાં નથી. તેના રાગદ્વેષમાં ન લીંપાતાં વ્યવહાર ચલાવવાનું કામ તને કઠણ લાગશે, પણ તેનો રસ્તો એટલોજ છે કે તારે તારા પોતાના હૃદયને સંસારના પ્રસંગોથી દુર્ભેદ બનાવવું. તારે વારંવાર સ્મરણ રાખવું કે આ લોકો મને ભલે નથી પિછાણતા, પણ હું સંસારથી દુર્ભેદ છું. બાળકોનાં વચનો સાંભળતાં તમને જેમ હર્ષ શોક થતો નથી, અથવા ઉદ્વેગમાં પડેલો માણસ તમારી સ્તુતિ કે નિંદા કરે તેથી જેમ તમને હર્ષશોક થતો નથી તેમ એ પામ-રોની સ્તુતિ નિંદા સાંભળી તમારે હર્ષશોકને અધીન થવાનું નથી. તમારે તો ભગવાન શંકરે જેમ હળાહળ વિષનો ન કર્યો ત્યાગ

કે ન ઉતાર્યું એ વિષ પેટમાં; તેમ સંસારીનાં વચ્ચેને ન ઉતારવાં અંતરમાં, કે ન કરવો ભાગ. અંતરનો ઉંડાણનો પ્રદેશ તો તમારે પરમાત્મ ભાવથી જ ભરવાનો છે.

૯૬ તમારું અંતીમ લક્ષ્ય શું છે તેનું સદા સ્મરણ રાખો. ફલાણે મને આમ કહ્યું ને ફલાણે મને તેમ કહ્યું એવા વિચારોને તમે અંતઃકરણમાં સ્થાન આપશો તો બ્રહ્મસ્મરણ શી રીતે થઈ શકશે ?

૯૭ માત્ર લૂગડાંને ભગવાં કરી પહેરવાથી કે માથું મુંઝાવવાથી કશો લાભ નથી. જો પાંચે ઈન્દ્રિયોરૂપ ડોગો ને વાંધાવાળું મન તમને ગમે તેમ ખેંચવા શક્તિમાન છે તો એ વેશ ધારણ કરવાથી તમને કશો લાભ થવાનો સંભવ નથી. તેમ વનમાં જવાથી પણ તમને મોક્ષપ્રાપ્તિ થઈ જાય એમ માનશોમાં.

વનેऽપિ દોષાઃ પ્રભવાન્ત રાગીણામ્

ગૃહેऽપિ પञ્ચેન્દ્રિય નિગ્રહ સ્તપઃ ।

અકુત્સિતે કર્મણિ યઃ પ્રવર્ત્તે

નિવૃત્તરાગસ્ય ગૃહે તપોવનમ્ ॥

ઈન્દ્રિયોના વિષયમાં રાગવાળા મનુષ્યોને તો વગડામાં ગયા છતાં પણ દોષો થવાનો સંભવ છે. ને જેણે પાંચે ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરેલો છે તેને ઘરમાં રહ્યા છતાં તપ તપવા જેવું છે. જેની ઈન્દ્રિયો અવિહિત કર્મમાં પ્રવૃત્ત થતી નથી એવા રાગ-રહિત મનુષ્યને તો ઘર પણ તપોવન જેવું જ છે.

૯૮ મનને સ્વચ્છ કરવા માટે જપ, તપ, તીર્થ, વ્રત વગેરે સાધનો છે. જો એ બધું કર્યા છતાં અંતઃકરણના મજા ધોવાયા નહિ તો લાભ શો ? ને મોક્ષપ્રાપ્તિ ક્યાંથી ?

કોઇ દોડે દ્વારકાં, કોઇ કાશી જાય;

જનકા દિલ સાખિત નહિ, તીનકું કહાં ખુદાઇ ?

૯૯ મન કાચી કેરીના જેવું છે. જે એ પકવ થયું હોય તો બહુ લાભપ્રદ છે. એક સંસ્કૃત કવિ કહે છે કે:—

રસાલ ફલવ ત્યુંસા મંતઃ કરણ માંષ્યતે ।

અપક્વં વહુ દોષાય પક્વં તોષાય કલ્પતે ॥

અપકવ અંતઃકરણ બહુ દોષનું સ્થાન છે, પણ પકવ અંતઃકરણ સંતોષપ્રદ છે. પ્રસંગ આવે ત્યારે તમારું અંતઃકરણ કેટલું સ્થિર રહી શકે છે તે જોવાનો અભ્યાસ કરો. ભલે ધન નષ્ટ થાય, સ્ત્રી પુત્રાદિનાં મરણો થાય કે એવા એવા પુષ્કળ પ્રસંગો ઉપસ્થિત થાય તોપણ તમારું મન બ્રાહ્મભાવનો પરિચાગ કરે નહિ, અને શોકાભિભૂત થાય નહિ તો ચોક્કસ સમજો કે તમે ઉન્નતિનાં પગથિયાંપર ચડવા લાગ્યા છો.

૧૦૦ તમે ખાતરનું ગાડું આવતું જુઓ છો તો તેનાથી આધા ખસો છો, તોપણ જેમનાં મન એ ખાતરના ગાડા જેવા ગંધાતા વિચારોથી પરિપૂર્ણ છે, તેનાથી દૂર ખસવા સાવધાની સેવતા નથી; તે ચોગ્ય નથી. એવા ગંધાતા વિચારવાળા મનુષ્યો ખાતરના ગંધાતા ગાડા કરતાં તમને વધારે હાનિ કરનાર છે એ વાતનું વિસ્મરણ કરશો માં.

(૨)

નીતિ-શિક્ષા.

૧૦૧ જે ત્હમે સ્હેલામાં સ્હેલી એક જ રીતે જગતને વશ કરવા ધારતા હો તો એ રીત આ છે. પરનિંદાશ્રી ખડ ખાનારી તમારી જીભને સદા પરનિંદા કરતી અટકાવો.

૧૦૨ ના પાડવાની ઘણી રીતો છે. ૧ મૌન ધારણ કરી જવું. ૨ આગળ ઉપર વાત મૂકવી. ૩ પ્રયાણ કરી જવું. ૪ ભોંયે જોઈ જવું. ૫ ભવાં ચડાવવાં. ૬ બીજની સાથે વાતો કરવા મંડી જવું. આ બધી ના પાડવાની રીતો છે.

૧૦૩ દેવું મૂકી જનારો પિતા શત્રુ સમજવો, બિચારિણી માતાને શત્રુ સમજવી, ઉદ્ધત સ્ત્રીને શત્રુ સમજવી અને મૂર્ખ પુત્રને પશુ શત્રુ સમજવો.

૧૦૪ રોજ રાત્રિએ સૂતી વખતે માણસે પોતાનાં આખા દહાડાનાં કર્તવ્યો સંભારી જવાં. અને એ કર્તવ્યોમાંનાં કેટલાં કર્તવ્યો પશુ-પુદ્ધિનાં થયાં છે ? તેનો વિચાર કરી પસ્તાવો કરવો અને બીજે દિવસે તેવું ન અને તેને માટે કાળજી રાખવી કે ફરી પસ્તાવો કરવો ન પડે. આટલું ધ્યાનમાં રાખનાર મનુષ્ય સંસારમાં દેવ-જેવો પૂજ્ય બનશે.

૧૦૫ ક્યા ગુણો ધારણ કરવાથી પથ્થર પણ દેવ થઈને પૂજ્ય છે ? ૧ કોઈ પાસે કાંઈ યાચના ન કરવી. ૨ કોઈ ઉપર દ્વેષ ન કરવો. ૩ કોઈની નિંદા ન કરવી. અને ૪ કોઈને ત્યાં વગર બોલાવે ન જવું. આટલા ગુણો ધારણ કરનાર પથ્થર પણ દેવ થઈને પૂજ્ય છે, તો એ ગુણો મનુષ્ય ધારણ કરે તો દેવ થઈ પૂજ્ય એમાં શી નવાઈ ?

૧૦૬ જે સદા ભણ્યા કરે છે તેનામાં મૂર્ખતા રહેતી નથી. જે સદા જપ કર્યા કરે છે તેનામાં પાપ રહેતું નથી. જે સદા મૌન ધારણ કરનાર છે તેને કોઈ સાથે કંઈએ થવાનો સંભવ નથી. અને જે સદા જાગ્રત્ રહેનાર છે તેને ચોરનો ભય રહેતો નથી.

૧૦૭ ડાહ્યા માણસે વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ વિદ્યા ગ્રહણ કરવી. ભણે તે આ

જન્મમાં ફળ આપનારી ન થાય તોપણ આવતા જન્મમાં તો તે અવશ્ય સહેલાઈથી આવડશે. એ ચોક્કસ માનજો.

૧૦૮ ત્હમે જો યોગ્ય લાયકાત મેળવશો તો અવશ્ય સંપત્તિ તમને શોધતી શોધતી આવશે. જુઓ સમુદ્ર કાંઈ પાણી શોધવા જાય છે? ના. પાણીજ એની મેળે વહેતું વહેતું સમુદ્રમાં આવે છે. કારણકે સમુદ્રમાં પાણી સાચવવાની પાત્રતા છે. તમે પણ પાત્રતા મેળવો એટલે સંપત્તિ પોતાની મેળે તમારી પાસે દોડી આવવાની.

૧૦૯ પહેરવેશ ઠીક રાખો. પ્રથમદર્શને જગત્ તમારા માંહેલા ગુણો નહિ જુઓ, પણ બહારનોજ આડંબર જોશે. વિષ્ણુ અને મહાદેવ અને શ્રેષ્ઠ દેવાધિદેવો છે. તોપણ સમુદ્રે વિષ્ણુને પોતાની પુત્રી લક્ષ્મી આપી; અને મહાદેવને વિષ-હાલાહલ ઝેર-આપ્યું, એનું કારણ શું? વિષ્ણુ સુંદર પિતાંબર ધરનાર છે અને મહાદેવ નગ્ન રહેનાર છે. “એક ચૂર આદમી, હજાર નૂર કપડાં” એ કહેવત પણ ભૂલવા જેવી નથી.

૧૧૦ શૃંગારરસ વિષયવાસનાના મલિન વિચારોએ ભરેલો છે અને શાંતરસ પવિત્ર ભક્તિભાવના વિચારોએ ભરેલો છે; છતાં નવરસની ગણતરીમાં વિદ્વાનોએ શૃંગારરસને સૌથી પહેલું ડું સ્થાન આપ્યું ને શાંતરસને સૌથી છેલ્લું સ્થાન આપ્યું તેનું કારણ શું? એનું કારણ એજ કે શૃંગાર ઉપરજ જગત્તી પહેલી નજર ઠરે છે. માટે તમે પણ તમારો પહેરવેશ સારો રાખો. એમ વિદ્વાનો તમને સૂચવે છે.

§ “શૃંગાર વીરકરુણાદ્ભુતહાસ્યમયાનકાઃ । વીમત્સરૌદ્ર શાન્તાશ્ચ નવધા કીર્તિતારસાઃ ॥ ૧ શૃંગાર ૨ વીર ૩ કરુણા ૪ અદ્ભુત ૫ હાસ્ય ૬ ભયાનક ૭ ખીલત્સ ૮ દૌદ્ર અને ૯ શાંત એ પ્રમાણે નવ રસો છે.

- ૧૧૧ દેવું (ઋણ), દેવતા (અગ્નિ) અને શત્રુ એ ત્રણેને જો જરા પણ બાકી રાખ્યાં હોય તો તેને વધતાં વાર લાગતી નથી. માટે પોતાનું હિત ધચ્છનાર મનુષ્યે એ ત્રણવાનાં જરાપણ રાખવાં નહિ.
- ૧૧૨ પ્રસિદ્ધ એ રીતે થવાય. ૧ સારાં કામોથી. ૨ નહારાં કામોથી. પરંતુ સારાં કામો કરી મેળવેલી પ્રસિદ્ધિ એજ ખરેખરી પ્રસિદ્ધિ સમજવી.
- ૧૧૩ જે સાંઠે કામ પુષ્કળ વિચાર કરીને તથા સજ્જનોની સંમતિ મેળવીને શરૂ કરવામાં આવે તેમાં અવશ્ય સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે.
- ૧૧૪ પોતાની બુદ્ધિની, પોતાની ધીરજની, પોતાનાં સગાંવહાલાંની તથા પોતાના મિત્રોની કસોટી મનુષ્યો ક્યારે કરી શકે ? જ્યારે વિપત્તિષ્પી કસોટી મનુષ્યના હાથમાં આવે ત્યારે.
- ૧૧૫ વિપત્તિ આવ્યા પહેલાંજ મનુષ્યે તેનો ઇલાજ કરી રાખવો જોઈએ. આગ લાગ્યા પછી ફૂવો ખોદાવવા માંડ્યાથી કંઈ આગ બૂઝાય છે ?
- ૧૧૬ અધર્મ કે અન્યાયથી ધન મેળવી શ્રીમંત બનવા કરતાં તો નિર્ધન રહેવું જ ઉત્તમ છે. દાખલા તરિકે જોઈએ તો સાંજન ચઢાવી શરીરને પુષ્ટ દેખાડવા કરતાં તો તંદુરસ્ત દૂબળું શરીર હોય એજ ધચ્છવાયોગ્ય છે.
- ૧૧૭ દાન કરવાની અતિ લાલસા કરવાથી બલિરાજ બંધાયો, માનની અતિ લાલસાથી દુર્યોધન મરાયો ને વિષયની અતિ લાલસાથી રાવણ હણાયો છે. માટે અતિશય લાલસા તો કશી નજ રાખવી. “અતિ સર્વત્ર વર્જયેત્.”
- ૧૧૮ બુદ્ધિમાનો શાસ્ત્રચર્યા, કાવ્યચર્યા કે સંગીતકળાના નિર્મળ વિનોદવડે પોતાનો સમય ગાળે છે અને મૂર્ખજનો નહારાં વ્યસનો, નિદ્રા કે કંકાસકળાવડે પોતાનો સમય ગાળે છે.

- ૧૧૯ ડાહ્યા માણસ તો નાના બાળક પાસેથી પણ શીખવા જેવું શીખી લે છે અને સમજવા જેવું સમજી લે છે. સૂર્યથી ન જણાતી વસ્તુ પણ આપણને નાનકડો દીવો દેખાડી દે છે એ વાત ભૂલવી નહિ.
- ૧૨૦ જેમ સમુદ્રમાં થતી વૃષ્ટિ નકામી છે, જેમ દિવસે દીવો સળગાવવો નકામો છે, જેમ તૃપ્ત થએલાને ભોજન કરાવવું નકામું છે તેમ ધનવાનને દાન આપવું નકામું છે.
- ૧૨૧ મનનો સંતાપ, ધરની ગરીબાઈ, કુટુંબનું કલંક, અપમાન અને પોતાની પુંજ એટલાં વાનાં ડાહ્યા માણસે કોઈને કહેવાં નહિ.
- ૧૨૨ સુજનતા રહિત, સ્નેહ રહિત અને સદ્ગુણ રહિત જે સગો ભાઈ હોય તોપણ તેનો ત્યાગ કરવો એમ ડાહ્યા પુરૂષો કહે છે તો પછી બીજા માણસની તો વાતજ શી ?
- ૧૨૩ જેના હોવાપણાથી પરિતાપ થાય, ત્રસ થાય, પીડા થાય કે વારં-વાર અસહ્ય ચિંતા થાય તે અવયવનો પણ ત્યાગ કરવો એ ડાહ્યા માણસનું લક્ષણ છે.
- ૧૨૪ જે સ્થાનમાં શ્રીમંત, વિદ્વાન, રાજા, નદી અને વૈદ્ય એ પાંચ વાનાં નથી તે સ્થાનમાં નિવાસ કરવો નહિ.
- ૧૨૫ જેમ નધણીઆતા સ્થળમાં વસવું દુઃખ ઉપજવનારું છે તેમજ જે સ્થળમાં બહુ ધણી હોય, અથવા સ્ત્રી કે બાળક ધણી હોય તે સ્થળમાં વસવું પણ દુઃખ ઉપજવનારું છે.
- ૧૨૬ કાલ સવારે કોનું શું થવાનું છે ? એ વાત કોઈ જાણતું નથી. માટે ડાહ્યા માણસે જે કાલે કરવાનું હોય તે આજે કરવું અને સાંજે કરવાનું હોય તો હમણાં કરવું.
- ૧૨૭ પ્રત્યેક કાર્ય કરતાં પહેલાં મનુષ્યે આટલો વિચાર કરવો કે: “આ કાર્ય મહત્તે આ લોકમાં અને પરલોકમાં સુખદાયી છે ?” જે સુખદાયી લાગે તોજ તે કાર્ય કરવું.

૧૨૮ મધુરી વાણી, સર્વ પ્રાણી ઉપર દયા અને દાન એ ત્રણ ગુણો જોણે ધારણ કર્યા તેણે આખા જગત ઉપર વશીકરણ કર્યું સમજવું.

૧૨૯ જો તમે કોઈની સાથે ગાદી પ્રીતી કરવા ઇચ્છતા હો તો તેની સાથે આ ત્રણ વ્યવહારો ન કરશો. ૧ વાદવિવાદ. ૨ ધનની લેવડ દેવડ. ૩ તેની સ્ત્રી સાથે ઠૂઠા મસ્કરી કે એકાંત ભાષણ. કેમકે આ ત્રણે બાબતો મિત્રાચારીનો કોઈવાર નાશ કરશે.

૧૩૦ જોણે સદા પરસ્ત્રી, પરધન અને પરદ્રોહ ત્યજેલાં છે તે માણસ આવી, મહારામાં સ્નાન કરી મહત્તે ક્યારે પવિત્ર કરશે એવું ગંગાજી પણ ચાહે છે. મતલબ કે એવો માણસ ગંગા કરતાં પણ પવિત્ર છે.

૧૩૧ જો જગતમાં પોતાને નામેજ ઝોળખાય તે ઉત્તમ મનુષ્ય સમજવો, જો પિતાના નામથી ઝોળખાય તે મધ્યમ સમજવો, જો માતાને નામે ઝોળખાય તે અધમ સમજવો અને જો સ્ત્રીના નામથી ઝોળખાય તે અધમાધમ સમજવો.

૧૩૨ દાન કરવું તે પણ પોતાની શક્તિનો વિચાર કરીને કરવું; નહિતો પાછળથી પસ્તાવું પડે. શક્તિનો વિચાર કર્યા વિના દાન કરનાર બલિરાજને દાનની પૂર્ણતા કરવા શરીર અર્પવું પડ્યું હતું. તેમ પોતાની શક્તિનો વિચાર ન કરનાર દાતાને શરીર ખોવાનો પ્રસંગ આવશે.

૧૩૩ ગાઢ મોહને વશ થઈ કોઈ પુરુષે કદિ સ્ત્રીને અધીન બની જવું નહિ. નહિતો દશરથ રાજાની પેઠે પ્રાણ ખોવાનો પ્રસંગ આવી પડશે.

૧૩૪ યાચના એટલે બીખ એ માન ખોવાવાળી હલકામાં હલકી વૃત્તિ છે, યાચના કરવા જતાં વિશ્વવ્યાપક વિષ્ણુને પણ વામનરૂપ બની લઘુતા ધારણ કરવી પડી છે, તો બીજાની તો વાત જ શી કરવી ?

- ૧૩૫ મકાન ચણનારો માણસ દિનપ્રતિદિન ઉંચો ચડતો જાય છે અને ઢૂવો ખોદનારો માણસ દિનપ્રતિદિન નીચો ઉતરતો જાય છે. તેજ પ્રમાણે બધાં મનુષ્યો પોતાનાંજ કર્તવ્યોથી ઉંચી દશાને અથવા નીચી દશાને પામે છે.
- ૧૩૬ પોતાની ઈંદ્રિયો કામુમાં છે એમ માની ડાહ્યા માણસે યુવાન પુત્રી સાથે પણ એકાંતમાં રહેવું નહિ; તો પછી પરદારાની તો વાતજ શી ?
- ૧૩૭ પોતાનીજ બુદ્ધિ પ્રમાણે ચાલવું સુખદાયક છે ને ગુરુજનની બુદ્ધિ પ્રમાણે ચાલવું તેથી પણ વિશેષે સુખદાયક છે, પરંતુ પર બુદ્ધિ પ્રમાણે ચાલવું તે નાશકારક છે ને સ્ત્રીની બુદ્ધિ પ્રમાણે ચાલવું તે પ્રલય કરનારું છે.
- ૧૩૮ વિપમાંથી પણ અમૃત ગ્રહણ કરવું, અપવિત્ર પદાર્થોમાંથી પણ સુવર્ણ ગ્રહણ કરવું, નીચ પાસેથી પણ વિદ્યા ગ્રહણ કરવી અને હલકા કુળમાંથી પણ સ્ત્રીરત્ન ગ્રહણ કરવું.
- ૧૩૯ લોભીજનોને દ્રવ્યવડે સંતોષવા, ક્રોધીજનને પ્રભિપાત કરી સંતુષ્ટ કરવો, મૂર્ખ મનુષ્યને તેના વ્યસનની વસ્તુ આપીને સંતુષ્ટ કરવો અને તત્ત્વવાર્તાવડે પંડિતને પ્રસન્ન કરવો.
- ૧૪૦ ત્હમે વ્યવહારનાં કામોમાં હાનિ, દુઃખ કે અપયશ પામે તો નાહિંમત થશો નહિ. યાદ રાખો કે એકલો લાભ, એકલું સુખ ને એકલો યશ ક્યાંઈ મળવાનાં જ નથી. પણ લાભ સાથે હાનિ, સુખ સાથે દુઃખ અને યશ સાથે અપયશ રહેલાં જ છે. માટે એકની પાછળ બીજું આવવાનું જ; એ ભૂલશો નહિ.
- ૧૪૧ ચૈત્રી નવા વર્ષના આરંભમાં સાકર અને લીમડાનાં પાંદડાં રાખવાનો રિવાજ શું સૂચવે છે ? એજ કે આ સંસારમાં તમને મીઠો

અને કડવો એ બંને સ્વાદો આપવાના છે. તાત્પર્ય કે તમને લાભ, સુખ તે યશનો મીઠો સ્વાદ મળશે. તે સાથે હાનિ, દુઃખ ને અપયશનો કટુ અનુભવ પણ મળવાનો છે. તો એ કટુ અનુભવ સમયે ગભરાશો નહિ. કોઈ પણ વેપારીના ચોપડામાં એકલું જમે પાસું જ હોય એમ બનતું નથી. જમે સાથે ઉધાર પણ હોવાનું જ. તો પછી આપત્તિમાં ગભરાવું શમાટે ? એક કવિએ કહ્યું છે કે:—

સુખ દુઃખ મનમાં ન આણીએ, ઘટ સાથે ઘડિયાં;
ટાળ્યાં તે કોઈનાં નવ ટળે, રઘુનાથનાં જડિયાં.

એ વચનો સદા સ્મરણમાં રાખવાં.

૧૪૨ તલમે જે ધંધો કરો તેમાં પૂરેપૂરી નિપુણતા-પરિપક્વતા-મેળવો. અપક્વતા કે અર્ધદગ્ધતા તમને લાભથી વિમુખ રાખશે; ને પક્વતા તમારી કિંમતમાં વધારો કરશે. કુંભારે બનાવેલાં અપક્વ વાસણો કાંઈ બજારમાં કિંમત અપાવવાનાં નથી; તેમ કામમાં પણ આવવાનાં નહિ. એ વાસણો પક્વ થશે ત્યારે જ કિંમત અપાવવાનાં તથા કામમાં આવવાનાં. તેવું જ સંસારમાં પણ અપક્વ કે અર્ધદગ્ધ મનુષ્ય માટે સમજી લેવું. એક કવિ કહે છે કે:—

કાં તો તલ કાચા ભલા, કાં તો તેલ કઠાય;
અધકચરી ઘાણી બુરી, બેઉ વાતથી બચ.

તાત્પર્ય કે અર્ધદગ્ધ રહેવું એ હાનિકારક છે.

૧૪૩ તાબાના નોકરો સાથે મસ્કરી અને ખુદલાં હલકાં વચનો કદિ પણ બોલશો માં. જે કદાપિ તેઓ તેમ કરે તોપણ તેમાં તમે મોં મન આપશો માં. જે આમાં ધ્યાન નહિ રાખો તો નીચે લખ્યા પ્રમાણે તમને નુકશાન થશે.

પહેલું-તો તેઓ તમને કળી જશે.

બીજું-તમને કળી ગયા પછી તેઓ તમારું માન નહિ રાખે.

ત્રીજું-તેઓ તમારી આજ્ઞા નહિ પાળે.

ચોથું-તમે સોંપેલા કામમાં તે ગાફલ રહેશે.

પાંચમું-પૂછ્યા વિના તેઓ ચાલ્યા જશે.

છઠ્ઠું-તમારી ગુપ્ત વાતો ખૂલ્લી પાડી નાંખશે.

સાતમું-અયોગ્ય છૂટ, અયોગ્ય હક ને અયોગ્ય લાભ માગશે.

આઠમું-તમારી સમક્ષ પોતાનું ડહાપણ ફાળવ્યા કરશે.

નવમું-તમારા ક્રોધને એ તુચ્છ માનશે અને હસશે.

દશમું-તમે આપેલા માનનો પણ એ આભાર નહિ માને,

૧૪૪ પોતાનું કોઈ સ્થળે અપમાન કે તિરસ્કાર થયાં હોય તે તમે બહાર ફેલાવશોમાં. કેમકે એથી થયું ન થયું થવાનું નથી; પણ ઉલટું તમારા શત્રુઓને તથા નિંદનારાઓને હસવાનું સાધન મળશે.

૧૪૫ “ મારે ફલાણા ફલાણા શત્રુ છે ” એવું તમે જાણતા હો, તો પણ જગતમાં બહાર કોઈને કહેશો માં. કેમકે બહાર બોલી નાંખવાથી લાભ કરતાં નુકસાન વધારે છે. હા, તમે જેને શત્રુ સમજતા હો, તેની સાથે વ્યવહાર કરતાં સાવધાન રહો, તેમાં લાભ છે.

૧૪૬ જે આળસુ છે, હાથ હા બળુનારા છે, હલકા વિચારવાળા છે ને કામના થાંથા છે તેની તમે કોઈ પણ કામમાં સલાહ લેશો માં.

૧૪૭ જે નોકર તમારા ઉપર વધારે પ્યાર રાખનારો છે, જે નોકર તમારું વધારે કામ કરનારો છે ને જે નોકર બીજા નોકરો કરતાં વધારે પ્રમાણિક હોઈ વધારે કાળજી રાખનારો છે, તેની કદિ

ભૂલ થઈ જાય તો ક્ષમા કરજો. સંકટમાં એને દિલાસો આપી સહાય કરજો. ને સંકટમાંથી છૂટે તે માટે તમારાથી બનતા યત્ન કરજો.

૧૪૮ જેની સાથે વેર કે ઉંચું મન થયું હોય તેની સાથે તમારે મળવું પડે તો ઉપરથી પૂર્ણ પ્રીતિ બતાવજો. પણ ભોળા થઈ જઈ ન બોલવાનું બોલજો માં. તેમ જ તમે ગભરાયા છો, કે ભીરુ બન્યા છો એવું પણ દેખાવા દેશો માં.

૧૪૯ પોતાની, પોતાના મિત્રની અને મિત્રના મિત્રની સદા ઉન્નતિ થાય તેવા પ્રયત્નો કર્યા કરવા, પરંતુ પોતાના શત્રુની, શત્રુના મિત્રની, અને શત્રુના મિત્રના મિત્રની અવનતિ થતી હોય તો તેમાં અટકાવનારા ન થવું.

૧૫૦ જે કામ આરંભો તેની પહેલાં વિચાર કરજો કે એ કામ મારી શક્તિ ઉપરાંતનું તો નથી ના ? વળી તે કામ શુભ ફળ આપનારું છે ના ?

૧૫૧ જે કામ આરંભ્યું તેને પૂરું કર્યા વિના છોડો નહિ.

૧૫૨ અવ્યવસ્થિત મનના માણસો ઘડીકમાં આ કામ લે છે, ને ઘડીકમાં બીજું કામ લે છે. તેઓ એકે કામ સારી રીતે કરી શકતા નથી. માટે તમે તેવું ન કરો. જે કામ હાથમાં લ્યો તે પૂરેપૂરું મન રાખી કરો, નિયમિત રીતે કરો, ને એવી ગણતરીએ કરો કે તે કામ અમુક સમયે પૂરું થાય.

૧૫૩ તમે યાદ રાખો કે ગુણવાન માણસમાં નમ્રતા એ આભૂષણ છે. સ્ત્રીઓમાં લજ્જા એ આભૂષણ છે. દંપતીમાં પ્રેમ એ આભૂષણ છે. શક્તિમાનમાં ક્ષમા એ આભૂષણ છે. ને લક્ષ્મીવાનમાં ઉદારતા એ આભૂષણ છે.

૧૫૪ જ્યાં લગી પોતાનો પુત્ર ક્રમાતો થયો નથી ત્યાં લગી સ્ત્રી તાબે રહે છે. જ્યાં લગી પોતાના પતિની પ્રીતિ પ્રાપ્ત કરી શકી નથી, ત્યાં લગી પુત્રી તાબે છે. જ્યાં લગી પોતે જીવાન થયો નથી ત્યાં લગી પુત્ર તાબે રહે છે. જ્યાં લગી પોતાનું નોખું ઘર થયું નથી ત્યાં લગી પુત્રવધૂ વશ રહે છે. જ્યાં લગી પૈસે ટકે મન રાજી રાખ્યું છે ત્યાં લગી જમાઈ તાબે રહે છે. જ્યાં લગી પૂરો વિદ્યાભ્યાસ થયો નથી ત્યાં લગી શિષ્ય તાબે રહે છે. ને જ્યાં લગી નિર્ધનતા આવી નથી ત્યાં લગી સગાં સંબંધીઓ તાબે છે.

૧૫૫ બોલવાથી શું પરિણામ નિપજશે, તેનો લેશ પણ વિચાર કર્યા વિના અવિચારી માણસો ગમે તેવું બોલી નાંખે છે. માટે તમે જે બોલો તે બહુજ વિચારીને તથા તોળી તોળીને બોલો. કહ્યું છે કે:—

અતિ ભલા નહિ બોલના, અતિ ભલા નહિ ચૂપ;
અતિ ભલા નહિ જરસના, અતિ ભલા નહિ ધૂપ.

૧૫૬ જીભમાં અમૃત ને જીભમાં ઝેર છે. હાથીએ પણ જીભ બેસાડે છે ને ગંધેડે પણ જીભ ચડાવે છે. માટે તમારી લખુડી જીભ ઉપર બહુજ કાપ્યું રાખો. હમેશાં હસતું મુખ રાખો. ગુસ્સામાં પણ કોઈને ખરાબ શબ્દ કહો નહિ. યાદ રાખજો કે તમે તલવાર મારશો તેનો ધા રૂઝાશે, પણ વેણનો ધા રૂઝાવાનો નથી. આખું જગત જીભેથી જીતાય છે. ને આખું જગત જીભેથી શત્રુ થાય છે. કહ્યું છે કે:—

કાગા કિસકા લેત હે, કોયલ કિસકું દેત ?

કોયલ કોઈને કાંઈ આપી જતી નથી ને કાગડો કોઈનું કાંઈ જૂટવી જતો નથી. તોપણ નકારી જીભમાં ને સારી જીભમાં જ અપ્રીતિ ને પ્રીતિ રહેલાં છે.

૧૫૭ “ગોઝે મરે તેને વિષ દેવાનું શું કામ?” એ ભૂલવું નહિ. મીઠાં વચ્ચેનો બોલવાથી કામ સરતું હોય તો નકારી વાણી શામાટે વાપરવી? તમારા ગજવામાં દ્રવ્ય નહિ હોય તો હરકત નહિ. તમારી જીભ મીઠી રાખજો. “વાતે વડાં ને વાતે વડી, વાતે વેવાણુ ગમેડે ચડી.” એ હમેશાં યાદ રાખજો. અકુલીન માણુ-સના લલાટમાં શીંગડું હોતું નથી. ને કુલીન માણુસના હાથમાં કાંઈ પદ્મની નિશાની હોતી નથી. તેના મુખમાંથી જેવાં જેવાં વચ્ચેની નીકળે તે પ્રમાણે તેની કુલીનતા ને અકુલીનતા જણાય છે.

૧૫૮ હરકોઈ સાથે તમે વાતચિત કરતા હો ત્યારે ધ્યાનમાં રાખો કે સામે ધણી તમારી વાત સાંભળવા ખુશી છે કે તેની વાત તમને સંભળાવવાને ઈતેભર છે? જો સામે ધણી તમને વાત સંભળાવવા ચડાતો હોય તો તમે તેની વાત સાંભળ્યા કરજો. તમારી વાત સંભળાવવા ઉત્સુક થશો માં. સામાની વાત સાંભળવાથી પણ આપણે તેની મરજી સંપાદન કરી શકીએ છીએ, તે વાત પણ ભૂલવા જેવી નથી. વાતચિત કરી આપણી હુશિયારી બતાવવા કરતાં સામા ધણી પાસે વાત કરાવી તેની હુશિયારી જોવી એની મજા કાંઈ ઓર છે. બોલવાની મજા કરતાં મુંઝા-પણાની મજા ઓર છે.

૧૫૯ તમને આંખો બે આપી છે, કાન બે આપેલા છે, ને જીભ એકજ આપેલી છે. વળી જીભને બત્રીસ દાંતના કિલ્લા વચ્ચે ને હોઠના પડદા પ્રાણ મૂકવામાં આવી છે, એનું કારણ શું છે તે

વિચાર્યું છે? એની મતલબ એ છે કે તમે આંખો બે આપી છે એટલે ઘણું જુઓ. કાન બે આપ્યા છે એટલે ઘણું સાંભળો. પણ જીભ એક આપી છે એટલે બહુજ થોડું બોલો. વળી ક્ષિપ્ર વચ્ચે પડદા પાછળ મૂકી છે એની મતલબ પણ એજ છે કે જરૂરના પ્રસંગ વિના એને કદિ પણ બહાર કાઢોમાં.

૧૬૦ જેઓ થોડું જાણે છે તેઓ ઘણું બોલે છે; પણ જેઓ ઘણું જાણે છે તેઓ થોડું બોલે છે. ચૂપ રહેવાથી કોઈને પસ્તાવો થયો નથી, પણ બહુ બોલા માણસોજ પસ્તાયા છે.

“ પેટમાં તે પેટીમાં ” વાડ સાંભળે વાડનો કાંટો સાંભળે ”
“ વા વાત લઈ જાય છે ” આ શિખામણો સોનાની છે.

૧૬૧ રૂપિયા સાચવવાનાં સ્થાન મળે છે, પણ વાતો સાચવવાનાં સ્થાન મળવાં મુશ્કેલ છે. માટે જે વાત કરવા જેવી હોય તે પણ પેટમાં રાખી શકે તેવાને કરજો. ઝોટી નાખવાની ટેવ વાળાને કદિ કશું કહેશે માં. કહ્યું છે કે—

છાટે નરકે પેટમેં, રહે ન મોટી બાત,
પાશેરીકા પાત્રમેં, કહાંસેં શેર સમાત ?

૧૬૨ કોઈને વાત કર્યા પહેલાં તમે તમારા મનમાં આટલા સવાલો પૂછજો. “ હું શું બોલું છું ? કોને માટે બોલું છું ? કોની પાસે બોલું છું ? શામાટે બોલું છું ? એનું શું પરિણામ થવાનું છે ? ” આવા પાંચ પ્રશ્નો પૂછી સંતોષકારક ઉત્તર મળે તોજ બોલવાનું રાખશો.

૧૬૩ સામો માણસ પોતાની વાત ધ્યાન દઈ સાંભળે છે કે નહિ ? તે ઉપર ધ્યાન આપ્યા વિના કેટલાક માણસો બક્યાજી જાય છે. સામા માણસને સાંભળ્યું કે ? સમજ્યા કે ? એમ બોલી બોલી વચ્ચે જાગૃત કરતા જાય છે. કોઈ કોઈ તો પોતાની વાત તેને

સંભળાવવા તેને કાંટે બાજતા બેવાય છે. સામા માણસની વાત સાંભળવાની મરજી ન હોય તો બહેતર છે કે બોલનારે પોતાની જીભને પકડી રાખવી.

૧૬૪ સંસ્કૃતમાં કહેવત છે કે “ षट्कर्णो भिद्यते मंत्रो. ” જે વાત છ કાને ગઈ તે કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી. માટે જો તમારું ચાલે તો વાતને બે કાનેથી ચાર કાને કરોમાં અને ચાર કાનેથી છ કાને તો કદિ પણ કરો માં.

૧૬૫ “ ભીંતને પણ કાન થાય છે ” “ કોઈને કાનમાં કહેલું પણ કોઈવાર સેંકડો ગાઉ સંભળાય છે. ” માટે બહુજ વિચારીને બીજા પાસે વાત કરજો. ઘણા માણસો બીજાને વાત કર્યા પછી કહે છે કે: “ જો જો ભાઈ, આ વાત પેટમાં રાખજો હો. કોઈને કહેશોમાં. ” આવું બોલનાર એટલો પણ વિચાર કરતો નથી કે જે વાત મારા પેટમાં રહી નથી તે એના પેટમાં શી રીતે રહેશે ? “હોહ બહાર તે કોટ બહાર” એ વાત તેઓ ભૂલી જાય છે.

૧૬૬ પોતાના ગુણો કદિ પોતાને મોંએ ગાવા નહિ. તેમજ કોઈ બીજું ગાય તો સાંભળવા પણ નહિ. કેમકે પોતાના ગુણો સ્વમુખે ગાવાથી આબરૂ ઘટે છે. ને પોતાના ગુણો પોતાને કાને સાંભળવાથી પુણ્ય ઘટે છે. દેવાધિદેવ ઇંદ્ર પણ આત્મપ્રશંસા કરે તો હલકાઈ પામે છે એ ભૂલશો માં.

૧૬૭ જીવાની, ધન, અધિકાર, એ ત્રણમાંથી એક વસ્તુજ મળી ગઈ હોય તોપણ માણસને ઉન્મત્ત બનાવે છે ને તેને હાથે અનર્થો કરાવે છે; તો બ્યારે એ ત્રણે વસ્તુઓ એક માણસમાં આવી મળે તો કેટલા અનર્થો ઉપજાવે? માટે સમજી માણસને લાજમ છે કે એવે પ્રસંગે બહુજ સાવધાન રહેવું.

- ૧૬૮ આહાર, ઉંઘ, આળસ, હિંચોગ, કંકાસ, અને જુગાર એ બધાં સેવન કરવાથી વૃદ્ધિ પામનારાં છે. એ સદા ધ્યાનમાં રાખજો.
- ૧૬૯ ધનનો નાશ, મનનો પરિતાપ, કુળનું કલંક, પોતાની દોલત, ખીજપર કરેલો ઉપકાર, મેળવેલું માન તથા થયેલું અપમાન એટલાં વાનાં યુદ્ધિમાન માણસે બહાર પ્રકટ કરવાં નહિ.
- ૧૭૦ વૈધ, વકીલ ને સદ્ગુરુ એ ત્રણ પાસે જૂઠું બોલનાર પોતાનું અહિત કરે છે. દાર્ઘની પાસે પેટ સંતાડવું નહિ.
- ૧૭૧ આટલાં વાનાં માણસને વિના અગ્નિએ બાળનારાં છે. ૧ ક્રોધ ૨ અપમાન ૩ કરજ ૪ કુલટા કામિની ૫ ગૃહહલેશ ૬ કાયાકષ્ટ.
- ૧૭૨ માણસમાં ધાયજો, સ્ત્રીઓમાં માળણ, જનવરમાં શિયાળવું ને પંખીમાં કાગડો એ બધાંને ઠગ સમજવાં.
- ૧૭૩ જો તમારે કોઈની સાથે ગાઠી મિત્રાચારી કરવી હોય તો તેની સાથે તમે આ ત્રણ વાનાં કરશો નહિ. ૧ વાણીનો વિવાદ ૨ પૈસાની લેવડદેવડ ૩ એકાંતમાં તેની સ્ત્રીઓ સાથે મળવું બોલવું.
- ૧૭૪ આટલા માણસો હંમેશાં દુઃખીજ રહેનારા જાણવા. ૧ અસંતોષી ૨ દેવી ૩ ક્રોધી ૪ શંકાશીલ ૫ ખીકણ ૬ પારકા ઉપર પેટ ભરનારો.
- ૧૭૫ આટલા માણસાની સોજત કરી તો તમે કદિ સુખી થવાની આશા રાખશોમાં ૧ કામાતુર ૨ ક્રોધી ૩ ચાડીઓ ૪ ખટપટીઓ ૫ લુચ્ચો ૬ દુષ્ટ ૭ નિર્લજ ૮ જ્યાંત્યાં લડી પડનારો ને ૯ પરનિંદા કરનારો.
- ૧૭૬ મહાત્મા કોને કહેવો? જેણે કામ, ક્રોધ, લોભ, મદ, મત્સર, મમતા, ઈર્ષ્યા, માનાપમાન, ગર્વ અને પાપાચરણનો પરિત્યાગ કર્યો હોય તેને.

૧૭૭ ધર્મ, ધ્યાન, ધાન્ય, આપધ, દ્રવ્ય અને સદ્વચનો એનો સર્વદા સંગ્રહ કરવો.

૧૭૮ આળસ, નિંદ્રા, દ્વેષ, સ્વાર્થી મિત્ર, પ્રજાપીડક રાજા અને પ્રતિ-કૂલ વર્તનારી નારી એનો સર્વથા પરિત્યાગ કરવો.

૧૭૯ લુલાં, લંગડાં, બહેરાં, મુંગાં કે આંધળાં માણસની ખોડ જોઈ આપણે કદિ હસવું નહિ, ઉલટું એમના ઉપર દયાભાવ રાખવો. તમે યાદ રાખજો કે માણસમાં જે ખામી હોય તે ચોખ્ખા શબ્દોમાં કહેવાથી તેને ઘણું માહું લાગે છે. કહ્યું છે કે—

દોહરો.

અંધાને અંધો કહે, વસમું લાગે વેણુ;
ધીરે ધીરે પૂછીએ, શાથી ખોયાં નેણુ ?

(ક. દ. ડા.)

૧૮૦ મોજશોખની વસ્તુઓનો વધારે ઉપયોગ કરનારને જરૂરની વસ્તુઓ માટે કાંઈક મારવાનો વખત આવે છે.

૧૮૧ રસ્તે ચાલતાં ખાનાર, વગર કામે પારકે ઘેર જનાર, વગર કારણે હસનાર અને જે જણની વાતમાં માથું મારનાર મૂર્ખ ગણાય છે.

૧૮૨ અગ્નિનો, રોગનો ને શત્રુનો સમૂળો નાશ કરવો. કેમકે એનો જરા અંશ પણ રહી ગયો હોય તો તેને વધતાં વાર લાગતી નથી.

૧૮૩ નદીનો, નખવાળાં જનવરોનો, નૃપતિનો, નારીનો અને શસ્ત્ર ધારીનો બહુ ભરોસો કરવો નહિ; કેમકે એ કોપાયમાન થયાં હોય તો પ્રાણ લેનારાં નીવડે છે.

૧૮૪ કુદૃષ્ટ નૃપતિના રાજ્યમાં અમીર થઈ વસવા કરતાં બલા બૂપાળના રાજ્યમાં ફકીર થઈ વસવું એ સલામતીવાળું છે; કેમકે જ્યાં જેની કિંમત નથી ત્યાં વસવાથી લાભ શો ? કહ્યું છે કે—

કુંડળીઓ.

પાવૈયા કે શહરમેં, પાતર કરી દુકાન,
તેલ જલાયા ગાંઠકા, કુછ ન પામી માન;
કુછ ન પામી માન, રેન બીતી સખ શેઠ,
ઓ ગંડુકે ગામ, અહા! અપની પત ખોઈ;
કહે દિન દરવેશ, ભેખ હે ભજવૈયા કા,
ક્યું નહિ સમજી નાર શહર હે પાવૈયાકા.

૧૮૫ આ જીવતર વીજળીના ઝબકારા જેવું અસ્થિર છે. એ પાણીના રેલાની પેઠે આલ્યું જાય છે. માટે ચેતી લ્યો. નહિતો પરતાવું પડશે. કહ્યું છે કે:—

મનહર છંદ.

જાય જાય જોને તારૂં, જીવતર એવી રીતે;
જળ વહ્યું જાય સાથે જંતુઓ બીજાં જાય;
ખાય ખાય ખલકને ખોતરી ખચિત કાળ,
નખ ખાય નેણ ખાય શીરને શિખાય ખાય;
થાય થાય થાવરને જંગમ જર નાશ,
કેક ગયા તેની કેવી કરમ કથાય થાય;
હાય હાય કરી હેયું કૂટશે હેતુઓ તારા,
હયાતી છતાં તું હૈયે ચેત્યો નહિ હાય હાય !

૧૮૬ અરે જીવ ! જે કામ પૂરું થયું તેજ થયું જાણજો. બાકી રહ્યું તેનો વિશ્વાસ શો ? કેમકે વગર કાગળનો હરિના ધરનો ક્યારે સંદેશો આવશે ? એતું ક્યાં નક્કી છે ? કહ્યું છે કે:—

ભૂજંગી છંદ.

પુરાં થૈ શક્યાં તે થશે કામ પૂરાં,
અધૂરાં રહ્યાં તે રહેશે અધૂરાં;
તડાકો તમે તોપનો જેમ દેવો,
અરે આવશે એક તો દિન એવો.

૧૮૭ ધન કરતાં ધર્મને વહાલો ગણો, કેમકે કાયાનો પાયો કાચો છે. એ મકાન ક્યારે કડૂડભૂસ કરી નીચે બેસશે તે નક્કી નથી. માટે ઝાંઝવાના જળ જેવી મિથ્યા માયા ભણી ન દોડતાં પ્રભુનાં ચરણો ઉપર વધારે ભાવ રાખો. કહ્યું છે કે:-

મનહર છંદ.

કાયાની શી માયા, કાયા વાદળીની છાયા જેવી,
રેતીના રચાયા પાયા, એવી કાચી કાયા છે;
દહન થતા દેખાયા, રાંક અને રાણી જાયા,
માયા મેલી મુએલા ગણાયામાં ગણાયા છે;
ધનમાટે ધાયા ને કમાયા ન કમાયા કોઈ,
બંધને બંધાયા કાળજાળમાં જલાયા છે;
લાલચે લોભાયા પણ સ્થિર ન થોભાયા ભાઈ,
અઢી સૌ સમાયા એવી ઇશ્વરની માયા છે.

૧૮૮ તમારે માથે દુઃખ આવે તોપણ ગભરાશો માં, કેમકે એ દુઃખ પણ તમારી કસોટી કરવા આવે છે. પરીક્ષા આવ્યા વિના જેમ કોઈ પણ વિદ્યાર્થી પાસ થતો નથી ને આગળ વધી શકતો નથી, તેમ દુઃખ વિના માણસ આગળ વધી શકતો નથી. દુઃખ આપવામાં પણ ઇશ્વરની દયા રહેલી છે. કહ્યું છે કે:-

દોહરા.

સુખ દુખ સરજ્યાં ઇશ્વરે, દયા ધરીને એમ;
કડવાં મીઠાં આસડો, પાય જનેતા જેમ.
દુખ દેવું પણ દેવનું, દયા ભરેલું કામ;
મહા દયાથી રોગીને, દે છે વૈદા ડામ.

૧૮૯ સંકટમાં હિંમત રાખો. સંકટમાં હિંમત રાખી જે મહા પુરુષો
સામે પાર ઉતરી ગયા છે, તેમણે સુખના દહાડા જોયા છે,
એટલું જ નહિ, પણ તેમનાં નામ જગતમાં અમર રહ્યાં છે.

દોહરો.

મોટી વેઠે આપદા, તેનો જશ ઉચરાય;
નળ, પાંડવ ને રામની, વાતો બહુ વંચાય.

૧૯૦ તમે દુર્જનોથી સદા દૂરજ રહેજો. પણ જે ભૂલેચૂક્યે તમે
દુર્જનના સમાગમમાં આવી પડ્યા, અને તેને લીધે તમારે
નદારાં વચનો સાંભળવાં પડ્યાં, તો તમો તમારા કાન બંધ
કરજો. કેમકે સંડાસની પાસે જનારાએ જેમ પોતાનું નાક બંધ
કરવાની જરૂર છે, તેમ દુર્જનની પાસે જનારાએ પોતાના કાન
બંધ કરવાની જરૂર છે. કહ્યું છે કે:—

દુર્જન મુખમાં દુર્વચન, સજ્જન મુખ મીઠાશ;
હોય સુગંધી બાગમાં, ગંધાતો સંડાશ.
ઉઘાડવો સંડાશ તો, ઢાંકો નાક નિદાન;
જો બોલાવો નીચને, કરો બંધ નિજ કાન.

૧૯૧ ઇશ્વરે જેનામાં જેટલી બુદ્ધિ આપી છે, તેટલું ને તેવું તે બોલે
છે. તો તેમાં તમે ખોટું કાં લગાડો? જેમ કાયલ મધુર ટોકા

કરે છે તેમ કાગડો શી રીતે કરી શકશે ? નહિજ. એજ રીતે સજ્જનોનો વિવેક ને મધુરતા દુર્જનોમાં શી રીતે આવી શકશે ?

૧૯૨ તમે ગમે તેટલા ઉપકારો કરશો, તોપણ દુષ્ટ માણસ દુષ્ટતા છોડશે નહિ. કેમકે દુષ્ટતા એ દુષ્ટ માણસોનો જાતિસ્વભાવ છે. લસણનો છોડ કસ્તૂરીનું ખાતર નાંખવાથી, ચંદનની વાડ કરવાથી અને ગંગાજળનું સિંચન કરવાથી પણ શું પોતાની દુર્ગંધી છોડશે ખરો કે ? ના, નહિજ. એ તો પોતાની દુર્ગંધીજ આપવાનો. તેવુંજ તમે દુષ્ટ માણસનું સમજો. ક્યું છે કે:—

દોહરો.

દુષ્ટ તજે નહિ દુષ્ટતા, કદિ કરિયે સતકાર;
નિત્ય દુધ પાઓ નાગને, પણ કરડે કો વાર.

૧૯૩ તમે કૃતઘ્ની ઉપર જે ગુણ કર્યો છે તે ધૂળ ઉપર લીંપણ કર્યા ખરોખર છે. કેમકે કૃતઘ્ની બળવાન થશે તો તમને વધારે મંકટ આપવાનો.

દોહરો.

કૃતઘ્નોને જે ગુણ કર્યો, ધરી ધૂળમાં ધૂળ;
બાવળીઓ બળીઓ બની, સદાય આપે શૂળ.

૧૯૪ આ સંસાર ઉંટના બેસણા જેવો વાંકો છે. બધી બાબતોની અનુકૂળતા એમાં હોતી જ નથી. કોઈને શરીર આરોગ્ય હોય તો સ્ત્રી હોય નહિ. કોઈ ને સ્ત્રી હોય તો સંતતિ હોય નહિ. કોઈને સંતતિ હોય તો પૈસા હોય નહિ. કોઈને પૈસો હોય તો કુટુંબમાં સંપ હોય નહિ. ને કોઈને સંપ હોય તો વહાલા સગાનું મરણ થયેલું હોય છે. આમ કોઈને કાંઈ ને કોઈને કાંઈ પ્રતિકૂળ

તાઓ ઉભેલી જ નેવાય છે. માટે એવી પ્રતિકૂળતાઓનો વિચાર કરી જીવન બાળતાં જે અનુકૂળતાઓ મળેલી છે તેથી આનંદ માનવો. કહ્યું છે કે:—

જૂલણા છંદ.

તંતુ કચ્ચાતણા તાણા સંસાર છે,
સાંધિયે સાત ત્યાં તેર તૂટે;
શરીર આરોગ્ય તો યોગ્ય સ્ત્રી હોય નહિ,
યોગ્ય સ્ત્રી હોય ખોરાક ખૂટે;
હોય ખોરાક તો નહોય સંતાન ઉર,
હોય સંતાન રિપુ લાજ લૂટે;
કોય જો શત્રુ નહિ હોય દલપત્ત કહે
સમીપ સંબંધીનું શરોર છૂટે.

૧૯૫ ભાઈ! કોઈની હલકી વાત ઉઘાડી કરવાની ટેવ રાખીશ માં. સન્નનપણું ખીજનાં છિદ્રો ઉઘાડવામાં નથી, પણ ઢાંકવામાં છે. સર્વગુણસંપન્ન તો માત્ર પ્રભુ છે. મનુષ્યમાત્રમાં કાંઈ ને કાંઈ ખામી તો હોય ને હોયજ. માટે સન્નનનો તો એજ ધર્મ છે કે સદા ગુણગ્રાહક થવું.

૧૯૬ જેના તેના કામની ખામીઓ જોવાની ટેવ પણ રાખશે માં. કેમકે ધૂમાડા વિના જેમ અગ્નિ મળવો અશક્ય છે, તેમ ભૂલ વિનાનું કામ મળવું અશક્ય છે. ભૂલ્યો કાઢનારાએ તો ભગવાનની પણ ભૂલ્યો કાઢી છે તો માણસના શા ભાર? માટે કોઈના કામમાં ખામીઓ જોવા કરતાં ખૂબીઓ જોવાની દૃષ્ટિ કેળવો. તમને એથી સંસાર સુખરૂપ થશે.

મનહર.

સાડું કામ કરે તેની ખામીઓ ન ખોળી જોવી,
સારા સારા ગુણ જોઈ કહેવું કે સાડું છે;
શાણપણે શાણજનો સજે કામ તોય તેમાં,
નક્કી જણે કશું કહેવાનું રહેનાડું છે;
ઈશ્વરના કામમાં અનેક રીતે ખામી ભાસે,
મણિમાં મીઠાશ નહિ, નિધિજળ ખાડું છે;
કહે દલપત્ત કોટિ ભાનુનો આભાસ છતાં,
આસમાની રંગ આ આકાશમાં અધાડું છે.

૧૯૭ કોઈનું ભૂંડું કરતાં પહેલાં હજાર વાર વિચાર કરજો. કેમકે ભલું
કરવું મુશ્કેલ છે, પણ ભૂંડું કરવું બહુજ સહેલું છે. કૂવો પૂરવો
સહેલો છે, પણ કૂવામાં પડેલો એક કાંકરો કાઢવો મુહા મુશ્કેલ
છે. “વાળી ઘડાવવી વસમી છે, પણ નાક કાપવું સહેલું
છે.” એ કહેવત હમેશાં સંભારી રાખજો.

સાડું કરતાં વાર બહુ, નરસું તરત કરાય;
સાકર, ગંધક તેલથી, તરત કોયલો થાય.

૧૯૮ અંતઃકરણ પવિત્ર કરી તથા માથે પ્રભુ રાખી તમને જે કામ
સાડું લાગે તે કરો. લોકો શું બોલે છે? એ વિષે બહુ વિચાર
કરશો. માં. કેમકે તમે લોકોના બલારને માટે ગામ વચ્ચે કૂવો
ખોદ્યો હશે તો કોઈ સાંકડો કહેશે તો કોઈ પહોળો કહેશે. કોઈ
ઉંડો કહેશે તો કોઈ છીછરો કહેશે. તમે આખા ગામને મોઢે ડૂંચા
દેવા જઈ શકશો નહિ, મનુષ્યોના સ્વભાવ જૂદા જૂદા છે માટે
તેઓ જૂડું જૂડું બોલવાના એ ચોક્કસ વાત છે. માટે આખા

જગતને તમે પ્રસન્ન કરી શકવાનાજ નહિ. સૂર્ય પણ એકી વખતે સૌને રંજન પ્રાપ્તીજ કરી શકવાના? તમે ગમે તેવું સાઈ કામ કર્યું હશે, પણ તે કામ દુષ્ટ સ્વભાવના માણસોને શી રીતે ગમવાનું? માટે એ લોકો તો તમારી નિંદાજ કરવાના માટેજ કહ્યું છે કે:—

નિંદા સ્તુતિ નવ ગણે, હેડે રાખી હામ;

સર્વેનું શુભ ચાહીને, કરે તું તારું કામ.

૧૯૯ તમે જોને તેને શિખામણ દેવાનો ધંધો પણ કરશો માં. મુરખને શિખામણ આપવા જશો તો જરૂર તે તમારો શત્રુ બનશે, ને તમારું ભૂંડું કરવા તત્પર થશે.

જેવા તેવા મનુષ્યને, કરશો કદિ ન બોધ;

માણો વિંજ્યો મુગરોનો, કરી વાનરે કોધ.

૨૦૦ જ્યાં સ્નેહ બંધાણો ત્યાં આ નાનો છે ને આ મોટો છે એવો ભેદભાવ રહેતો નથી.

મોટું કો ને છોટું કો, જ્યાં પ્રીતિ બંધાય;

દુર્યોધન મંદિર તણ, કૃષ્ણ વિદુર ધર જાય.

(૩)

વ્યવહાર-શિક્ષા.

૨૦૧ “જેનું કામ જેથી થાય તે બીજાં કરે તો ખતા ‘ખાય.’ એ કહેવત યાદ રાખો, અને કોઈની દેખાદેખી ન કરો. હાથી ગમે તેટલો જોરાવર હશે તોપણ તેનાથી પાણીની અંદર માછલીની જેમ તરી શકવાનું નથી.

દોહરો.

જેની જ્યાં સરજી ગતિ, તેણે ત્યાંજ જવાય;
ધરણીમાં હરણી ફરે, જળમાં મચ્છી જાય.
કર્તાએ કાયા કરી, તેવું કામ કરાય;
થળમાં ગાડીની પેઠે, નાવે નહીં ચલાય.

૨૦૨ જે મૂર્ખ માણસ છે તેજ એમ સમજે છે કે મારા હોવાથીજ અમુક અમુક વ્યવહારો કે કામો થાય છે, ને હું ન હોઉં તો અંધાઈજ વળી જવાનું! આવું અભિમાન કરવું એ મૂર્ખતા છે. અનાદિકાળથી આ સંસાર ચાલતો આવ્યો છે ને ચાલ્યા કરવાનો છે. રામ અને કૃષ્ણ જેવા ચાલ્યા ગયા છતાં જગત્તી પરંપરા ચાલવામાં હરકત આવી નથી, તો તુચ્છ માનવની ગેરહાજરીથી જગતને શી ખોટ જણાવાની હતી? માટે ધ્યાનમાં રાખજો કે:—

મુરખ જાણે મુજ વિના, ચાલે નહિ વ્યવહાર;
ગયા યુધિષ્ઠિર રામ નળ, પણ ચાલે સંસાર.

૨૦૩ જેના હૃદયમાં લાગણી રહેલી છે, તે આપણને જો લાગણીપૂર્વક નિરસ વાત કહે તોપણ આપણને રસભરી લાગે છે, પરંતુ જેનું હૃદય લાગણીરહિત એટલે કે શુષ્ક છે તેની સરસ વાત પણ આપણને અસર કરતી નથી. માટેજ કહ્યું છે કે:—

નિરસ ખાત સોહિ સરસ, જહાં હોઈ હિય હેત;
ગારી હી પ્યારી લગે, જ્યોં જ્યોં સમઘની દેત.

૨૦૪ અરે ભાઈ! તું ખીજની પંચાતો પડતી મૂકી તારૂં પોતાનું જ સંભાળ. ફલાણાભાઈ આવા છે ને ઢીંકડાભાઈ તેવા છે, એવી

કૂથલીમાં તારો અમૂલ્ય વખત કાં બગાડ ? આખા જગતનું પાપ તારાથી ટળવાનું નથી, માટે તું તારૂં પોતાનું જીવન સુધાર. આખું પૃથ્વીનું પડ ચામડે મઢાય તેમ નથી, માત્ર તું તારા પગમાં જોડા પહેર. આખો કૂવો કે આખું સરોવર ગળાય તેમ નથી, પણ તારા ઘરમાં રહેલો ગોળો ગળીને ભર એટલે બસ. પારકી ખરાબ ચાલચલગત જોઈ તું તારો જીવ શામાટે બાળે છે ? તું પોતે સદ્ધર્મે ચાલ એટલે બસ છે.

તુજ ઘરપર પાણી પડે, પરઠવ ત્યાં પરનાળ;
નભ સઘળું ઢંકાય નહિ, તું તારૂં સંભાળ.

૨૦૫ અભ્યાસ એટલે મહાવરો ગમે તેવાં અધરાં લાગતાં કામોને પણ સહેલાં કરે છે, માટે માણસે અભ્યાસ કરવામાં પાછી પાની કરવી નહિ. પ્રેક્ષિતર રામમૂર્તિ વીસ ઘોડાના બળની મોટર હાથે પકડી ઉભી રાખી શકે છે, શરીર ઉપર હાથી ચલાવી શકે છે ને લોઢાની મજબૂત સાંકળ આંચકો મારી તોડી શકે છે તે શાથી ? અભ્યાસથી. રંગપુરવાસી સ્વ. સુલતાનસિંહજી આંખે પાટા બાંધી બંદૂકની ગોળીએ શબ્દવેધી નિશાન તારી શકતા તે પણ અભ્યાસથી, અને સરકસોમાં આપણે દોરડા ઉપર બાંધીસીકલો ચલાવનારા ખેલાડીઓને પણ જોયા છે એ પણ અભ્યાસથીજ છે. માટે મનુષ્યે નાહિંમત બની અભ્યાસ છોડવો નહિ. કહેલું છે કે:—

કંઠણ કામ પણ આવડે, કરતાં નિત અભ્યાસ;
નટ ચાલે છે દોરડે, શીખે વરસ છ માસ.

૨૦૬ હલકા માણસ પાસે વચન નાંખી આબરૂ ગુમાવવી નહિ. માટે તમે કોઈ લોભી કે હલકા મનના માણસ પાસે માગણી કરી

તમારી સોનાની ઝાલ પાણીમાં નાંખશો નહિ. મહાકવિ કાળિદાસ કહે છે કે “**યાજ્ઞામોઘાવરમોઘગુણે નાથમે લબ્ધ-કામા.**” ગુણવાન પાસે માગણી કરતા આપણે નિષ્ફળ નીવડ્યા તે સાંઝે છે, પણ અધમ પાસે માગણી કરતાં સફળ થયા તે સાંઝે નથી. આથીજ એક કવિ કહે છે કે:—

કુંડળીઓ.

બચન સુનેરી જલરી, બેહદ ઘડી સુનાર,
ઠેર ઠેર ચિત્ત રાખકે, મત પાનીમેં ડાર;
મત પાનીમેં ડાર, ગમ્મ સો હાથ ન આવે,
પડી ખલકકે પાસ, આપકો માન ગુમાવે;
કથે સો કવિયાં કાન, અખેં નહિ લાજ હુનેરી,
મત પાનીમેં ડાર, જલરી બચન સુનેરી.

૨૦૭ તમને જગતમાં જ્યાં જ્યાં સાંઝે ગ્રહણ કરવા જેવું જણાય તે ગ્રહણ કરો; અને ખોટા મમતને વળગી રહો નહિ. પાસે મીઠા પાણીનો જોગ હોય છતાં બાપના બંધાવેલા ખારા કૂવાનું પાણી પીવું એમાં ડહાપણ નથી. જે સુખકારક અને લાભકારક લાગે તો જૂની રીતનો ત્યાગ કરો ને નવી રીતને ગ્રહણ કરો. પૂવના સમયમાં આપણા બાપદાદા પગે ચાલી જત્રા કરતા, પણ આપણે આગગાડીમાં બેસીએ છીએ તે શું નવી રીત નથી કે? જેમ ઘૂવડ અજવાળું જેમ આંખો મીંચે છે, તેમ તમે કરોમાં. અજ્ઞાનનો અધિકાર અળગો કરો ને જ્ઞાનના પ્રકાશનું સુખ ભોગવો. આ માટે ઘૂવડને ઉદેશીને એક કવિ કહે છે કે:—

મનહર છંદ.

ધૂડ કહે ધણો જીનો, ચોખો છે અમારો ચાલ,
 દૂનિયાંની જીની રીત, અમારે દેખાડવી;
 સૃષ્ટિ સરજ્યા પહેલાં, કહો ક્યાં સૂરજ હતો ?
 એ તો થયો નવો, નવી રીત નથી પાડવી;
 હોય જાતે હલકા તે, આધુનિક રીત રાખે,
 ઉત્તમ જાતિએ નવી રીતને નસાડવી;
 જીઓ કેવી જગતમાં ઉત્તમ અમારી જાત,
 દિવાકર દેખી નહિ આંખજ ઉઘાડવી.

૨૦૮ દુષ્ટ માણસથી તમે હજાર ગાઉ દૂર રહો. એને પડછાયે પણ જશો માં. નીતિનું વચન છે કે બળદથી બે હાથ, ગાડાથી પાંચ હાથ, અશ્વથી દશ હાથ, ને હાથીથી હજાર હાથ દૂર રહેવું. પણ દુષ્ટ માણસથી તો એક આખા દેશ જેટલું દૂર રહેવું. કેમકે દુષ્ટ માણસનું મન હળાહળ ઝેરથી ભરેલું હોય છે. ઝેરનું વર્ણન કરતાં એક કવિ કહે છે કે:—

મનહર છંદ.

કોઈ કહે અતિ ઝેર, વિંછી તણા આંકડામાં,
 કોઈ કહે તેથી ઘણું, સરપના તનમાં;
 કોઈ કહે હોય ઝેર, હડકાયા કૂતરામાં,
 કોઈ કહે હોય ઝેર વૈરીના વચનમાં;
 કોઈ કહે ઝેર ઘણું રહે રતનાગરમાં,
 કોઈ કહે ઝેર તણાં ઝાડ ઝેરી વનમાં;

મુણે રૂડા રાજહંસ, કહે દલપતરામ,
ઝાઝું ઝેર દીકું દુષ્ટ માણસના મનમાં.

૨૦૯ પ્રિય વાંચનાર! તેં દિગ્વિજયથી સીકંદર પાદશાહનું નામ તો સાંભળ્યું હશે. તેના પિતાનું નામ કિલિપ હતું. એ કિલિપે એક માણસને એટલા વાસ્તેજ નોકર રાખ્યો હતો કે મોત આવવાનું છે એ વાત તેણે વારંવાર કિલિપને સંભારી આપવી. આથી જ્યારે કિલિપ રાજ ગાદીપર બેસી રાજકાજ કરતો, ત્યારે પેલો માણસ થોડીવારે પોકારતો કે: “કિલિપરાજ! યાદ રાખો કે તમે મરવાના છો.” આ વચન સાંભળતાં રાજને પવિત્ર કામો કરવાની ચાનક ચડતી. આપણે જો કે કિલિપની પેઠે નોકર તો ન રાખી શકીએ તોપણ મનમાં સદા સંભારી રાખવું કે મરણ પગલાંની હેઠ છે. એક કવિ કહે છે કે:—

કુંડળીઓ.

ફિરે નગારા કાલકા, ક્ષણભર છાના નાંહિ,
કોઈ આજ અરૂ કાલ કો, ઘડી પલકડી માંહિ;
ઘડી પલકડી માંહી, સમજ લે મનવા મેરા,
ધરા રહે ધનમાલ, જંગલમેં હોગા ડેરા;
કહત દિન દરવેશ, જગતમેં છૂત મળરા,
ક્ષણ ભર છાના નાંહિ, કાલકા ફિરે નગારા.

કવિ વર શામળ પણ સમજાવે છે કે:—

છપ્પો.

કોઈ આજ કોઈ કાલ, કોઈ માસે ખટ માસે,
કોઈ વર્ષ દશ ખાર, કોઈ પચ્ચીશ પચાસે;

કોઈ સાઠ સિત્તેર, કોઈ પોણાસો એંશી,
જે જાનું તે જાય નથી રહેવાનું બેશી;
જે નામ તેહનો નાશ છે, ધર્મજ એવો ધાર
કવિશામળ કહે મુરખ કરે ગંદી દેહનો ગારવો. ?

ભગવાન શંકરાચાર્ય પણ કહે છે કે:—

નલિનીદલગતજલમતિતરલમ્
તદ્વત્જીવિતમતિશયચપલમ્ ।
વિદ્ધિવ્યાધિવ્યાલગ્રસ્તમ્
લોકંશોકહતંચ સમસ્તમ્ ॥

અર્થ:—કમળના પાંદડા ઉપર રહેલું પાણીનું ટીપું જેવું અસ્થિર
છે, તેવું આ મનુષ્યનું જીવન પણ અત્યંત ચપળ છે. વળી આ
સમસ્ત મનુષ્યલોક રોગ રૂપી સર્પે ડંખેલો શોકમય છે.

મહા કવિ કાળિદાસ પણ ગાય છે કે:—

મરણંપ્રકૃતિઃ શરીરિણામ
વિકૃતિર્જીવિતમુચ્યતે બુદ્ધેઃ ।
ક્ષણમપ્યવતિષ્ઠતેશ્વસન્
યદિજન્તુર્નનુલામવાનસૌ ॥

અર્થ—“હાલો માણસોએ કહેલું છે કે મરણ એજ શરીરની
પ્રકૃતિ છે. જીવતર એ તો માત્ર વિકાર છે. માટે જે કંઈ જીવે
એક બે શ્વાસોચ્છ્વાસ લીધા એજ લાભમાં છે”

વળી એક ખીન્ને સંસ્કૃત કવિ પણ કહે છે કે:—

ચેતોહરાયુવતયઃ સુહૃદોનુકૂલાઃ

સદ્વાન્ધવાઃ પ્રણતિર્ગર્ભાગિરશ્ચ મૃત્યાઃ ।

ગર્જાન્તિદાન્તિનિવહાસ્તરલાસ્તુરંગાઃ

સંમિલને નયનયોર્નહિ કિંચિદસ્તિ ॥

અર્થઃ—“ મનનું હરણ કરે એવી યુવતીઓ, સદા અનુકૂળ રહેનારા મિત્રો, માયાળુ બંધુજનો, નમ્ર મીઠી વાણી બોલનારા નોકરો, ખૂલી રહેલા હાથીઓ અને ચંચળ અશ્વો ભલે હોય, પરંતુ જ્યારે આંખ મીંચાણી ત્યારે એ બધાંમાંનું કાંઈજ રહેવાનું નથી.

કવિવર કેશવલાલ હરિરામ પણ કહી ગયા છે કેઃ—

વસંતતિલકા.

આ છે શરીર કહું કાંચતણી કટારી,
આયુષ્ય કાલ પણ જાય સદૈવ ચોરી;
સામાન્ય અંત સમયે સહુ રંકે રાય,
વિંચાય આંખ પછી કાંઈ ન હાય હાય !
પુત્રો કલત્ર ધન ધામ ધરા હવેલી,
જાવું જરૂર જશ જોખન જોર મેલી;
વિંધાસ કેમ ક્ષણભંગુરનો રખાય,
વિંચાય આંખ પછી કાંઈ ન હાય હાય !
ચાલો સદાચરણમાં પ્રિયમિત્ર મારા,
પૂરા થશે શુભ મનોરથ તો તમારા;
આ દેહ તો સફળ જો પ્રભુને ભજાય,
વિંચાય આંખ પછી કાંઈ ન હાય હાય !

(કેશવકૃતિ.)

એક હિંદી ભાપાનો કવિ પણ કહે છે કે:—

દોહો.

નૃપત સેન સંપત્તિ સહિત, સૂત કલત્ર પરિવાર;
કરત સખનકો શૂન્ય સમ, નમો કાલ કિરતાર.

છપય છંદ.

જો જનમે હમ સંગ, કાલ તિનહૂંકો મારે,
રહે અકેલે આપ, ફંદમે અતિ દુખિયારે;
હમ આ જરજર દેહ, નિકટ દિસત હે મરબૌ,
જૈસે સરિતા-તીર ખૂચ કો તુચ્છ ઉખરબૌ;
અખહુ તજહુ નહિ મોહમન, ઉમગિ ઉમગિ ઉર જો રહત,
જૈસે અચિત જો સંગ સૌ, ન્યાય જગત કૌ દુઃખ સહત.

અર્થ:—હે કાળરૂપી કિરતાર, હું તને નમું છું. તેં મોટા મોટા રાજાઓને તેની સેના અને સંપત્તિ સાથે ગળી લય પમાડ્યા છે. જે માણસો અમારી સાથે જન્મ્યા હતા, તેમને કાળ ગળી ગયો છે. હવે અમે એકલા રહ્યા છીએ ને મહા દુઃખી છીએ. અમારું શરીર વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે જર્જરિત થઈ ગયું છે, ને મરણ પાસે દેખાય છે. નદીકાંઠે રહેલા ઝાડની પેઠે તણાઈ જવાની સ્થિતિમાં અમે છીએ, તોપણ અમારું મન મોહને છોડતું નથી. જડ ઇંદ્રિયોમાં ને શરીરમાં મમતા રાખવાથી આપું જગત અમારી પેઠે દુઃખમાં રીખાતું અમે જોઈએ છીએ.

૨૧૦ અવિચાર્યુ ઓલવા કરતાં ન ઓલવું એ વધારે સારું છે, નુકસાન કર્યા કરતાં નુકસાન ખમવું એ વધારે સારું છે, હવાઈ વિચારો કર્યા કરતાં વિદ્યા કે કળાનાં પુસ્તકો વાંચવાં એ વધારે સારું છે. કોઈને કઠોર વચનો કહેવા કરતાં મૌન પકડવું એ વધારે સારું છે. કહેવા કરતાં કરી બતાવવું એ વધારે સારું છે. આખી સભાની વિરુદ્ધ ઓલવા કરતાં ત્યાંથી ખસી નીકળવું એ વધારે સારું છે. જામીન થવા કરતાં જોગી થવું એ વધારે સારું છે; ને નિર્લજ્જ થવા કરતાં મરવું એ વધારે સારું છે.

૨૧૧ ભૂલ્યેચૂક્યે પણ રાજાને સ્નેહી, યોગીને મિત્ર અને વેશ્યાને પત્ની સમજવાની મૂર્ખાઈ કરવી નહિ. કહેવત છે કે:—

દાહરો.

રાજા કોનો ગોઠીઓ, જોગી કોનો મિત્ર;
વેશ્યા કોની નાર છે?(એ) ત્રણે મિત્ર કુમિત્ર.

જે માણસ ખીજની નિંદા તમારી પાસે કરે છે, તે માણસ તમારી નિંદા પણ ખીજની પાસે કરતો હશે એ તમારે સમજીજ રાખવું.

ખીજની નિંદા કરે, તમ આગળ જે આજ;
કાલે કરશે તે નકી, તમ નિંદાનું કાજ.

૨૧૨ કેટલાંક કામો એવાં છે કે જે યોગ્ય સમયે જ ફળ આપનારાં થાય છે, એમાં ઉતાવળ કર્યે પાલવે નહિ. અનાજનાં ખેતરો પણ મોસમ થાય ત્યારેજ પાકે છે. વૃક્ષો ઉપર ફળફૂલ પણ મોસમ થાય ત્યારેજ આવે છે. સાગરમાં ભરતી-ઓટ પણ સમય થાય ત્યારેજ આવે છે, ને ટાઢ, તડકો ને વરસાદ પણ જ્યારે એનું ટાણું આવે ત્યારેજ પડે છે. માટે અત્યંત ઉતાવળા ન થતાં સમ-

યની પણ વાટ જોવી જરૂરની છે. કહ્યું છે કે:—

મનહર છંદ.

ટાણા વિના બોધ કે વિરોધ કાંઈ થાય નહિ,
ટાણા વિના ફૂલ જેવાં વચનો ફટાણાં છે;
ટાણા વિના હેતુપ્રીત હર્ષ-શોક હોય નહિ,
ટાણા વિના વાવરવાં નાણાં તે નકામાં છે;
ટાણા વિના વીરનાં કટાણાં હથિયાર હાય,
ટાણા વિના ચારેકોર શીરંગીનાં થાણાં છે;
કેશવ કહે છે થવું હોય તે તે ટાણે થાય,
ટાણા વિના પાણી કોની આંખનાં સૂકાણાં છે ?

૨૧૩ ક્ષણે ક્ષણે વિદ્યા મેળવવી અને કણકણે ધનનો સંઘરો કરવો. આજ કાલના સમયમાં ધન હોય તોજ બધાં કામો સિદ્ધ થઈ શકે છે. ધન હોય તોજ ઘરસંસાર ચલાવી શકાય, પુત્રપુત્રી પરણાવી શકાય, નાતજાતમાં નામના કાઢી શકાય, અને પરોપકાર કરી શકાય છે. જેની ગાંઠમાં નાણું હોય તેજ ડાહ્યો, તેજ કુલિન, તેજ પંડિત અને તેજ સર્વગુણ સંપન્ન ગણાય છે; પછી ભલેને તેનામાં એક પાઇની પણ અકલ ન હોય ? એક કવિ કહે છે કે:—

મનહર છંદ.

નાણાં વિના નાતજાતમાંહી નામ રહે નહિ,
નાણાં વિના ભલાં ભાગ્ય ભોંયમાં દટાણાં છે;
નાણાં વિના વાહવાહ આવીને કરેછે કોણ ?
નાણાં વિના ખાવા ટાંણે ખડખડ ભાણાં છે;

નાણાં વિના સારા ગુણ સધળા સમાધ જાય,
નાણાં વિના આંખ, કાન, નાક બધાં કાણાં છે;
કેશવ કહે છે નાણાં વિના નર વાનર છે,
નાણાં નહિ હોય તેનાં ક્યાંક ક્યાં ઠેકાણાં છે ?

જેવા જેવું તો એ છે કે ધનવાનના દોષોને આંધળા દુનિયા
ગુણોમાં ગણે છે. જેમકે:-

“ મનહર છંદ. ”

ધનવાનમાંહિ દોષ હોય તે ગણાય ગુણ,
ધનવાનથકી લોક સધળા દખાય છે;
ધનવાનથકી થાય ઉંધું તે ગણાય સાઈ,
ધનવાન ધૂળ ઘાલે લીલા તે લેખાય છે;
ધનવાન વહે તે તો વેદનાં વચનરૂપ,
ધનવાનતાણું કૂળ ઉત્તમ મનાય છે;
સારા ગુણ હોય તોય ધન જો ન હોય ભાધ,
કેશવ કહે શું બધું ધૂળધાણી થાય છે.

નિર્ધન માણસ ગમે તેવો ડાહ્યો હોય, પણ તેની દરકાર કોઈ
જ કરતું નથી; પણ ધનવાન ભલેને ગાંડુધેણું બોલે તે જગતમાં
સાઈ મનાય છે. માટેજ કહે છે કે:-

શાહી જેવો કાળો હોય, માખીઓનો માળો હોય,
ગલોફામાં ગાળો હોય, નીતિનું તો નામ છે;
દૃઢ્ય કઠોર હોય, ચાડીઓ કે ચોર હોય,
ગુણિકાનો ગાર હોય, બહાલો પંથ વામ છે;

લપટ લખાડ હોય, પાપનો પહાડ હોય,
 ઝેરતણું ઝાડ હોય, જીલમીનો જામ છે;
 કેશવ અધિર કે બધીર હોય તોય પણ,
 તેને લોક માને જેની પાસે ધન-ધામ છે.
 વળી એજ કવિ કહે છે કે:—

(મનહર છંદ.)

બોલવામાં બાંગો હોય, સમજમાં સાંગો હોય,
 ગાફલ કે ફાંગો હોય, હાડમાં હરામ છે;
 અતિ અનાચારી હોય, વિવિધ વિકારી હોય,
 જંગલી જુગારી હોય, કાળાં ઘોળાં કામ છે;
 આળસ અપાર હોય, સુમ સરદાર હોય,
 વેવલા વિચાર હોય, ઠગાઇનું કામ છે;
 કેશવ કબાડી કે અનાડી હોય તોય પણ,
 તેને લોકો માને જેની પાસે ધન-ધામ છે.
 એથી ઉલટું જોશો તો:—

મનહર છંદ.

રાજનીતિ જાણ હોય, સુગુણની ખાણ હોય,
 ભુવનનો ભાણ હોય, પરદુઃખ હરે છે;
 સદાચારવાન હોય, મોટો મતિમાન હોય,
 ભલે ભગવાન હોય, ધીરે પગ ધરે છે;
 પરમ પવિત્ર હોય, મોટાઓનો મિત્ર હોય,
 વાતમાં વિચિત્ર હોય, દોષ દેખી ડરે છે;

રાગી કે વિરાગી હોય, સુંદર સુહાગી હોય,
નાણું નહિ હોય તેનું કામ કોણ કરે છે ?

પ્રિયવાચક ! વાણી બોલવામાં તું બહુજ સાવધાની રાખજે. પ્રીત અને અપ્રીત, ચડતી અને પડતી, તથા લાભ અને હાનિ એ બધું વાણીમાંજ રહેલું છે. વાણી ન હોત તો જગતનો કશો વ્યવહાર થાતજ નહિ. હજારો મનુષ્યોમાં માન અપાવનારી પણ વાણી છે અને હજારો સાથે વઢવાડ કરાવનારી પણ વાણી છે. માટે વાણી વાપરતાં ધણોજ વિવેક રાખવો.

મનહર છંદ.

વચનથી વેરવાળ વેરને વિસારી મૂકે,
વચનથી કિંમત જણાઈ આવે જનમાં;
વચનથી અંતરમાં આનંદ અધિક થાય,
વચનથી મહાખેદ ઉપજે છે મનમાં;
અજાણ્યાથી પ્રીત થાય, જાણ્યા વિપરીત થાય,
વચનથી જાણું પડે, પારકા વતનમાં;
સુણો રૂડા રાજહંસ દાખે દલપતરામ,
વિદ્યા વશીકરણની વસે છે વચનમાં.

વાણીનો મહિમા ગાતાં અન્ય કવિ કહે છે કે:—

મનહર છંદ.

વાણીવડે બોધ થાય, વાણીથી વિરોધ થાય,
વિદ્યા, કળા, કુશળતા વાણીમાં સમાણી છે;
વાણીવડે હેતુપ્રીત હર્ષશોક સમજાય,
વાણી બધા વ્યવહારતણી મહારાણી છે;

વાણીવડે ગાનતાન માન અભિમાન પણ,
વાણીવડે પંડિતપણાનું ખરૂં પાણી છે;
કેશવ કહે છે વાણી એક જો ન હોત ભાઈ,
અંતર સમજવાની પૂરી રામકાણી છે.

૨૧૪ જેનો જે સ્વભાવ છે તે ટાલ્યો શી રીતે ટળે ? ભારવાળી વસ્તુને ભોંયે પડવાનો સ્વભાવ છે ને ધૂમાડાનો ઉંચે ચડવાનો સ્વભાવ છે. પ્રવાહી પદાર્થોનો ઢળતી જગ્યોભણી વહેવાનો સ્વભાવ છે ને ધ્રુવ-કાંટાની સોયને ધ્રુવભણી વળવાનો સ્વભાવ છે. વીજળીનો ઝડપથી ફેલાવાનો સ્વભાવ છે અને અગ્નિનો બાળવાનો સ્વભાવ છે. હવે ડાહ્યા મનુષ્યનું એજ કામ છે કે એ સ્વભાવને અનુકૂળ થઈ તેની પાસે કામ લેવું. એ સ્વભાવને ફેરવવા જતાં વિપરીત પરિણામ આવવાનો સંભવ છે. વીજળીના ગતિ કરવાના સ્વભાવ ઉપરથી તારા ને ટેલીફોન, ધ્રુવકાંટાની સોયના સ્વભાવ ઉપરથી બલૂન બનાવવામાં આવેલાં છે. મતલબ કે એનો ઉપયોગ કરવામાંજ ડહાપણ સમાયેલું છે. જગતમાં કોઈ પણ માણસ ગુણ વિનાનું નથી, ને જગતમાં કોઈ પણ વૃક્ષ ઔષધિના કામમાં ન વપરાય એવું નથી, ને જગતમાં કોઈ પણ વસ્તુ ઉપયોગ વિનાની નથી. માત્ર તેના યોજનારાજ દુર્લભ છે.

૨૧૫ સમજી માણસ તો મુરખાઓની મુરખાઈ ભરેલી વાતોમાંથી પણ સાર ગ્રહણ કરે છે, પરંતુ મુરખ તો પંડિતનાં જ્ઞાનવાણાં વચનોમાંથી પણ જ્ઞાન ગ્રહણ કરી શકતા નથી. મુરખ પાસે દર્શાવેલું જ્ઞાન એ તો “આંધળા આગળ આરસી” બતાવવા જેવું છે અથવા “ભેંસની આગળ ભાગવત” વાંચવા જેવું છે કહ્યું છે કે:—

કવિત

જટ કહા જાને ભટ્ટકો ભેદ, કુંભાર કહા જાને બેદ જગાકો ?
મૂઠ કહા જાને ગૂઠકી ખાતમેં, ભીલ કહા જાને પાપ લગાકો ?
પ્રીતકી રીત અતીત કહા જાને, ભેંસ કહા જાને ક્ષેત્ર સગાકો ?
કવિ ગંગ કહે સુનો શાહ અકબર, ગદ્દા કહા જાને નીર ગંગાકો ?

૨૧૬ તમે સંગતિ કરો તો જે તમારાથી જ્ઞાનમાં અને ગુણમાં ચડિ-
યાતા છે તેનીજ કરજો. પણ જે તમારાથી જ્ઞાનમાં તથા ગુણમાં
ઉતરતા છે તેની સોખત કરજો માં. પંડિતોની સોખત કરવાથી
ઘણા લાભ થાય છે, અને હલકા માણસોની સંગતિ કરવાથી
અપાર નુકસાન થાય છે. પાણીનું ટીપું તો એનું એજ છે પણ
સંગતિભેદે તેમાં કેટલો તફાવત થાય છે તે જુઓ. એજ પાણીનું
ટીપું જે સીપમાં પડે છે તો મોતી થાય છે, એજ પાણીનું
ટીપું જે કમળના પાંદડા ઉપર પડે છે તો મોતીના દાણા જેવું
થાય છે, ને એજ પાણીનું ટીપું જે તપેલા લોઢા પર પડે છે તો
તત્કાળ નાશ પામે છે. એ બધો સંગતિભેદનોજ ચમત્કાર છે.
સત્સંગતિ વિષે એક કવિ કહે છે કે:—

(મનહર)

પંડિતપ્રસંગથી, સુસંગિતનો રંગ ચડે,
પંડિતપ્રસંગથી વહેમ દૂર વામીએ;
પંડિતપ્રસંગથી મુખ્ય મુખ્ય માન મળે,
પંડિતપ્રસંગે પણ પડે ન નકામીએ;
પંડિતપ્રસંગથી પવિત્ર તો મતિ પમાય,
પંડિતપ્રસંગ તો વખાણ્યો વીર સ્વામીએ;

સુણો રૂડા રાજહંસ કહે દલપતરામ,
પુણ્ય પાખી પંડિત-પ્રસંગ ક્યાંથી પામીએ ?
નીચની સંગતિથી થતાં તુકસાનો આ પ્રમાણે છે:—

(છપય છંદ)

કરે નીચનો સંગ, નીચની બુદ્ધિ આવે,
કરે નીચનો સંગ, સકળ સદ્ગુણો ગમાવે;
કરે નીચનો સંગ, નીચની ભાષા ભાષે,
કરે નીચનો સંગ, નીચની રીતિ રાખે;
વળી નીચ કામ નીચાં કરે, નીચ કહેવાએ ઉંચ જન,
શામળ કહે સંગત નીચની, કોઈ ન કરશે કોઈ દિન.

૨૧૭ આ જગતનો તમામ વ્યવહાર પેટ ભરવામાટે ચાલી રહ્યો છે. કોઈ પેટમાટે પરદેશ જાય છે, કોઈ પેટમાટે દરિયામાં ડૂબકીઓ મારવાનું કામ કરે છે, કોઈ પેટમાટે તોપોના ગોળા સામે લડાઈમાં ઉભા રહે છે, કોઈ પેટમાટે વાધને સિંહના મોંમાં માથાં ઘાસે છે, કોઈ પેટમાટે ઝેરી સર્પો સાથે રમતો કરે છે, કોઈ પેટમાટે ભૂંડીમાં ભૂંડી નોકરી કરે છે ને કોઈ પેટમાટે વિદ્યાના ટોપલા ઉપાડતા જોવાય છે. આમ ન કરવાનાં કામો પેટમાટે મનુષ્યોને કરવાં પડે છે એ અજ્ઞ વાત છે. એથી કવિ શામળ ગાય છે કે:—

(છપયછંદ)

પેટ કરાવે વેઠ, પેટ વાળું વગડાવે,
પેટ ઉપાડે ભાર, પેટ ગુણ સૌના ગાવે;
પેટ ભમે પરદેશ, પેટથી પાપ કરે છે,
પેટ કરે છે જાન, પેટ તો સત્ય હરે છે;

વળી સંચ પ્રપંચ અધિક કરે, પેટ કાજ નરકે પડે,
શામળ કહે સાચું માનજે, પેટ-પાપ નરને નડે.

વળી પેટની ઉપાધિ વર્ણવતાં તે કવિ કહે છે કે:—

પેટ કરાવે પાપ, પેટ પરદેશે કાઢે,
પેટ કરે પ્રપંચ, ચલાવે મારગ આડે;

પેટ કરે પાખંડ, પેટ વણ વાંકે દંડે,
પેટે સંકટ થાય, પેટ મહેનતમાં મંડે;

સતી નારીને ગુણકા કરે, શા અવગુણ કહું શેઠના?
શામળ કહે છે સૌ જાણજે, પ્રપંચ પાપી પેટના.

જો પેટ ન હોય તો કશીજ ઉપાધિ રહે નહિ. રાંધવું,
ખાવું, કમાવું એ બધું માત્ર એક પાપી પેટને માટે છે એ વિષે
કહે છે કે:—

મનહર છંદ.

રાંધવું સીંધવું ઠામ વાસણ વગેરે બધી,

પેટ જો ન હોત તો પંચાત કોને નડે છે ?

પેટ વિના ભૂખ કે તરસ ક્યાંથી લાગે ભાઈ,

પેટ જો ન હોય તો કમાવું કોને પડે છે ?

લાંચ ચાડી કે લખાડી પેટને પાપેથી થાય,

પેટ જો ન હોય તો ચાકડે કોણ ચડે છે ?

ગમે કે ન ગમે એવી અતિ કડાકૂટવાળી,

કેશવ ઉપાધિ બધી એક પેટવડે છે.

વળી પાશરતું પેટ મહા પ્રયત્ન કર્યા છતાં પણ કદિ સદાને માટે
ભરાતું નથી એ વિષે કહે છે કે:—

મનહર છંદ.

ભારે ભારે ભંડારે ભરાતાં વાર લાગે નહિ,
 મોટાં મોટાં સરોવર જળે છલકાય છે;
 હારે ખાંડી કળશીની કોઠીઆ કરેલી હોય,
 તેટલું નાંખ્યાથી અન્ન તરત ભરાય છે;
 ભૂમિમાં ખોદેલી ખાણ, તે પણ ભરાઈ ભાળી,
 ધશની કળાથી અતિ કૌતુક પમાય છે;
 કેશવ કહું શું એક પાશેરનું પેટ પણ,
 ઠાંસી ઠાંસી ભરે તોયે ઠાલું થઈ જાય છે.

૨૧૮ પ્રિય વાચક ! તું જેનું મન ન દેખે, તેને ત્યાં બેસવા માટે પણ
 જઈશ માં. વળી જેના અંતરમાં પ્રીત ન દેખે, તેને ત્યાં મેમાન
 બનીને પણ રહીશ માં. ભૂલ્યેચૂક્યે તું તેને ત્યાં બેસવા ગયો
 હો, અથવા મેમાન થયો હો તો વેળાસર ત્યાંથી રસ્તો પકડજે.
 પણ ત્યાં રોકાઈ તારૂં માન ગુમાવીશ માં. એક કવિ એ માટે
 કહે છે કે:—

સોરઠા.

આવતણું એંધાણ, મળવામાં માઠપ કરે;
 એ શું પાથરશે પ્રાણ, સાચું સોરઠીઆ ભણે.

અર્થ:—“ આંગણે મેમાન આવ્યો તેને મળવામાંજ જેનું મન
 પાછું પડતું હોય તે માણસ મેમાન માટે પ્રાણ શું પાથરવાનો
 હતો ? મળવામાંથીજ એનો આવકાર તો જોવાઈ ગયો છે.”

૨૧૯ બધાં માણસોને બે પગ, બે હાથ, બે આંખો, બે કાન, એક મોં
 અને એક માથું છે. પરંતુ એ બધાં માણસો એક સરખાં નથી.
 માણસે માણસે ઘણો ફેર છે. એક માણસ કિંમત ન થાય એવો

અમૂલ્ય હોય છે, ત્યારે ખીજે માણસ ટકાની કિંમતનો હોતો નથી. એ વિષે કહેલું છે કે:—

(સોરઠો.)

આણંદ કહે પરમાણંદા, માણસે માણસે ફેર;
(એક)નાણું ખરચે ના મળે (ને) એક યાંખીઆનો તેર.

ખાલ્ય દેખાવે તો બધાં માણસો સરખાં જણાય છે; પણ જ્યારે તે વાણી બોલે ત્યારે તેની કિંમત થાય છે. એ વિષે કહેલું છે કે:—

(સોરઠો.)

કોયલડી ને કાગ, વાને વરતારે નહિ;
જીલલડીમાં જવાખ, સાચું સોરઠીઆ ભણે.

૨૨૦ પ્રભુભક્તિ અને ગમે તેવાં હલકાં આચરણો એ બે વાનાં એક સાથે બની શકતાં નથી. જો પ્રભુ પ્રાપ્ત કરવા હોય તો હલકાં આચરણો છોડવાં પડે છે, ને હલકાં આચરણે ચાલવું હોય તો પ્રભુભક્તિનો રસ્તો છોડવો પડે છે. કહ્યું છે કે:—

પરમેશ્વરશું પ્રીતડી, અરૂ પરનારીસેં હસના;
તુલસી દાનું ના બને, લોટ ખાના અરૂ ભસના.

૨૨૧ જે માણસનો વિનાશકાળ સમીપમાં દેખાય છે, તેની સાથે જો તમે જોડાશો તો તમારી પણ એજ દશા થવાની, એ ચોક્કસ માનજો. માટે વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિવાળા થએલા માણસ સાથે તમે જોડાશો માં, પણ તેનાથી વેગળાજ રહેશો. કહ્યું છે કે:—

દાહરો.

જેનો વિનાશકાળ છે, તે સંગે દુખ થાય;
જે કણ જઈ થાળે પડ્યા, તે તો સર્વ દેખાય.

(ક. દ. ડા.)

૨૨૨ જે માણસ હલકું છે, તે ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરે તોપણ તેનો મનોભાવ પ્રકટ થયા વિના રહેતો નથી. એનાં વચનોમાં એનો વિચાર પ્રકટ થઈ જાય છે. હિંગ અને લસણમાં હળરો પ્રયત્ન કર્યા છતાં કસ્તૂરિની સુગંધી શી રીતે આવે ?

દોહરો.

ભલે બચન મુખ નીચ કે, નાંહિ ન હોત પ્રકાશ;
હિંગ લસુનમેં ના મિલે, ઘન કસ્તૂરી ખાસ.

(વૃંદ કવિ.)

૨૨૩ જે ખરેખરો ખાનદાન ને ઉંચા સ્વભાવનો માણસ છે, તે કદિ પણ પોતાને મોઢે પોતાનાં વખાણ કરતો નથી. જે ખરેખરો હીરો છે એ કાંઈ પોતાને મોઢે કહે છે કે મારી કિંમત લાખ રૂપિયા છે ? નહિજ.

દોહરો.

ખડા ખડાઈ ના કરે, ખડા ન બોલે બોલ;
હીરા મુખસેં ના કહે, લાખ હમારા મોલ.

૨૨૪ સામો માણસ જે રીતે સમજી શકે તેમ હોય તે રીતે તમે તેને સમજવો. બાળકને સમજવવું હોય તો બાળક બનીને તમે વાત સમજવો. જે બહેરાને સમજવવું હોય તો તમે ભલે બહેરા ન હો; તોપણ બહેરાં ને મુંગાં માણસો જેવી ધશારતો કરે છે તેવી ધશારતો કરીને એને સમજવો. આથી તમે સહેલાઈથી કામ કરી શકશો. નહિતો તમારી મહેનત નકામી જશે. કહ્યું છે કે:—

દોહરો.

તાકો ત્યૈં સમજાયે, જે સમજે છહી બાનિ;
બૈન કહત મગ અંધકૌ, જ્યૈં બહિરૈકું સાનિ.

૨૨૫ માણસના મનમાં હેત છે કે કપટ છે, એ વાત છૂપાની છૂપાતી નથી. હજારો પ્રકારની ચતુરાઈ કરે તોપણ એ તો એની મેળે પ્રકટ થઈ જાય છે. કહ્યું છે કે:—

સોરઠો.

હુન્નર કરો હજાર, શાણપણું ને ચાતુરી;
હેત-કપટ વે'વાર, છાનાં ન રહે રાજ્યા !

૨૨૬ કેટલાક માણસો પોતે બધા અવગુણોથી ભરેલા હોય છે, છતાં પોતાના કરતાં ખીજ સારા માણસોના અવગુણો ગાંધ ગાંધ તેની ટીકા કરતા જોવામાં આવે છે. આવા માણસો અઢાર અંગે વાંકવાળા ઉંટના જેવા છે. એવા માણસોએ પોતાના અવગુણો જોઈ સુધરવું એજ લાભદાયક છે. નહિતો ખીજની વક્તા ગાનારા ઉંટને શિયાળે જવાખ આપ્યો, ત્યારે જેમ ઉંટને શરમાવું પડ્યું હતું, તેમ આ લોકોને શરમાવું પડશે.

મનહર છંદ.

ઉંટ કહે આ સમામાં, વાંકા અંગવાળાં ભૂંડાં,
ભૂતળમાં પક્ષીઓ ને પશુઓ અપાર છે;
બગલાની ડાક વાંકી, ચોપટની ચાંચ વાંકી,
કૂતરાની પૂંછડીનો, વાંકો વિસ્તાર છે;
વારણની^૧ સૂઢ વાંકી, વાઘના છે નખ વાંકા,
લેંશને તો શિર વાંકાં શીંગડાંનો ભાર છે;
સાંભળી શિયાળ બોલ્યો દાખે દલપત્તરામ,
અન્યનું તો એક વાંકું, આપનાં અઢાર છે.

૨૨૭ લોભ એ આખર ઘટાડનારો મહા દુર્ગુણ છે. પાસે અગણિત પૈસો હોય છતાં લોભ માણસને દીન બનાવે છે, સગાંમાં કુસંપ કરાવે છે, વહેવારમાં ન્યૂનતા કરાવે છે, અને અધર્મના માર્ગમાં દોરી જાય છે. લોભથી માણસને ધર્મ અધર્મનું, કૃત્ય અકૃત્યનું કે યોગ્ય અયોગ્યનું પણ ભાન રહેતું નથી. લોભ પ્રીતમાં પૂજો મૂકાવે છે, લોભ ચેરી અને ચાડી કરાવે છે, લોભ માણસને જૂઠું બોલાવે છે ને લોભ આપદાદાનું નામ બોળાવે છે. લોભ એ માણસને છતી આંખે આંધળો અને છતે કાને બહેરો બનાવે છે. માટે એ મહા દોષ પોતાનામાં ન પેસે તેને માટે સાચે ચેતતાં રહેવું. કહ્યું છે કે:—

છપય છંદ.

લોભ કરાવે કષ્ટ, લોભ મરજદ મટાડે,
લોભ કપાવે શીશ, લોભ ગુણજ્ઞાન ઘટાડે;
લોભે જાય તણાઇ, લોભ સુખ સર્વ સમાવે,
ઉત્તમ અધિપતિ આપ, નીચને શીશ નમાવે;
દુઃખ દાવાનળ તો લોભ છે, કરે ગુણીને ગરકમાં,
કવિ શામળભટ સાચું કહે, લોભી પડશે નરકમાં.

લોભી માણસ કેવો આંધળો બની જાય છે તે વિષે કહે છે કે:—

છપય છંદ.

લોભી ન ગણે પાપ, લોભી જગને નવ જીએ,
લોભી ન માને શાપ, પાણી પરિયાનું ખુએ;
લોભી કુડાં કામ કરે, બહેકે નવ બીએ,
લોભી બોળે નામ, લાખ લાંછન શિર લીએ;

લોભી તો જીવ જાતે ખુએ, લોભી અવગુણ નવ ગણે,
લોભી દ્રષ્ટ દેખે નહિ, શામળભટ સાચું લણે.
દોહરો.

લોભે લાજ ધટે ધણી, લોભે પ્રભુ પ્રતિકૂળ;
લોભે લક્ષણ જાય છે, લોભી પાપનું મૂળ.

(ક. દ. ડા.)

જગતનો મોટો ભાગ લોભમાં તણાયો જાય છે. એ વિષે
કહ્યું છે કે:—

મનહર છંદ.

જેયા ધણા જોગી ને વિગોગી જન જેયા ધણા,
જપ તપ કરી કરી કાયા કોડે કસે છે;
કોઈ જટાજુટ રાખે, મુંડન કરાવે કોઈ,
વિજનર વનમાં જઈ ધણા વળી વસે છે;
ભભૂત લગાવે કોઈ મંદિર મસાણ હાથ,
સાથરા ઉપર સુએ હેત હરિ રસે છે;
સંપતનું સુખ હોય દેહે ધણું દુઃખ હોય,
કેશવ એવાને પણ લોભ-સાપ ડસે છે.

લોભી માણસો પોતાના શરીર-સુખને માટે પણ પૈસો ખરચી
શક્તિ નથી, તો ખીજને માટે તો શેનાજ ખરચે? એવા લોભી
માણસોને ધિક્કાર આપતાં કહે છે કે:—

મનહર છંદ.

ધૂતી ધૂતી ધનને ધરાયો નહિ ધૂરત તું;
ધિક તારી ધારણા જે ધન ધર્યું ધૂળમાં;

મતિરૂપી અમૃત મળેલું મહા મૂલ્યવાન,
મચી મચી રેડ્યું મહા પાપનાજ મૂળમાં;
તાપનો સંતાપ ને સંતાપ શિર સરવડાંનો,
સહન કરીને દ્રવ્ય સંચ્યું રહી શૂળમાં;
દેહને સદૈવ દુઃખ દીધું દલપત કહે,
દમડી ન તોડી તેં દવામાં કે ^૩દુકુળમાં.

નપુંસક પુરુષ પોતાની સ્ત્રી ઉપર માત્ર હાથ ફેરવવાનોજ હકદાર છે; અને એનો ભોક્તા તો ખરેખર કોઈ બીજોજ થાય છે, તેમ લોભી માણસ પણ લક્ષ્મીને માત્ર જોવાનોજ કે હાથ ફેરવવાનોજ હકદાર છે; એનો ભોક્તા તો જેના ભાગ્યમાં હશે તેજ થનાર છે. તીજેરી ઉપર પહેરો ભરનાર પોલીસ જેમ લક્ષ્મી સાચવવાનાજ કામને માટે યોગ્યએલા છે તેમ લોભીજનો પણ લક્ષ્મી સાચવવાનાજ કામને માટે યોગ્યએલા છે. મધમાખીઓ જેમ લોભ કરી કરી મધપૂડામાં મધ એકઠું કરે છે, પરંતુ એ મધ પારધિ આવીને ઝૂટી જાય છે, તેમ લોભીઆના ધનની પણ દશા થાય છે. કહ્યું છે કે:—

ઢોહરો.

મધમાખી મધ સંગ્રહે, ખંતે કદિ ન ખાય;
પારાધી પાછળ પડી, સઘળું લૂટી જાય.

માટે “ પૈસો મારો પરમેશ્વર ” એવો હલકો વિચાર ન રાખશો. ૨૨૮ લોભી માણસનું ધન કાંતો ચોર ચોરી જાય છે, કાંતો રાજ લૂંટી લે છે ને કાંતો અગ્નિ બાળીને ભસ્મ કરે છે. અથવા તો

તેના વંશવારસો કુમાર્ગે ક્ષના ક્ષાતીઆ કરી નાંખે છે. એક સંસ્કૃત કવિ કહે છે કે:—

દાનં ભોગો નાશઃ તિસ્ત્રઃ ગતયો ભવન્તિ વિત્તસ્ય ।
યો ન દદાતિ ન ભુંકે તસ્ય તૃતીયાર્ગતિ ભવતિ ॥

ધન ખરચાવાના ત્રણ રસ્તા છે. કાંતો ધન દાનમાર્ગે વપરાય, કાંતો ધન ભોગ ભોગવવામાં વપરાય ને કાંતો તે ધન નાશ પામી જાય. હવે જે લોભીઆ જનો પહેલા એ માર્ગે ધન વાપરતા નથી તેના ધનને માત્ર છેલ્લો ત્રીજો માર્ગજ બાકી રહે છે. તે માટે એક કવિ કહે છે કે:—

છપય છંદ.

કૃપણ ન ખાચે અન્ન, કૃપણ નવ પહેરે અંગે,
કૃપણ ન દેવે દાન, કૃપણ નવ રાત્રે રંગે;
કૃપણ ન માણે મોજ, કૃપણ સુખથી નવ સુવે,
કૃપણ ન પોષે પિંડ, કૃપણ કશુંએ નવ જીએ;
કસર પણ કૃપણ કરે ઘણી, જાણે જે ધન ખૂટશે,
શામળ કહે તસ્કર, આશ્રિ કે કોઈક હાકેમ લૂંટશે.
બીજે ઠેકાણે કશું છે કે:—

દોહરો.

લે લૂંટી ધન કૃપણનું, કાં રાજ કાં ચોર;
ખંખેરાયે ખાસડે, બોરડી કેરાં બોર.

“ પાપીનું ધન પ્રલે થાય ને પાપી હાથ ધસંતા જાય. ” અથવા તો “ પાપીનું ધન પ્રલે થાય ને કીડી સીંચે તેતર ખાય. ” એ શિખામણો પણ હમેશાં સ્મરણમાં રાખવા જેવી છે.

૨૨૯ લોભ ન કરવો એનો અર્થ કરકસર ન કરવી, એમ કરવાનો

નથી. પોતાની ઉપજ ખરચતો હિસાબ રાખી વાળખી ખરચ કરવો એનું નામ કરકસર છે. લોભ એ દુર્ગુણ છે પણ કરકસર એ સદ્ગુણ છે. તમે ઉદાર થાઓ પણ ઉડાઉ ન થાઓ, અને કરકસરીઆ થાઓ પણ લોભી ન થાઓ. જે માણસો નામું રાખતા નથી તે આંખ ઉઘાડ્યા વિના ખરચ કર્યા કરે છે તેઓ જૂઠ્ઠપણે દુઃખી થાય છે. “કાંકરે કાંકરે પાળ બંધાય ને ટીપે ટીપે સરોવર ભરાય.” જે રોજ તમે માત્ર એક એક આનો જ અચાવશો તો દશ વરસે તમારી પાસે સવાળસો રૂપિયાની રકમ ભેગી થશે. મોટા મોટા બેટા શાથી થાય છે ? એ વાત તમે જાણો છો ? જાણતા ન હો તો સાંભળો. સમુદ્રનાં પરવાળાંમાં જીણાં જીણાં જીવડાં થાય છે, તેઓ થોડે થોડે માટીનો સંચય કરે છે. ને તેના મોટા મોટા બેટા બને છે. એજ પ્રમાણે પાછ પાછ અચાવનારા માણસો પૈસાદાર થયા છે.

“લાખની ખાણ એ સોનાની ખાણ” છે. તમારા ઘરનો વ્યવહાર પણ કરકસરીઓ રાખો. “આંધળી દળે ને કૂતરું ચાટે” એવો જવડભાવડ વ્યવહાર રાખશો માં. તમે થોડું કમાતા હો એની ચિંતા નથી; પણ જે કમાઓ છો તેના કરતાં થોડું ખરચશો તો તમે મુંઝાશો નહિ. “ત્રેવડ ત્રીજો ભાઈ” છે. પ્રભુને ઘેર પણ કરકસર છે. એ પણ ત્રીશ ઘડી અજવાળું આપે છે ને ત્રીશ ઘડી અંધાઈ રાખે છે. એક કવિ કહે છે કે:—

દોહરો.

કંઈર પણ કરકસરનો, રાખે રૂડો વિવેક;

અહો અનેક વચે રચ્યો દીવો ઋદિવાકર એક.

(ક. દ. ડા.)

૨૩૦ ખરચ પણ રીતસર થતું હોય તો શોભે છે. હદ કરતાં વધારે ખરચ એ ઉલટું ભૂંડું લાગે છે. કાગળ ઉપર કલમવડે જોઇતી શાહી વાપરીને અક્ષરો લખીએ તો તે વાંચી શકાય છે તે વ્યવહાર સિદ્ધ થાય છે, પણ તેમ ન કરતાં આખો શાહીનો ખડીઓ કાગળપર ઢોળી નાંખવામાં આવે તો કાંઈ લાભ થતો નથી. ધન મેળવવું મુશ્કેલ છે, પણ વાપરી નાંખવું સહેલું છે. જેમ ઉંચાણ ઉપરથી નીચે ઉતરવું સહેલું છે પણ નીચાણ ઉપરથી ઉંચાણમાં જવું મુશ્કેલ છે, તલમાંથી તેલ કાઢવું સહેલું છે પણ તેલમાંથી તલ કરવા કઠણ છે. તેમ હાથમાં આવેલા પૈસા વાપરી નાંખવાનું કામ સહેલું છે, પણ એટલા પૈસા એકઠા કરવા મુશ્કેલ છે. માટે એક વિદ્વાને કહ્યું છે કે:—

મનહર છંદ.

ઉંચાણથી નીચાણમાં ઉતરી આવવું એ તો,
સહેલું પણ નીચાણથી ઉંચું જવું આકરું;
દશ વીશ દેડકાંના જથ્થાને વછોડી નાંખે,
પણ દશ વીશ લાવવાં તે નહિ પામરું;
હજારો રૂપિયાતણી હવેલીને તોડી પાડે,
પણ હજારોની ઉઠાવવી મુશ્કેલ છે;
હાથમાં આવેલા દામ દળી તો નાંખાય પણ,
દળેલા આખા કરવા તે અતિ દોહલ છે.

(અહિરજીવ કાવ્યકલાપ.)

૨૩૧ વેહેપારી લોકો કહે છે કે “એક કસર તે સો સફર” બરાબર છે. મતલબ કે નાની નાની વાતમાં કરકસર તે પરદેશમાં કમણી

કરવાસાડે સો સફરો કરવા બરાબર છે. જો તમને બજારમાં જતાં નાણાં ખરચવાની આદત હોય તો બજારમાં જતાં પહેલાં ગજવું ખાલી કરીને જજો. વળી બજારમાં વસ્તુઓ તો ઘણી જાતની મળે છે, પણ જે વસ્તુઓ વિના તમારે ચાહે તેવું નથી તેજ ખરીદો. તમે જો પાછની સંભાળ રાખશો તો પૈસો તમારી સંભાળ રાખશે. વગર જરૂરની ચીજો લેનારને જરૂરની ચીજો વેચવાનો વખત આવે છે. બધા દહાડા સરખી કમાણીના હોતા નથી. માટે કમાણી વખતે ફલાઈ જઈ ઉડાડે ન બનો.

૨૩૨ આ જગતમાં નવાઈ જેવું એ છે કે માણસને પોતાના દોષ અને ખીજના ગુણો દેખાતા નથી. પણ પોતાના તો ગુણોજ દેખાય છે ને પારકા દોષોજ જણાય છે. માટે કહ્યું છે કે:—

દોહરો.

પર પક્ષીના સદ્ગુણો, નિજ પક્ષીના દોષ;
ડુંગર સમ દેખાય નહિ, એ મોટો અકસોસ.

૨૩૩ તમે જો સાડે બોલી જાણતા ન હો તો ધ્યાન દઈ સાંભળ્યા કરજો. કેમકે ચૂપ રહેવાથી કોઈ પરતાયું નથી. માણસ ગમે તેવું વાચાળ ને સમજી હોય તોપણ ઘણું બોલવાથી આડું-અવળું બોલાઈ જવાનો સંભવ છે. “ન બોલ્યામાં નવ ગુણુ” છે. “બોલવું એ રૂપું ને ન બોલવું એ સોતું” છે. ગમે તેવી સારી વાત હોય તોપણ સમય જોયા વિના બોલાય તો શોભતી નથી. “રામ” અને “ગણેશ” એ બંને દેવોનાં નામો છે. પણ વરકન્યા પરણ્યા બેઠાં હોય ત્યાં “રામ બોલો ભાઈ રામ” એવું બોલનાર માણસ ખાસડા વડેજ પૂજા પામવાનો. તેમજ જે

માણસને ત્યાં અધટિત મરણ થયેલું છે, તેને ત્યાં “ શ્રી ગણેશાય નમઃ ” એવું બોલનાર માણસ બેવકુલ જણાવાનો. માટેજ કહ્યું છે કે:-

નિકકી સા ફિકકી લગે, બિના બખતકી બાત;
ગારીહિ પ્યારી લગે, જો બિબાહિની ગાત.

મતલબ. કે “ વખતનાં ગીત વખતેજ ગવાય છે. ”

૨૩૪ જે માણસ તદ્દન અણસમજી છે તેને સમજાવવું સહેલું છે. વળી જે માણસ વિદ્વાન છે તેને સમજાવવું તેથી પણ વધારે સહેલું છે. પરંતુ જે માણસ અધમજ્યો એટલે કે નથી મુર્ખ કે નથી પંડિત એવો છે તેને તો બ્રહ્મ પણ સમજાવવાને અસમર્થ છે. માટે કહ્યું છે કે:-

અજ્ઞઃ સુખમારાધ્યઃ સુખતરમારાધ્યસે વિશેષજ્ઞઃ ।

જ્ઞાનઽવયુર્વિદ્ગ્ધં બ્રહ્માડપિ તં નરં ન રજ્જયતિ ॥

૨૩૫ જે માણસ તદ્દન ઉંધમાં છે તે સાદ કરવાથી હોંકારો આપે છે, પણ જે માણસ ઢોંગમાં આંખો મીંચી સૂતો છે તે લાખો સાદ કર્યા છતાં પણ કાંઈ હોંકારો આપવાનો હતો ? નહિજ. માટેજ કહ્યું છે કે:-

માલિની છંદ.

અણસમજી જનોના સંશયો સઘ છૂટે,
પણ મમતી જનોના સંશયો તો ન ખૂટે;
સરળ મન જનોની ભાગતાં ઉંધ ભાગે,
કુટિલ જન કદાપિ જાગતા તે ન જાગે.

(ક. દ. ડા.)

૨૩૬ જે માણસ ખોટી હક કરી પોતાનો કકડો ખરો કરવા ચાહે છે તેની સાથે તમે નાહક વાદવિવાદ કરી માથાફાડ કરશો માં. એથી તમારા ગળાને નાહક શ્રમ પડશે.

હાહરો.

જે ચાહે છે સમજવા, તેને કહો વિચાર;
પણ જે હક પકડી રહે, તો છોડો તકરાર.

(ક. દ. ડા.)

૨૩૭ સજ્જન અને દુર્જનના વિચારો કદિ પણ મળતા થઈ શકતા નથી, અને થવાના પણ નથી. અજવાળું અને અંધારું, સાચું અને ખોટું તથા ટાઢ અને તાપ એ એકઠાં શી રીતે રહી શકે? નહિજ. લોભી અને ઉદાર, ચોર તથા શાહુકાર અને ધર્મી તથા અધર્મી એનો ભેગો ભેગ મળી શકેજ નહિ. કહ્યું છે કે:-

હાહરો.

સજ્જનથી દુર્જનતણા, હોય વિભિન્ન વિચાર;
પડછાયો રવિના થકી, ઉંઘો છે સૌ ઠાર.

(અ. કા. ક.)

૨૩૮ “જેવું બીજનું ઇચ્છો તેવું તમારું થવાનું” એ કહેવતને મનમાં કોતરી રાખજો. માટે તમે મનમાં કોઈનું અહિત ઇચ્છશો માં. કહ્યું છે કે:-

હાહરો.

પરનું ભૂંડું ચાહતાં, ધરનું અમંગળ થાય;
અંજનીસુતને બાળતાં, લંકા સળગી જાય.

૨૩૯ હકીલા અને દુરાગ્રહી જનોનો એવો સ્વભાવ હોય છે કે તેઓ ભલેને મરી જાય તોપણ પોતાની હક છોડતા નથી. પેલા પટેલનાં છોકરાની પેઠે “ગદ્દાનું પૂંછ પકડ્યું તે પકડ્યું” એવો એમનો મમતી સ્વભાવ હોય છે. કહ્યું છે કે:—

દોહરો.

મૂરખ જીવ જતાં લગી, મૂકે નહિ છ'છેડ;
મ'કોડો મૂકે નહિ, બચકું તૂટે કેડ.

(ક. દ. ડા.)

૨૪૦ અદેખા માણસો બીજાની ઉત્તતિ જ્ઞેષ્ઠ મનમાં ને મનમાં બળી મરે છે. એ સ્વભાવ એમને પોતાનેજ નુકસાન કરનારો છે. કહે છે કે:—

દોહરો.

નવપદ્મવ તરૂં પેખીને, શુષ્ક જવાસો થાય;
એ રીતે ઇર્ષાળુ જન, પર શુભ પેખી શુકાય.

૨૪૧ સહગુણ સંપાદન થાય અને વિવેક પમાય તોજ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી લાભકારક છે. વિદ્યા ભણ્યા છતાં જો વિવેક અને સહગુણ ન આવ્યા તો એ વિદ્યા ભણ્યા ને ન ભણ્યા બધું સરખું છે. સહગુણ અને વિવેક એ અંકને સ્થાને છે. ને વિદ્યા એ મીંડાને સ્થાને છે. અંક વિનાનાં મીંડાં જેમ નિષ્ફળ છે તેમ વિવેક ને સહગુણ વિનાની વિદ્યા પણ નિષ્ફળ છે. જેમકે:—

દોહરો.

અંક વિના અગણિત મીંડાં, મિથ્યા જેમ મનાય;
વિવેક સહગુણ વિશુ ત્યમ, વિદ્યા વ્યર્થ ગણાય.

૨૪૨ આ માણસ તો નબળો છે; એમ સમજીને પણ કોઈની સાથે

વઢવાડ કરવી નહિ. કેમકે ઘણા નખળા માણસો પણ એકઠા થાય તો સખળાનો જીવ લેવા સમર્થ થાય છે. માટે વઢવાડ તો નખળા સાથે પણ ન કરો. કહ્યું છે કે:-

સોરઠો.

હોય ખરેખર હાણુ, દુર્ભગથી પણ દેખતાં;

૧ પિપીલીકા લે પ્રાણુ, રૂપત્રના કેરા પલકમાં.

૨૪૩ “ જેટલો ગોળ નાંખો એટલું ગળ્યું થશે ” એ કહેવત ઘણી કિંમતી છે, પણ વ્યવહારમાં એ વાત ઘણા માણસો ભૂલી જાય છે. ખબરમાં માલ લેવા જાય તો સોંધો લેવા સૌ દોડે છે, પણ સોંધું તે મોંઘા માટે છે એ ભૂલી જવાય છે. ઘેર નોકર રાખવો હોય તો જે થોડો પગાર લેવા રાજી હોય તેને રખાય છે, પણ જ્યારે એ નોકર કામનો આગસુ કે અપ્રમાણિક જણાય ત્યારે માણસો નારાજ થતા જણાય છે. પણ તેમણે સમજવું કે:-

સોરઠો.

હોય ન ચોખી ચાલ, ચાકર અલ્પ પગારનો;

મૂલ પ્રમાણે માલ, જરૂર જણો જગતમાં.

૨૪૪ ભાઈ ! તું નાહક આમતેમ દોડાદોડ શામાટે કરે છે ? તારા તકદીરમાં હશે તે તને જ્યાં હોઈશ ત્યાં આવી મળશે. જે તારા નશીબમાં નથી તે તને પ્રાપ્ત થવાનું નથી, ને જે તારા નશીબમાં છે તે ક્યાંઈ જવાનું નથી. ભગવાનની કળા અકળ છે. ક્યાંથી આવે છે ને ક્યાં જાય છે ? એ કોઈથી સમજવું નથી. હાથીને જો કોહું ગળાવવામાં આવે તો તે કોહું આખું ને આખું બહાર નીકળે છે; પણ જુઓ તો તેમાંથી ગર ઉડી ગયો હોય

છે!! એ ક્યાં ઉડી ગયો? તે સમજવું કઠણ છે. વળી શ્રીકૃષ્ણ ઉપર છોલાં હોય છે, તેની અંદર કાચલીનું સખત પડ હોય છે, તેની અંદર ટોપડું હોય છે, ને તેની અંદર મીઠું પાણી ભરેલું નેવાય છે! નાળીએરીમાં એટલે બધે ઉંચે આટલાં બધાં પડો ભેદી પાણી શી રીતે ભરાયું? એ સમજવું મુશ્કેલ છે. માટે જ કહ્યું છે કે:—

સોરઠો.

નિર્મળ નૌર નિરખાય, નાળિયેરના મધ્યમાં;
કહો તે કેમ કળાય? થવું હોય તે થાય છે.
પારસ ક્યાં પામીશ? ત્રાંખાનું તકદીર ને;
દોડે શીઠ અધીર, થવું હોય તે થાય છે.

કવિવર દયારામ પણ કહે છે કે:—

પદ.

જીવ તું શીઠને ચિંતા કરે, કૃષ્ણને કરવું હોય તે કરે;
થનાર વસ્તુ થયા કરે છે, જેમ શ્રીકૃષ્ણમાં જળ ભરે;
થનાર વસ્તુ એણીપેરે થાશે, જેમ ગજકોડું ગળે. કૃષ્ણને.

૨૪૫ જેતું હૃદય પથ્થરના જેતું કઠોર છે, તેને સત્સંગતિ પણ શો લાભ કરે? કાંઈજ નહિ.

દોહરો.

સંગત બિચારી શું કરે, જેતું હૃદય કઠોર;
નવ નેજા પાણી ચડે, પથ્થર ન ભીંજે કોર.

૨૪૬ જ્યાં તમે નોકરી, વેપાર કે નિવાસ કરતા હો, ત્યાં તમારે થોડો ધણો વગવસીકો તો મેળવવોજ. જેને વગવસીકો છે તે હરકોઈ કામ સહેલાઈથી કરી શકે છે. “જેને હોય વગ તેનો પેસે પગ”

એ કહેવત તો તમે સાંભળી હશે. એક ચકલાં જેવું નાનકડું પક્ષી ઉંચે આકાશમાં ઉડે છે ને “ હાથી ” જેવું બળવાન પશુ આકાશમાં પહોંચી શકતું નથી તેનું કારણ શું? ચકલાને પક્ષ (પાંખો) છે અને હાથીને પક્ષ નથી. એજ કે કાંઈ બીજું? કહ્યું છે કે:-

ઢાહરો.

બિના બસીલે ચાકરી, બિના ઢાલકો જવાન;
એ તીનુ ફીકાં લગે, બિના સોપારી પાન.

૨૪૭ તમે વાતને પેટમાં રાખવાની ઘણીજ કાળજી રાખો. જે માણસ પેટમાં વાત રાખી બાજુ છે તેની બલિહારી છે. પેટમાં વાત રાખનાર પૂતળી પશુ અમૃત્ય ગણાય છે, તો માણસની શી વાત?

ચીનના રાજાના દરબારમાં કારભારીમંડળ કેવુંક નિપુણ છે તે બાજુવા માટે ત્યાં રોમના રાજાએ એકવાર એકજ પ્રકારની ધાતુની ને સરખા વજનની ચાર પૂતળીઓ મોકલી; ને તેમાં કઈ પૂતળી વતી એકી કામતની છે તે બાજુવા માગ્યું. ચીનના દરબારમાં એક નિપુણ પ્રધાન હતો, તેણે ચારે પૂતળીઓને પાણીમાં નાંખી તો પાણી ઉપર બડબડીઆં થયાં. આ ઉપરથી તેને જણાયું કે પૂતળીઓ પોલી છે. બારીક તપાસતાં તેને એમ લાગ્યું કે પહેલા નંબરની પૂતળીના એક કાનમાં પાણી નાંખીએ તો તે બીજે કાને નીકળી જાય છે. બીજા નંબરની પૂતળીના કાનમાં પાણી નાંખીએ તો થોડી વાર પછી મોંને રસ્તેથી નીકળી જાય છે. ત્રીજા નંબરની પૂતળીના કાનમાં જે પાણી નાંખવામાં આવે છે તે તેના પેટમાંજ રહે છે ને બીલકુલ બહાર નીકળતું નથી. પણ ચોથા નંબરની પૂતળીના કાનમાં નાંખેલું પાણી વમન કે વિરચન થઈ તરત બહાર નીકળી જાય છે. આવો ભેદ હોવાથી તેણે

ત્રીજા નંબરની પૂતળીને મહા કિંમતી કહી. ને મોંવાટે, કાનવાટે તથા અંધોરસ્તે જે પૂતળીઓ પાણી કાઢે છે તે તેના કરતાં અધમ છે. માટે જ કહ્યું છે કે “ મૌનં વિધેયં સતતં સુધીમી: ”

૨૪૮ તમને કોઇ નહારા કહે કે અવગુણી કહે તો ગુસ્સે થશોમાં. જેનામાં જેટલી સમજણ હશે અથવા જેટલી પરીક્ષાશક્તિ હશે તે પ્રમાણે તે તમારી પરીક્ષા કરી તમારે માટે મત આપશે. કહ્યું છે કે:—

“ મનહર છંદ. ”

કોઇ કહે સારો કે નહારો કહે કોઇ કદિ,
માન અપમાન નાંખો મનમાંથી મારી તે;
કનકનું પારખું કરે કનક કૂટનાર,
કાયામાં કનકને છે કેવું કષ્ટકારી તે;
છેદન દહન તથા તાડન ધસણ કરે,
દીપી દીપી દહની દેખાડે તેજદારી તે;
દેખી દેખી દુનિયામાં દાખે દલપતરામ,
શાણ લોકો શીખી લ્યો સોનાની રીત સારી તે.

જ્ઞાનાંકુશમાં પણ કહ્યું છે કે:—

મર્ન્નિદયા यदि जनो परितोषमेति ।

नन्वप्रयत्नसुलभो यमनुग्रहो मे ॥

श्रेयार्थिनो हि पुरुषाः परतुष्टिहेतोः ।

स्वोपार्जितान्यापि धनानि परित्यजन्ति ॥

અર્થ:—“ જો મારી નિંદા કરવાથી માણસોને સંતોષ થતો હોય તો ભલે તેઓ મારી નિંદા કરી સંતોષ પામે. એ મને પ્રજ્ઞવાત છે. અથવા તો તેમનો મારા ઉપર મહાન ઉપકાર થયો, ને તે પણ મારી

મહેનત વિનાજ થયો છે એમ હું માનું છું. પરોપકારી પુરૂષો બીજને સંતોષ આપવાસાર પોતે મહા મહેનતે મેળવેલાં નાણાં ખરચી બીજને સંતોષ આપે છે. તો આ કાર્યમાં તો મારે એક પૈસો પણ ખરચ કરવો પડતો નથી ને બીજને સંતોષ થાય છે એ ખુશી થવા જેવું છે.”

૨૪૯ હલકું માણસ પોતે હલકાં વચ્ચે બોલી પોતાની મહત્તા માને છે. ને મનમાં એમજ માને છે કે “વાહ ! મેં એને કેવાં વચ્ચે કહ્યાં ? એ મારી સામું ચૂં કે ચાં પણ કરી શક્યો ?” પણ એ એની ભૂલ છે. હલકાં વચ્ચે બોલવામાં મોટાઈ નથી, પણ ન બોલવામાંજ મોટાઈ છે. એક કૃતરૂં જેને તેને ભસ્યાજ કરતું હતું, ને મનમાં એમ સમજતું હતું હું કેવું હોંશિયાર છું કે સૌને ભચું છું પણ મને કોઈજ ભસી શકતું નથી.

મનહર છંદ.

માનવીઓ મધ્ય અભિમાન ધરી ચિત્ત કહે,
નગરીના લોક છેક નખળા નરમ છે;
હું તો ભચું સર્વને, મને ભશી ન શકે કોઈ,
કેવું મારું મોટું ચોખ્ખું ચઢતું કરમ છે;
ત્યારે તેને તેજ ઠામ કહે દક્ષપત્તરામ,
બોટો એવો મોટો તારા મનમાં મરમ છે;
ભસવાનો એ તો ભાઈ તારોજ ધરમ ધાર,
સજ્જનને ભસવાની ભારેજ શરમ છે.

(ક. દ. ડા.)

૨૫૦ બનતાંલગી નીચ માણસને છંછેડોજ નહિ. એનાથી તો વેગ-
ળાજ રહો. આ સ્થળે કાંટા છે એમ જાણ્યા છતાં તેમાં પગ
સામાટે મેલવો ? સારાને બોલાવીએ તો શિખર ચડવાનું છે

ને હલકાને બોલાવતાં લજવાઈ ધરમાં પેસવાનું છે. એક માણસે રાગને બોલાવ્યો તો તેની વાતચિતથી ઘણો આનંદ થયો; પણ પછી એક ભિક્ષુને બોલાવ્યો ત્યારે તેની વાતચિતથી ઘણો સંતાપ થયો હતો. માટે કહ્યું છે કે:—

મનહર છંદ.

જંગલમાં જતાં એક દૂરથકી રાજ દીઠો,
બોલાવતાં તેના બોલ કાણુ લાગ્યા કાનને;
પછી એક ભીલ દેખી, પ્રીતે તેની પાસ જઈ,
બોલાવ્યો ત્યારે તે બોલ્યો જાણે ભૂલી ભાનને;
તું કોણુ છે? કેનો છેયો? પિતા તારો મુઆ પછી,
માએ નાતડું કર્યું કે સાચેસાચું માનને;
દાખે દલપતરામ સાંભળી સંતાપ થયો,
દિલમાં લજાયું પડ્યું બોલાવી નાદાનને.

૨૫૧ તમે નક્કી માનજો કે નિંદા કરનાર નરકમાં જવાનો છે, ને વખાણ કરનારો વૈકુંઠમાં જવાનો છે. માટે તમારે જ્યાં જવાની ઇચ્છા હોય તેવું કામ કરજો.

દોહરો.

નિંદા તે નરકે જશે, પડશે રૌરવ ખાણ;
વંદા તે વૈકુંઠ વસે, ન્યાય એજ નિર્વાણ.

૨૫૨ જેની દશા પડતી આવે છે તેને બહુજ પ્રતિકૂળ થતું જાય છે. દરિયાનાં મોજાં જેમ એક પાછળ એક આવ્યાં કરે છે તેમ પડતી થતાં પ્રતિકૂળતાનાં મોજાં પણ ઉપરાઉપરી આવવા લાગે છે. વેપાર કરવા માટે તો ખોટ આવે છે. પરદેશ કમાવા જાય તો ઠગાય કે લૂંટાય છે. વિવાહ કરે તો બાઇડી મરે છે. કહ્યું છે કે:—

છપો.

નિભાંગી જય ગંગ, કષ્ટ પામી કૂટાશે,
રળવા જો તે જય, લાભ પામી લૂટાશે;
અભાંગી પરણે નાર, જય નિસરી કે મરશે,
અભાંગી પામે ગરથ, ચોર કે હાકેમ હરશે;
નિભાંગી બેસે ઘાહલે, પડશે કે પગ ભાંગશે,
નિભાંગીને મંદિર મળ્યું તે પડશે કે દવ લાગશે.

૨૫૩ એવા અભાંગી માણસનું કશું કામ જગતમાં વખણાતું નથી પણ ઉલટું વખોડાય છે. જો તે ન બોલે તો જગત તેને મીઠા કહેશે, જો તે બોલે તો ડાઢડાહો કહેશે, જો તે ઝાઝું ખાય તો અકરાંતિયો કહેશે ને નહિ ખાય તો એણે કોઈ દહાડો દીઠું હોય તો ખાય ના? એમ કહીને નિંદશે. જો તે સાચું બોલે તો ઉદ્ધત કહેશે, ને સાઝું બોલશે તો ખુશામતખોર કહેશે. તાત્પર્ય કે એનું કશું અનુકૂળ નહિ થાય. કહ્યું છે કે:—

છપો.

અભાંગી ડાહ્યા થાય, ઘણા જન તો કહે ઘેલો,
જો નવ બોલે બોલ, કહે હૈયાનો મેલો;
જો તે ઝાઝું ખાય થયો કહેશે અકરાંતિયો,
જો તે ગાણું ગાય કહે વિસ્તારે વાતો;
આપે કો સીધું અકર્મીને પડિયે! કાણો નીકળે,
શામળ કહે સૌકો સમજજો, ખોટ અકરમીને ખજો.

૨૫૪ અમુક માણસ કેવું છે એ જાણવાનો સહેલામાં સહેલો ઉપાય એ છે કે એના રનેહીઓ કેવા ગુણવાળા છે તે જોવું. જો

એના મિત્રો સારા ગુણવાળા હોય તો તમે એને સદ્ગુણી સમજજો, ને દુર્ગુણી હોય તો દુર્ગુણી સમજ લેજો. કહ્યું છે કે:—

છપ્પો.

પંડિત પંડિત પ્રીત, મૂરખને મૂરખ વહાલા,
રૂઝા રૂઝા મળે, ચતુર ચતુરાઈ ત્યાં ચાલ્યા;
સુમને વહાલો સુમ, વહાલ દાતાને દાતા,
જરને વહાલો જર, ગુણીજનને ગુણસાતા;
શૂરાને વહાલા શૂરનર, કાયરને કાયર ગમે,
જશવંત ગમે જશવંતને, શામળ કહે સર્વે સમે.

૨૫૫ તમે જ્યાં નોકરી કરતા હો ત્યાં સંપે રહીને નોકરી કરજો. ઉપરી સાથે બગાડશો નહિ. શેર કરતાં પાંચશેરી બારે તે બારેજ સમજજો. ઉપરી સાથે તકરાર કરીને જીત મેળવવાની આશા કદિ પણ રાખશો નહિ. “દરિયામાં રહેવું ને મગર સાથે દુશ્મનાઈ” પાલવે નહિ. કહ્યું છે કે “જીસકે તામે રીજીયે, કિસ્કા કહ્યા કીજીએ; ઓર જો કહ્યા ન કીજીએ તો નવપર દો લીજીએ.” મતલબ કે નોકરી પડી મૂકી અગિયારા ગણવાનો પ્રસંગ આવવાનો. માટે “ચાકર તેરા, પણ કહ્યું ન કરું” એવી નોકરી બનતી નથી.

૨૫૬ જો તમને ઈશ્વરે મોટા બનાવ્યા હોય તો તમે પણ ઈશ્વરના જેવું મોટું મન રાખો. રખેને કોઈ ગરીબ ન દુભાય એ માટે કાળજી રાખો. ગરીબની હાય બહુ અહિત કરનારી છે એ વાત ભૂલશો માં.

દોહરો.

તુલસી હાય ગરીબકી, કમૂ ન ખાલી જાય;
મુઘા ઢોરકે ચામસે, લુહા ભસ્મ હો જાય.

મરેલા ઢોરના ચામડાને નીસાસે (ધમણે) લોઢા જેવી સખ્તમાં સખ્ત ધાતુ પણ ગળી જાય છે તો શુવતા માણસના નીસાસે માણસનું અનિષ્ટ થઈ જાય એમાં નવાઈ શી ?

૨૫૭ જે સ્થળે માણસ જાય છે તે સ્થળના પ્રમાણમાં માણસ માન પામે છે. હાથી તો એ ને એજ છે, પણ જંગલમાં હોય તો તે વનમાં જનવરની પેઠે ભમે છે. ધોળીને ત્યાં હોય તો તે ગધેડાની પેઠે ભાર દિપાડવાના કામમાં વપરાય છે, ને રાજદરબારે હોય તો અંગાડી મૂકી સ્વારીના કામમાં વપરાય છે. સ્થળ પ્રમાણે માન મળે છે. એથી જ કહ્યું છે કે:—

મનહર.

કુંજરનું કૂળ જાતે જંગલનું જનવર,
વાનર હરણ રીંછ તુલ્ય ફરે વનમાં;
મહાવતે પકડીને પુરમાં પ્રથમ આણ્યો,
ધાસ ભરી ભરી લાવે સદૈવ સદનમાં;
ધન આપી ધોળીએ ધોવા જવાને કાજે રાખ્યો,
રાજે રાખ્યો સેના શણગાર ગણી મનમાં;
કહે દક્ષિણતરામ, જગતની રીત જુઓ,
સ્થાનક સમાન સનમાન મળે જનમાં.

૨૫૮ જે માણસને જે શુભની કદર નથી એને તમે કદિ પણ રીઝાવી શકશો નહિ. ત્યાં તમે ગમે તેટલી મહેનત કરશો તે વ્યર્થજ જવાની. એક શરણાઈ વગાડનારે ઘણાં વર્ષોની મહેનતે તેમાં રાગ-

રાગણી ઉતારવાનો અભ્યાસ કર્યો, ને તેમાં તે સફળ થયો. તે માણસે પ્રતિજ્ઞા લીધી કે આ કળા મારે મારા ગામના રાજાનેજ ખતાવવી, ને તેની પાસેથી ધનામ મેળવવું ! પણ ભાગ્યયોગે હતું એવું કે એ રાજાને વાજીંત્રનો તથા ગાનતાનનો જરા પણ શોખ નહોતો. આથી પેલા ગાયકની શી દશા થઈ ? તે નીચેના મનહરમાં સવિસ્તર અવલોકો.

મનહર છંદ.

એક શરણાધવાળો સાત વર્ષ સુધી શીખી,
રાગરાગણી વગાડવામાં વખણાણો છે;
એકનેજ જાન્યું એવી એણે છેક ટેક રાખી,
રાયને રીઝાવી મોજ લેવાને મંડાણો છે;
કહે દલપત પછી બોલ્યો, તે કંજુસ રાય,
ગાયક નાલાયક તું ફેગટ ફૂલાણો છે;
પોતું છે ને બોલ્યું તેમાં કરી શીતે કરીગરી,
સાંબેલું બળવે તો હું જાણું કે તું શાણો છે.

૨૫૯ કોઈની નિંદા કરવાની ટેવ ન રાખો, કેમકે નિંદા કરવી એ નબળાપણાની નિશાની છે. હા, જો તમારામાં હિંમત હોય તો બૂલ કરનારને તેની બૂલ પ્રત્યક્ષ કહો, નહિતો કેવળ મૌનજ અહણ કરો. કહ્યું છે કે:—

દોહરો.

નિર્બળ જન નિંદા કરી, કાઢે મનનો રોષ;
પામે રાંડીરાંડ મન, આપ દઈ સંતોષ.

૨૬૦ જે માણસો અજ્ઞાન છે તેઓ સાથે અતિ પરિચય કરવાથી પણ

સજ્જનોને માનભંગ થવાનો પ્રસંગ ઉપજે છે. માટે અત્ર માણુ-
સોના અતિ સહવાસથી પણ અળગુંજ રહેવું. એક હિંદી કવિ
કહે છે કે:—

દાહરો.

અતિ પરિચયતે હોત હે, અરૂંચી અનાદર ભાય !
ઘંધન કરિ સખહિ મલય, ચંદન દેત જરાય.

મલયાગુરૂ ચંદનનાં લાકડાંને વગડાના બીલ લોકો ઘંધણું કરીને
ખાળે છે. એ અતિ પરિચયનુંજ કારણ છે. એક સંસ્કૃત કવિ
પણ કહે છે કે:—

અતિ પરિચયાદવજ્ઞા સતતગમનાદનાદરો ભવતિ ।
લોકઃ પ્રયાગવાસી ક્રૂપે સ્નાનં સમાચરતિ ॥

ભાવાર્થ:—“અતિ પરિચય કરવાથી માનભંગ થવાનો અને
વારંવાર જવાથી અનાદર થવાનો સંભવ છે. પ્રયાગ પુરિ કે
જ્યાં ગંગા જમનાનો સંગમ થાય છે, ત્યાં રહેનારા લોકો ક્રૂપામાં
સ્નાન કરે છે અને પવિત્ર નદીઓનો અનાદર કરે છે. એ
પ્રસિદ્ધ વાત છે.

૨૬૧ અતિ પરિચય કર્યા છતાં પણ જેના ઉપર અનાદર યુદ્ધિ ઉપજતી
નથી એવો આ સંસાર છે. જ્યારથી સૃષ્ટિ થઈ ત્યારથી જીવો
સંસારમાં લદ્દમદ થઈને પડેલા છે, તોપણ જીવોને સંસાર ઉપર
અભાવ આવતો નથી. એ ભગવાનની માયાનો પ્રભાવ છે.
કહ્યું છે કે:—

અતિ પરિચયાદવજ્ઞા ક્ષતિ યદ્વાક્યં મૃષૈવ તદ્જ્ઞાતિ ॥
અતિ પરિચિતેઽપ્યનાદૌ સંસારેઽસ્મિન્ન જાયતેઽવજ્ઞા ॥

ભાવાર્થ:—અતિ પરિચય કરવાથી અવગ્રા કે અનાદર બુદ્ધિ થાય છે એવું જે વાક્ય છે તે અસત્ય જણાય છે. કેમકે અનાદિ કાળનો જે આ સંસાર છે એનો જીવોને અતિશય પરિચય હોવા છતાં તેના ઉપર તિરસ્કાર ઉપજતો નથી.

૨૬૨ પાપી માણસો પાપ કરતાં જાણે છે કે આ અમારું કામ કોઈ જાણતું નથી, પણ એ એમની ભૂલ છે. પાપ તો પોંપજે ચડીને પોકારે છે. કહ્યું છે કે:—

છપય છંદ.

છાની ન રહે છેક, રીત ભૂંડી કે રૂડી,
ધરમાં કરીએ ગુહ્ય, દેશમાં વાગે દૂંડી;
છાનો ન રહે પુરૂષ, સૂર કાયર કે દાતા,
છાનું ન રહે છિદ્ર, બ્રાત ભગિની કે માતા;
વળી વિદ્યા છાની રહે નહિ, લીલા હોર લક્ષ્મીતણી,
કદિ છાનું પાપ રહે નહિ, ખોદી છાલ પૃથ્વી ખણી.
(શામળાલટ.)

૨૬૩ મસ્કરી કરવાનો સ્વભાવ પણ ન રાખશો. કેમકે “ રોગનું મૂળ ખાંસી છે, ને કજીઆનું મૂળ હાંસી છે.” હસતામાંથી ઘણી વાર ખસતું થઈ જાય છે. હસીને જે વાત કરવામાં આવે તેનું વજન પણ રહેતું નથી. માટે હસવાનો સ્વભાવ પણ ઘણી વાર હાનિકારક નીવડે છે. કહ્યું છે કે:—

છપય છંદ.

હાસ્યથકી બહુ હાણ, હાસ્યથી ગરવા ગાંજે,
હાસ્યથી હોય કલેશ, હાસ્યથી ભવજન ભાંજે;

હાસ્યથી રૂઠે રાય, હાસ્યથી હિંમત હારે,
 હાસ્યથી જશ જાય, હાસ્ય વણુમોતે મારે;
 હસવાથી હુંસ પહોંચે નહિ, હસે ખોડ લાગે ખરી,
 શામળ કહે શાણા સમજજો, કરશે નહિ કદિ મશ્કરી.

૨૬૪ રામાયણ અને મહાભારતમાં જે પ્રચંડ લડાઈઓ થયાનું વર્ણન કરેલું છે. એનું મૂળ પણ અમને તો મશ્કરીજ લાગે છે. રામાયણનો પ્રસંગ લ્યો. જ્યારે વનવાસમાં ફરતા રામની પાસે પરણવાની અભિલાષાએ રાવણની બેન શર્પનખા આવી, ત્યારે રામે તેને કહ્યું કે હું તો પરણેલો છું; જે આ મારી સ્ત્રી પણ પણ બેઠેલી છે. પરંતુ તારે રૂપાળા વરને પરણવાની ઇચ્છા હોય તો જે દૂર મારો ભાઈ ઉભો છે, તે મારા કરતાં પણ ઘણો રૂપાળો છે. વળી કુંવારો છે (આ વાક્ય મશ્કરીમાં બોલાયેલું હતું કેમકે લક્ષ્મણ તો રામની સાથે સાથેજ સીતાની બેનને પરણેલા હતા.) શર્પનખા લક્ષ્મણ પાસે ગઈ ને તેને પરણવાની તથા રામે કહેલી વાતની હકીકત કહી. લક્ષ્મણ સમજ્યા કે આ રાક્ષસીની મોટા ભાઈએ મજાક કરી છે, તો હું પણ મજાક ચાલુ રાખું. આથી લક્ષ્મણ બોલ્યાઃ—“ તું મને પરણીને શું સુખી થઈશ? એ મારા મોટા ભાઈ તો અયોધ્યાના રાજા છે ને હું તો તેમનો એક સેવક છું. તેમની રાત દહાડો સેવા કરવા આવેલો છું. તું એમનેજ પરણ તો મહારાણી થઈ સુખી થઈશ. ને મને પરણતાં તારૂં ઝવન દુઃખમય થઈ જશે. આ વાત શર્પનખાને સારી લાગી. એટલે વળી તે રામની પાસે આવી. શર્પનખાના મનમાં વિચાર ઉપજ્યો કે જે હું સીતાને ખાઈ જઈ તો રામ સ્ત્રી વગરનો થાય ને મારી સાથે પરણે. આ વિચારે તે સીતાને ખાઈ જવા

દોડી. આથી રામની આજ્ઞા થતાં લક્ષ્મણે શૂર્પનખાનાં નાક કાન કાપ્યાં. રાવણને આ અપમાન અસહ્ય લાગ્યું ને તે સીતાનું હરણ કરી ગયો. મહાભારતનો પ્રસંગ હતો. મયદાનવે પાંડવોને માટે સુંદર સભામંડપ તૈયાર કર્યો. એ અદ્ભુત મંડપ જોવા આવેલા દુર્યોધનને જળમાં સ્થળની અને સ્થળમાં જળની બ્રાંતિ થઈ. ને તેને લીધે તેનાં વસ્ત્રો ભીંજ્યાં આ જોઈ દ્રૌપદીને હસવું આવ્યું. આ હાસ્યજ મહાભારતના કળાઆનું મૂળ નીવડ્યું. દુર્યોધનને મનમાં ગાંઠ વાળી કે એ દ્રૌપદીને હું ભર સભામાં વસ્ત્ર-રહિત કઈં તોજ ખરો. પછી પાંડવોને ખુવાર કરવા જુગાર રમાયો ને ભરી સભામાં દ્રૌપદીનાં વસ્ત્રો ખેંચાયાં. જેને પરિણામે મહા અનિષ્ઠ થયું. લાખો યોદ્ધાઓ રણમાં રગદોળાયા ને અનેક વંશો નિર્મૂળ થયા. મતલબ કે “કળાઆનું” મૂળ હાંસી એટલે મસ્કરી છે.”

૨૬૫ હમેશાં તમારે જેની ભેગાંજ રહેવાનું છે તેની સાથે કદિ ચડ-ભડવા ભડભડવાનો પ્રસંગ આવે તોપણ તેને તમારા મનમાં સ્થાન આપશો નહિ. ઘરમાં નિર્જીવ વાસણો ભેગાં થયાં હોય તો તે પણ કોઈ વાર સામસામાં અથડાય છે, ને અવાજ કરે છે. તેજ પ્રમાણે તમારે સમજ લેવું. કહ્યું છે કે:—

દોહરો.

સદૈવ જે સાથે રહે, તેમાં ખટપટ થાય;

દાંત તળે કોઈક દિને, જીભ જરૂર કચરાય.

દાંત અને જીભ બંને ભેગાં રહે છે, તો કોઈ દહાડો દાંતે જીભ કચરાય પણ ખરી; પણ એવો ભૂલથી બનેલો પ્રસંગ મનમાં રાખી તમે કદિ વૈર વધારશો માં. “ભેગાં રહે તે ભાંડ”

સમજી તમારા આડોશીપાડોશી સાથે પણ વર્તજો.

૨૬૬ જે સજ્જન છે તે તમે જેમ જેમ પોષો તેમ તેમ તેની ભલાઈ વધતી જશે. પણ દુર્જન છે તેને તમે જેમ જેમ પોષો તેમ તેમ તેની ખૂરાઈ વધતી જશે. આંખો અને લીમડો વાવ્યા. એ ખંનેને જેમ જેમ પાણી ખાતર વગેરેથી વધારે વધારે ઉછેરતા જશે, તેમ તેમ આંખાનાં ફળોમાં વધારે વધારે મધુરતા આવતી જશે, ને લીંબોળીઓમાં વધારે વધારે કડવાશ આવતી જશે. માટે કહ્યું છે કે:—

દાહરો.

સજ્જન સો રસ પોષિયે, ત્યૌ ત્યૌ ખઠત હુલાસ;
જ્યૌ જ્યૌ સકર પય મિલત, ત્યૌ ત્યૌ અધિક મીઠાશ.

૨૬૭ દુનિયામાં હલકામાં હલકું કામ માગવાતું છે. બીખના જેવું હલકું કામ એકે સમજશે માં. ગમે તે ધંધો કરી માણસે પોતાનો નિર્વાહ ચલાવવો એ પસંદ કરવા લાયક છે, પણ બીખ માગીને ગુજરો ચલાવવો એ પસંદ કરવા લાયક નથી. “બીખનાં હાંડલાં ચૂલે ચડતાં નથી.” “બીખ ત્યાં ભોગ નહિ.” “બીખ ત્યાં માન નહિ.” એ કહેવતો ઘણીજ મનન કરવા યોગ્ય છે. “માગ્યાં તો મુક્તાક્ષ મળે, પણ બીખને માથે ભઠું” છે. બીખ માગનારને વારંવાર જૂઠું બોલવું પડે છે. લોભીઆને દાતાર, મહા અધર્મીને રાજ કર્ણુ ને શંખણીને માતા લક્ષ્મી કહેવાની ફરજ પડે છે. કહ્યું છે કે:—

દાહરો.

માતથી ભૂંડું માગવું, ધર્યો જન્મ તે ધિક્ક;
કહેવો દાતા સૂમને, ભૂંડી સૌથી લીખ.

છપય છંદ.

ભીખ માંહી નહિ ભોગ, ભીખથી ભોગ ન સાધે,
ભીખ માંહી નહિ માન, ભીખથી ભાગ્ય ન વાધે;
ભીખ નામ નિર્માલ્ય, ભીખથી ભારજ ખૂએ,
ભિક્ષુક ઓછું પાત્ર, કો ન તે સામું જુએ.
છે તુચ્છ વરણ તે સર્વથી, ભીખ હોય હલકી બહુ;
કવિ શામળ કહે શાણા સુણો, ભીખથી ભૂંડું શું કહું ?

૨૬૮ એક હિંદી કવિ પણ કહે છે કે:—

દાહરો.

તણજૂતેં અરૂ ધૂલિતેં, હલકો જાત્રિક આંહિ;
જાનતાહે કહૂ માંગીહેં, પવન ઉઠાવત નાંહિ.

ધૂળ અને ત્રખલાં કરતાં પણ તમારે ભીખ માગનારને હલકો સમજવો. કોઈને શંકા થાય કે ભીખ માગનાર તણખલા ને ધૂળ કરતાં પણ હલકો હોય તો એ પવનવડે ઉડી ઠાં ન જાય ? કવિ કહે છે કે પવન એને જાણીને ઉઠાવી જતો નથી, કેમકે એને પણ ખીક લાગે છે કે રખેને મને માગશે ? એ ખીકે માગણને પવન ઉઠાડી જતો નથી.

મતલબ કે આછોપાતળો ગમે તે ધંધો કરવો. ભાર ઉચકવાની મજૂરી કરવી, પરંતુ ભીખ માગવી સારી નથી. ભીખ માગી ભોગ ભોગવવા એ પણ ધિક્કારવા યોગ્ય છે. કહ્યું છે કે:—
“ બાળ ભીખના ભોગને. ”

૨૬૯ નોકરી કરવી એ મહા મુશ્કેલ છે. નોકર થનારે સ્વાધીનતા, માન અને શારીરસુખોનો ત્યાગ કરવો પડે છે. ઉપરીને શું ગમે

છે? એ વારંવાર જોવું પડે છે. ગમે તેટલું ડહાપણ પોતાનામાં હોય છતાં તેને દૂર મૂકી ઉપરીની ઇચ્છાને વશ રહેવું પડે છે. પોતે સારામાં સારું કાર્ય કર્યું હોય છતાં તેને ખરાબ કહી ઉપરી દપકો આપે તો તે સાંભળવું પડે છે અને ઉપરીનાં અયોગ્ય કે ગાંડાં ઘેલાં વચનો હસ્તે મુખે સાંભળવાં પડે છે. એટલાં માટેજ મહાકવિ ભર્તૃહરિ કહે છે કે:—

“ સેવાધર્મો પરમગહનો યોગીનામવ્યગમ્ય: ”

“ સેવાધર્મ મહાગહન છે, એ ધર્મ મોટા યોગીઓને પણ અગમ્ય છે.” એટલાજ માટે એક કવિ કહે છે કે:—

ચાકરી કેવી આકરી છે, તે જાણી શકે શું શેઠ ?
દુઃખદખાણુ સદા સમજે છે, હોય દખાયો હેઠ.
ભૂખ્યાનું દુઃખ શું જાણે ? જમ્યો હોય ભાવતું ભાણે.

(કેશવકૃતિ.)

૨૭૦ ઉપરનું કથન હલકી નોકરીવાળાને માટેજ છે એવું ન સમજવું. એ કથન તો દીવાનપદે બિરાજી ઘોડાગાડીમાં ફરનાર, ફક્કડ બંગલામાં વસનાર અને જગતની નજરમાં મોટા ગણનાર નોકરોને પણ લાગુ છે, એમ સમજવું. એને પણ ઉપરીનું ગાયું ગાવું પડે છે ને “ હાજી હાનું ” કીર્તન ગાવું પડે છે. એમણે પણ અવસર વિના અરજી થતી નથી ને માલિકની મરજી સાચવવી પડે છે. તમે સમજજો કે નોકરી એ એક જાતની બેડી છે. પછી લોઢાની હો કે સોનાની હો. પણ હાથપગને બંધન કરનારી તો ખરીજ. પરાધીનતાનું દુઃખ ગાતાં એક કવિ કહે છે કે:—

(હરિભજન વિના દુઃખદરિયા સંસારનો પાર ન આવે. એ રાગ.)

પરઆધીન રહી ઠેઠ સુધી આ જગમાં પેટ ભર્યું ન ભર્યું;
અપમાન સહી ચાર હજારોનું ધન હાથ કર્યું ન કર્યું. ટેક.
નિત માલીકની તબિયત ન્યારી, ઘડી ઘોડે ઘડી ગર્દભ સ્વારી;
ભય ઉપજે ઉર એથી ભારી.....પરઆધીન૦
જે ચીજ પડે ધણીને પ્યારી, તે હોય ભલે ખાટી ખારી;
પણ જોઈએ વખાણવી ઝખમારી.....પરઆધીન૦
ઉંઘ્યાં હોઈએ ભર ઉંઘ મહીં, ત્યાં કામ ધણીનું આવ્યું કહીં;
એ વખતે ના કહેવાય નહિ.....પરઆધીન૦
ક્યાં સાચું ને ખોટું કળવું, માલિકના મત સાથે મળવું;
થાળીના વેંગણ સમ રડવું.....પરઆધીન૦
નહિ ખાવાના નહિ પીવાના, નહિ સાજન વાજન વીવાના;
નહિ ડાહ્યા કે નહિ દીવાના.....પરઆધીન૦
સ્તુતિ નિંદાને સરખાં ગણવાં, ભાનાં વચનો સાચાં ભણવાં;
હિતુને પણ હુકમ થયે હણવાં.....પરઆધીન૦

આમ હોવાથીજ ઉત્તમ ખેતી, મધ્યમ વેપાર, અધમ નોકરી
અને અધમાધમ ભીખ કહેલી છે.

૨૭૧ નોકરી કરનારે ભાનાં વચનોને સાચાં ભણી કેવી રીતે હાજી હાજી
કરવું પડે છે, તે વિષે સાંભળવું છે કે:—એક શેઠને ત્યાં એક
હિંદુસ્થાની ભૈયો નોકર હતો. એક વાર રીંગણાંમાં સંભાર ભરેલો
શેઠ જમ્યા, ને તે એમને બહુ સ્વાદિષ્ટ લાગ્યો; એટલે શેઠ પ્રસન્ન
થતા થતા ભૈયાને કહેવા લાગ્યા: “ભૈયાજી! જગતમાં ખીજાં શાક
ભલે હો, પણ રીંગણાંના જેવું સ્વાદવાળું શાક ખીજું એકે નથી

હો; તમારે હમેશાં એજ શાક લાવવું, કેમકે રીંગણાં એ ઉત્તમોત્તમ શાક છે.” ભૈયો સમયસૂચક હતો તે “ હામાં હા ” મેળવીને બોલ્યો: “ હાજી, અચ્છી ખાત હૈ. બેંગલુ જૈસી અચ્છી તરકારી દુનિયામેં દુસરી નહિ હૈ. દેખો ઠાકરજી, એ ઉશ્કે શિરે કૈસી લીલી ટાપી બનાઇ હૈ? વો ઠાકુરજીકું બી ખ્યારે હૈ. ” હવે ભૈયાજીએ રોજ રીંગણાં લાવવા માંડ્યાં ને શેઠે આરોગવા માંડ્યાં. પૂરું પખવાડીઉં રીંગણાં ખાધાં ત્યાં તો તે ગરમ પડ્યાં ને શેઠને હરસ (અર્શ) નો વ્યાધિ થયો. એ વ્યાધિએ શેઠ પીડાવા લાગ્યા, ને ભૈયાને કહેવા લાગ્યા: “ ભૈયાજી! હવે કદિ રીંગણાં લાવવાં નહિ. દુનિયામાં રીંગણાં જેવું ખરાબ શાક બીજું નથી. ” ત્યાં તો ભૈયાજી “ હામાં હા ” મેળવી બોલ્યો:—“ હાજી, અચ્છી ખાત હૈ. બેંગલુ જૈસી ખૂરી તરકારી દુનિયામેં દુસરી નહિ હૈ. જરા દેખો તો સહી, ઉશ્કા રંગ કૈસા કાલાકાલા ઠાકુરજીને બનવાયા હૈ. નફરત હૈ બેંગલુકા નામપર. ” શેઠ તો આ સાંભળી આશ્ચર્ય પામ્યા ને બોલ્યા:—“ ભૈયાજી! આજે તમે રીંગણાંને કાં નિંદો છો? તે દિવસે તો વખાણુતા હતા ને?” આ સાંભળી સમયસૂચક ભૈયો બોલ્યો:—“ દેખો જનાબ! મેં તુમ્હેરાહી નૌકર હું; બેંગલુકા બાપકા તો કૂછ થૌડાહિ નૌકર હું?”

નોકરી કરનાર, પરાધીન જીવન ગાળનારની સ્થિતિ આછેવત્તે અંશે આ ભૈયાના જેવી સમજવી. નોકરી કરી સુખ મેળવવાની આશા રાખવી એ ન બનવા જેવી વાત છે. એક સંસ્કૃત કવિ પણ કહે છે કે:—

સ્વામિપ્રાયપરોક્ષસ્ય પરચિત્તાનુવર્તિનઃ ।

સ્વયં વિક્રીતદેહસ્ય સેવકસ્ય કુતઃ સુખમ્ ॥

અર્થ:—

“ ઉપરીની મરજીને સદા અનુસર્યા કરવું પડે, પોતાનો અભિ-
પ્રાય તથા ધ્વજાને સદા છોડવાં પડે અને શરીરને વેચ્યું હોય
તેમ સદા ઉપરીને સોંપવું પડે, એવા સેવકોને સુખ ક્યાંથી હોય?”
ઉપરીના દોષો આંખે જોવા છતાં જે છતી આંખે આંધળો
થાય, ઉપરીના સ્તુતિ નિંદાના શબ્દો સરખા ગણી છતે કાને જે
બહેરો થાય અને ઉપરીનું માનાપમાન અનુભવ્યા છતાં, હૃદયને
મગજ છતાં જેઓ લાગણી વિનાના બને તેઓજ નોકરી કરી
શકે છે. માટે વિચાર કરીનેજ નોકરીમાં જોડાજો.

૨૭૨ નોકરીના દોષો બતાવ્યા છે, તે એટલાજ માટે કે નોકર રહેનારે
શીશી સાવચેતી રાખવાની છે તેનું બાન થાય. જો તમે નોકર
રહ્યા હો તો તમારે તમારા ઉપરીને નમીને તથા માન આપીને
ચાલવાનું છે. તમારો સ્વભાવ શાંત રાખજો, અને કામમાં ચપ-
ળતા રાખજો.

૨૭૩ નિમકહરામી બનવા જેવું મહાપાપ બીજું કશું નથી. તમને જે
વસ્તુ ખરીદવાનું કામ સોંપ્યું છે તે વસ્તુ ખરીદવામાં તમે બહુજ
સાવધાની રાખજો. દશ ઠેકાણે ભાવતાલ તથા માલની ખાત્રી
કરી સારો તથા સસ્તાભાવનો માલ લેજો. એમાં લેશ પણ ગડબડ
કરશો નહિ. જે માણસ બદ્ધાનતથી પૈસા કમાવા ધારે છે, તેનું
પાપ દૂષાવ્યું દૂષાતું નથી. પાપ પીંપળે ચડીને પોકારે છે. તમે
બહુજ યાદ રાખજો કે: “ચોરી ચાર દહાડા ને છિનાળું છ
દહાડાજ છાનાં રહે છે.”

૨૭૪ તમે જેના નોકર છો, તેની આબરૂ વધે એવી તમારી રીતભાત
રાખજો. શેઠની ધજજત એજ તમે તમારી ધજજત ગણજો. વળી

તમારો શેઠ તમને જે હુકમ કરે તે બરાબર સમજી શિરે ચઢાવજો. સમજ્યા વિના કામ કરવા માંડતાં પહેલાં રચારીની પેઠે “ગીતા” ને બદલે “ઘેટા” લાવવા જેવું થાય છે. ને તેથી ઉપરીને કંટાળવાનો અને પ્રતિસ્પર્ધીઓને હસવાનો વખત આવે છે.

૨૭૫ યાદ રાખજો કે આગસ જેવો મહાન દુર્ગુણ એકે નથી, માટે નોકરી કરવામાં આગસુ બનશોમાં. જે કામ તમને સોંપાયું હોય તે તમે ટાઢમિ પ્રમાણે પૂરતું ધ્યાન દઇને કરજો. તો તમે જરૂર ફતેહમંદ થશો.

૨૭૬ તમે નોકર હોવા છતાં જે સત્તા ભોગવો છો તે સત્તા તમારા ઉપરીએ તમારામાં મૂકી છે તેથીજ છે, એ વાત પણ ભૂલજો માં. વળી એ સત્તામાં મદાંધ બની તમે તોછડાઇ કે ઉદ્ધતાઇ કરશો માં. એ સત્તાનો તમે નરમાંશ તથા સાલસાઈ રાખીને સદુપયોગ કરજો. જે નોકર શેઠની એએને ઢાંકે છે તેજ શેઠનો વિશ્વાસપાત્ર થાય છે. “જીસ્કે તામે રીજીયે, ઉસ્કા કહ્લા કીજીએ.” એ શિખામણ ભૂલજો માં. શેઠને માહું લાગે કે તેની આબરુ ઘટે તેવું વચન કદિ પણ બોલશો માં. તેમ તેવી ક્રિયા કદિ કરશો માં. તમારા શેઠનો પૈસો તે તમારો પોતાનોજ પૈસો છે એમ માની સાચવજો. જેના રહેવાથી ઉપરીની આબરુમાં ને ઇજ્જતમાં વધારો થાય છે તે નોકરજ ખરો નોકર છે.

૨૭૭ “સુકર્મીની જીમ ને અકર્મીના ટાંટીઆ” એ વાત નોકરે સદા સ્મરણમાં રાખવી. જે નશીબજોગે આપણે નોકર થયા છીએ તો આપણે શેઠની જીમ ચાલે તેમ આપણે ચરણો ચલાવી કામ કરવાનું છે, એ ભૂલવું નહિ. ઉપરની કહેવત લખાઇ ત્યારે ટાકરીઓ (ખેત્ર) નહિ હોય; નહિતો “સુભાગીની ટાકરી, ને

અભાગીના ટાંટીઆ” એમ લખાત. આ જમાનામાં સુકર્મી લોકો જીભને તકલીફ ન પડે માટે નોકરને બોલાવવાને ટોકરી વાપરે છે. આ ઉપર એક કવિ લખે છે કે:—

મનહર છંદ.

ચાકરના ચરણ તો ચારજ બદામના જે,
દિવસમાં દશ કોશ સુધી તે દોડાવે છે;
મહામોંઘી જીભ મુલકમાં મોટા માણસની,
બોલતાં બે બોલ બહુ આળસ બતાવે છે;
દાસને હુકમ દેવા પાસ બોલાવવો પડે,
સાદ કરવાને માટે નાદ સંભળાવે છે;
જે જે દલપત્ત કહે જરાએક જીભતાજું,
ટેરવું હલાવામાટે ટોકરી બજાવે છે.

અર્થ:—“ચાકરના ટાંટીઆ ચાર બદામના છે, એટલે દહાડામાં એ દશ ગાઉ દોડે તો હરકત નહિ, પણ મોટા માણસની જીભ મહામોંઘી વસ્તુ છે. એને ચાલવાનો જરા પણ શ્રમ પડે એ સાફ નહિ. માટે જીભનું ટેરવું હલાવવાને બદલે હવે મોટા માણસો ટોકરી વગાડે છે.” જમાનાની આવી બલિહારી છે.

૨૭૮ નોકરે સદા સ્મરણમાં રાખવું કે ચોર તથા ભિખારી કરતાં પણ પોતાની સ્થિતિ કફેડી છે. ચોર ખુશી હશે તો ચોરી કરવા જશે ને ભિખારી પણ પોતાની ખુશી હશે તો ભીખ માગવા નીકળશે. એ બે દહાડા બેઠો રહેશે તો એને કોઈની રજા માગવી પડશે નહિ. પણ નોકરે તો બેઠાં રહે નહિજ ચાલે, કેમકે એણે પોતાની સ્વતંત્રતા વેચેલી છે. કહ્યું છે કે:—

દોહરો.

માગણ કદિ આળસ કરે, તરુકર જાય ન જાય;

ચાકર હાયે શું કરે? હુણ પરાયું ખાય.

૨૭૯ હવે સેવ્યજનોએ એટલે કે શેઠ યા ઉપરીઓએ શી રીતે વર્તવું એ સંક્ષિપ્તમાં કહેવાશે. પ્રિય વાચક ! જે ઇશ્વરકૃપાએ તું શેઠ કે ઉપરી થયો હોય તો યાદ રાખજો કે તારો નોકર થનાર માણસ પણ તારા જેવોજ બેહાથ, બેપગ અને મગજવાળો માણસ છે. વળી તે તારો બંધુ છે. એને સાચવજો, સારી રીતે રાખજો અને એની લાગણીને દુખવતાં પહેલાં બહુજ વિચાર કરજો. ઇશ્વરે તને ઉચ્ચે પગથિયે બેસાડ્યો છે તે નીચેનાં પગથિયાંવાળાં માણસોને પાટુઓ મારવા માટે નથી; એને સંભાળવા માટે છે.

૨૮૦ એક વસ્તુ ખરીદવામાં જેટલી અક્કલ વાપરવી પડે છે તેના કરતાં એક યોગ્ય નોકરને ખોળવામાં વધારે અક્કલ વાપરવાની છે. જે તમારો નોકર આળસુ હશે તો તમારું કામ ધૂળધાણી કરશે, જે તમારો નોકર અપ્રમાણિક હશે તો તમારું ધન ખાઈ જશે, ને જે તમારો નોકર હુમ્મો કે ખરાબ ચાલનો હશે તો તમારી ગેરઆબરૂ કરશે. માટે નોકર પસંદ કરવામાં બહુજ સાવધાની રાખજો કે પાછળથી પસ્તાવું ન પડે.

૨૮૧ જે તમારી પાસે એક કરતાં વધારે નોકર હોય તો જે નોકરમાં જે કામ કરવાની યોગ્યતા હોય તે તપાસીનેજ કામ સોંપજો. રસોઈઆને આવરો લખવાનું ને આવરો લખનારને રસોઈ કરવાનું કામ સોંપશો તો તમારાં બંને કામ બગડશે.

દોહરો.

શક્તિ જોઈ સોંપવું, સેવકજનને કામ;

અનુચિત કર્મે યોજતાં, બગડે કામ તમામ.

૨૮૨ પ્રોત્સાહન આપવાથી નોકરો જેવું કામ કરે છે તેવું ધમકાવ્યા કે ખઠીવરાવવાથી કરતા નથી. યાદ રાખજો કે “ નારાજ નોકર દુશ્મનની ગરજ સારે છે. ”

ધણીનું પ્રોત્સાહન પામેલો કુતરો એક વાર સિંહની પાણુ સામે થાય છે. મતલબ કે જો તમે તમારા નોકરો પાસે સાફ અને ત્વરાથી કામ કરાવવા આહતા હો તો તમે મીઠી વાણીથી બોલજો, પ્રોત્સાહન આપજો, અને તેમના વાંકને માટે જોયું ન જોયું કરજો.

૨૮૩ સદ્ગુણી વિવેકી અને સહનશીલ નોકરનું કદિ પણ અપમાન કરશો નહિ. વળી તમારા નિમકહલાલ નોકરને પ્રાણુ જતાં પણ ત્યજશો નહિ. આ વિષે મહાભારતનો એક મનોહર પ્રસંગ સદા સ્મરણમાં રાખવા યોગ્ય છે.

પોતાના ચારે ભાઈઓ અને દ્રૌપદી સાથે યુધિષ્ઠિર હિમાલય ચડવા લાગ્યા ત્યારે રસ્તામાં એકે એકે નકુલ, સહદેવ, અર્જુન, ભીમ અને દ્રૌપદી મરવા લાગ્યાં. છેલ્લે સૌની ઉપેક્ષા કરી યુધિષ્ઠિર પોતાના શ્વાન સાથે સ્વર્ગના દ્વાર પાસે પહોંચ્યા. તેમને લેવા મહારાજ ઈંદ્ર સામા આવ્યા અને યુધિષ્ઠિરને કુતરાને પડ્યો મૂકી સ્વર્ગમાં પધારવાની વિનંતિ કરી. યુધિષ્ઠિરે શ્વાનને પડ્યો મૂકી એકલા સ્વર્ગમાં આવવાની અનિચ્છા જણાવી. ઈંદ્રે કહ્યું:— “ હે રાજન્! તમે તમારા ભાઈઓને તથા પત્ની દ્રૌપદીને પડ્યાં મૂકી જો અહીં લગી આવ્યા હો, તો હવે આ શ્વાનને માટે આટલો બધો આગ્રહ શામાટે રાખો છો ? ”

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:—“ મહેંદ્ર! નિમકહલાલ સેવકનો ત્યાગ કરવો બોળું એકે નથી. જે નિમકહલાલ સેવક તેના જેવું મહા પાપ અનન્ય શરણુ થઈને સેવ્યને આધીન થયેલો છે તેને ત્યજવાથી અહ્મહત્યા કરતાં પણ મહા પાપ લાગે છે.

ભક્તત્યાગં પ્રાહુરત્યંતપાપં
 તુલ્યં લોકે બ્રહ્મવધ્યાકૃતેન ।
 તસ્માન્નદં જાતુ કથં ચ નાથ
 ત્યક્ત્યામ્યેનં સ્વસુખાર્થી મહેદ્ર ! ॥
 મીતિપ્રદાનં શરણાગતસ્ય
 સ્ત્રિયાવધો બ્રાહ્મણસ્વાપહારઃ ॥
 મિત્રદ્રોહઃ તાનિ ચત્વારિશક્ર
 ભક્તસ્ત્યાગશ્ચૈવ સમો મતો મે ॥

અર્થ:—

“સ્ત્રી હત્યા, આપેલું દાન બ્રાહ્મણ પાસેથી પાછું લેવું, મિત્રદ્રોહ
 અને શરણાગતને ભય આપવો, એ ચારે પાપો કરતાં નિમ-
 કહલાલ નોકરનો ત્યાગ કરવો એ મોટું પાપ છે. મારા ભાઈઓ
 તથા મારી સ્ત્રીને મેં છોડ્યાં છે તે તો તેઓ મરી ગયાં છે
 માટે; પરંતુ આ કુતરો તો જીવતો છે. મારે વિશ્વાસે એ બિચારો
 અહીં લગી મારી સાથે આવેલો છે. હવે સ્વર્ગના દ્વારમાં હું
 એનો ત્યાગ કરું તો એ બિચારો ક્યાં જાય ? માટે બહુતર છે
 કે જો તમે કુતરાને મારી સાથે સ્વર્ગમાં આવવા ન દો, તો મારે
 તમને નમન કરી પાછુંજ વળવું.”

યુધિષ્ઠિરનાં આવાં ધર્મભરેલાં વાક્યો સાંભળી ઇંદ્ર રાજા પ્રસન્ન
 થયા અને શ્વાન સાથે તેમને સ્વર્ગમાં આવવા રજા આપી.

૨૮૪ પ્રિય વાચક! સહભાગ્યયોગે જો તું શેઠ અથવા સેવ્ય થયો
 હોય તો તારા નોકરને ગુસ્સો કરી ગાળો ભાંડવાની, મારવાની કે
 હલકાં કુવચનો કહેવાની ખરાબ રીતિ રાખીશ નહિ. “જ્યાં
 ઝેરી તો ખુલક વેરી” એ અમૂલ્ય શિખામણ તારા હૃદયપટમાં
 સદા કોતરી રાખજો.

૨૮૫ તમે રાખેલા નોકરને પૂરતો પગાર આપજો. એમાં જોડાઈ ક્યાશ રાખશે તેટલુંજ તમેને નુકસાન સમજજો. પેટપુરતો ખોરાક ન મળવાથી પ્રમાણિક નોકર કાંતો અપ્રમાણિક થશે અથવા નોકરી છોડી ચાલ્યો જશે. ક્યું છે કે:—

પેટમાં મળે નહિ રોટીઆં, તો સળી બાત ખોટીયાં;
અને પેટમાં પડે રોટીઆં, તો સળી બાત મોટીયાં.

૨૮૬ પ્રિય વાચક ! તમે એવા ગળ્યા સાકર ન થજો કે સૌ તમને ગળી જાય, તેમ તમે એવા કડવા ન થજો કે સૌ તમારો લાગ કરે. તમે એવા ઉષ્ણ ન થજો કે સૌને દાહ થાય ને એવા ઠંડા રાખ જેવા ન થજો કે સૌ માથે પગ મૂકી ચાલ્યું જાય. તામિર્ય કે કડક થવાના કામમાં તમે કડક થજો અને નરમ થવાના કામમાં નરમ થજો.

૨૮૭ આટલાં વાનાં હોય તો તે ગૃહસ્થાશ્રમ ઉત્તમ જાણવો. ૧ ધરમાં સદા આનંદ રહેતો હોય. ૨ યુદ્ધિવાળા પુત્રો હોય. ૩ નારી મધુર બોલનારી હોય. ૪ મનમાનતું ધરમાં ધન હોય. ૫ પોતાની પત્નીમાંજ પ્રેમ હોય. ૬ આજ્ઞાપાલક નોકરો હોય. ૭ મેમાનની સારી રીતે પરોણાગત થતી હોય. ૮ ધરમાં હમેશાં દેવ-સેવા થતી હોય. ૯ વારંવાર ધરમાં મિષ્ટ ભોજન જમાતું હોય. ૧૦ સજ્જનોની સંગતિ થતી હોય. આ દશ વાનાં હોય તે ગૃહસ્થાશ્રમ પ્રશંસાપાત્ર છે.

છપય છંદ.

સદા સુખદા સદન, તનુજ બહુ યુદ્ધિશાળી,
મુખથી મધુરાં વેણ, કામિની કહે રૂપાળી;

મનમાન્યું છે વિત્ત, પ્રીત નિજ યુવતી જોડે,
અતિથિ પામે માન, સુરપૂજન નિત કોડે;
મિષ્ટાન્ન બને નિત મંદિરે, આજ્ઞાપાળક દાસ છે,
ધન્ય ધન્ય તે ગૃહસ્થાશ્રમ જ્યહાં સદા સંતનો વાસ છે.

૨૮૮ પુરુષ અને સ્ત્રી જ્યાં પરસ્પર મર્યાદા, સહ્યતા, પ્રેમ અને મિત્ર-
ભાવથી જોડે ચાલે છે—અને તુચ્છ તથા કટાક્ષરૂપ વચનો ઉચ્ચારતાં
નથી એજ જોડાને સુશિક્ષિત અને સુખી જોડું જાણવું. આવા
જોડાને દુઃખી હાલત પણ દુઃખદાયી જણાતી નથી.

૨૮૯ પ્રશ્ન:—ખરેખરે સ્નેહી કોણ ?

ઉત્તર:—જે અકલ્યાણમાંથી અટકાવે તે.

૨૯૦ પ્રશ્ન:—સારી સ્ત્રી કોને કહેવી ?

ઉત્તર:—જે પતિને અનુસરે તેને.

૨૯૧ પ્રશ્ન:—યુદ્ધિમાન કોને કહેવો ?

ઉત્તર:—જેનું સત્પુરૂષો પૂજન કરે તેને.

૨૯૨ પ્રશ્ન:—લક્ષ્મી કોનું નામ ?

ઉત્તર:—જે અભિમાન પેદા ન કરે તેનું નામ.

૨૯૩ પ્રશ્ન:—ખરો સુખી કોણ ?

ઉત્તર:—જે તૃણાથી મુક્ત થયો છે તે.

૨૯૪ પ્રશ્ન:—ખરો મિત્ર કોણ ?

ઉત્તર:—જે નિષ્કપટી હોય તે.

૨૯૫ પ્રશ્ન:—ખરો પુરૂષ કોણ કહેવાય ?

ઉત્તર:—જે ઇંદ્રિયોના વિષયોને વશ ન થતાં ઇંદ્રિયોને વશ
રાખે છે તે.

૨૯૬ મુંગા રહેવું એ ઉત્તમ છે, પણ જૂઠું બોલવું એ સાઈ નથી. નપુંસકપણું સાઈ છે, પણ પુરૂષ થઈ પરસ્ત્રીગમન કરવું, એ સાઈ નથી. પરસ્ત્રીમાં આસક્ત થવાથી મોટા મોટા રાજ્યઓ નાશ પામી ગયા છે. પરનારીમાં આસક્ત થવાથી રાવણની સોનાની લાંકા લૂંટાઈ ગઈ છે. પરનારીમાં આસક્ત થવાથી ઈંદ્ર અને ચંદ્ર શાપ પામ્યા છે ને પરનારીમાં આસક્ત થવાથી વાળી બધું ટાળી મરી ગયો છે. માટે પરનારીમાં ડાહ્યા માણસે આસક્ત ન થવું. ક્યું છે કે:—

કવિત.

કીધા થકી જરકર્મ ચીતરાયું કાળું મુખ,
રાક્ષસ રાવણતણું કામ રે વિચારજે;
વાળી બધું ટાળી બેઠો, તે તમે સંભાળી જોજો,
ઈંદ્ર ચંદ્ર કેરી દશા ઉરમા ઉતારજો;
દુષ્ટ દુરજોધનનો દાળોવાટ વળી ગયો,
પરનારી આસક્તોની દશા એ વિચારજો.
દુનિયામાં દેખો ભાઈ દાખે દલપતરામ,
પરનારી પ્રેમને ધિંગા બની ધિક્કારજો.

૨૯૭ તમે જે કાંઈ દાન કરો તે શ્રદ્ધા ને ભક્તિથી કરજો. શ્રદ્ધા વિના કરેલું દાન કાંઈ ફળ અપાવતું નથી. ક્યું છે કે:—

મનહર—છંદ.

પાણીની તરસ લાગે, વિષતણું કીધું પાન,
એવું પાન કીધાથી ન કીધું તેજ સાઈ છે;
કહે દલપતરામ ડગવા પ્રભુનું નામ,
એવું નામ લીધાથી ન લીધું તેજ સાઈ છે;

આળસ ન કીધું, પણ કપટનું કીધું કામ,
એવું કામ કીધાથી ન કીધું તેજ સાડું છે;
અતિ અપમાન કરી દયા વિના દીધું દાન,
એવું દાન દીધાથી ન દીધું તેજ સાડું છે.

૨૮૮ સ્ત્રીસંયોગ કરવો એ વંશવૃદ્ધિ માટે છે, મોજશોખ માટે નથી. આ હેતુ મનુષ્યો વારંવાર ભૂલી જાય છે અને વિષયલોભ થઈ સ્ત્રીસંયોગ કરે છે. તેને અત્યંત હાનિ થાય છે. ક્રમતાકાત, ટૂંકી નજર, અજીણ, અકાળે પળીઆં આવવાં, બુદ્ધિની મંદતા, અનુત્સાહ, મનોબળની ન્યૂનતા, અને અકાળે મરણ. આ બધાં અતિશય સ્ત્રીસંભોગનાં પરિણામો છે. માટે સંતાનોત્પત્તિને માટે આવશ્યકતા હોય તેટલોજ વિષયભોગ ભોગવવાનો છે. પોતાનાં પુત્રપુત્રીની વહેલી વહેલી સગામ્મો કરી પરણાવી દેવાં ને સંસારમાં જોડવાં એમાં મહા હાનિ છે. વીર્યની પરિપક્વતા થયા પહેલાં તેનો ક્ષય કરવો એ આખરે દેવાળું કાઢવાનો વેપાર છે. સ્ત્રી અને પુરૂષ એ બંનેનાં શરીર રક્ષણનું મૂળ બ્રહ્મચર્ય છે. જો બ્રહ્મચર્ય ન સચવાય તો ગમે તેવો હોંશિયાર વૈદ્ય પણ રોગીનો રોગ મટાડવા શક્તિમાન નથી. યુવાન અવસ્થાવાળાં સ્ત્રી-પુરૂષોને ભોગ ભોગવવો લાજમ છે, પરંતુ બાળ અને વૃદ્ધ વયનાં માટે ભોગ અત્યંત હાનિકારક છે. બ્રહ્મચર્ય પાળનાર સ્ત્રી-પુરૂષનાં આયુષ્ય, બુદ્ધિબળ, શરીરકાંતિ, ઉત્સાહ અને શરીરબળ વધે છે. વાજકરણ એટલે પુષ્ટિની દવાઓ ખાઈખાઈને જે માણસો અતિશય મેથુન કરે છે તેઓ વહેલાં શક્તિહીણ થઈ દુઃખ ભોગવે છે. એટલા માટેજ આપણા શાસ્ત્રમાં મેથુન કરવાનો પણ સમય નક્કી કરવામાં આવેલો છે. જ્યારે સ્ત્રીની રજસ્વલા દશા હોય, ગર્ભિણી

અવસ્થા હોય, અથવા રોગી અવસ્થા હોય ત્યારે તેની સાથે સંભોગ ન કરવો. વળી દહાડે પણ સ્ત્રીસંભોગ ન કરવો. જ્યારે બહુ ખોરાક લીધો હોય, જ્યારે મગમૂત્રની ધમ્મ્યા થઇ હોય અથવા જ્યારે મનમાં ભય, ચિન્તા, અર્થેય કે શોક વ્યાપેલાં હોય ત્યારે પણ સંભોગ ન કરવો. પરંતુ જ્યારે વિહાર માટે શરીરમાં અત્યંત ઉત્સાહ પ્રકટ્યો હોય, ત્યારેજ રતિવિહાર કરવો. કેલિગૃહ સુગં-ધીવાળું, સુંદર, શાંત અને ચિત્તાકર્ષક હોવું જોઇએ. કેલિ કરતી વખતે સ્ત્રીપુરૂષોએ સારાં વસ્ત્રાલંકારોએ સજ્જ થવું જોઇએ, અને આનંદવિનોદ કરતાં કરતાં કેલિ કરવી જોઇએ ભોગ-સમયે પુરૂષનો જો જમણો સ્વર (જમણી નાસિકામાંથી પવન) ચાલતો હોય તો ગર્ભોત્પત્તિમાં સહાયભૂત થાય છે. મૈથુન થઇ રહ્યા પછી સ્ત્રીએ તરત ઉભાં થઇ જવું નહિ પરંતુ થોડોક વખત સ્વસ્થ પડ્યાં રહેવું યોગ્ય છે. ભોગકાલે સ્ત્રીપુરૂષમાં પવિત્ર વિચારો સ્ફુરવા જોઇએ. અને તો કેલિગૃહમાં જેવી પ્રજા ઉપજાવવી હોય તેવા ભાવનાં સુંદર ચિત્રો લટકાવવાં જોઇએ. એ પ્રજાને સ્વદેશ-પ્રેમી બનાવવી હોય તો સ્વદેશપ્રેમી મહાપુરૂષોની, જો ધર્મપરા-યણ બનાવવી હોય તો પવિત્ર ધર્મપરાયણ મહાપુરૂષોની અને જો શૂરવીર બનાવવી હોય તો શૂરવીર પુરૂષો તથા સ્ત્રીઓની છબીઓ કેલિગૃહમાં ટાંગવી જોઇએ. વળી મૈથુન અંતે બદામ, મેવો, એલાયચી અને સાકરમિશ્રિત ગરમ દૂધનો ઉપયોગ કરાય તો શરીરક્ષીણતા જણાતી નથી.

૨૯૯ આહાર સંબંધમાં પણ ઘણો વિવેક રાખવાનો છે. વખત થયો છે માટે જમવું એ સમજ બૂલભરેલી છે, બૂખ લાગી છે માટે જમવું જોઇએ. જમવાની રજા ઘડિયાળ પાસે ન માગો, પણ

તમારા પેટની પાસે માગો. ભૂખ લાગ્યા વિના જમવાથી, ઠાંસી ઠાંસીને પેટમાં ભરવાથી અને હમેશાં અઘૂર્ણમાં આહાર કરવાથી અનેક રોગો થાય છે. તમે યાદ રાખજો કે દુનિયામાં ઝાઝાં મરણો અનાજ ન મળ્યાને લીધે થતાં નથી, પણ ઝાઝાં મરણો તો ઘણું અનાજ ખાવાને લીધેજ થાય છે. તમે યાદ રાખજો કે દવા-ખાનામાં ઝાઝાં દરદીઓ તો ગરીબ નહિ પણ શ્રીમંતજ આવી છે. ને તે દરદીનું કારણ જ્નેશો તો માત્ર હૃદયી વધારે લેવાએલો ખોરાકજ હોય છે. માટે ખાવામાં ઘણી સાવચેતી વાપરો. તમે જે ખોરાક લ્યો તે બહુજ ચાવી ચાવીને લ્યો. ચાવ્યા વિના લૂસ લૂસ ખાશો માં. તમે યાદ રાખજો કે દાંત મોઢામાં છે, પણ પેટમાં નથી. તો તમે આખો ભાગ્યો ખોરાક પેટમાં ઉતારશો તે દાંત વિનાનું પેટ શી રીતે ભૂકો કરીને પચાવી શકશે ? માટે ઉતાવળા થયા વિના સારી રીતે ચાવીને ખાજો. અનાજનો સ્વાદ પણ ચાવ્યા વિના જણાતો નથી. માટે ધીરથી અને શાંતિથી જમવું. “ ખાતાં વાર એના કામમાં શો શુકરવાર ” એ કહેવત ખોટી છે. એવી ખોટી કહેવતો પ્રમાણે જમવામાં ખોટી ઉતાવળ કરવી નહિ. અતિશય આહાર જેમ નુકસાનકારક છે તેમ અતિશય ભૂખો વેઠી ઉપવાસો કરવા એ પણ નુકસાનકારક છે. ભૂખો વેઠવાથી શરીર નિર્બળ થાય છે, ધાતુ ક્ષીણ થવા લાગે છે ને આંખોનું તેજ નષ્ટ થાય છે. યોગ્ય રીતે વાયુ છૂટતો હોય ને દસ્ત ઉતર્યો હોય, શરીર હલકું લાગતું હોય, ને શરીરમાં ઉત્સાહ પ્રકટ્યો હોય ત્યારે સમજવું કે આગલ્યું ખાવેલું પચી ગયું છે અને તેનો રસ થઇ ગયો છે. ભોજન કરતાં પહેલાં સ્નાનાદિથી પવિત્ર થઇ પવિત્ર વસ્ત્રો ધારણ કરવાં જોઇએ ને

પવિત્ર સ્વચ્છ પાત્રોમાં ભોજન કરવું જોઈએ. જમતાં પહેલાં ઇશ્વરનું સ્મરણ કરી, એના નિમિત્તના અમુક ગ્રાસો આપી પછી ભોજન શરૂ કરવું જોઈએ. ખોતાના ઘરમાં બાળક કે વૃદ્ધો હોય તો તેમને જમાડી ભોજન કરવું. અને જો મેમાન હોય તો પંક્તિભેદ રાખ્યા વિના સાથે બેસીને ભોજન લેવું. જમતાં નીચેની બાબતો ધ્યાનમાં રાખવી.

- ૧ ભોજનના આરંભમાં સિંધાલૂણુ, આદું વગેરે તીક્ષ્ણ પદાર્થોના પ્રથમ ગ્રાસ લેવા એ પાચનમાં લાભકારક છે.
- ૨ ભોજનનો પદાર્થ બહુજ ગરમ પણ ન હોવો જોઈએ તેમ ટાઢો સડી ગયેલો કે રસવિક્રય થઈ ગયેલો પણ ન હોવો જોઈએ.
- ૩ જમવાનો પદાર્થ સ્વાદિષ્ઠ તથા સારી રીતે ચડેલો હોવો જોઈએ.
- ૪ જમવા સમયે ચિત્ત અત્યંત પ્રસન્ન રાખવું ને ચાવી ચાવીને શાંતચિત્તે જમવું.
- ૫ જમવામાં પહેલાં મધુર સ્વાદના પદાર્થો જમવા, પછી ખારાખાટા પછી તીખા અને છેલ્લે કડવા સ્વાદના પદાર્થો જમવા.
- ૬ ન પચે એવા પદાર્થો જેવા કે કદો, અડદની દાળ વગેરે બહુ ઓછા પ્રમાણમાં લેવા. ને પેય પદાર્થો (દૂધ છાશ વગેરે) પૂરતા પ્રમાણમાં લેવા. કેમકે પ્રવાહી પચવામાં હલકા છે.
- ૭ ભોજનના પદાર્થો છ જાતના છે. કેરી વગેરે ચૂસવાના પદાર્થો ૧ ચોખ્ખ કહેવાય છે. દૂધપાક, શીખંડ વગેરે ચાટવાના પદાર્થો ૨ લોહી કહેવાય છે. પાણી દૂધ વગેરે પીવાના પદાર્થો ૩ પેય કહેવાય છે. વધારીઆ ચણા, પાંચા વગેરે પદાર્થો ચાવવાયોગ્ય હોવાથી ૪ ચર્ચ્ય કહેવાય છે. દાળ ભાત આદિ પદાર્થો ૫ ભોજ્ય કહેવાય છે ને લાડુ વગેરે પદાર્થો ૬ ભક્ષ્ય કહેવાય છે. એ પદા-

થેતિ પચવાનો પણ ક્રમ છે. પેય, ચોખ્ખ, લોણ, ભોજન, ચર્ચ, અને ભક્ષ્ય, એ પદાર્થો ઉત્તરોત્તર પચવામાં ભારે છે. એ વિચાર રાખીને ભોજન કરવું. આડે ધડે આશિર્વાદ ન કરવું.

૮ ઉદરના એ ભાગ ખોરાકથી ભરવા, ત્રીજો ભાગ પાણીથી ભરવો ને ચોથો ભાગ હવા માટે ખાલી રાખવો. તાત્પર્ય કે કુ આહાર લેવો ને જમવાની રુચિ રહે તેમ રાખી ભોજન લેવું બંધ કરવું.

૯ પાચનશક્તિ મંદ હોય તો પચવાનો, મીઠાઈ તથા ઘી, તેલ વિશેષ હોય તેવા પદાર્થો ન ખાશો, પણ સાદો ખોરાક લેજો.

૧૦ ભોજન કરવાનું સ્થાન સ્વચ્છ, પવિત્ર, સુંદર, સુગંધીવાળું અને મનને પ્રસન્ન કરે તેવું રાખવું. ધૂમાડાવાળા, ધૂળવાળા ને ગંદા ભોજનગૃહનો સર્વથા ત્યાગ કરવો.

૧૧ દૂધ કાં તો સેડકદું (તાજું દોહેલું) પીવું અને તેમ ન બને તો ગરમ કરીને ઉપયોગમાં લેવું. જે દૂધનું ગુરુત્વ ૧૦૨૮ અંશથી કમ ન હોય તે દૂધ શુદ્ધ સમજવું. ગાયનું દૂધ ભેંસના દૂધ કરતાં જમવામાં હલકું સમજવું.

૧૨ અર્ધું ભોજન થયા પછી પાણી પીવું એને મધ્યવારિ કહેવાય છે. એ મધ્યવારિ અમૃત જેવું છે. પણ ભોજનને અંતે પુષ્કળ પાણી પીવું એ ઝેર જેવું છે.

૧૩ ભોજન થઈ રહ્યા પછી આચમન કરવું ને પછી પુષ્કળ પાણીથી હાથ મોં વગેરે સાફ કરવાં.

૧૪ ભોજન કર્યા પછી થોડુંક ચાલવું, એ લાભકારક છે. પરંતુ ભોજન કર્યા પછી તરતજ શરીર મહેનતનું કે મગજમારીનું કામ કરવું એ પસંદ કરવા લાયક નથી.

૧૫ ભોજન કર્યા પછી સુગંધી પદાર્થોના મુખવાસ લેવો એટલે કે એલાયચી, વરિયાળી, પાન સોપારી વગેરે ખાવાનો રિવાજ રાખવો. પરંતુ પાન સોપારીનું અંધારણ પાડવું નહિ. ઘણા માણસો બજારમાં બનતાં પાન ચાવતા બેવાય છે. એ પવિત્રતાને વિચારે બેતાં તથા આરોગ્યતાને વિચારે બેતાં પસંદ કરવા લાયક નથી. માટે પાન ખાવું તોપણ પોતાનાજ ઘરના પવિત્ર કાથા ચૂના વાળું ખાવું. અને સોપારીનો તો ઉપયોગ ઘણાજ થોડો કરવો, અથવા તો નજ કરવો. જેને ગાવાનું કામ કરવાનું છે તેણે તો સોપારીનો સર્વથા ત્યાગ કરવો. કહ્યું છે કે:—

દાહરા.

હીંગ, મરચું ને આંબલી, સોપારી ને તેલ;
જો ગાયાનો ખપ કરે તો પાંચે વસ્તુ મેલ.
દૂધ, સાકર ને એલચી, વરિયાળી ને દ્રાક્ષ;
જો ગાયાનો ખપ કરે તો પાંચે વસ્તુ રાખ.

૩૦૦ જેના હાથમાં ક્ષમારૂપી ખટ્ણ છે તેને શત્રુ શું કરી શકે ? ઘાસ-વિનાની જગોમાં પડેલો અગ્નિ પોતાની મેજેજ એલવાઇ જાય છે. ક્ષમા એ શક્તિમાનનું ભૂષણ છે, તેમ અશક્ત માણસોનું પણ હથિયાર છે. માટે ક્ષમા રાખવાની ટેવ પાડી નીચેના પ્રસંગોએ ક્ષમા ધારણ કરજો.

૧ જેણે તમારા ઉપર ઉપકારો કરેલા છે તેનાથી અપરાધ થાય તો ક્ષમા કરશો.

૨ ભૂલથી કેઇએ તમારો અપરાધ કર્યો હોય તો ક્ષમા કરજો.

- ૩ પહેલવહેલો કોષએ નજીવો અપરાધ કર્યો હોય તો ક્ષમા કરજો.
૪ લોકલજ્જમાં ક્ષમાયોગ્ય કાર્ય હોય તોપણ ક્ષમા કરજો.

પરંતુ તમે અત્યંત ક્ષમાવાન છો ને કોષને કશુંજ કહેવાના નથી, એવું લોકો જાણશે તો પેલા ફૂંકડો પણ ત્યાગકરેલા સર્પની જેવી દુર્દશા થઈ હતી તેવી તમારી જગતમાં દયાજનક સ્થિતિ થવાની ! માટે ક્ષમા કરો, પણ સર્પફૂંકડો રાખજો. અંતરથી તમે ક્રોધી ન બનશો, પણ કૃત્રિમ ક્રોધનો દેખાવ કરતાં તો શીખજો. જો તમે વિવેક-બુદ્ધિ રાખ્યા વિના સર્વત્ર ક્ષમા-નુંજ ધોરણ પકડશો તો નીચે પ્રમાણે માણં ફળો થવાનાં:—

- ૧ તમારા સેવકો સ્વેચ્છાચારી થશે. તે તમને ગણકારશે નહિ, તેમજ તમારા ઉપર સ્વામીભાવ પણ રાખશે નહિ.
- ૨ તમારા નોકરો, પુત્રો અને સ્ત્રી વગેરે સામાં બોલશે. તે તમને કટુવચનો સંભળાવશે, ને સોંપેલા કામમાં પ્રમાદ કરશે.
- ૩ તમારા ઉપરીઓ પણ તમને નિર્બળ સમજી દેખાવ્યા કરશે.
- ૪ તમારા શત્રુઓ પણ તમને નિર્માલ્ય ગણી પીડશે.
- ૫ તમારે શત્રુઓથી તથા તાપ્તાનાં માણસોથી વારંવાર પરાભવ સહેવો પડશે.
- ૬ સાચવવા આપેલું ધન સેવકો ખાઈ જશે, ને જો તમે અમલદાર હશો તો તમારો અમલ અંધાધુંધીવાળો થશે. જલ્લાલુદ્દીન પાદશાહ અત્યંત ક્ષમાવાળો હતો. તે ચોર તથા લૂંટારાઓને પણ ક્ષમા કરતો. એનું પરિણામ એ આવ્યું કે દેશમાં બેસુમાર ચોરીઓ અને લૂંટફાટ થવા માંડ્યાં.

કહેવાની મતલબ એ છે કે તમે ક્ષમાવૃત્તિ ધારણ કરો તે પણ વિવેક-વિચાર કરીને ધારણ કરજો. નહિતો લાભ કરતાં હાનિના ભોક્તા થશો.

પ્રથમ ભાગ સંપૂર્ણ.

દોહરા.

પૂર્ણ કર્યો મહા પ્રેમથી, પ્રથમ ગુચ્છ આ વાર;
સુખદ સુરભિથી શોભતો, અહો ગુણી ! ધરી પ્યાર. ૧
વિવિધ શાસ્ત્ર મંથન કરી, પ્રાપ્ત કર્યું નવનીત;
અર્પું છું અતિ આદરે, આરોગે! ધરી પ્રીત. ૨

જીવન-નીતિદર્પણ.

ભાગ ૨ જો.

(૧)

ધર્મ-શિક્ષા.

દોહરો.

બહાલા વાંચો સ્નેહથી, સર્વ શાસ્ત્રનો સાર;
રસમય તત્ત્વવિચાર આ, જો ચાહો પરપાર.

૩૦૧ એક વિશાળ સરોવરમાં રૂપાના રસ જેવું નિર્મળ સુંદર જળ ભરેલું છે. એ સરોવરની ચારે બાજુએ મનુષ્યોને જળપાન તથા સ્નાન કરવા અનેક ઘાટ બાંધવામાં આવ્યા છે. હવે જે માણસને જે ઘાટ સગવડવાળો લાગે ત્યાં જઈ તેણે તૃષા છીપાવવી, અથવા શારીરિક મજા દૂર કરવા ઉચિત છે; પણ તેમ ન કરતાં જે માણસો પોતાના ઘાટ પાસેના જળની સ્તુતિ અને બીજાના

ઘાટ પાસેના જળની અવગણના કે નિંદા કરે છે, તેઓ મિથ્યા કાળક્ષેપ કરનારા તથા અણુસમજી છે. એવુંજ આ મહાવ્યાપક નિર્મળ પરમાત્માણી સરોવરનું સમજવું. જૂદા જૂદા ધર્મો એ તો જૂદા જૂદા ઘાટ જેવા છે. માટે એક કવિ લખે છે કે:—

દાહરો.

છા તેને તે પૂજતા, જેને જ્યાં વિશ્વાસ;
નિંદા કરતાં કોઈની, નિંદાશે અવિનાશ.

(ક. ૬. ૩.)

૩૦૨ અંતઃકરણમાં શીતળતા હોય તો આપું જગત્ શીતળ જણાય છે, ને જો અંતઃકરણ તૃષ્ણાના તાપથી તપતું હોય તો આપું જગત્ સળગતા દાવાનળ જેવું જણાય છે. માટે અંતઃકરણને ઉચ્ચ કક્ષા ઉપર લેવાનો સદા યત્ન કરો. ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે:—

मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः

૩૦૩ એક શિષ્યે પોતાના ગુરૂને પૂછ્યું: “ભગવન! જીવનું અને પ્રભુનું સ્વરૂપ સમજાવો.” ગુરૂ મહાપાંડિત હતા. સમીપમાં એક ડાંગરનો તથા બીજો ચોખ્ખો ઢગલો પડ્યો હતો. ગુરૂ બોલ્યા:—“જીવ એ ડાંગરના જેવો છે, ને પ્રભુ એ ચોખ્ખો જેવો છે. જીવણી ડાંગરમાં જે ફેાતરાંનો ભાગ છે તે કર્મ કે અજ્ઞાનનું આવરણ છે. ફેાતરૂં દૂર થાય તો તેમાંથી શુદ્ધ ચોખ્ખો જેમ નીકળે છે તેમ જીવમાંથી અજ્ઞાનનું આવરણ દૂર થાય તો તે શુભ પરમાત્મ-સ્વરૂપ બાકી રહે છે.

૩૦૪ આ એક શ્લોક સમજાય તો આપું વેદાંતશાસ્ત્ર સમજ્યા એમ સમજાવે.

दृग्दृश्यौ द्वौ पदार्थौस्तः परस्परविलक्षणौ ।

दृग्ब्रह्म दृश्यं मायेति सर्वं वेदान्त डिडिमः ॥

ભાવાર્થ:—“ દ્રષ્ટા અને દૃશ્ય એવા બે પદાર્થો આ વિશ્વમાં છે. એ બંને પદાર્થો પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મવાળા છે. તેમાં દ્રષ્ટા એ બ્રહ્મ છે ને દૃશ્ય એ માયા છે. બ્રહ્મ સતરૂપ, ચિતરૂપ ને આનંદરૂપ છે. માયા એ અજ્ઞાનરૂપ, અસતરૂપ ને દુઃખરૂપ છે; માટે માયાનું વિસ્મરણ કરી સતત બ્રહ્મભાવના કરવી. ”

૨૦૫ હું શુદ્ધ બ્રહ્મસ્વરૂપ છું, મારામાં દુઃખનો ગંધ પણ નથી. એ ભાવનું જીવેએ સતત સ્મરણ રાખવું. એ ભાવનું વિસ્મરણ થશે તો તમો મોહમાં ઘેરાશો. ને મોહમાં ઘેરાયા કે આપત્તિઓ ને દુઃખોનાં વૃદ્ધો તેની પાછળ આવીને ઉભાંજ સમજો. શાસ્ત્રો અને જ્ઞાનીજનો કહે છે કે સર્વત્ર હરિજ વ્યાપેલો છે. એ સિવાય બીજું કશું છેજ નહિ. અખો ભક્ત કહે છે કે:—

“પેરે પેરે મં જોયું મથી, જે હરિવિના પદારથ નથી;”

“તો આઠ વેંતનો હું જે ઘડ્યો, તે ક્યાંથી અગગો થઈ પડ્યો?”

“જ્યાં આ સમસ્ત હરિપદાર્થજ છે, ત્યાં આઠ વેંતનો ઘડેલો હું, તે વળી બીજું રૂપ ક્યાંથી થઈ ગયો? નહિજ હું પણ એ રૂપજ છું.”

૩૦૬ મંસાર એ તો ચીંથરાનો પુરૂષ છે. તેને મારવાને માટે જ્ઞાન-વિચાર બસ છે. બીજાં સાધનો-જપ, તપાદિની ઓછી અપેક્ષા છે. જ્ઞાનવિચાર આવશે એટલે ભ્રમવિચાર-અજ્ઞાનવિચાર-એની મેળે પલાયન કરી જશે. “તરણાની ઓથે ડુંગર” એવી કહેવત બોલાય છે, તેનો અર્થ જાણો છો? એનો અર્થ એટલોજ કે તરણું એ જીવભાવનો અહંકાર છે.” હું જીવ છું; મારાં આ સ્ત્રીપુત્રાદિ છે; હું બ્રાહ્મણ અથવા વાણીઓ છું; માંડ

ફલાણું નામ ને ફલાણું ગામ છે. આવા આવા જીવે અહંભાવના વિચારો દઢ કર્યા છે. તેને લીધે પાછળ રહેલું પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ-બ્રહ્મસ્વરૂપ-ભૂલાઈ જવાયું છે. જો એ તરણું ખસે તો પાછળ ડુંગર-બ્રહ્મભાવ-દસ્ય થાય તેમ છે.

ધીરો ભક્ત કહે છે કે:—

“તરણા ઓથે ડુંગર રે, ડુંગર કોઇ દેખે નહિ;”

“અબ્જબુથ માંહી રે, સમરથ ગાજે સહી.”

અહંભાવરૂપી તરણાની પાછળ બ્રહ્મભાવરૂપ ડુંગર રહેલો છે. આ માયાના વિલાસોમાં મહાશક્તિમાન ચેતનસ્વરૂપ ઓતમેત ગઈ રહેલું છે.

૩૦૭ ઉપર અને નીચે, આગળ અને પાછળ, અહીં અને ત્યાં સર્વત્ર સમરસ બ્રહ્મ વિલસી રહેલું છે. એક આજુ નેટલી જગા પણ તેના વિના ખાલી નથી. આ સૌ જાણે છે, છતાં મનુષ્યો અજ્ઞાની હોય તેમ “હરિ ક્યાં મળશે? ક્યાં જવાથી એનાં દર્શન થશે? હું તે કાશી જાઉં કે દ્વારકાં જાઉં?” આવા આવા વિચારો કરી ચારે બાજુ તીર્થાટન નિમિત્તે ભ્રમતાં જણાય છે! એ મહા આશ્ચર્યની વાત છે. એ માટે કમ્પીર કહે છે કે:—

પદ.

ધર ખસત નજર નહિ આવેરે, પાનીમેં મીન પિયાસી;
મુને જોઇ જોઇ આવે હાંસીરે, પાનીમેં મીન પિયાસી. ૧

જોગન હોકર ખનખન ફૂંકે;

ક્યાં મથુરાં ક્યાં કાશીરે—પાનીમેં... ... ૨

જલ ખીચ અગન, અગન ખીચ કલિયાં;

ત્યાંહી પુરૂષ અવિનાશીરે—પાનીમેં... ... ૩

કહત કખીરા સુનો ભાઇ સાધુ;

ઉપર કાલ મુઆશીરે—પાનીમેં... ... ૪

ભાવાર્થ:—“ પાણીમાં ડૂબેલું માછલું તરસ્યું રહી તરફડાટ નાંખે છે, એ જોઇને મને જેમ હાસ્ય ઉપજે છે; તેમ સર્વત્ર અહ્લ વિલસી રહેલું છે. છતાં મનુષ્યોને તે ઘેર બેઠાં બેઠાં નજરે ચડતું નથી, એ જોઇને મને હાસ્ય આવે છે. કેટલાક જોગી બની વને વને રખડી એને શોધવા યત્ન કરી રહ્યા છે ! કેટલાક મથુરાં ને કાશી ભણી દોડી રહ્યા છે ! પણ ત્યાં નાયા છતાં તેઓ તરસ્યાજ તરફડે છે ! એ નવા-ધની વાત છે. સંસારરૂપી મહાજળમાં ત્રિવિધના તાપોરૂપી મોટા દાવાનળ સળગી રહ્યા છે. ને તેમાં ભોગવિલાસાદિ કળીઓ વિકસેલી જોવાય છે. પણ એ કળીઓમાં પણ જે આનંદનું ભાન થાય છે તે અવિનાશી પુરૂષનુંજ સ્વરૂપ છે. તાત્પર્ય કે ભોગવિલાસના આનંદોમાં પણ અંતર્મુખી વૃત્તિવાળા જીવો અહ્લાનંદનોજ આસ્વાદ લે છે. પણ એ વાત ન સમજનારને ગમે તે સ્થળે જતાં પણ એ આનંદ પ્રાપ્ત થતો નથી.”

૩૦૮ સમુદ્રમાં પડેલો માણસ જેમ પોતાની બધી દિશાએ પાણી પાણી જ જુએ છે. તે સિવાય ત્યાં બીજો કોઈ પદાર્થજ નથી. તેમ તમે સર્વત્ર અહ્લરૂપ-હરિરૂપ-રામરૂપ-જુઓ. તમારા ઉપરીરૂપે, નોકર-રૂપે, સગાવહાલારૂપે, પશુપંખીરૂપે, બાળયુવાન કે વૃદ્ધરૂપે, સ્ત્રી કે પુરુષરૂપે એ એકજ સ્વરૂપ વિરાજી રહેલું છે. આ સંસારરૂપી નાટકશાળામાં વિવિધ વેશો પહેરીને એ એક રામૈયોજ વિવિધ-રૂપોએ નૃત્ય કરી રહ્યા છે. એક કવિ કહે છે કે:—

૫૬.

રમત રામનીરે, માંહે રમણુહારે રામ;
 તુંજ સ્વામીને તુંજ સેવક, વચ્ચે વિધિતું નામ...રમત રામની.
 મચાણે તું મહારાજજીરે, રચાણે ચારે ખાણે ચાર;
 ત્રિલોક નામ તે તાહરું, તું નર નપુંસક નાર...રમત રામની.
 બહુપગો ને પાંગણો, બે ચાર છ ને આઠ;
 કહીં પગો કહીં અણુપગો, એવો વાંકો વસમો ઠાઠ...રમત રામની.
 કહીં અધમુખો આખો સદા, કહીં બેઠો બારે કાળ;
 ઉભો ફરતો શ્રીહરિ, કહીં વૃદ્ધ જોખનને બાળ...રમત રામની.
 એમ ભર્યો ભગવાનજી, અને ઠાલું એવું જાળ;
 કહીં વૈરાટ કહીં વામણો, કહીં કૂર કહીંક કૃપાળ...રમત રામની.
 દીન દુર્બળ બિહામણો, કહીં અહંકારી આનંદ;
 સઘળી ધેરે પિયુ તમો, શોધતાં ન મળે ધંધ...રમત રામની.

* * * * *

હું નહિ તું નહિ તે નહિ, વળી એવું તે સરખું આપ;
 જે જેમ હતું તે તેમ થયું એમ, અખો

સમજ્યો વ્યાપ...રમત રામની.

૩૦૯ આ દેહ એ દેવાલય છે, ને તેમાં જીવરૂપી દેવ વિરાજી રહેલા છે.
 એ દેહરૂપી દેવાલયને પવિત્ર વિચારોરૂપી પાણીથી હમેશાં ધોઈ
 સ્વચ્છ રાખવું. એ દેવાલયમાં જ્ઞાનરૂપી દીપકનો પ્રકાશ કરી અજ્ઞા-
 નરૂપી અંધકારનો નાશ કરવો ને એ દેહરૂપી દેવાલયમાં શ્રદ્ધાભ-
 ક્તિરૂપી ધૂપનો હમેશાં સુવાસ પ્રસરાવવો. એમાં મનુષ્યજન્મનું
 સાર્થકપણું છે.

૩૧૦ આ શરીરરૂપી અંગલો અદ્ભુત રચનાવાળો છે. એ અંગલો નારાયણ-પ્રભુએ-પોતાના નિવાસ અને શયનકાર્ય માટે બનાવેલો છે. એ અંગલાની ભીંતો પંચમહાભૂતો રૂપી પાષાણોથી અને ત્રણગુણોરૂપી ગારાથી બાંધવામાં આવેલી છે. વળી તેમાં મેં, નાક, કાન વગેરે છિદ્રોરૂપી દશ દરવાજા મૂકેલા છે. એમાં મધ્યભાગમાં આવજા કરનાર પવનનો મોટો સ્થંભ છે. એમાં પચીશ તત્ત્વોરૂપી પાતરો નાચે છે. ને મનવો તે બધાંને તાલ આપે છે ! ઇંડા પિંગળામાં આવાગમન કરતો વાયુ એ જાણે મૃદંગ વાગે છે ને છત્રીશ રાગો ગવાઈ રહ્યા છે, તે વિષે કહે છે કે:—

પદ.

અંગલા ખૂબ બનાયા બે, અંદર નારાયણ સોબે... .....૧
 પંચતત્ત્વકી ભીંત બનાઈ, ત્રીન ગુનકા ગારા;
 રામનામકી છોડ સવારી, ચેતન દૂડનહારા... ..અંગલા...૨
 ઇંડા અંગલેમેં દશ દરબાજા, બીચ પવનકા તંબા;
 આવત જવત કિસે ન દેખા, ઝોઈ બડા અચંબા...અંગલા.. ૩
 પાચ પચીસા પાતરા નાચે, મનવા તાલ બજાવે;
 સુરત નુરતકા મરદંગ બાજે, રાગ છત્રીસા ગાવે...અંગલા...૪
 અપરંપાર ભરા હૃદયારો, સદગુરુ ભેદ બતાયા;
 કહત કબીરા મુનો મોરે સાધુ, પાયા ઉને છૂપાયા...અંગલા...૫

૩૧૧ જેમ કોઈ વ્યભિચારિણી સ્ત્રી, ધરનું તમામ કામ કરતી જોવાય છે, છતાં તેનું મન તો સદા તેના પ્રિયતમનું રટણ કર્યા કરે છે; તેમ સંસાર વ્યવહારનાં કામકાજ કરતાં છતાં મનને તો સતત પરમાત્માના સ્મરણમાંજ ચોંટાડી રાખવું જોઈએ. કહ્યું છે કે:—

#પરવ્યસનિની નારી વ્યગ્રાપિ ગૃહકર્મેણિ ।

તદેવાસ્વાદયત્યંતર્લેહિર્વ્યવહરન્નપિ ॥

પર્વં તત્ત્વે પરે શુદ્ધે ધીરો વિશ્રાંતિમાગતઃ ।

તદેવાસ્વાદયત્યંતર્લેહિર્વ્યવહરન્નપિ ॥

૩૧૨ સમુદ્રમાં લાંબી લાંબી મુસાફરીઓ કરવાવાળાં વહાણોને પણ જેમ અમુક મહીના સમુદ્રની બહાર-ખડક કે રેતી ઉપર-કાઠી મરામત કરવી પડે છે; તેમ આખો દહાડો સાંસારિક કાર્યમાં ગુંથાઈ રહેલા મનને સંસારસમુદ્રમાંથી મોકળું રાખી, બ્રહ્મભાવના પવિત્ર વિચારોપ સાધનોએ હમેશાં મરામત કરતા રહો. મતલબકે મનુષ્યે હમેશાં અમુક વખત તો સાંસારિક વિષયોથી મનને મોકળું કરી બ્રહ્મભાવનાવાળું કરવું જોઈએ.

૩૧૩ હૃદયને બ્રહ્મભાવમાં સતત જાયત્ રાખવા માટે તેને અત્યંત કિત્તુક, અત્યંત પ્રેમવાળું ને અત્યંત વેગવાળું રાખવું જોઈએ. તે વિના બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર થવાનો સંભવ નથી. હૃદયમાં એવો ભાવ પ્રકટ-વવા-પોતાના હૃદયમાં ઇષ્ટમૂર્તિનું આગમન થવા-એક ભક્તિમાન કવિનું હૃદય કેટલું જાંખના કરે છે? શું તમારું હૃદય પ્રભુ માટે તેવી જાંખના કરે છે? એનો પણ મુકાબલો કરો; કવિનું વિરહી હૃદય અશ્રુપાત કરતાં બોલે છે કે:—

રેખતો.

“આવના મેરે મનકે મેરમ સલુને શ્યામરે;”

“સલુને? શ્યામરે, મેં સમઝું તેરા નામ રે”.....આવના.

“પહેલી પ્રીત લગાયકે, અખ આશ કરે મત દૂર;”

“દૂર રહે દુઃખ હોત હે, મેં તરત મઝુંગી જૂર”...આવના.

“દરદે દિવાની મેં ડાલું; મેરે ૧બ્રેહકા ૨બાઢયા રોગ;”
 “રોગકી મારી રીસમેં, મેં જાય પહેડુંગી જોગ”...આવના.
 “પ્રીતમ ડાર્યા પ્રેમકા, તુમ જોર ગલેખીચ ફંદ;”
 “ફંદકી મારી મેં રીડ; બલજવત બ્રહ્માનંદ...”...આવના.
 વળી એજ હૃદય વધારે ભક્તિભાવે દ્રવતું દ્રવતું ગાય છે કે:—
 “બોત રસિલી બોલની, પ્યારે અંખિયાં તેરી લાલ;”
 “લાલપિયા તેરે કારને, મેં લીન ફકીરી હાલ.”...આવના.
 “પહેડું ફંદની પ્રેમકી, લેઉં હુકકી બોલી હાથ;”
 “હાથ તેરે મેરા હિયરા, નિશદિન ડાલુંગી સાથ.” આવના.
 “બ્રહ્માનંદકી બિનતી, સુન લિજે સુંદરશ્યામ;”
 “શ્યામ પિયા મેરા અંતરે, તેરી રટના આહું જામ.” આવના.

ભાવાર્થ:—“મહારા મનને મુગ્ધ કરનાર હે સુંદરશ્યામ ! તમે દયા કરી મહારા હૃદયમંદિરમાં પધારો, હું તમારું સ્મરણ કરું છું. પહેલાં પ્રીતિ લગાડી હવે તમે મને દૂર કરોમાં. દૂર રહેવાથી વિરહનું દુઃખ થાય છે. ને એ દુઃખમાં જૂરી જૂરી મેં મરી જવાશે. મને વિરહનું દરદ થયું છે. ને એ દરદમાં દિવાનું બનેલું માંડે હૃદય ભમ્યા કરે છે. એ દિવાનાપણામાં મને રીસ ચડશે તો હું જોગ લઇશ; ને ફકીરી ધારણ કરીશ. હે પ્રિયતમ ! તમે મારા ગળામાં પ્રેમનો કાંદો પરાણે નાંખ્યો છે. ને એ કાંદામાંજ માંડે મરણ થશે. તો હે સુંદરશ્યામ ! તમે મારા હૃદયમંદિરમાં પધારી દર્શન આપો. અહો ! તમારું વધવું કેવું મધુર છે ? તમારાં લોચનો કેટલાં અનુરાગ ભરેલાં છે ? હે અનુરાગી પ્રિયતમ ! તમારે માટે તો મેં સાંસારિક વિષયો ઉપરથી મોહ

મટાડી ફફીરી ધારણુ કરી છે. પ્રેમની કફની પહેરીને તથા હકની ઝોળી હાથમાં લઇને હું તમારી પાછળ ભટકું છું. તમારા હાથમાંજ આંદ્ર જીવન છે, હું રાત્રિદિવસ તમારી સાથેજ જૂલું છું. હે સુંદરસ્થામ ! તમે અહ્લાનંદ કવિની વિનતિ સાંભળો. મારા અંતરમાં તમારું રટણ-સ્મરણ-આડે પહોર થયા કરે છે.”

૩૧૪ પ્રિયઅંધુ ! તમારા મનને તમે એવું કેળવો કે તે સાંસારિક કાચેબો કોલાહલ સાંભળવા છતાં અંદરથી પોતાનું નિર્વિકાર-નિલેપ-નિ-જનનંદ સ્વરૂપામૃતનું પાન કર્યાજ કરે. બહારનો કોલાહલ સાંભળવા વારંવાર મન ચમકી જતું હોય તો તેને તમે ચમકતું અટકાવો; ને સ્વરૂપામૃતનું પાન કરવાનો મહાવરો પાડો. પેલા ઘોડેસ્વારના ઘોડા જેવું તમારું મન હશે તો તમને શી રીતે નિજનનંદનો આનંદ મળશે ? એક ઘોડેસ્વાર પોતાને ગામથી બીજે ગામ જતો હતો. રસ્તામાં એક સ્થળે કોશ ચાલતો હતો. ત્યાં આરે ઘોડાને પાણી પાવા ધાર્યું. પણ કોશ ચાલતાં તેનું પૈડું કચૂડકચૂડ થયા કરતું હતું. આ અવાજથી ઘોડો ચમકી વારંવાર ઉંચું મોં કરવા ને ભડકવા લાગ્યો. આથી તેણે કોશવાળાને કહ્યું કે ભાઈ ! તું પૈડાનો કચૂડાટ બંધ કર.” કોશવાળે કચૂડાટ બંધ કરતા કોશ ચલાવવો બંધ કર્યો; એટલે તો પાણી આવતું પણ બંધ થયું ! કચૂડાટ બંધ થતાં ઘોડો થાળા પાસે ગયો. પણ પાણી ન મળે ! ઘોડાવાળો બોલ્યો:-“અરે ભાઈ ! મેં તો તને કચૂડાટ બંધ કરવાનું કહ્યું છે; પાણી બંધ કરવાનું નહિ.” કોશવાળો બોલ્યો:-“ભાઈ ! તમારી માગણી પ્રમાણે થવું અશક્ય છે. પાણી આવશે તેની સાથે અવાજ પણ આવવાનો. માટે જો તમારે ઘોડાને પાણી પાવું હોય તો ઘોડાને અવાજ સાંભળતાં

સાંભળતાં પાણી પીવાનું શીખવાડો. તમે એને થાપડી શાંત કરો. એટલે તે પાણી પણ પીશે ને કચૂડાટ પણ સાંભળ્યા કરશે. ” વિવેકી મનુષ્યે પોતાના મનને, સંસારના કચૂડાટો વચ્ચે સ્વસ્થ રાખી, નિગ્ગનંદનું પાન કરવાનું છે. ખંને કામો સાથે કરવાનાં છે; એ ભૂલવું નહિ.

૩૧૫ જ્યાં ચિત્તને લેશ પણ વિક્ષેપ ન થાય એવું સ્થાન શું તમને ક્યાંય પણ મળવાનું ખરૂં કે ? નહિજ. તમે ભલેને હિમાલયનાં ઉંચામાં ઉંચાં શિખરો ઉપર નિવાસ કરશો તો ત્યાં પણ આસ-પાસની ઉપાધિઓને ધાંધલ તો હોવાનાંજ. મચ્છરાંના ગણગણાટ, પંખીઓનો કિલકિલાટ ને ટાટ તાપની ઉપાધિઓ તો ત્યાં પણ હોવાનાં. મતલબકે ઉપાધિઓથી મનને નિર્લેપ રાખવાનો અભ્યાસ કરવાનો છે. તો એ અભ્યાસ તમે ઘરમાં બેસીને કાં ન કરો ? તમે બાહ્ય ઉપાધિઓને, ઉપાધિઓના ત્રાસને અને અનેક જાતના ઉદ્દેગોને આનંદે વધાવી લેવાનો મહાવરો પાડો. બહાર બથોડાં ભરવાથી મોક્ષ મળી જાય એવું સ્વપ્ને પણ ધારશોમાં. પ્રભુ તમારા પિંડમાંજ છે. બહાર શામાટે દોડો છો ? જોણે નિઃશંક થઈ પોતાના આત્માના સ્વરૂપને ઓળખ્યું છે તે અહીંયાંજ મુક્ત છે; એમ સમજજો. ને જોણે આત્મસ્વરૂપ ઓળખ્યું નથી; તેને જ્ઞાનીજનો મુંડાનો આંકડો કહે છે. તેને ઘેરેઘેર ભીખ માગવાની છે, હાથ જોડવાના છે ને પેટ દેખાડવાનું છે. પણ દારિદ્ર્ય-દુઃખનો નાશ થવાનો સંભવ નથી. કહ્યું છે કે:—

પદ.

જેમ મુંડા કેરું માંકડું, તે ઘરઘર માગે ભીખ;
પગે લાગે ને પેટ દેખાડે, તોયે ન પામે શીખ.

✱ ✱ ✱ ✱

(અખો.)

પ્રીછે પાધરૂં રે ભાધ અણુ પ્રીછે ઉપાધ;
 તેને શાંતિમુખ આવે નહિ, મોહ્યા તે અન્યની આશ;
 તે ભરે બથોડાં પહાણુ સાથે, જાણે દારિદ્ર્ય થાશે નાશ.
 પ્રીછે પાધરૂં રે ભાધ અણુ પ્રીછે ઉપાધ.
 અણુજાણે સૌ આથડે, અને દેવદેવી ધ્યાય;
 જો પ્રભુ દેખે પિંડમાં તો, શીદ બહારે જાય?
 પ્રીછે પાધરૂં રે ભાધ અણુ પ્રીછે ઉપાધ. (અખો.)

તમારે ગંગાસ્નાન કરીને, દેવદર્શન કરીને તથા જપતપ કરીને એવી માન્યતા કરવાની છે કે “હું નિષ્પાપ” છું. બસ જો એમજ છે તો એટલો બધો શ્રમ કર્યા વિના તમે શાસ્ત્રવચનો ઉપર તથા સદ્-ગુરુઓનાં વચનો ઉપર વિશ્વાસ રાખી હમણાંજ એવી માન્યતા બાંધી કે હું પોતે સચ્ચિદાનંદરૂપ છું, હું પોતે નિર્લેપ છું, હું પોતે પુણ્યપાપ રહિત છું ને હું પોતે બંધમોક્ષરહિત છું. તો ધણું છે. મતલબ કે સમજવામાં સુખ છે, પણ અણુસમજણમાંજ તમામ ઉપાધિઓ રહેલી છે.

૩૧૬ નાહક જીવ, “હું પાપીછું, હું દુઃખીઓ છું, હું નિર્મળ છું, હું રોગી છું, હું પામર છું.” એવી એવી ભાવનાઓ બાંધી હેરાન થયેલો છે. ધર્મગુરુઓએ જીવોના એવા વહેમી વિચારોને દૂર કરવા વિવિધ યોજનાઓ કરી છે. હિંદુ ધર્માચાર્યોએ કાશી, ગોકુળ, જગન્નાથ, અયોધ્યા વગેરે તીર્થસ્થાનોએ જઈ દેવદેવીઓનાં દર્શન કરતાં ને સ્નાન કરતાં નિષ્પાપ થવાની ભાવનાઓ ઉપજાવવા વ્યવસ્થા કરી છે. ઇસ્લામ ધર્મગુરુઓએ મક્કા મદિના હજ કરવાથી ને ઝમઝમના ફૂવાનું પાણી પીવાથી નિષ્પાપ થવાય એવી માન્યતા કરાવી છે. ને ખ્રિસ્તી ધર્મગુરુઓએ જોઈને નદીનું

જળપાન કરતાં નિષ્પાપ થવાની ભાવના ઉપજતી છે. આમ ગમે તે રીતે મનની માન્યતાજ માત્ર બદલાવવાની યુક્તિ છે. કૂતરાએ ખાધાથી જે અનાજ અપવિત્ર થતું મનાય છે તે અનાજ ગધેડાને અડકાડવાથી પવિત્ર થાય છે ! ઢેઢને અડકેલું અપવિત્ર વસ્ત્ર જો મુસલમાનને અડાડીએ તો પાણું શુદ્ધ થાય છે ! આવી માન્યતાઓ જેમ મનને સમજાવવાને છે; તેમ જીવના અંધમોહ માટે તીર્થાદિતું સમજવું. મતલબ કે જીવે “હું સંસારી છું, દુઃખી છું, પામર છું, પાપી છું” એવા વિચારો કદિપણ કરવા નહિ. “પણ હું મુક્ત છું, આનંદરૂપ છું, મહાશક્તિમાન છું ને પરમાત્મ સ્વરૂપ છું” એવાજ વિચારોતું સેવન કરવું. અખાલક્તે કહ્યું છે કે:—

“ મૂકવાને નથી માયા, બ્રહ્મવાને નથી ધાર; ”

“ પાર પામે પ્રીછતાં, જો નિઃશંક નાંખે નાર. ”

જો નિઃશંકપણે મનાય કે હું સચ્ચિદાનંદરૂપ છું તો પછી માયા નામનો ત્યાગ કરવાનો પણ કોઈ પદાર્થ નથી. અને ખીજું કશું ચહણું કરવાનો પણ પદાર્થ નથી. તે કહે છે કે.

ચોપાદ.

મનોમય સઘળું મંડાણ, મનોમય પંડિતની વાણ;
મનોમય આ ચૌદે લોક, મને રચિત એ સર્વે ફેક;
મનવડે જોગી સાધે જોગ, મનવડે ભોગી માને ભોગ,
મનથી ઇંદિર મનથી જીવ, મન જેમ ધાર ધડે ચક્રીવ;
મન મનમાં જ્યારે ગયું શમી, ત્યારે તદ્રૂપી પ્રકૃતિ આથમી.

ભાવાર્થ:—આ સઘળું મંડાણ માત્ર મન ઉપર છે. આ દેખાતા બધા લોકો મનઃકલ્પિત છે; એટલે ખોટા છે. જોગીઓ જોગ સાધે છે.

તે પણ મનવડે છે, ને ભોગી પોતાને ભોગ ભોગવતો માને છે તે પણ મનવડે છે. હું જીવજીવે એવી માન્યતા પણ માત્ર મનવડે છે ને ઇશ્વર જીવે એવી માન્યતા પણ મનવડે છે. હવે જો એ મનનોજ અમનીભાવ થયો; તો તદ્રૂપ થવાય છે.

૩૧૭ પ્રિયવાચક ! તમે લય પામો માં, તેમ નિરાશ પણ થાઓ માં. અમે પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહીએ છીએ કે તમે સચ્ચિદાનંદ રૂપ છો. જે મૂળ સનાતન અહમમાંથી તમે ઉત્પન્ન થયા છો, તેનું સ્વરૂપ સમજો; એટલે તમે કાળના કાળને પણ જીતી શકશો. ને જન્મ મરણથી તમે નિર્ભય રહી શકશો.

૩૧૮ બંધુઓ ! તમે પાપી નથી. હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રો કોઈપણ જીવને પાપી ગણવાની ના પાડે છે. તમે પોતે સચ્ચિદાનંદરૂપ છો—સચ્ચિદાનંદના અંશ છો—સચ્ચિદાનંદના બાળક છો—તમે પોતે અનંત આનંદ ને અનંતશાંતિના ભોક્તા છો. તમે સ્વર્ગીય આત્માને પાપી કહેવા એજ મોટું પાપ છે. મનુષ્યને પાપી કહેવો એ મોટો ગુન્હો છે. તમે સિંહ છો ! સિંહ થઈને તમે બહાર ગર્જના કરો. માત્ર તમારી ખોટી ધારણાએ તમે પોતાને ઘેટાં માની બેઠા છો. એવી ખોટી ધારણાનો ત્યાગ કરો. તમે અમર, શુદ્ધમુક્ત ને શાંત આત્મસ્વરૂપી છો. તમે આ જડ શરીર નથી. તેમજ ઈંદ્રિયો, મન કે બુદ્ધિ પણ નથી. જડ તમારું દાસ છે. તમે તેના દાસ નથી એ નિશ્ચય માનજો.

૩૧૯ તમારું ઇશ્વરત્વ એ કંઈ પ્રાપ્ત કરી લેવાની વસ્તુ નથી. એ ઇશ્વરત્વ તો તમને નિત્ય પ્રાપ્ત થયેલુંજ છે. ફક્ત વાસનારૂપી અંધકારમય દ્રવ્યનો બંડાર તમે એકઠો કરી રાખેલો છે તે નષ્ટ કરવાની જરૂર

છે. ખ્હીશો નહિ એટલે તમે મુક્તજ છો. આ માયાવી બંધન પણ તમારા ઉપર કોણે નાંખ્યું છે તે જાણો છો ? તમે પોતેજ નાંખેલું છે. તમે બોલાવી લાવ્યા સિવાય કોઈપણ સંકટ તમારા ઉપર આવેલું નથી. દુઃખની બેડીઓને પણ તમે અલંકારો માન્યા છે ! હવે એ બેડી માન્યતાનો ત્યાગ કરી સર્વે કુટિલતાને બાજી નાંખો ને પછી જુઓ કે તમારી પાદુકાઓ ઉચ્ચવાનો લાભ મળતાં પોતાને ભાગ્યશાળી ન માને એવી કઈ શક્તિ છે ? ઇશ્વરની તમારામાં સ્થાપના કરો ને ક્ષુદ્ર અહંભાવને ભૂલીજ જાઓ. સાગરમાંનો પરપોટો ફૂટી જાય છે ત્યારે તે સાગરજ બની રહે છે. અહંભાવનો પરપોટો ફૂટતાં તમે સાક્ષાત્ પ્રભુજ છો. સદ્ભાગી જનો ! તમે પૂર્ણ છો, તમે અનંત છો ! તમે સર્વ છો ! માટે ખરા તેજથી પ્રકાશિત બનો. હે જીવન્મુક્તો ! તમારે જગતમાં કાંઈજ કર્તવ્ય નથી. તમે નિર્લેપ થાઓ; એટલે સર્વસૃષ્ટિ ઉત્સુકતાથી તમારી સેવામાં તત્પર થશે.

૩૨૦ જીવ એટલે શું ? અને ઇશ્વર એટલે શું ? એ સમજાવવા શ્રુતિમાં એક સુંદર વાર્તા છે તે X નીચે ઉતારાય છે.

+ આ સુંદર ભાગનું ભાષાંતર સ્વ. સાક્ષર શ્રીયુત ગોવર્ધનરામભાઈએ સરસ્વતીચંદ્ર ત્રીન્ન ભાગમાં આપેલું છે તે વાચકોને સરજતા ખાતર નીચે આપેલ છે.

લાવણી.

છે ઉડવા ઉત્તમ પાંખ, જુએ દૂર આંખ, પંખી બે એવાં,
જહુ બેસે ઘડયો એ સંગ, મિત્ર પ્રીતિરંગ મહડાવી રહેલાં;
તે સમાનતરૂની ડાળે,
વળગી લટકેલાં લાગે;

એક ઝાડની જૂદી જૂદી ડાળીઓ ઉપર સુંદર બે પંખીઓ બેઠાં હતાં. એમાંનું એક પક્ષી ઝાડની છેક ઉપરની ડાળ ઉપર બેઠેલું હતું ને બીજું નીચેની ડાળ ઉપર હતું. નીચેની ડાળવાળું પંખી તે વૃક્ષ ઉપરનાં ફળ ખાતું હતું; ને તેનો સ્વાદ કડવો જણાતાં શોક કરતું હતું. પણ ઉપરની ડાળવાળું પંખી ફળ ન ખાતાં શાંત બેઠેલું હતું. ચાંચો મારી મારી વારંવાર કટુસ્વાદો અનુભવ કરી પેલું નીચેનું પંખી જ્યારે મુંઝાયું, ત્યારે તે જરા ઉંચું ચડ્યું; જોયું તો પેલા ઉપલા પંખીની આસપાસ પ્રકાશનાં ફિરણો પ્રસરેલાં હતાં ! ને તે આનંદમગ્ન હતું ! આ પ્રકાશમાં સ્નાન કરી નીચેના પંખીએ પોતાનાં નેત્રો ઉઘાડ્યાં પણ પિરપલ ખાતું એક, બીજું ન કંઈ ખાતું ચળકતું પ્રભાએ...
છે ઉડવા...

એ સમાન તરૂમાં પડ્યું લોગમાં એક અનીશ મૂઢ રોતું;
એ સમાન તરૂપર વશ્યું પ્રકાશતું બીજું ઇશ થઈ જોતું;

એ બ્રહ્મચોનિ કર્તાર !

એ જનકતેજ ધરનાર !

એ પરમનિરંજન નાથ !

એ ઉપર અનીશની આંખ પડે ને ભજે મહીમા એ જ્યાં,
જરછોડી પુણ્ય ને પાપ, છોડી જડગાંઠ, તરે એ શોક;

અનીશ ઇશસભ ત્યાં.....છે ઉડવા...

ઈશ સાથ સામ્ય એ થાય,

રહે જોઈ એક્ય એ આંખ !

ખંખેરી પુણ્ય ને પાપ !

તરી શોક રહે ઉડી પાંખ !

એ આંખ પાંખ ધરનાર પંખી વિદ્વાન્ અમૃત બની આવું,
ફરી આવર્તતું નહિ, ફરી ન આવર્તતું ઇશતું મન માન્યું...છે ઉડવા.

તો તેને જણાયું કે ઉપરનું પંખી મારાથી ભિન્ન જાતિનું તો શું, પણ ભિન્ન રૂપે પણ નથી. આ વાતનું ભાન થતાં તેની બ્રાંતિ અને દુઃખનો નાશ થઈ ગયો. ને પોતે શાંત અને સુખી થયું.” આ બે પંખીઓને સ્થળે પરમાત્મા અને આત્મા સમજો. કર્મફળોમાં પોતાનું ભોક્તાપણું ધારણ કરનાર જીવ, સુખ દુઃખનો ભોક્તા થાય છે. ને તેથી તેને કટુ-સ્વાદો અનુભવવા પડે છે. જો એ ફળો આસક્તિપૂર્વક ખાવાં છોડી દે તો તે પરમાત્મારૂપ જ છે.

૩૨૧ રેશમના કીડાની તમે વાત સાંભળી છે ? એ કોડાઓ પોતાના શરીરમાંથી તાંતણા કાઢી પોતાનાજ શરીરને વીંટાળે છે. અને જ્યારે એ તાંતણાથી બરાબર જકડાઈ જાય છે ત્યારે પોકારે છે કે “અરે ! મને આમાંથી કોણ મુક્ત કરશે ?” આપણે સમજીએ છીએ કે એનો એ પોકાર વ્યર્થ છે ! તેણે પોતેજ યોજેલી જાળ પોતેજ તોડવી જોઈએ. એ જાળ તોડતાં તે પોતે મુક્ત થઈ ગમે ત્યાં ગતિ કરી શકશે. એ રેશમના કોશેટાઓની પેઠે જીવોએ પણ પોતાનાં આ શરીરોદિ નિર્માણ કર્યા છે. જીવોને જે સુખ દુઃખોદિ થાય છે તે તેણે અહંકારના તાંતણા કાઢેલા છે તેને લીધે છે. જો જીવ અહંભાવમાંથી મુક્ત થાય તો તેના તાંતણા-અંધનો-નષ્ટ થઈ જાય છે. હું દેહ છું એવી બ્રાંતિનું નામ જ સંસાર છે. કહ્યું છે કે.

ઘોળ.

દેહાધ્યાસે દોષ સઘળા, દેહ તેજ સંસાર;

દેહ તેને સર્વ સાચું, પાપ-પુણ્ય પરિવાર.

૩૨૨ લૂગડાં રંગી ભગવાં કર્યા એટલે પરપાર પહોંચાતું નથી. જે વૈરાગ્ય લોકોને દેખાડવાનો છે તે તો એક પ્રકારનો ઢોંગ છે. ભગવાં

ધારણ કરતાં જો ઉલટું “હું” સંન્યાસી છું,” “હું” જગતમાં પૂજ્ય છું,” એવું અભિમાન વૃદ્ધિ પામતું હોય તો લાભ નહિ, પણ હાનિ છે. તેના કરતાં ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહ્યા છતાં-જો લાગ્યું તે ભોગવી છૂટ્યા છતાં-કર્તાભાવનો મોટલો માથા ઉપરથી નાંખી દેવામાં આવે તો લાભ છે. દેખાદેખી ભગવાં કર્યા, દેખાદેખી ડાઠાં વધાર્યા ને દેખાદેખી હાથમાં તૂંબડાં લઈ ભટકવા માંડ્યું; પણ વસ્તુવિચારવિના એ બધાં નકામાં છે. કલું છે કે.

અખાનો છપ્પો.

ફરતા ફરતા ભટકે ઘણા, જેમ તાતી વેળુમાંહે ચણા,
એથી લાભ કશો ના જડે, વસ્તુવિચાર જો હાથ ન ચડે.
ફૂલા શેકે કેમ હોય નિર્વાણ, જો નૈં ઉપજે આતમ જાણ.
(અખો.)

૩૨૩ કોઈ એ પુરુષો એક બાગમાં ગયા. હવે તેમાંનો જે પુરુષ દુનિયામાં ડાહ્યા ગણાય છે તેણે તેમાં કેટલા આંખા છે? દરેકપર કેટલા કેટલા મણુ કેરીઓ છે? તેની કીંમત શી ઉપજે છે? તેમાં કોણ કોણ ભાગીદારો છે? ઇત્યાદિ અનેક બાબતોની પૂછ-ગાછ કરવા માંડી. પણ બીજાએ તો તેના ઘણી સાથે મળી, ઓળખાણ કાઢી, રજા લઈ, ગુપચુપપણે એસી કેરીઓનો રસ ચૂસવા માંડ્યો. હવે કહો કે આ બેમાં ડાહ્યા કોણ? કેરીઓનો રસ ચૂસવાથી ભૂખ મટનાર છે, ખાલી થઈ ગયવાથી કે આંકડા માંડવાથી નહિ. દુનિયામાં ડાહ્યા ગણાતા માણસો આમાંના પહેલા નંબરના પુરુષો જેવા હોય છે. તે પોતાની બુદ્ધિમતાના ધમ્મકામાં “જગતનું કારણ” ને “જગતનું પ્રયોજન” ને એવી એવી અનેક બાબતોની પૂછગાછમાં વરસોનાં વરસો ગાળી નાંખે છે.

પણ જે ખર્ચ કર્તવ્ય સમજે છે તે તો નમ્રભાવે કર્તા સાથે મૈત્રી
ખાંધી રસાસ્વાદનો લ્હાવો લે છે.

૩૨૪ તત્ત્વચિંતન ઉત્તમ છે, શાસ્ત્રચિંતન મધ્યમ છે, મંત્ર ચિંતન અધમ
છે, અને તીર્થબ્રમણ અધમાધમ છે.

૩૨૫ હું બ્રહ્મ, શુદ્ધ, નિત્ય, પરમ, વિમલ, સમરૂપ, વિજ્ઞાનરૂપ, શોક-
હીન, માનાવમાનહીન, નિર્ગુણ, કદ્યાણુરૂપ, દ્વંદ્વરહિત, સંકલ્પરહિત,
દેહાદિરહિત, ભેદરહિત, આધારરહિત, બંધમોક્ષાદિરહિત, અખં-
ડાનંદ, પૂર્ણ, દૃષ્ટા અને અપ્રમેય હું આવું તત્ત્વચિંતન સાધકે
સતત કર્યા કરવું.

૩૨૬ જળના સ્નાન કરતાં મનના મેલનો ત્યાગ એ મહાલાભપ્રદ સ્નાન
છે. નિર્જન પ્રદેશની એકાંતના કરતાં દ્વૈત વિચારોના અભાવરૂપ
એકાંત એ મહાલાભપ્રદ એકાંત છે. અને કેવળ નિમીલિત
નેત્રોએ કરેલા ધ્યાન કરતાં મનને નિર્વિષય કરવારૂપ ધ્યાન એ
મહાલાભપ્રદ ધ્યાન છે.

૩૨૭ જે અહંકારરૂપનો પુત્રનો, વિત્તરૂપ ભાઈનો, મોહરૂપ ઘરનો, અને
આશારૂપી પત્નીનો ત્યાગ કરે તે સંસારમાં વસતો છતો મહા-
ત્યાગી સમજવો.

૩૨૮ ડાહ્યા મનુષ્યે શરીરમાં “ હુંપણા ” ની અને શારીરિક પદાર્થોમાં
“ મારાપણાની ” યુક્તિનો ત્યાગ કરવો. શરીર એ મૂત્રદ્વારથી
નીકળેલું; રજવીર્યાદિ અપવિત્ર પદાર્થોથી બંધાયેલું; લોહી, અસ્થિ,
માંસ મજ્જા આદિ હલકા પદાર્થોથી ભરેલું; ચામડાથી વીંટાએલું;
મૂત્રાવષ્ટાદિથી ભરેલું ને ક્ષણભંગુર છે. એને પોષવામાં અને શણ-
ગારવામાંજ જેઓ રચ્યા પચ્યા રહે છે ને આવેલી અમૂલ્ય તકનો
સદુપયોગ કરતા નથી તેઓ આખરે પસ્તાય છે.

૩૨૯ શરીર પળીઆંથી ભરાઈ જાય, કાન સાંભળવા અને આંખો જોવાના કામમાં અશક્ત થાય ને જરાવસ્થા આવી પહોંચે તો પણ આ મોતનાં નગારાં વાગવા માંડ્યાં છે ને હવે કુચ કરવાનો સમય નજીક છે એવું ભાન વિષયાસક્ત મનુષ્યોને થતું નથી. એક કવિ લખે છે કે:—

બેત.

સર કાંપા, ચાંદી બાલ હુવે, મુહ ફેં પડા, પલકેં આન જૂકી,
કદ દેઢા, કાન હુવે બહેરે, ઐર આંખેલી ચુંધીયે ગઈ;
સુખ નિંદ ગઈ, ઐર ભૂખ ઘટી, દિલ સુસ્ત હુવા આવાજ મહી,
જો હોનીથી સો હો ગુજરી, અખ ચલનેમેં કુછ ડર નહિં;
તનસુખા, ફૂંખડી પીઠ હુમ, થોડેપર જીનધરો બાબા,
અખ મોત નગારા બાજચૂકા, ચલનેકી ફિક કરો બાબા !

ભાવાર્થ:—“માથું કંપવા લાગ્યું, રૂપેરી રંગના વાળો થયા, મ્હોં કરચલીયોવાળું થયું, પાંપણો જૂકી ગઈ, શરીર વાંકું વળી ગયું, કાન બહેરા થયા, આંખો અને નાકમાંથી પાણી ટપકવા લાગ્યું, સુખની નિદ્રાનો નાશ થયો, અન્નપાચન થતું બંધ થયું, શરીર સુસ્ત થયું, અવાજ નબળો થયો. આમ જે જે થવાનું તે થઈ ગયું છે. હવે મોતને માર્ગે ચાલવામાં ઝાઝીવાર નથી. શરીર સૂકાઈ કમ્મર વાંકી વળી ગઈ છે. તો હે બાપુ ! થોડા ઉપર જીન નાંખી ચાલવાની તૈયારી કરો. કેમકે મોતનાં નગારાં વાગી ચૂક્યાં છે.”

બેત.

ચહે ઉમ્ર જીસે તુમ સમજે હો ચહે હરદમ તનકો ચુનતી હય,
જીસ લકડીકે બલ બેઠે હો, દિનરાત ચહે લકડી ધુનતી હય;

તુમ ગઠડી બાંધો કપડેકી, ઐર દેખ અજલસર ધુનતી હય;
 ઐર મૈત કફનકે કપડેકા યાં તાના બાના બુનતી હય,
 તન સુખા કૂબડી પીઠ હુધ, ઘોડેપર જીન ધરો બાબા,
 અખ મૈત નગારા બાજ ચુકા, ચલનેકી ફિક્ક કરો બાબા !

ભાવાર્થ:—“તમે જેને ઉંમર માને છો તે ક્ષણે ક્ષણે તમારા શરીરનો ચારો કરે છે. તમે જે લાકડીના જોર ઉપર બેસા છો, એ લાકડી તો દહાડો રાત સળવા લાગી છે. તમે તમારાં પહેરવાનાં કપડાંની ગાંઠડી બાંધો છો, પણ એ જોધને કાળ શિર ધૂણાવે છે તમારા કફનના લૂગડાનું વણવાનું કામ શરૂ થયું છે ને મોતે તેના તાણાવાણા નાંખ્યા છે ! હવે સંસારમાંથી નીકળવામાં ઝાઝીવાર નથી. શરીર સુકાઈ જઈ કમર વાંકી વળી ગઈ છે તો હે બાપુ ! ઘોડાપર જીન નાખી ચાલવાની તૈયારી કરો. કેમકે મોતનાં નગારાં વાગી ચૂક્યાં છે.

બેત.

ચહે ઉંટ કિરાયેકા ચારો સંદુક જનાજી ભારી હય,
 જે ઇસ્પર હો અસ્વાર ચલે, ફિર ઘોડે ના અખબારી હય;
 કિસ નિંદ પડે તુમ સોતેહો, ચહે બોઝ તુમેરા ભારી હય,
 કુછ દેર નહિ અખ આહ નજર તૈયાર ખડી અસખારી હય;
 તન સુખા કૂબડી પીઠ હુધ, ઘોડેપર જીન ધરો બાબા,
 અખ મૈત નગારા બાજ ચુકા, ચલનેકી ફિક્ક કરો બાબા !

ભાવાર્થ:—“જેના ઉપર જનાજીની પેટી (શય રાખવાની પેટી) મૂકેલી છે તે ઉંટ તો ભાડુતી છે. જે માણસે એ પેટીમાં બેસીને એકવાર મુસાફરી કરવા માંડી તેને કદી હાથી કે ઘોડા ઉપર

બેસવાનું નથી ! તમે શે સુખે સૂતા છો ? તમારો પાપ-પુણ્યનો હિસાબ તો કરો. તમારો બોળે કેટલો બધો ભારે છે ? નજીર કહે છે કે હવે વાર જેવું કાંઇજ નથી. સ્વારી તૈયાર થઇને ઉભેલ છે ! શરીર સૂકાઇ કમ્મર વાંકી વળી ગઇ છે તો હે આપુ ! ઘોડા પર જીન નાંખી ચાલવાની તૈયારી કરો. કેમકે મોતનાં નગારાં વાગી ચૂક્યાં છે. ”

૩૩૦ જ્યાં લગી સંસારના વિષયો મેળવવાની ઇચ્છા છે ત્યાં લગી અકળામણનો અંત આવવાનો નથી. જગતમાં જે રંક મનુષ્યો છે તેને અન્ન માટે રડતાં જોશો, જે ધનવંત મનુષ્યો છે તેને ધન વધારવાની ધાંખનામાં દોડતાં જોશો, સુવાસણી સ્ત્રીઓને પતિના સંતાપથી રડતી જોશો ને વિધવા વનિતાઓને વૈધવ્ય દુઃખે રડતી નિહાળશો. જે વાંઢા પુરુષો હશે તેને વનિતા વિરહે વલવલતા જોશો અને જે પરણેલા હશે તેમને કામિનીઓના ગૃહ-કંકાશને લીધે અકશોસ કરતા જોશો. તાત્પર્ય કે જ્યાં લગી સંસારના વિષયોમાંજ મન રમી રહ્યું છે ત્યાં લગી એકે સ્થિતિ સુખદાયક લાગતી નથી. ભલે તે રંક હો કે રાજા હો. માટેજ ઋષિરાજ કહે છે કે—

(રાગ સીતાજીના મહિનાનો.)

મહા દુઃખ ધરે મહીપાળ, ધણા વેરી ગાળે રે;
ઝર દીધાની અંતરે ઝાળ, દહાડી દિલ દાઝે રે.
પુત્રવંતીઓ ચૂંટે પેટ, છકી ગયા છેયા રે;
કરં ક્યાં લગી તારી વેઠ, કાળા મોંના કૈયા રે.
જેની રહે છે કુંવારી કૂખ, એ તો ઢાળે આંસુ રે;

દહાડી સંભારે દારૂણ દુઃખ, જન્મ ગયો કાંસુ રે.
 કૂળવંત કરે કકળાટ, દેવામાંહી રૂલ્યો રે;
 આઠે પહોર અખંડ ઉચાટ, ભજન એથી ભૂલ્યો રે.
 એછા કૂળવાળા અકળાય, વધી ગયા વાંઢા રે;
 પ્રભુ સરજાડયા શિદ્ધ આંહી, ન સરજ્યા ઢાંઢા રે.
 જેને પરપંચ ઉપર પ્રીત, દારૂણ એ તો દુઃખીઆ રે;
 મુષિરાજની સમજ્યો રીત, સદા એ તો સુખીઆ રે.

તાત્પર્ય કે જ્યાં લગી આત્મજ્ઞાન થયું નથી ત્યાં લગી સંસારનાં દુઃખો પલ્લો છોડે તેમ નથી. દુઃખનો પ્રકાર સ્થિતિ બદલતાં બદલાય એટલુંજ; બાકી દુઃખ તો ખરુંજ. માટે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા જીવોએ યત્નવાન થવું.

૩૩૧ મોક્ષનો માર્ગ વિચિત્ર છે. વગર સમજે માત્ર બાહ્યાડંબર કરે એમાં કાંઈ વળે એવું નથી. જે વનમાં નિવાસ કરી ટાઢ તાપ સહન કરવાથી મોક્ષ મળતો હોત તો વાનરાંનેજ મળત. જે શરીરે ધૂળ ને રાખ ચોપડવાથી મોક્ષ મળતો હોત તો ગધેડાંનેજ મળત. જે જળમાં નાહ્યા કરવાથી મોક્ષ મળતો હોત તો જળ-જંતુઓનેજ મળત. જે એક સ્થળે ઉભા રહેવાથી મોક્ષ મળતો હોત તો બધાં ઝાડો મોક્ષ પામી ગયાં હોત. જે મુનિવ્રત ધારણ કરી ડાહું વધારવાથી તથા મુંગાં રહેવાથી મોક્ષ મળતો હોત તો વડનું વૃક્ષોનેજ મોક્ષ મળત. જે ઘેર ઘેર ટૂકડા માગી ખાવાથી મોક્ષ મળતો હોત તો કૂતરાંની આખી જાતનો એજ અભ્યાસ હોવાથી તેમનેજ મોક્ષ મળત. જે ધ્યાન ધરવાથી મોક્ષ મળતો હોત તો બગલાંનેજ મળત. જે સ્ત્રીને

ત્યજવાથી મોક્ષ મળતો હોત તો મોરજ વૈકુંઠમાં જત. જે બધું અંગ બાળી નાંખવાથી મોક્ષ મળતો હોત તો દૂંદન મોક્ષ મળત. જે કાયાને નમ્ર રાખવાથી મોક્ષ મળતો હોત તો વાનરાં કૂતરાં ક્યાં વસ્ત્રો ધારણ કરે છે? તેમનોજ મોક્ષ થાત. જે માત્ર ગાયા કરવાથી મોક્ષ મળતો હોત તો ગુણિકાઓ સતત ગાયાજ કરે છે. ને જે વેશ પહેરવાથી મોક્ષ મળતો હોત તો ભવાયા વિવિધ વેશો પહેરે છે તેનોજ મોક્ષ થાત. આ બધા બાહ્યાડંબરો છે. એથી મુક્તિ નથી. મુક્તિ તો જ્ઞાનથી છે. શ્રુતિ ભગવતી પણ કહે છે કે “ઋતે જ્ઞાનાન્મુક્તિઃ”

૩૩૨ હું સચ્ચિદાનંદ રૂપ છું, મારામાં દુઃખનો ગંધ પણ નથી, અને આરે બાળુ મહાસાગર રૂપે બ્રહ્મજ રેલી રહેલ છે એવું સમજનારને સંસાર સાગર તરવાનો રહેતો નથી. એની સમજમાં સંસાર એ ઝાંઝવાંના જળ જેવો, ગાંધર્વ નગર જેવો અને દોરીમાં સર્પની બ્રાંતિ જેવો મિથ્યા છે. પાપ-પુણ્યનો એ કર્તા થતો નથી. હું અમુક જાતનો કે નાતનો છે એવું એને અભિમાન હોતું નથી. ભૂખ-તરસાદિને તે શરીરના ધર્મો માને છે, રાગ-દ્વેષને એ મનના ધર્મો સમજે છે. એ પોતાના આત્માને શરીર તથા મનથી ન્યારો માને છે. અને સદા નિજનંદમાં મસ્ત રહે છે. એ મસ્તી કોઈ ઓર પ્રકારની છે. એક કવિ નિજનંદની મસ્તીનું વર્ણન કરતાં લખે છે કે:—

બરવા પીલુ.

આનંદ આનંદ આજ અમારે, વિનય વિવેકથી વસ્તુ વિચારે.
જ્ઞાન ધરા ધન દુઃખ ન આપે, એ નિજરૂપના પ્રૌઢ પ્રતાપે;

પુત્ર કલત્ર કુટુંબ વગેરે, દુઃખદ દેખું નહિ કોઈ પેરે.
 હર્ષ અને શોક કેનો કરું હું? ક્યાં ભવસાગર શાને તરું હું?
 બંધ ન મોક્ષ નહિ કાંઈ મારે, શું સાંભરે ને પડે શું વિસારે?
 બ્રહ્મ-વિલાસ રમું હુંજ તેમાં, હોય અચંપો નહિકાંઈ એમાં;
 કેશવ અંતરયાત્રી પ્રતાપે, વિશ્વવિલાસ સદા મુખ આપે.

૩૩૩ “આ બધો બ્રહ્મનોજ વિલાસ છે.” એવો સાક્ષાત્કાર જે સદ્-
 ભાગીને થયો છે તેની નજર આગળથી જગત ઉડી જાય છે.
 કુંડળ, કડાં, વેદ ને વીંટીઓ એવા જૂદા જૂદા ઘાટો હોવા
 છતાં જેમ તે અલંકારો સુવર્ણજ છે; સુવર્ણથી નોંખું બીજું
 કશું નથી. ફળ, ફૂલ ને પત્રાદિ નામો હોવા છતાં વસ્તુતઃ એ
 જાડજ છે. તેમ પંચમહાભૂતોથી દૃશ્ય થયેલું જગત વસ્તુતઃ
 પરબ્રહ્મનોજ વિલાસ છે. મહાકવિ નરસિંહ મહેતા પણ તેથીજ
 ગાય છે કે:—

પ્રભાતી.

જાગીને જોઉં તો જગત દીસે નહિ, ઉંઘમાં અટપટા ભોગ ભાસે,
 ચિત્ત ચૈતન્ય-વિલાસ તદ્રૂપ છે, બ્રહ્મ લટકાં કરે બ્રહ્મ પાસે.
 પંચમહાભૂત પરબ્રહ્મ થકી ઉપન્યાં, આણુ આણુમાંહી

રહ્યારે વળગી;

ફૂલ ને ફળ તે તો વૃક્ષનાં જાણવાં, થડ થકી ડાળ તે નહિરે
 અળગી...જાગીને.

વેદ તો એમ વદે શ્રુતિસ્મૃતિશાખદે, કનક-કુંડળ વિષે ભેદ નાહો;
 ઘાટ ઘડિયા પછી નામ રૂપ જૂજવાં, અંતે તો

હેમનું હેમ હોયે...જાગીને.

જીવને શિવ તો આપ ઇચ્છાએ થયા, સ્ત્રી
પરપંચ ચૌદ લોક કીધા;
ભણે નરસૈયો એ તેજ તું તેજ તું, તેને સમર્યાથી
કાંઈ સંત સીધ્યા...જાગીને.

૩૩૪ જ્યાં લગી તમે માગણુની સ્થિતિમાં છો, ત્યાં લગી તમને
કોઈ પણ વસ્તુ મળવાની નથી. ઇશ્વર મહાનમાં મહાન છે.
તમારે જો એની પાસે જવું હોય તો સ્પૃહા અને કામનાથી
રહિત સ્વચ્છ વસ્ત્રો પહેરવાં જોઈશે. જગતમાં માગણુને કોઈ
ચહાતું નથી, તેનું તો સર્વત્ર અપમાન થાય છે. માટે જો તમારે
ઇશ્વરને મળવું હોય તો ઇશ્વરને ગમતો-દૈવી સંપત્તિનો-પોશાક
પહેરવો જોઈએ. એ પોશાક પહેરવાથી તમને કોઈ પણ જાતની
ન્યૂનતા કે ઇચ્છા રહેશે નહિ. જ્યારે તમે નિરિચ્છ અને નિસ્પૃહ
બનશો ત્યારેજ તમને બધું આવી મળવાનું. તમે જાણો છો કે
“ માગે તેથી આપે, અને ત્યાગે તેની આગે ! ”

૩૩૫ આત્માને રથનો સ્વામી જાણો; શરીરને રથ જાણો; બુદ્ધિને
સારથી જાણો ને મનને લગામ જાણો.

આત્માનં રથિનં વિદ્ધિ, શરીરં રથમેવ તુ ।

બુદ્ધિં તુ સારથિં વિદ્ધિ, મનઃ પ્રગ્રહમેવચ ॥

“ કઠોપનિષત્ ”

એ બુદ્ધિ સારથિએ શરીરરથને ક્યાં હાંકી જવાનો છે તે તમે
નક્કી કર્યું છે? ન કર્યું હોય તો શાસ્ત્રો કહે છે કે “ તદ્વિષ્ણોઃ પરમં
પદમ્ ” તે વિષ્ણુના પરમપદમાં શરીર-રથને હાંકી જવાનો છે. મત-
લબ્ધ કે લક્ષ્ય અહતત્ત્વ છે. કેમકે અનાત્મદષ્ટિ દુઃખરૂપ છે ને આત્મ-

દષ્ટિજ સુખરૂપ છે. પ્રિયબંધો ! સત્યસ્વરૂપ એક પરમાત્મ વિચાર છોડી અન્યવિચારને શામાટે હૃદયમાં રાખો છો ? હૃદયમાં પિસ્તોલ મારો; ને અનાત્મ વિચારોના ભૂકેભૂકા કરી નાંખો ! તમારે કેટલા દહાડા લગી ટાંગા ધસડતાં ધસડતાં ચાલવું છે ? કેટલા દહાડા લગી માર્ગની ધર્મશાળાઓમાં ઉતારા નાંખી સદાવ્રતો ખાધાં કરવાં છે ? ત્વરા રાખો.

૩૩૬ સૌ પહેલાં એક પરબ્રહ્મજ સર્વત્ર અનાદિકાળથી વ્યાપીને રહેલું હતું. એમાંથી આ બધો બ્રહ્માંડોનો-જગતનો ને જીવોનો-શી રીતે વિસ્તાર થયો ? તેને માટે એક કવિ સુંદર કલ્પનામાં નીચે પ્રમાણે વર્ણવે છે:—

હોરી.

(રાગ કાફી-તાલ દીપચંદી.)

કૃષ્ણ કેસી હોરી મચાઇ, અચરજ લખિયો ન જાઇ
અસત સત કરે દિખલાઇ.....૧

એક સમય શ્રી કૃષ્ણદેવકે, હોરી ખેલન મન આઇ,
એકસેં હોરી મચે નહિ કબહું, યાતેં કરેં બહુતાઇ;
યહિ પ્રભુને ઠહરાઇ.....૨

પંચભૂતકી ધાતુ મિલાકર, અંડ પિચકારી બનાઇ,
ચૌદ ભુવન રંગ ભીતર ભરકર, નાનારૂપ ધરાઇ;
પ્રકટ ભયે કૃષ્ણ કનહાઇ.....૩

પાંચ બિષયકી ગુલાલ બનાકર, બીચ બ્રહ્માંડ ઉડાઇ,
જસ જસ નેંન ગુલાલ પડી વહ, સુધબુધ સખ બિસરાઇ;
નહિ સૂઝત અપનાઇ.....૪

વેદ અંત અંજનકી સિલાકા, જસનેં નેંનમેં પાઇ,

બ્રહ્માનંદ તિસકો તમ નારયો, સૂઝ પડી અપનાઇ;
હોરી કહ્યું બની ન બનાઇ.....રે કૃષ્ણ કેસી.....૫

ભાવાર્થ:—“ એને બહુ થવાની અભિલાષા થઇ. એટલે કરો-
ળીઓ જેમ પોતાનામાંથી આખા જગાનો વિસ્તાર કરે છે તેમ પોતા-
નામાંથી આ તમામ પ્રપંચનો આભાસ કરવા ઇચ્છ્યું. પ્રપંચમાંથી એ
પરબ્રહ્મ તત્ત્વ નોંખું જઇ બેઠું છે, એમ સમજવાનું નથી. કેમકે
અણુઅણુમાં એની આનંદરસની ને પ્રેમની મધુરી લહરીઓ રમ્યાંજ
કરતી અનુભવાય છે. એણે પૃથ્વી, પાણી, આકાશ, તેજ અને વાયુ
એ પાંચ મહાભૂતોની ધાતુ મેળવી બ્રહ્માંડરૂપી પીચકારી બનાવી. તેમાં
ચૈદ્રભુવન રૂપી જૂદા જૂદા રંગો પૂર્યાં. પીચકારી ઉડાડી. તે રંગબે-
રંગી સેરોથી જીવોને ન્હરાવી નાંખ્યા. વળી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ
ને ગંધ એ પાંચ વિષયોનો ગુલાલ પણ ઉડાડ્યો. ને એ રીતે રસમૂ-
ર્તિ પરમાત્માએ—કન્હૈયે—હોળી ખેલી ! જેની આંખમાં એ વિષયોનો
ગુલાલ પડ્યો તે શુધ્ધમુધ ભૂલી ગયાં—પોતાપણનું એટલે કે આત્મસ્વ-
રૂપનું ભાન ભૂલી ગયાં. એનુંજ નામ પરમાત્માની આવરણ શક્તિ છે.
ને એજ અવિદ્યા છે. જીવે પોતાને જીવ જાણવો ને જગતને
જગત જાણવું એનુંજ નામ અવિદ્યા છે; એ અવિદ્યાનો નિષેધ
કરવો, જગત માત્ર જાણે છે, પણ તેમાં જે જાણે છે તે તો સત્
(હોનાર) ચિત્ (ભાસનાર) ને આનંદરૂપ બ્રહ્મ છે એમ સમજવું
તેજ વિદ્યા છે.

૩૩૭ આપણને જેવું સ્થૂળ-શરીર છે તેવુંજ તેની અંદર એક માનસ-
શરીર છે. એ શરીર સૂક્ષ્મ હોવાથી આપણે જોઇ શકતા નથી.
તથાપિ તે વિચાર કરતાં તરત જણાય છે, સ્થૂળ શરીરમાંથી જેમ
ખાધેલા પદાર્થોનો સારો કે નહારો વાસ, પરસેવા તથા ઓડકાર

રૂપે બહાર નીકળે છે તેમ માનસ-શરીરમાંથી સારો કે નકારો-વાસ આપણા વિચારોદ્ધારા બહાર નીકળે છે. પ્રિયવાચક ! તાં માનસ-શરીર કેવું છે ? તેનો તે કદિ પણ વિચાર કર્યો છે ? તાં એ માનસ-શરીર ઈર્ષ્યા, અશ્રદ્ધા, રાગ, દ્વેષ, ભય, શોક અને ક્રોધ આદિ દુર્ગંધ ભરેલા ઓડકારો કાઢે છે કે પ્રેમ, આનંદ શ્રદ્ધા, નિર્ભયતા ને પરોપકારિતાના સુગંધીભરેલા ઓડકારો કાઢે છે ? તેનો તું વિચાર કર. તાં માનસ શરીર ગંધાતું થઇ ગયું હોય તો તેથી તું તારી મેળેજ લજવાજે. ને તેને દુર્ગંધ રહિત બનાવજે. પ્રિયવાચક ! યાદ રાખજે કે દુષ્ટ વિચારો તમારા માનસ-શરીરને બગાડી તમારું જીવન બગાડી નાંખશે. ખાત્રી કરવી હોય તો તમે જેનો તેનો દ્વેષ કરો. અલ્પ સમયમાંજ તમારો દ્વેષ આખું વિશ્વ કરશે. ને તમારું જીવન નરકમય થઇ જશે. ને તેથી ઉલટું તમે સર્વત્ર પ્રેમ સેવો. જેમ હ્યો, તમારો પ્રેમ તમારા જીવતરને સુખશાંતિના મહાસાગરમાં મગ્ન બનાવી દેશે. હવે કેવા થવું છે ? તે તમારે પોતેજ વિચારવું. તમારા માનસ શરીરમાં દુર્ગંધની દુર્ગંધી ભરવી કે ચંદનની સુવાસ ભરવી ? તે નક્કી કરજો.

૩૩૮ તમારે પરમાત્માનાં દર્શન કરવાં છે ? કરવાં હોય તો આવો, તમને રસ્તો બતાવું. પણ યાદ રાખજે કે માં કર્તવ્ય તો તમને રસ્તો બતાવવાનું છે. કરવાનું છે તે તો તમારે પોતાને છે. તમે તૈયાર છો ? તો આવો. પરમાત્માનાં દર્શન ક્યાં થાય છે તે જાણો છો ? એમનાં દર્શન શાંતિમાં થાય છે. ને શાંતિ ક્યાં છે તે જાણો છો ? હિમાલયનાં શીખરો ઉપર કે ગિરનારની ઝુકામાં જતાં શાંતિ મળશે એવું તમે સમજશો માં. જે તમારું મન સંકલ્પ

વિકલ્પો કરતું બંધ થયું, તો અહીંઆંજ શાંતિ અને અહીંઆંજ પરમાત્મદર્શન છે. પ્રિયવાચક ! આ કામ સહેલું નથી હો. સંકલ્પ વિકલ્પથી મનને મોકળું પાડતાં પહેલાં તો તે કાંઈ કાંઈ તોફાનો કરશે; પણ તેથી ગભરાયા વિના, ઉમંગ રાખી તમે મંડ્યા રહેજો. એટલે અવશ્ય તમે પ્રાપ્તવ્ય પ્રાપ્ત કરી શકશો.

૩૩૯ જ્યાં લગી સંસારના વિષયોમાં મન આસક્ત રહે છે ત્યાં લગી તે વિષયોનું સ્મરણ કર્યા કરે છે. એવી આસક્તિ, ચિત્તને પરમાત્માભણી વાળવામાં હાનિકારક છે. માટે મન જે જે સાંસારિક વિષયોમાં આસક્ત જણાય ત્યાં ત્યાં દોષદર્શન કરીને તેની આસક્તિ મટાડવી. સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, કીર્તિ એ બધામાં શી રીતે દોષદર્શન કરવું ? તે નીચે દર્શાવાયું છે.

૩૪૦ પ્રિયવાચક ! તાં શરીર જે પુરુષજાતિનું હોય ને તાં ચિત્ત જે સ્ત્રી શરીરભણી તણાતું હોય તો તું આ પ્રમાણે વિચાર કરજે.

એ શરીર વાળ, રૂંવાડાં, નખ, ચામડી, લોહીની નસો, લોહી, માંસ, મજ્જા, હાડકાં, વીર્ય, મળ અને મૂત્રના સમૂહરૂપ છે. એમાં કયો પદાર્થ પવિત્ર, સુગંધમય, રમણીય અને પરલોકનું હિત સાધવામાં ઉપયોગી થાય તેવો છે ? જે તને એ શરીરના નિતંબો ને સાથળ પ્રદેશો સુંદર લાગતા હોય તો તેમાં પણ માંસ, લોહી ને ત્વચા ઈ. વિના બીજું શું ભરેલું છે ? વળી જેમાં રમણ કરવા તાં મન ઉત્સુક છે તે ભાગ પણ અપવિત્ર દુર્ગંધવાળા પદાર્થોનું સ્થાન છે. સ્તનો પણ માંસની ગ્રંથીઓ સિવાય બીજું શું છે ? તેમજ વદન પણ લાળ, લીંટ, થૂંક, બળખા, મેલ, હાડકાં, ચામડી વગેરે સિવાય બીજું શું છે ? એ શરીરમાં કશુંજ રમણીય નથી. માત્ર મુગ્ધ કવિ

લોકોએ મહા ઉપમાઓ આપી વિષયી લોકોને ભ્રમાવ્યા છે. તેને માટે એક કવિ લખે છે કે:—

સ્તનો માંસગ્રન્થી કનકકલશાવિત્યુપમિતૌ
મુખં શ્લેષ્માગારં તદપિ ચ શશાંકેન તુલિતમ્ ।
સ્રવન્મૂત્રક્લિન્નં કરિવરકરસ્પર્ધિ જઘનં
મૃહુર્નિન્ધં રૂપં કવિવરવિશેષૈ ગુરૂ કૃતમ્ ॥

(ભર્તૃહરિ).

ભાવાર્થ:—“ સ્તનો જે માંસની ગાંડો છે તેને સોનાના કળ. શોની ઉપમા આપેલી છે ! મોઢું જે લાળલીટનો ભંડાર છે તેને ચંદ્રમા સાથે સરખાવવામાં આવેલ છે. મૂત્ર ઝરવાથી ભીંની રહેતી બંગોને હાથીની સૂઢની સ્પર્ધા કરાવી છે. ખરેખર વારંવાર નિંદાને પાત્ર એવા રૂપને કવિઓએ વખાણી વખાણી મોઢું કરેલું છે. ”

૩૪૧-વળી બ્રહ્મચર્યનો નાશ થવાથી સ્ત્રી શરીર ક્રાંતિ હરનારૂં, બળહરનારૂં, બુદ્ધિ હરનારૂં ને આયુષ્ય ઘટાડનારૂં છે; તેમજ પરમાત્મા તરફ મનની વૃત્તિ ન વળવા દે, તો તે મોક્ષ માર્ગમાં પણ આડું આવનારૂં છે. મહાત્મા નિશ્ચલદાસ કહે છે કે:—

ચોપાધ.

જે નર, નારિનયનસર વિંધે, તિનકે હિયે હોત નહિં સીધે;
ભલો બુરો સુખદુઃખ સખ બિસરત, તે કેસે ભવ દુઃખતેં
નીસરત ?

બ્યાં સૂવા પિંજરેમૈં બંધુવા, સિખ્યો બોલત શુદ્ધ અશુદ્ધ વા;
તૈસેં જો કછુ નારિ સિખાવત, સો ગુરૂ પિતુ માતહી સુનાવત;
જૈસેં મોર મોરની આગે, નાચિ રિઝાય આપ અનુરાગે;
તૈસેં બિબિધ વેષ કરી તિયકો, મન રિઝાય રીઝત મન પિયકો.

દોહો.

ધર્મ અર્થ અરૂ મોક્ષકું, નારિ બિગારત ઐન;
સખ અનર્થકો મૂલ લખિ, તજે તારી બહે ઐન.

ભાવાર્થ:—“ જે પુરુષનું હૃદય, નારીને કટાક્ષે વિંધાયેલું છે. તે હૃદય-ભાન ભૂલી જાય છે. સારું શું ને નહારું શું? સુખ શું ને દુઃખ શું? એ બધું તે ભૂલી જાય છે. તો તે જન્મ મરણના બંધમાંથી શી રીતે છૂટી શકે? જેમ પાંજરામાં પોપટ પૂરેલો હોય તેને માલિક શુદ્ધ કે અશુદ્ધ જેવું શીખવાડે તેવું પોપટ પઢ્યા કરે છે; તેમ નારી-વશ થયેલા પુરુષોને પણ નારીઓ જેમ શીખવે તેમ તેઓ ગુરૂજનો પાસે, પિતા પાસે અને માતા પાસે બોલે છે. જેમ મોરલો ઢેલની પાસે પ્રેમેથી નાચી તેને રીઝાવે છે તેમ એવા પુરુષો પણ વિવિધ વેશો ધારણ કરી પોતાની સ્ત્રીને રીઝાવે છે, ને પોતે રીઝે છે. આ પ્રમાણે પુરુષોનાં ચિત્તને આકર્ષનારું નારી-શરીર ચારે પુરુષાર્થો-ધર્મ, અર્થ, કામ ને મોક્ષ એ સો-નો નાશ કરનારું છે, માટે તેના ઉપર આસક્તિ-નો ત્યાગ કરવાથીજ સુખ થાય તેમ છે.

૩૪૨ સંસારમાં આસક્ત કરી, પરમાત્માપ્રતિ વૃત્તિ ન વળવા દેનારું સ્ત્રી શરીર કેટલું હાનિકારક છે? એ વર્ણવતાં ખીજે કવિ કહે છે કે:—

ઇદ્રવિજય છંદ.

કામનિકો અંગ ઘોર મહાવન, બહાં કોઉ જાય સો ક્ષેમ ન આવે,
સિંહ ગયંદ કટી ચલની કરિ, ભારત હે નહિ ડર લગાવે;
કૂચ પહાર સો હાર નદી તિહાં, નહાત તેહિ તતકાલ ડૂબાવે,
બ્રહ્મચુનિ કહે બેની અહિમુખ, રાક્ષસી સોં નિત ઝાઠ હલાવે.

ભાવાર્થ:—“ સ્ત્રીનું શરીર ભયાનક મહા વન જેવું છે. એ વનમાં જે જાય તે ક્ષેમકુશળ પાછો આવી શકે તેમ નથી. એની ક-ટિમાં સિંહ અને ગતિમાં હાથી રહે છે. તે ખંતે જનારાનો જીવ લેવાને સંપીનેજ બેઠેલા છે. વળી તેના સ્તનરૂપી પહાડો પાસે હાર રૂપી જે નદી વહે છે તે ન્હાવા પડતાંજ ડૂબાડી દે છે. વળી એની વેણી સર્પના મોં જેવી છે. તેનો ડંખ પણ પ્રાણહારક છે. આવાં હિંસક પ્રાણીઓવાળી રાક્ષસી નારીજાતિ નરનો સંહાર કરે છે.” વળી કહે છે કે:—

કુંડળીઓ.

નારીસેં નાગણુ ભલી, ડસ્યાં મરણુ એકવાર,
દુષિત ત્રિયાકે ડંકસેં, જામણુ મરણુ અપાર;
જામણુ મરણુ અપાર, કેરકો પાર ન આવે,
ચૌરાશીકી ચોટ, કોટિ કલ્પાંત બ્રમાવે;
દાખત બ્રહ્માનંદ, ચઢે તન ઈષ્ટ સમારી;
જગમેં અધિકી જાણ્ય, નાગણીહુસેં નારી.

ભાવાર્થ:—“ નારી કરતાં નાગણુ સારી છે, કેમકે નાગણુ ડસે-લતું એકવારજ મરણુ થાય છે, પણ નારીએ ડંખેલ જીવનાં તો અ-પાર જન્મ મરણો થાય છે. ચૌરાશીના ફેરામાં નાંખી એ કરોડો કલ્પાંત લગી બ્રમણુ કરાવે છે. માટે નાગણુના કરતાં પણ નારી વધારે હાનિ-કારક છે, ” વળી કહે છે કે:—

કુંડળીઓ.

નારી અનલ સમાન નિત્ય, વિષ તન કાલ કરાલ,
મુખ આયા મેલે નહિ, ખૂઠા તરણા બાલ,

ખૂઠા તરૂણા બાલ, કપટકી ઝાલ કરાલી,
નીલા સૂકા સરખ કરતાહે ભસ્મ પ્રજલી;
દાખત અહ્મદ અંબર તન ડમર ધુંવારી,
વિષતન આળ વિશાલ, નિરંતર અગ્નિ નારી.

ભાવાર્થ:—“નારી પ્રચંડ વન્હિજવાલા જેવી છે. તેનું અંગ દારૂ હાલાહલ ભરેલું સમજજો. એના વદનમાં બાળક, જુવાન કે વૃદ્ધ જે પડ્યું તેને તે ભસ્મસાત કરનારી છે. પછી ભલે તે લીલું હો કે સૂકું હો! એના શરીરનાં વસ્ત્રો આંખોને અંધ કરનાર ધૂમાડાની ડમરી ચડેલી હોય તેવાં માની લેજો. ને એનું દારૂ હાલાહલ બર્યું શરીર તે પ્રચંડ વન્હિ સમાન સમજ લેજો.” વળી કહે છે કે:—

કુંડળીઓ.

જૈસે કાઠ જહાજ ચઢી, ઉદધિ સહજ ઉલધાય,
ત્રિયા સરૂપી જહાજ ચઢી, સહજે જમપુર જાય;
સહજે જમપુર જાય, નહિં પરિશ્રમ કરે વા,
વિષય-પવનકે યોગ, જાત જમપુર નર-દેવા;
દાખત અહ્મદ અનાદિ રીતિ એસેં,
ઉદય સહજ ઉલધાય બેઠીયેં નાવે જેસેં.

ભાવાર્થ:—“જેમ લાકડાની હોડી ઉપર એસવાથી સમુદ્ર સહેલાઈથી ઓળંગી જવાય છે, તેમ સ્ત્રી-શરીર રૂપી નાવડે ચડતાં સહેલાઈથી જમપુરમાં જવાય છે. કેમકે પાછળથી વિષયરૂપી પવનનો એવો તો જોરાવર ઝપાટો લાગે છે કે વગર પરિશ્રમે એ મુસાફર જમપુરમાં પહોંચી જાય છે. અહ્મદ કહે છે કે એ નવી રીત નથી; પણ અનાદિકાળની રીત છે.” વળી કહે છે કે:—

કુંડળીઓ.

રહિયા અલગા રામ જ્યાં નેહી રાખિ નાર,
 શુભ ગુણ હંદી ચારણી, ઐગુનકા ભંડાર;
 ઐગુનકા ભંડાર, પાર પરપંચ ન આવે,
 પ્રીતિ એહ પ્રમાણુ, ખાણુ ચારૂં ભરમાવે;
 દાખલ બ્રહ્માનંદ, સંગ તેહી અતિ દુઃખ સહિયા,
 વલગા વિષય વિકાર, રામ ત્યાં અલગા રહિયા.

ભાવાર્થ:—“જ્યાં સ્ત્રીને સમીપમાં રાખી છે, ત્યાં પરમાત્મા છેટેજ છે. સ્ત્રી એ શુભ ગુણોનો ત્યાગ કરનારી ચારણી જેવી છે. એના પ્રપંચોનો પાર આવે એમ નથી. એની પ્રીતિ કેવી છે? ભવ ભ્રમણની જે ચારે ખાણો (સ્વેદન, અંડન, ઉદાભિન ને જરાયુન). તેમાં ભમાવનારી એની સુંદર (!) પ્રીતિ છે. જેણે એનો સંગ કર્યો તેણે અનેક દુઃખો સહન કરવાનું શિરે લીધું સમજજો. કેમકે નારો પાસે રાખી વિષય-વિકારમાં જ્યાં મન ચોંટેલું છે ત્યાં રામને-પરમાત્માને-તો અળગાંજ રહેવાનું છે. ”

૩૪૩ યોગવાસિષ્ઠકાર પણ કહે છે કે:—

શોચ્યતાં પરમાં યાતિ સ્વરૂપસ્તરૂણીપર: ।

નિબદ્ધઃ કરિણીલોલો વિધ્યાચ્ચાતે યથા ગજઃ ॥

યસ્ય તો તસ્ય ઓગેજ્ઞા મિહીકસ્ય હ ઓગમૂઃ ।

ચિયં ત્યક્ત્વા સનસ્વત્કં જગત્યક્ત્વા હુણી રમેત્ ॥

ભાવાર્થ:—“જેમ વિધ્યાચળ પર્વતની ખાધમાં, હાથિણીમાં આસક્ત થએલો હાથી ખાધમાં સપડાઈ જાય છે, તેમ તરણીઓમાં આસક્ત થએલા તરણુ પુરૂષો મહા શોકને પામે છે. જેને સ્ત્રી હોય તેને લોગની

ધન્ય રહે છે, સ્ત્રી વગરનાને ભોગનું સ્થળ ક્યાં રહ્યું ? સ્ત્રીની વાસનાનો ત્યાગ કરતાં જગત્ની વાસનાનો ત્યાગ થાય છે; ને જગત્ પ્રતિની વાસનાઓનો ત્યાગ કરતાં-પરમાત્મા પ્રતિની વાસના જગત્ થતાં સુખી થવાય છે. ”

પ્રિય વાચક ! કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તું જો પુરુષ હોય ને તારૂં મન સ્ત્રી-શરીર ભણી બહુ આકર્ષાયા કરતું હોય, અથવા તું જો સ્ત્રી હોય ને તારૂં મન પુરુષ-શરીર ભણી બહુ આકર્ષાયા કરતું હોય તો એ શરીરોમાં રહેલા દુર્ગંધીવાળા અપવિત્ર પદાર્થોનું સ્મરણ કરજે. વળી વિષયો વિષના જેવા હાનિકારક છે, એ વિચાર પણ જગત્ રાખજે. વળી વિષયો ભોગવવાથી વિષય-તૃષ્ણા શમતી નથી; પણ દેવતામાં ધી હોમતાં જેમ દેવતા પ્રજ્વલિત થાય છે તેમ વિષય-તૃષ્ણા ભોગ ભોગવતાં વિશેષ વૃદ્ધિ પામે છે; એ વિચારે વિષય-ભોગમાંથી મનને પાછું તાણજે. જીવ અનંતકાળથી મૈથુન-સુખ ક્ષેતો આવ્યો છે, પંખીના દેહમાં પણ એને મૈથુન-સુખનો તો તોટો નહોતો, તેમ છતાં એ અભિલાષા તૃપ્ત થઈ નથી, ને ક્યારે તૃપ્ત થશે એનો અંદાજ થઈ શકે તેમ નથી. યયાતિ રાજાએ પોતાનો આખો જન્મારો તો સ્ત્રી-વિલાસમાં ગાળ્યો, તેમ છતાં તૃપ્તિ થઈ નહિ; ત્યારે પોતાના પુત્રની જીવાની લઈ પોતે પુનઃ સ્ત્રી-ભોગ ભોગવવા માંડ્યો. તેમ છતાં પણ તૃપ્તિની પ્રાપ્તિ તો થઈ નહિ. એટલે તેના અંતઃકરણમાં ઘણોજ પરતાવો થયો, કે મેં મ્હારૂં જીવન વૃથા ગાળી નાંખ્યું. જો એક પુરુષને ભોગ ભોગવવા માટે, આખી પૃથ્વી ઉપરની તમામ સ્ત્રીઓ, આખી પૃથ્વી ઉપરની તમામ દોલત, તમામ વાહનો ને તમામ અન્નો આપવામાં આવે તો પણ તેને તૃપ્તિ થાય તેમ નથી. માટે મૈથુન-કાર્યમાં સુખ અને આનંદ છે એવી ખુદિનો

તું પરિત્યાગ કરજો. ઇંદ્રિયોનો સ્વભાવ વિષયો ભણી ખેંચાવાનો છે. એ ઇંદ્રિયોને તું કાબુમાં રાખજો; નહિ તો એ ઇંદ્રિયો તારા મનને તાણી જશે. તારું અંતઃકરણ પવિત્ર હોય તો પણ તું તેનો બહુ વિશ્વાસ કરીશ માં; ને વિષય-ભોગની અનુકૂળતા મળે એવા સ્થાનમાં જજો માં. કેમકે એ અંતઃકરણ ને ઇંદ્રિયો મહાધૂર્ત, શક ને વિશ્વાસ-ધાતી છે. તેં જો એનો વિશ્વાસ રાખ્યો, તો તે તને અંધારા કૂવામાં ગળપડાવી નાંખશે, માટે સાવધ રહેજો. તું ગૃહસ્થાશ્રમી હો તો પણ પ્રજ્ઞેત્પત્તિના હેતુને ધ્યાનમાં રાખીનેજ સમાગમ સેવવા રૂપ કર્તવ્ય કરજો. ને જ્ઞાનવૃત્તિનો સર્વથા અભાવ સેવજો, તો કંઠણ જણાતું આ કાર્ય પણ તને સહેલું થઈ પડશે. ઉપરના ભાગમાં સ્ત્રી-શરીરની નિંદા રૂપે જે લખાયું છે તે દ્વેષ બુદ્ધિથી લખાયું નથી. પરમાત્માના અંશ રૂપ તૂણ અને કીડીનો પણ દ્વેષ કરવાની લેખકની ઈચ્છા નથી; તો સાક્ષાત્ ઇશ્વરીમાયા જગદંબાનો દ્વેષ તે કરે? નહિજ. આ લખાયું છે તે તો વાચકમાં વિષયભોગમાં પ્રીતિ કે મોહ હોય તે મટાડવાને ઉદ્દેશેજ લખાયું છે. ને સ્ત્રીજાતિને એવું પુરુષ-શરીર પ્રતિ સમજવવા માટે લખાયું છે.

૩૪૪ પ્રિયવાચક ! જો ધન મેળવવાની લાલસા તારા મનને પ્રબળ વેગે તાણી રહી હોય; ને તે તારા મનને પરમાત્માના વિચાર ભણી વળવા ન દેતી હોય તો આ વિચારોનું સેવન કરજો. “ રાજની છાપ પાડેલા, સોના રૂપાના ગોળ કકડા, મોક્ષ આપી શકે અથવા અંતઃકરણને ચિર શાંતિનો લાભ આપી શકે તેમ નથી. લક્ષ્મી મેળવવામાંજ અત્યંત દુઃખ સહેલું પડે છે, અનેક અધર્મો અને બૂઝાણાં કરવાં પડે છે. વળી એવી રીતે ધારો કે ^૧લક્ષ્મી

મળી તો તે કાંઈ ઘરમાં એકલી આવતી નથી. પોતાનાં ભાઈ-ભાંડું હાલાહલ, સુરા, શંખ, વગેરેના દોષો પોતાનામાં ધારણ કરીને આવે છે. એટલે જેને ત્યાં લક્ષ્મી આવે તેની વાણીમાં હાલાહલ વિષની કટુતા આવે છે, તેની યુદ્ધિમાં મદિરાનો નિશો ચડે છે, ને તેના હૃદયમાં શંખ જેવી નિષ્કુરતા આવે છે. આ રીતે એનું આગમન પણ અધોગતિ કરાવનારું છે. વળી મળેલી લક્ષ્મીને સાચવવામાં પણ પુષ્કળ પીડા છે. કોઈ ચોરી જશે તો? દેણદારો ધાલી જશે તો? લૂંટારા લૂટી જશે તો? એવી અનંત ઉપાધિઓ સાચવવામાં છે. ને તેમ છતાં ચંચળ લક્ષ્મી ચાલી ગઈ તો પારાવાર શોક થાય છે, માટે સજ્જન વિવેકીએ ધન-લાલસાનો પણ મનમાંથી પરિત્યાગ કરવો. વ્યવહાર પૂરતો યથાપ્રાપ્ત ઉદ્યોગ કરવાની ના નથી, પણ રાત દહાડો ધન પાછળ હાવવોય કરવાની નથી. જેણે જન્મ આપ્યા પહેલાંજ માતાના સ્તનમાં દૂધ ભરી આપવાની કૃપા કરેલી છે, જે આખા વિશ્વનાં જીવ-જંતુઓ તથા પ્રાણીઓને ખાવાનું આપે છે ને જેનું નામ વિશ્વંભર છે, તે સદા આપણું પેટ ભરવા શક્તિ માન છે: એટલે હૃદયમાં વિશ્વાસ રાખવો. આજ લગીમાં તું એક દહાડો પણ અન્ન મળ્યા વિના ભૂખ્યો રહ્યો હોય, એવું કદિ બન્યું નથી. તો શા માટે વિશ્વંભરનો અવિશ્વાસ આણે છે? કહ્યું છે કે:—

ઈંદ્રવિજય.

ઢારતહે દિશ દિશાહુ મુરખ, કયું હરિકો વિસવાસ વિસાર્યો,
તેરેહિ પાસ રહે તેરો ખાવન, નાહિ ન હોત ધરી તક ન્યારો;
દેતહે સાંજ સવાર નિરંતર, કુંજર કીટ પતંગકું ચારો,
બ્રહ્મમુનિ કહે ચંચલ દઈ જન, સોઈ હે ચૂનકો દેવનહારો...

ભાવાર્થ:—“ ભગવાનનો વિશ્વાસ મૂકી દધને તું દશે દિશાએ શા માટે દોડે છે ? એ ખાવિંદ તારી પાસેજ છે, તારાથી એક ક્ષણ પણ ન્યારો થયેલો નથી. જે પ્રભુ હાથી જેવાં મોટાં જનવરોને તેનું પેટ ભરાય તેટલો સાંજ સવાર ચારો આપે છે, જે પ્રભુ જળચરોને જળમાં ને સ્થળચરોને સ્થળમાં ખોરાક પૂરો પાડે છે તે શું તને ખોરાક નહિ આપે ? જેણે ચાંચ આપી છે તે ચણુ પણ આપશે. ”

છંદ્ર વિજય.

ક્યું હોય દીન શીરે ધર હી ધર, નાંહિ કરે ઉરમાંહિ બિચારા,
પેટકે કાજ કરે નિશવાસર, મૂઠ બિના બિસવાસ પોકારા;
સાગર મેં મછ હી ભછ પાવત, હે શત જોજન દેહ પસારા,
બ્રહ્મમુનિ કહે તું મન શોચત, તેરો તો એક હી શેર અહારા.

ભાવાર્થ:—“ મનમાં કાંઈ પણ વિચાર કર્યા વિના તું દીન થઈ શા માટે આંગણે આંગણે ભટકે છે ? અને શા માટે વિશ્વાસ વિના પોકારો કર્યા કરે છે ? સાગરમાં પ્રચંડ શરીર વાળાં માછલાં રહે છે તેને પણ પ્રભુ ખોરાક પૂરો પાડે છે તો તારો તો માત્ર એક શેર અન્નનોજ આહાર છે ? શા માટે ચિંતા કરે છે ? ”

મતલબ કે લક્ષ્મી માટે ગાભરા બની, જીવનનો હેતુ ભૂલી,
દોડાદોડ કરવાનું નથી. લક્ષ્મીવંતોને લક્ષ્મીનો મહા રોગ થતાં શી શરીરસ્થિતિ થાય છે તેને માટે કહ્યું છે કે:—

बधिरयति कर्ण विवरं

वाचं मूकयति नयनमंधयति ।

विकृतयति गात्रयष्टिं

संप्रद्रोगो ऽ यमद्वभतो राजन् ॥

ભાવાર્થ:—

ગીતિ.

આંખે અંધ, મુખે મુક, કાને બહેરા, બતાવીને હસતી;
ગાત્રની વિકૃતિ કરતી, અહભુત રોગોત્પાદક સંપત્તિ.

આપણે તથા આપણા કુટુંબનો ખાનપાનાદિનો વ્યવહાર ચલાવવા જેટલે અંશે એ સોના રૂપાના, છાપવાળા ગોળ કકડાઓ ઉપયોગી છે, અથવા સત્પાત્રે વ્યય કરવાથી પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય, તેટલે અંશે એ કકડાઓ ઉપકારક છે, પણ એ કકડાનેજ પરમ પૂજ્ય માની લેવા, ને એ મેળવવા માટેજ જીવન આપેલું છે એમ સમજવું એ ભ્રાંતિ છે.

૩૪૫ લક્ષ્મી એટલે દોલત. એ ‘દોલત’ શબ્દના કોઈ આમ પણ વિભાગ કરે છે. “દોલત.” દો એટલે બે. લત એટલે લાત; બે સ્થળે લાતો મારનારી. જ્યારે લક્ષ્મી આવે છે, ત્યારે પુરુષને ખરડામાં લાત મારે છે, જેને લીધે છાતી બહાર કાઢી પુરુષ ચાલતો જોવામાં આવે છે. જ્યારે લક્ષ્મી ચાલી જાય છે ત્યારે પુરુષને પેટમાં પાટુ મારતી જાય છે જેને લીધે વાંકો વળી જઈ પુરુષ ચાલતો જોવામાં આવે છે. મતલબ કે લક્ષ્મી જતાં માણસ દીન થઈ જાય છે. ઇંદ્રિયો એની એ હોય, ખુદ્દિ એની એ હોય, બોલવું એવું ને એવુંજ હોય તો પણ ધનની ગરમી વિનાનો થઈ ગએલો પુરુષ ક્ષણ માત્રમાંજ બદલાઈ જાય છે! લક્ષ્મીનું આગમન ઉદ્ધતાઈનું કારણ થાય છે ને ધનનો નાશ દીનતા ને ક્ષુદ્રતાનું કારણ થાય છે. માટે આત્મચિંતનમાં હાનિ કરે એવી રીતે સતત લક્ષ્મી ચિંતન પણ ન કરવું. યથા પ્રાપ્ત ધંધો નિયમિત સમય ધ્યાન દઇને કરવો એ ઠીક છે, પણ પૈસાનેજ પરમેશ્વર માની ન બેસવું.

૩૪૬ આત્મ ચિંતન કરવામાં જો પુત્ર ઉપરનો સ્નેહભાવ બંધન કરનારો થતો હોય તો નીચે પ્રમાણે વિચારોતું સેવન કરવું. જીવને પોતાનો પ્રયત્નજ મોક્ષ આપનારો છે; પુત્ર કાંઈ સ્વર્ગ લઈ જનારો નથી. અનેક જન્મોમાં આપણે અનેક પુત્રો ઉપજાવ્યા છે અને છોડ્યા છે. આપણા શરીરમાંથી ઉપજ્યો છે માટે તે ઉપર સ્નેહ રાખવો એ નિયમ પણ સદા પાળી શકાય તેવો નથી. કેમકે આપણા શરીરમાંથી તો પરસેવામાંથી જીવો અને લીખો પેદા થાય છે. વળી આપણા પેટમાં કૃમિ (ચરમીઆં) પણ પેદા થાય છે. પણ તેના ઉપર આપણે સ્નેહની લાગણી ધરાવતા નથી. ઉલટો તેનો નાશ કે ત્યાગ કરીએ છીએ. તો પુત્ર નિમિત્તે આપણે ખરું કર્તવ્ય શા માટે છોડવું? વળી વિચારો જોશું તો પુત્ર પણ સદા સુખદાયીજ હોય એવું બનતું નથી. પુત્ર ન હોય ત્યારે પણ માતા પિતાને દુઃખતું કારણ બને છે તો હોય ત્યારે બને એમાં આશ્ચર્ય શું? પુત્રનો પ્રસવ થતાં જો તેની જનેતા મરી ગઈ તો તેના પિતાને ગૃહસ્થાશ્રમ ભંગ રૂપ મહા દુઃખ થાય છે. પુત્રને મોટો કરતાં ઓરી, શીળી, ઉધરસ, ઉઠાં-ટીઓ, વગેરે વગેરે રોગો માતા પિતાને દુઃખદાયી થાય છે. મોટો થતાં વિદ્યાભ્યાસની ઉપાધિ, કમાતો કરવાની ઉપાધિ અને પરણાવવાની ઉપાધિ, વળી એ પુત્ર જો દુર્ગુણી નીવડ્યો તો પિતાના સંતાપનો પાર નહિ. પત્નીને લઈ નોંખો રહી આનંદ કરે ને માયાપની સામું પણ જીવે નહિ! વળી જો એ પુત્ર સદ્ગુણી થયો ને અદ્વાયુધી હોતાં મરણ પામ્યો તો માયાપનાં દુઃખનો પાર નહિ! માટેજ કહ્યું છે કે:—

ગીતિ.

જણતાં જનની હણતો, વધતાં ધરનું વસું બધું હરતો;
મરત પ્રાણ હરતો, પુત્ર સમો શત્રુ કોણ છે નરતો ?
કુપુત્રના દુઃખ માટે કહું છે કે:—

(માલકોશ.)

પુત્ર કુપુત્રથી ન થયો સારો, એ પાપી પીડા કરનારો...ટેક,
પાળો પરણાવો પ્રેમે પણ, પ્રમદાની પ્રીતે પળનારો;
પાળકની પ્રીતિ તરછોડી, એ અંગારો રહેશે ન્યારો.

પુત્ર કુપુત્રથી. ૧

શ્યામા સુતની સેવા કરવા, માત તાતને તે તજનારો;
શ્વશુર-પક્ષ શું સ્નેહ કરીને, મહીલાનો મર્કટ બનનારો.

પુત્ર કુપુત્રથી. ૨

કાં તો પાન કરી મદિરાનું, કુલ કલંક થકી ભરનારો;
કાં પર લલનામાં લલયાધ, જન્મારો ખારો કરનારો.

પુત્ર કુપુત્રથી. ૩

જગજીવન કહે હું આ જગમાં, પુત્ર થતાં ન પ્રસન્ન થનારો;
કુપુત્રને મનથી માનું છું, એની માના મળનો ક્યારો.

પુત્ર. ૪

૩૪૭ સો લોકોમાં વાહ વાહ બોલાવી કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષા,
જો આત્મ ચિંતન કરવામાં હરકત કરતી હોય તો નીચે પ્રમાણે
વિચારો સેવવા. આખું જગત આપણી કીર્તિ ગાય એવું તો કદિ
બનવાનુંજ નહિ. સૂર્ય પણ એક સાથે આખા જગત ઉપર પ્રકાશ
પાડી શકવાનો નહિ. પૃથ્વીના અર્ધા ગોળા ઉપર તે પ્રકાશ

પાડશે તો અધિગોળો અંધકાર વાળો રહેવાનો! જે આમ છે તો બાપડા મનુષ્યનું શું ગળું કે તે આખી પૃથ્વીમાં પોતાનો કીર્તિનો પ્રકાશ પાડી શકે? જેને મનુષ્યો પ્રભુ તરિકે, પ્રભુના અંશ તરિકે કે પેગંબર તરિકે પૂજે છે તેમને પણ નિંદનારા મનુષ્યો નહોતા એમ નહિ; ને અત્યારે પણ નથી એમ નથી. વળી દુનિયાનાં મનુષ્યોનો સ્વભાવ તો ગતાનુગતિક છે. એમાં યથાર્થ વિચાર કરીને બોલનારો કે વર્તનારો અલ્પ ભાગ છે. બાકીના તો દેખાદેખી ચાલનારા ને બોલનારા મૂર્ખા જનો છે. એવા મૂર્ખજનો, સ્ત્રીઓ કે બાળકોનાં વખાણની કિંમત પણ શી છે? માટે કીર્તિની લાલસા પણ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી. લોકોને રાજ કરવાનું છોડી તમે પ્રભુને રાજ કરવાનું લક્ષ્યમાં રાખો. પ્રકૃતિ સત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણો વાળી છે. તમે જેવા ગુણો વાળા હશો તેવા ગુણો વાળા તમેને વખાણશે. તમે અક્રીણ ખાનારા બની, ડાયરામાં બેસી, અક્રીણીઆ સાથે અક્રીણ ખાશો તો તમને તે લોકો વખાણશે. તમે બીડી પીનારા બેગા બેસી બીડીઓ પીશો ને પાશો તો તે તમને વખાણશે. પણ આ રીતે તમે આખી દુનિયાને શી રીતે રાજ કરી શકશો? તમે તમારું સ્વહિત આચરો. લોકોની સ્તુતિ માટે તણાશો નહિ. કહ્યું છે કે

विद्यते न खलु कश्चिदुपायः सर्वलोकपरितोषकरो यः ।

सर्वथा स्वहितमाचरणीयं किं करिष्यति जनो बहुजल्पः ॥

ભાવાર્થ:—“જગતનાં તમામ માણસોને રાજ કરી શકાય એવો કોઈ ઉપાય છે જ નહિ. માટે બહુબોલા માણસો તમને શું કરવાના છે? તમે સદા પોતાના હિતનુંજ આચરણ કરો.”

૩૪૮—જેમ ભંગીઆ લોકો, મરી ગયેલાં કૂતરાં બિલાડાંને રસ્તામાં

ધસડે છે તેમ કીર્તિ મેળવવાની લાલસા તમને આ જગતમાં ધસડી જાય તેવું તમે ન ઇચ્છો. તમે પેલા ચિતારાના ચિત્રની વાત તો સાંભળી છે ના? જો તમે જગત પાસે તમારાં કામોનો ન્યાય કરાવવા જશો તો તેનાં ચિત્રોની દશા થઇ તેવી તમારાં કામોની પરીક્ષા થવાની. મતલબ કે જગતમાં લોકોવડે ખરેખરી પરીક્ષા કરાવીને તમારી સ્તુતિ થશે એમ માનશો નહિ. એક કોયલ હતી. તે જ્યાં ધૂવડો, ચામાચિડીયાં ને એવાં એવાં અંધ-કારપ્રિય પંખીડાં વસતાં હતાં ત્યાં ગઇ, અને પંચમસુરે ટૂંકવા લાગી. ત્યાં એનો આ પ્રમાણે ન્યાય થયો.

ઇંદ્રવિજય છંદ.

કેત કહે પકરો ઇનકું, અખ અંજન યાતેં બહુ ઉતરેગો,
કેત કહે પકરો ઇનકું, ઇન નેત્રસેં ગુંજકો પુંજ ખરેગો;
ચાતક, કીર, મયૂર, મરાલ, ન ત્યાં કિનકું ચે પોકાર ભરેગો,
કૌવા ઓર ઉલૂકકે રાજ્યમેં કો કિનપાસ પોકાર કરેગો.

ભાવાર્થ:—કોઇ કહે એને પકડો, એના શરીરનો રંગ કાળો છે, એટલે તેમાંથી આંજણુ ધણું મળી આવશે! કોઇ કહે એને પકડો, એનાં નેત્રોમાંથી ચણેલીએનો જથ્થો મળશે! જ્યાં ચાતક, પોપટ, મોર ને હંસ જેવાં પરીક્ષક પંખીડાંનો કેવળ તોટો હતો અને અંધ-કારપ્રિય ધૂવડોનો સમૂહ રહેતો હતો ત્યાં જઇ પડેલી કોયલનો એવો અનાદર થાય તો એણે ફરિયાદ કોની પાસે કરવી ?

૩૪૯—માટે સંસારીજનોની સ્તુતિ-નિંદાની પરવા રાખ્યા વિના તમે પરમાત્મા તરફ જ મન રાખો. લોકોની સ્તુતિ-નિંદા સાંભળી તમારાં મુખ તથા મન અવિકૃત રાખો. એક કવિ કહે છે કે:—

ખૂંદી તો ધરતી ખમે, વાઢી ખમે વનરાય;
વેણુ કવેણુ તો સંત ખમે, જ્યમ સાગરે નીર સમાય.

“ધરતીને ગમે તેટલી ખૂંદો પણ તે સહન કરે છે. વનરાજી-
માંનાં ગમે તેટલાં ઝાડ વાઢી નાંખેો પણ તે સહન કરે છે. એજ પ્રમાણે
સંતપુરૂષો સ્તુતિ કે નિંદાનાં વેણુ સાંભળી અવિકારી રહે છે. સાગરમાં
ગમે તેટલું પાણી આવે છતાં તે અવિકારી રહે છે તે પ્રમાણે સંતપુ-
રૂષોનાં મન સદા વિકાર રહિત હોય છે.” કબીર કહે છે કે:—

નિંદક હમેરા મત મરે, મરે હમેરા પૂત;
વો નરકે લે જયગા, વો સરજેગા ભૂત;

“અમારો પુત્ર મરતો હોય તો ભલે મરે, પણ અમારો નિંદક
મરે માં. એ તો લાંબું જીવે. કેમકે પુત્ર તો મમતાની વાસના ઉપ-
જનવનારો હોતાં નરકમાં લઈ જનારો તથા ભૂત સરજનવનારો છે. પણ
નિંદક તો અમેને સુધારનારો છે; અમારા દોષો દર્શાવી અમને જાગૃત
કરનાર છે માટે તે ધણું જીવે.”

મતલબ કે લોકોની સ્તુતિ-નિંદાની વાસનાએ તમે સ્વર્ગસ્વર્ગથી
ચૂત થશો માં.

૩૫૦—આ શરીર હું નથી; ફલાણું નામ છે તે પણ માં નથી; શરીરનું
હોય તો ભલે હોય. તેમજ આહ્વાણ, વાણીઆ વગેરેની જાતિ
હોય તો તે પણ શરીરની છે. માં શુદ્ધ રૂપ તો એથી જુદું જ
છે. માં શુદ્ધ સ્વરૂપ તો બ્રહ્મ સ્વરૂપ છે. એને જાતિ પણ નથી.
એને શરીર પણ નથી. એવો તમે અખંડ વિચાર જાગૃત રાખો.
એ વિચાર જાગૃત રાખવા માટે સોડહં તો જપ જપવાનું માની-
જનો કહે છે. સઃ+અહં એ બે શબ્દોના એકઠા થવાથી સોડહં

શબ્દ બનેલો છે. સ્ત્રી એટલે તે પરબ્રહ્મ અહં એટલે હું છું. જે તમે આ વિચાર બાજુ રાખશો તો તમને સંસારમાં દુઃખનું રજકણ પણ અડકી શકશે નહિ. એ જપ જપવાનો આગ્રહ કરતાં એક મહાત્મા કહે છે કે:—

સોડહં જપ જપો મેરે સાધો !

કરના ફકીરી ફિર ડરના કયા ?.....સોહં જપ જપો.

આસન અધર ધરો અસમાના, શૂન્યમંડળમેં કરો ધમસાના;
તાર ત્રિકૂટીમેં ઠહરાના, ધાયલકું ફિર મરના કયા ?

સોહં જપ જપો.

શૂન્ય કબાટ બિરાજે હંસા, વાકું લોહ નહિ હે મંસા;
તેજપુંજ, નહિ પાર પ્રસંશા, ચઢી કમાન ઊતરના કયા ?

સોહં જપ જપો મેરે સાધો !

ભાવાર્થ:—હે સૌમ્ય ! હે પ્રિય સત્પુરુષ ! તમે સદા સોડહં “ હું પરબ્રહ્મસ્વરૂપ છું.” એ જપ જપો. તમે ફકીરી ધરી છે—તમે સાંસારિક વિષયોનો મનથી ત્યાગ કર્યો છે—તો ડરવાનું શું છે ? જે પરબ્રહ્મની સમાન બીજું કશુંજ નથી એવા અદ્વિતીય બ્રહ્મપ્રદેશમાં તમારે આસન એટલે સ્થિતિ કરવાની છે. જે પરબ્રહ્મ દેશ, કાળ અને કાર્યકારણભાવથી બાધરહિત છે; ત્યાં તમારે ધમસાણ કરવાનું છે ને ધંડા, પિંગળાને રોકી સુષુમ્ણા નાડીદ્વારા બ્રહ્મરંધ્રમાં સ્વરૂપનો અનુભવ કરવાનો છે. પરબ્રહ્મના પ્રેમમાં તમે ધાયલ તો થયા છો તો મરવાનો ભય શો છે ? દૂધ અને જળ એટલે કે સત્ય અને અસત્ય વસ્તુને નોંખી પાડનાર એ હંસ—સર્વત્ર વિરાજી રહેલ છે; એને માંસ પણ નથી ને લોહી પણ નથી. એ તેજનો સમૂહ છે. એની પ્રસંશા કરતાં

પાર આવે તેમ નથી. તમે એનું લક્ષ્ય કરી કમાન ચડાવી છે તો હવે તીર પાછું શામાટે ખેંચવું, લક્ષ્યને વીધો. હે સાધો ! તમે સદા સોહનો જાપ જાપો.

૩૫૧-વસ્તુતઃ સંસાર છેજ નહિ. જીવને અવિધાને લીધે સંસાર ભાસે છે. અવિધા એટલે શું ? અનિત્ય વસ્તુઓમાં નિત્યપણાની, અપવિત્ર પદાર્થોમાં પવિત્રપણાની, દુઃખરૂપ વસ્તુઓમાં સુખરૂપતાની અને જડવસ્તુઓમાં ચેતનતાની બુદ્ધિ થવી એનું નામ અવિધા કહેવાય છે, વિધાનું વિરોધી એટલે કે જે વિધાવડે નાશ થવા યોગ્ય છે તેનું નામ અવિધા છે.

૩૫૨-એ અવિધાને લીધે અસ્મિતા-હું-હું-અહંકાર-ઉપજે છે. એ અહંકારવડે દગ્ગશક્તિ ચેતન, અને દર્શનશક્તિ સાત્ત્વિક અંતઃકરણ એની એકતાનો ભ્રમ થાય છે. એ એકતાને લીધે અસંગ પુરૂષ “ હું કર્તા છું ” “ હું ભોક્તા છું ” એવું માને છે. એનુંજ નામ હૃદયગ્રંથિ છે, એનુંજ નામ ચિહ્નજડગ્રંથિ છે, એ ગ્રંથિ શી રીતે છૂટે ? એ વિષે એક ભક્તકવિ નીચેના ભજનમાં સુંદર રીતે સમજાવે છે.

પદ.

મહારાં મનડાં શમીઆં મનમાં,

કેઇ મહા પદારથ તનમાં રેછ.

મનનું મન ત્યાં મનડાં શમાયાં, છોડ્યા તુચ્છ તન ધાગાં;
જેઉં ખરો જગ નયન ન ભેદે, ભ્રમણા-ભય રહે આધાં.

મનડાં શમીઆં રે છ.....મહારાં.

ભરમ કરમ મહારી અનહદ ભૂમિના આંગણ આગળ દાટયારેછ;
બુદ્ધિવૃંદ વિચાર-ચિંતવન સૌને રહજે કાપ્યાં.....

મનડાં શમીઆં રે છ.....મહારાં.

ભાવાર્થ:—મહાર્ મન એટલે કે અંતઃકરણ, જે મનનું પણ મન છે એટલે કે અધિષ્ઠાન છે તેમાં શમાધ ગયું છે. અંતઃકરણ અને આત્મા એ બંને નોંખાં છે. અંતઃકરણમાં અનંત પ્રકારની વૃત્તિઓ, સાગરમાં જેમ લહરીઓ ઉઠે છે તેમ ઉઠ્યાજ કરે છે. એ વૃત્તિઓને દબાવી અંતઃકરણ જ્યારે આત્માકાર થાય છે ત્યારે તેનો નિરોધ થાયછે. જ્યારે એ દશા થાય છે ત્યારે અંતઃકરણ પોતાના અધિષ્ઠાનમાં લય પામે છે. એવો લય થાય ત્યારે ધાગા જેવું આ તુચ્છ તન ને તેની વાસનાઓ સહજમાં છૂટી જાય છે. એ સમયે ‘ આ દેહ મહારો છે,’ ‘ આ સગાં મહારાં છે,’ ‘ આ ધરખાર મહારાં છે,’ એવી બ્રાંતિઓ રહેતી નથી. એ સમયે જગત્ દેખાય છે; પણ દષ્ટિમાં ભેદભાવ ઉપજવતું નથી. શેનું ઉપજવે ? જ્યાં સર્વત્ર એક અધિષ્ઠાન એતપ્રોતપણે રહેલ છે એવો નિશ્ચય થયો, ત્યાં કોણ કોનાથી લય પામે ? ”

આત્માનં ચેદ્વિજાનીયાદયમસ્મીતિ પૂરુષઃ । કિમિચ્છન્નાસ્ય કામાય શરીરમનુસંજ્વરેત્ (“ આ આત્મા હું છું ” એવું જે પુરુષ અપરોક્ષપણે જાણે તો કોને માટે શું ઇચ્છીને શરીરની પછવાડે સંતાપ પામે ? નહિજ.) એ બૃહદારણ્યક ઉપનિષદની શ્રુતિ પ્રમાણે ભ્રમણાઓ અને ભયો દૂર થઈ જાય છે. એ અનહદભૂમિ-દેશ અને કાળથી પરિચ્છેદ રહિત-બ્રહ્મ તેના આંગણા આગળ મેં પાપપુણ્યનાં કર્મો, કર્માશયના હેતુરૂપ રાગદ્વેષો, રાગદ્વેષોના હેતુરૂપ અસ્મિતાને અસ્મિતાના હેતુરૂપ અવિદ્યા એ સૌને દાટ્યાં છે. હવે બુદ્ધિ, વિચારોનાં જીદો અને શુભાશુભ વૃત્તિઓના ઉછાળા તમામને મેં સહેલાઈથી કાપ્યાં છે. માર્ મન...(હવે તો “ માર્ ” અને “ મેં ” એ શબ્દોનો વ્યવહાર પણ માત્ર વાક્ય રચના ખાતરજ કરાય છે.) મહા પદાર્થમાં શ્રમી ગયું છે.” અંતઃકરણ જ્યારે વિષયાકારે થાય ત્યારે તે સ્થૂળ,

ચંચળ અને મલિન થાય છે. જ્યારે અંતઃકરણને બ્રહ્માકાર કરવામાં આવે છે ત્યારે તેની સ્થૂળતા, ચંચળતા અને મલિનતાનો ક્રમે ક્રમે ઘટાડો થતો જાય છે. ને એવો સતત અભ્યાસ રાખવાથી અંતઃકરણ છેલ્લે તદ્દન લય થઈ જાય છે. મનહું તેના અધિષ્ઠાનમાં શમી જાય છે. જ્યારે આ સ્થિતિ થાય છે ત્યારે જીવનું જીવપાણું મરી જાય છે. ને તે સત્યચિત્ત ને આનંદરૂપે વિલસી રહે છે. આ માનવતનમાં સૌએ એવો પ્રયત્ન કરવાનો છે. તેના વિના કદિ પણ શાંતિ થવાની નથી. આખા યોગશાસ્ત્રનો સાર હોય તો તે એજ છે. તેમજ આખા વેદાંત-શાસ્ત્રનો સાર હોય તો તે પણ એજ છે.

૩૫૩-જેમ કોઈ નદીનો પ્રવાહ એક બાજુ ચાલ્યો જતો હોય તેને બીજી દિશા તરફ વાળવો હોય તો જૂના પ્રવાહ ભણી બંધ બાંધીને વહન રોકવું; અને નવી દિશા તરફ ખોદાણ કરવા માંડવું. તો જૂના પ્રવાહની દિશા બદલાઈ નવી બાજુએ પાણીનો પ્રવાહ ચાલવા લાગશે. મોક્ષેચ્છુએ પણ એ રીતે 'કરવાનું' છે. સાંસારિક વિષયો તરફ એના મનના વિચારો વધ્યા કરતા હોય તેને પહેલાં અટકાવવા જોઈએ. સંસારના વિષયો અસાર છે-શરીર ક્ષણભંગુર છે; લક્ષ્મી ચંચળ છે; કીર્તિની વાસના એ પણ મિથ્યા લાલસા છે; સગાંવહાલાં સૌ સ્વાર્થથી ભરેલાં છે; લેણાદેણીનો સંબંધ છૂટતાં સૌ સૌને રસ્તે પડવાનાં છે; આવા આવા વૈરાગ્યના વિચારોએ સાંસારિક પદાર્થોભણી મનનું વહન બંધ કરવું, અને શુભ વાસનાવડે અશુભવાસનાઓને દબાવવી-દૈવી સંપત્તિવડે આસુરી સંપત્તિને દૂર કરવી-ને પછી તત્ત્વજ્ઞાનવડે એટલે કે આત્મા અને અનાત્મા પદાર્થના વિવેકવડે શુભવાસનાઓનો પણ ત્યાગ કરવો. એટલે આ જન્મમાં અહીંયાં ને અહીંયાંજ જીવન્મુક્તિનો આનંદ

મેળવી શકાશે. એવા જીવનમુક્ત પુરૂષો સોનાનું કમળ જેમ રાત્રે પાણુ કરમાતું નથી તેમ મહાન આપત્તિઓમાં પણ ગભરાતા નથી. તથા દીનતા ધારણ કરતા નથી. એવા જીવનમુક્ત પુરૂષોનાં મુખ-રવિંદો હમેશાં આનંદે હસતાંજ જેવાય છે. ચંદ્રમા પોતાની શીતળતાને જેમ કાઢ કાળે છોડતો નથી તેમ આવા જીવનમુક્ત જનો પોતાના શાંત સ્વભાવની શીતળતાને કદિ પણ છોડતા નથી. જળનો રાશિ સમુદ્ર જેમ પોતાની મર્યાદા કદિ પણ મૂકતો નથી તેમ વાસના રહિત જીવનમુક્ત પુરૂષો પોતાની મર્યાદાનો કદિ ત્યાગ કરતા નથી. તમામ સ્થિતિઓમાં તેઓ આનંદીજ જેવાય છે. બંધી સ્થિતિઓમાં આનંદની મસ્તી ગાતાં ગાતાં કપીર કહે છે કે:-

ભજન.

આહુ પહોર ઉછરંગ હો મન ! મૌજ હમારે, આહુ પહોર
ઉછરંગ. (ટેક.)
કોઇ દિન મેવા મીસરી ખાયા, કોઇદિન ભાજી લૌન ન પાયા;
કબહુ સારા શહેર જમાયા, કબહુ બજતે ચંગ...હો મન...૧
કબહુ સાલ દુસાલા અંગે, કબહુ ફાટે તૂટે નંગે;
કબહુ અચ્છે રંગે ચંગે, કબહુ જીતે જંગ...હો મન...૨
કબહુ અંગ હોઈ મસ્તાના, કબહુ આપ લગે તૌફાના;
કબહુ આય મૌત મરજના, કોઇ દિન હો છડે છંગ...હો મન...૩
લખચોરાશી દેખ તમાસા, ઉંચ નીચ ઘર લેતા બાસા;
કહત કપીર હુવા નિર્બાસા, હોઈ સદા અડખંગ...હો મન...૪

ભાવાર્થ:—અમે આડે પહોર આનંદમાંજ છીએ. અમારું મન સદા મોજમાંજ છે. સાંસારિક સ્થિતિ ગમે તે હો, એની અમને લેશ

પણ અસર કે પરવા નથી. કોઇ દિવસ જાતજાતના મેવા તથા સાકરનાં મિઠાન ખાવાનાં મળે છે, તો કોઇ દિવસ માત્ર ખાવાની ભાજી ને તે પણ મીઠા વિનાનીજ મળે છે; તેમ કોઇ દહાડો તો અમે વાજતે ગાજતે આખું નગર જમાડોએ છીએ. પણ તે બધી સ્થિતિઓમાં અમારા મનને તો સરખીજ મોજ છે. કોઇ દિવસ અમારા શરીરને ફાટ્યાંતુટ્યાં લૂગડાં ન મળતાં નમ્ર રહેવાની સ્થિતિ હોય છે; તો કોઇ દિવસ જરિયાની સાલ દુસાલા ઓઢી રંગેચંગે ફરવાનું કે જંગમાં વિજય પ્રાપ્ત કરવાનું થાય છે; પણ તે તમામ સ્થિતિઓમાં અમારા મનને તો સરખીજ મોજ છે. કોઇ દિવસ શરીર ઘણુંજ આરોગ્ય જોવાય છે તો કોઇ દિવસ અનેક રોગગ્રસ્ત થઇ એકલાં મરણ પામતું જોવાય છે. પણ તેમાં અમારા મનને તો મોજજ છે. લખચોરાશીના બ્રમણમાં કદિ ઉંચી યોનિમાં જન્મ થાય છે તો કદિ પશુ કે પંખીની યોનિમાં પણ જન્મ થાય છે. પરંતુ કબીર કહે છે કે હવે અમે વાસના રહિત છીએ અમને એની દરકાર નથી. કાં કે અમને સંસારી લોકો ભલે અડબંગ માને, પણ અમે અમારા બ્રહ્માનંદમાં નિમગ્ન છીએ.

૩૪૪ અરીસામાં મોં જોવું હોય તો અરીસાના કાચ ઉપર તેલની ચીકાશ, રજ કે કચરો કે, જે કાંઈ ડાઘાડૂધી પડેલ હોય તે કાઢી નાંખવાં જોઈએ તથા અરીસાને બરાબર મુખની સામે ધરવો જોઈએ. એજ પ્રમાણે અંતઃકરણમાં બ્રહ્મભાવ પ્રકટાવવો હોય તો અંતઃકરણ ઉપર સાંસારિક વિષયોના સ્નેહની ચીકાશ ચોંટી હોય તે ચીકાશ દૂર કરવી જોઈએ. તેમજ કામ, ક્રોધ દંભ, મદ, મત્સરાદિ ધૂળ દૂર કરવી જોઈએ. એમ કર્યા વિના અરીસામાં સ્પષ્ટ મોં શી રીતે દેખાય? કેટલાક તો એવા હોય હોય છે કે બ્રહ્મ દર્શન કરવા ચાહે ખરા, પણ વૃત્તિઓને મંસાર

ભણીથી જરા પણ પાછી વાળેજ નહિ ! એવા સજ્જનોને ઉંઘા અરીસામાં મેં એવા ઇચ્છનાર જંગલી મનુષ્ય જેવા ડાહ્યા કહેવા કે કેમ ? તે તમેજ વિચારો. તુલસીદાસ કહે છે કે:—

દોહરો.

કામ ક્રોધ મદ લોભકી, જખલગ મનમેં ખાન;
તખલગ પંડિત મૂર્ખહિં, સખહિં એક સમાન.

ભાવાર્થ:—“ જ્યાં લગી કામ, ક્રોધ, લોભ અને મદની મનમાં ખાણુ ભરેલી છે; ત્યાં લગી પંડિત હો કે મૂર્ખ હો, ગમે તે હો. સૌ એક હારમાંજ છે. માટે પહેલાં તો કામાદિ પૂરિપુએને હણવાના છે. ૩૫૪ કામ મહા પ્રખલ છે. વેદ વ્યાસ જેમણે મહાભારતાદિ મહા ગ્રંથો લખેલા છે તેમને જૈમિની નામના શિષ્ય હતા. પોતાના ગુરુવરના ગ્રંથો વાંચતાં વાંચતાં તેમણે આ શ્લોક વાંચ્યો.

માત્રા સ્વસ્ત્રા દુહિત્રા વા નો વિવિક્તાસનો ભવેત્ ।
બલવાનિન્દ્રિયગ્રામો વિદ્વાં સમપિ કર્ષતિ ॥

અર્થ:—“ માતા, એન કે પુત્રી હોય તો પણ તેની સાથે પુરૂષે એકાંતમાં રહેવું નહિ. કેમકે ઈન્દ્રિયોનો સમૂહ મહા બલવાન છે; તે વિદ્વાનને પણ ધસડી જાય છે. ” જૈમિનીને આમાં શંકા થઇ કે આ શ્લોકમાં ‘ વિદ્વાન્ ’ શબ્દ લખાયો છે તે કાઠી નાંખવો જોઇએ. જો ઈન્દ્રિયોનો સમૂહ તેને ધસડી જાય તો તે વિદ્વાન્ શેનો ? આ શંકા તેમણે ગુરુજીને જણાવી. ને કહ્યું કે “ વિદ્વાન્ હોય તેને કામાદિક ચળાવી શકેજ નહિ. ને જો ચળાવી શકે તો તેને વિદ્વાન્ કહેવાયજ નહિ ! માટે વિદ્વાન્ શબ્દ પર +હડતાલ લગાડવી જોઇએ. ”

+ જૂતા સમયમાં લહીઆઓ જ્યાં ખોટું લખાયું હોય ત્યાં હડતાળ ચાપડતા.

વ્યાસજી કહે, ભલે ભાઈ, બહુ સારું. હું એચાર દહાડા વિચારી જોઉં છું. પછી ઠીક લાગશે તો ત્યાં હડતાળ લગાડીશું. ત્યાર પછી જૈમિની પોતાની પર્ણકુટીએ આવ્યા. વ્યાસજીએ પોતાના વિદ્વાન શિષ્યને શ્લોકની યથાર્થતા સમજાવવા ઉપાય કર્યો.

સાયંકાળ થયો ત્યાં તો આકાશમાં ધનધોર વાદળાંની ઘટા જમી. વીજળીના કડાકા શરૂ થયા ને પ્રલય સમીપમાં હોય તેવો મૂસળધારે વરસાદ વરસવા લાગ્યો. એ વરસાદમાં પર્ણકુટીના દ્વારમાં જૈમિનીઋષિ ઉભા રહી વિશ્વલીલાનું અવલોકન કરવા લાગ્યા. એટલામાં વિદ્યુત્તેનો એક ચમકારો થયો ને તેમાં થોડે દૂર ઝાડના થડ પાસે એક સ્ત્રી ટાઢે ધ્રુજતી દેખાઈ. મૂસળધાર વૃષ્ટિમાં ભીંજતી એક સ્ત્રી કોઈક સ્થળે આશરો શોધતી હતી. જૈમિનીને તેના પર દયા આવી. એટલે તેમણે પેલી સ્ત્રીને પર્ણકુટીમાં આવવાનું કહ્યું. લજવાતી લજવાતી તે બાળા મંદ મંદ પગલે ઋષિના આશ્રમમાં આવી. એનાં ઝીણાં વસ્ત્રોં જળથી ભીંજાઈ શરીરે ચોંટી ગયાં હતાં ને ઉંચાં નીચાં તમામ અંગોની જાણે ચાડી કરતાં હતાં. નૈસર્ગિક દયાળુ હૃદયના ઋષિએ હોમના કુંડમાંનો અગ્નિ કાષ્ટો મૂકી પ્રજ્વલિત કર્યો. ને એ બાળાને તપાડવા લાગ્યા. ભીંનાં વસ્ત્રો બદલાવવા પોતાનું વલ્કલ આપ્યું. પણ જન્મારામાં એ બાળકે કદિ વલ્કલ પહેરેલું નહિ. એટલે મુનિ તેને વલ્કલ પહેરતાં શીખવવા લાગ્યા! એમ કરતાં તેનો શરીર સ્પર્શ થયો! એટલે ન પૂછો વાત! તપ તપી તપી લાકડા જેવાં કડોર થઈ ગયેલા મુનિના શરીરને એ નવ-યૌવના રમણીને શરીર સ્પર્શે કાંઈ જુદીજ અસર કરી! મુનિનાં શરીરે રૂવાડાં ઉભાં થઈ ગયાં, ટાઢ વઘૂટી અને અધરો કંપવા લાગ્યા! એક તો સખસેં ખૂરી એકાંત, તેમાં વળી નજીકમાં નાજુક અંગોવાળી

નવ યૌવના મીનાક્ષી રમણી! અને તેનો શરીર સ્પર્શ! મુનિના પ્રસુપ્ત સંસ્કારો જાગ્રત થાય એમાં નવાઇ શી? મુનિ એનું વદન જોવા તલસી રહ્યા, પણ બાળા પોતાનો ધુંધટો ખોલે નહિ! આથી મુનિ-રાજની આતુરતા વધી. ને બોલ્યા:—“ અહો બાલે! શા માટે સંકોચ ધરાવે છે? તારો મુખચંદ્ર તો ખતાવ!” આટલું બોલી જૈમિનીએ એ સ્ત્રીનો ધુંધટો દૂર કર્યો! જુએ છે તો રમણીનું નહિ; પણ રૂપ બદલી અસલ સ્થિતિમાં આવેલું પોતાના ગુરૂજનું મોટી ધોળા ડાઢી-વાળું મુખારવિંદ જોયું! જૈમિની તો આથી અત્યંત લજવાઇ ગયા. ને નીચે મોંએ ભોંય ખોતરવા લાગ્યા. વ્યાસ ભગવાન પેલો શ્લોક યાદ કરાવી બોલ્યા:—“ કેમ ભાઇ! એમાંના વિદ્વાન્ શબ્દ ઉપર હડતાળ લગાડવી છે ના?” જૈમિની શું બોલે? આથી વ્યાસજી બોલ્યા:— “ભાઇ! કામનો પ્રભાવજ એવો છે. ઇન્દ્રિયો અને મન મહા ઠગારાં છે. ભલા ભલા જ્ઞાની અને યોગીવરોની વૃત્તિને તેણે ચલાવી દીધી છે, તો વિષયાસક્ત પામરોની તો વાતજ શી? માટે સમજીને ધટે છે કે તેણે યુવાન મા, બેન ને પુત્રીની સાથે પણ એક આસને ને એકાંતમાં સ્થિતિ કરવી નહિ” માટેજ નિષ્કુલાનંદ સ્વામી કહે છે કે:—

રાગ જંગલો.

ઉષ્ણ રતે અવની વિષે, બીજ નવ દિસે બહારજ;
ધન વરસે વન પાંગરે, ઇન્દ્રિય વિષય આકારજ. ત્યાગ ન.
ચમક દેખીને લોહું ચળે, ઇન્દ્રિય વિષય સંયોગજ;
આલુભેટે રે અભાવ છે, ભેટે ભોગવશે ભોગજ. ત્યાગ ન.

ભાવાર્થ:—“ ઉનાળામાં આ પૃથ્વી ઉપર વેરાએલાં બિન્ન બિન્ન જાતની વનસ્પતિઓનાં બીજો જોવામાં આવતાં નથી; પણ જ્યારે વરસાદ વરસે છે; ત્યારે ખડ તથા જૂદી જૂદી વનસ્પતિઓ

હગી નીકળે છે. તેજ પ્રમાણે ઈંદ્રિયો અને તેના વિષયોનું સમજવું. લોહચુંબકને જોઈને જેમ લોહું ચ્લિત થાય છે, તેમ વિષયોનો સંયોગ થતાં ઈંદ્રિયો ચલાયમાન થાય છે. જ્યાં લગી વિષય-ભોગ સમીપ ન હોય ત્યાં લગી ઈંદ્રિયો કબજામાં હોય એવું ભાન થાય છે. પણ વિષય સમીપ આવતાં ઈંદ્રિયો ભોગ ભોગવવા તૈયાર થાય છે. માટેજ વિદ્વાન માણુસે પણ પોતાનાં મન અને ઈંદ્રિયોને વિશ્વાસે રહી સ્ત્રી જાતિ સાથે એકાંત પ્રસંગ લાવવો નહિ. એક કવિ કહે છે કે,

દોહરો.

ઈંદ્રિય-દમ, લજ્જા, બિનય, તોં લોં શુભ સખ કર્મ;
જોં લોં નારિ-નયન સર, છેદત નાંહિ મર્મ.

ભાવાર્થ:—“ઈંદ્રિયોને વશ રાખવાની શક્તિ, લાજ, અને વિનય એ બધાં જ્યાં લગી સ્ત્રીનાં નયનબાણે મર્મ મેદાયેલ નથી ત્યાં લગીજ પુરૂષમાં ટકી રહે છે. જ્યારે પુરૂષના હૃદયમાં નયનબાણ વાગ્યાં ત્યારે એ તમામ પલાયન કરી જાય છે.”

૩૫૬ ક્રોધ પણ એવોજ અનર્થ કરનાર છે. ધનવાસના અને સ્ત્રી-વાસનાનો ત્યાગ કરનાર યોગીવરો પણ ક્રોધ પાસે હાર ખાઈ ગયા છે. દુર્વાસા જેવા મુનિઓ એના દૃષ્ટાંત રૂપ છે. એક સાધુ બાવાની ક્રોધજીતપણાની પરીક્ષા કરવાનો એક માણુસે નિશ્ચય કર્યો. તે બાવાની પર્ણકુટી પાસે ગયો. ને બોલ્યો:—“બાવાજી! થોડી આગ હૈ?” બાવાજીની પર્ણકુટીમાં દેવતા નહોતો. એટલે તેણે શાંતિથી જવાબ આપ્યો:—“નહિ ભાઈ! આગ હમારે પાસે નહિ હૈ” હવે ખરી વાત તો એ હતી કે પેલા માણુસે તો ક્રોધને આગની ઉપમા આપીને મર્મમાં સવાલ પૂછ્યો હતો. પણ બાવાનું બિચારાનું શું ગળું કે તે એ વાત સમજે? પેલો માણુસ

ફરી બોલ્યો:—“ મહારાજ ! હોય ગા, હોય ગા, દેખો દેખો, થોડીસી દીજીએ. ” બાવો તાણીને બોલ્યો:—“ અજી, નહિ હૈ, ક્યોં જી કરતે હો ? ” બાવાજીના કંઠમાં ક્રોધનાં ચિન્હો પ્રકટ થયેલાં જોઈ વળી પેલો માણસ બોલ્યો:—“ મહારાજ ! દબીસી ધુનીમેં માલુમ તો હોતી હૈ, ઐર આપ કહેતે હો કે નહિ હૈ વો ક્યા ખાત હૈ ? ” આથી ખાખી બાવો વધારે ગુસ્સે થયો ને બોલ્યો:—“ અમે ચલા જી, કેસા લગાડ આદમી હૈ ? કહેતે હૈ કે નહિ હૈ તૌબી માંગીહિ જતા હૈ ? ” વળી પેલો માણસ બોલ્યો:—“ મહારાજ, ધુંવા તો નીકલતા હૈ, તો કુછ થોડીસી દીજીએ. ” બાવાજી બોલ્યા:—“ અરે તેરી એસી તેસી ” આટલું બોલી ચીપીઓ લઈ મહારાજ મારવા ઉઠ્યા. પેલો માણસ બોલ્યો:—“ અબ તો આગ જલને લગી, ઐર બલકાય ઉઠી, ઐર આપ કહેતે હો કિ આગ નહિ હૈ ? નહિથી તો કેસે જલને લગી ? ” મતલબ કે બાવાજીના હૃદયમાં ક્રોધ હતો એજ આગ હતી.

ક્રોધને અગ્નિની ઉપમા આપવાનું કારણ એ છે કે અગ્નિ જેમ પોતાને આશ્રય આપનારને બાળે છે તેમ ક્રોધ પણ આશ્રય આપનારને તથા આસપાસનાંને તપાવે છે. ક્રોધાવેશમાં મનુષ્યો ન કરવા યોગ્ય કામો પણ કરી બેસે છે, માટે વિવેકીજનોએ ક્રોધને ત્યજવા યોગ્ય છે. એક ઠેકાણે કહ્યું છે કે:—

અપકારિણિ ક્રોધઞ્ચેત્ ક્રોધે ક્રોધઃ કથં ન તે ।

ધર્માર્થકામમોક્ષાણાં પ્રસન્ન પરિપંથિનિ ॥

ભાવાર્થ:—“ જો તને અપકારી ઉપર ક્રોધ થતો હોય તો તારા ધર્મ, અર્થ, કામ ને મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થોના નાશ કરનાર

ક્રોધ ઉપર શા માટે ક્રોધ થતો નથી ?” મતલબ કે સત્પુરુષોનાં હૃદયો ક્રોધને રહેઠાણ આપતાં નથી. જો તમારા ઉપર ક્રોધ ક્રોધ કરે તો તમારે આવો વિચાર કરવો.

न मेऽपराधः किमकारणे नृणां
मदभ्यसूयेत्यपि नैव चिन्तयेत् ।
न यत्कृता प्राग्भवबन्धनिःसृति
स्ततोऽपराधः परमोऽनुचिन्त्यताम् ॥

ભાવાર્થ:—“મારો કાંઈ વાંક નથી છતાં લોકો નિષ્કારણ મારી નિંદા શામાટે કરતા હશે ? આવો વિચાર માણસે કરવો નહિ. પણ એવોજ વિચાર કરવો કે મેં પહેલાં સંસારરૂપી બંધનમાંથી મુક્ત થવાનો ઉપાય ન કર્યો, એજ મારો મહાન અપરાધ છે. જો મેં પહેલાંજ એ ઉપાય કર્યો હોત તો આજ શરીરજ ન હોત. તો લોકો કોની નિંદા કરત ?”

ક્રોધ એ મેગવેલાં પુણ્યોને નાશ કરનાર છે; માટે પોતાનું શ્રેય ધન્યજનારે ક્રોધવશ થવાની ટેવનો ત્યાગ કરવો. ક્રોધશત્રુ કેટલાં નુકસાનો કરે છે તે વિષે કહ્યું છે કે:—

મનહર છંદ.

ક્રોધરિપુ આંખ છતાં અંતરે અધાપો આપે,
ક્રોધરિપુ કાન છતાં બધિર બનાવે છે;
ક્રોધરિપુ રૂઢી રીતિ નીતિને રખાવે દૂર,
ક્રોધરિપુ ભારે ભારે લાભને ભૂલાવે છે;
ક્રોધરિપુ વનય વિવેક વિસરાવી દીએ,
ક્રોધરિપુ દુષ્ટ દુરાચારમાં દટાવે છે;
ક્રોધરિપુ કહું શું ક્રોધરિપુતાણું દુષ્ટપણું,
ભવાટવીમાંહિ ભૂટે હાલે ભટકાવે છે.

૩૫૭ લોભ પણ મહા હાનિકારક છે; માટે સાંસારિક વિષયોપ્રતિ લોભ ન રાખતાં સત્સંગ પ્રતિ, તત્ત્વ જાણવા પ્રતિ અને બ્રહ્માકારવૃત્તિ કરવા પ્રતિ કરવો. કેમકે સાંસારિક વિષયોપ્રતિ લોભ એ પાપનું મૂળ છે. જુગારીઓ જુગાર રમે છે તે પણ ધન લોભ માટેજ છે. ચોરો ચોરી કરે છે તે પણ ધનલોભ માટેજ છે. ખૂન કરનારા ખૂન કરે છે તે પણ ધનલોભને માટે છે. તેથી ધનની અસારતાનો વિચાર કરી ધર્મરે આપેલી સ્થિતિમાં સંતુષ્ટ રહેવું. “લોભ પાપનું મૂળ છે” એ કહેવત અક્ષરશઃ સત્ય છે. મધ ચૂસવાને લોભે પેલા ભમરાની જેવી માઠી દશા થઈ હતી, તેવી માઠી દશા ધનલોભે મનુષ્યોની થાય છે. એક ભમરો કમળમાં મધ ચૂસવા બેઠેલો હતો. મધ ચૂસતાં ચૂસતાં સૂર્યાસ્તનો સમય થયો ને કમળ ખીડાવા માંડ્યું. ભમરે એકવાર ઉડવાની અભિલાષા કરી, પણ મધુલાલસાએ તેને તેમ કરતો અટકાવ્યો. આથી ભમરો વિચાર કરવા લાગ્યો.

રાત્રિર્ગમિષ્યતિ ભવિષ્યતિ સુપ્રભાતં

ભાસ્વાનુદેષ્યતિ હસિષ્યતિ પંકજશ્રી ।

इत्थं विचिन्तयति कोशगते द्विरेफे

हा हन्त हन्त नलिनी गजमुज्जहार ॥

ભાવાર્થ:—“અરે ! આ રાત્રિ તો હમણાં પૂરી થઈ રહેશે, સુંદર પ્રભાત ખીલશે, સૂર્યનો પુનઃ ઉદય થશે, અને આ કમળની લક્ષ્મી ફરી હસવા લાગશે ! તો ઉતાવળ શી છે ?” આવો વિચાર કરતો કરતો તે કમળમાંજ બેઠો રહ્યો. જો કે મોટાં લાકડાંને વીંધવાને પણ ભમરો સમર્થ છે, તોપણ લોભવશ થઈ તે તેમાં બેઠોજ રહ્યો. એટલામાં એક હાથી ત્યાં આવ્યો. તેણે કમળને ઉખાડી પોતાની સૂંઢમાં મૂકી દીધું ! ને ભમરાની આશા મનમાં ને મનમાંજ રહી ગઈ !”

૩૫૮ મોહ પણ લખચોરાશી ભભાવનાર છે. આ શરીર માં છે, આ સ્ત્રી મારી છે, આ પુત્ર મારો છે, આ બંગલો મારો છે, એવા એવા મોહમાં માણસો જીવનનો હેતુ ભૂલી જાય છે. પણ એ સૌ કાળનો કાળીઓ છે એ વાત ભૂલી જવાય છે. આ સંસારને આપણે પંડે વળગી રહ્યા છીએ. સંસાર કાંઈ આપણને પરાણે વળગતો નથી. કહેવાય છે કે એક શ્રીમંત માણસે ધણું પુણ્ય કર્યું. એનો પુણ્ય સમૂહ ધણો થવાથી તેને તેડવા સ્વર્ગમાંથી વિમાન આવ્યું. ને વિષ્ણુના પાર્ષદોએ એ શેઠીઆને સ્વર્ગમાં તેડી લાવવાનો પ્રભુનો પરવાનો બતાવ્યો. આ સમયે શેઠે પોતાની પત્ની તથા પાંચ વર્ષના પુત્રને પણ સાથે લઈ જવા તૈયાર કર્યો. પાર્ષદો બોલ્યા:—“ શેઠજી ! વિમાનમાં તમને એકલાનેજ બેસાડવાની પ્રભુ આજ્ઞા છે. તમારાં સ્ત્રીપુત્રોને અમે વિમાનમાં બેસવા દેશું નહિ ” ત્યારે મોહવશ થએલા શેઠ બોલ્યા:—“ ભલે, પણ હું વિમાનમાં ન બેસું અને વિમાનના પાયા પકડી લટકતો આવું તો તમને હરકત છે ? ” પાર્ષદો કહે “ ભલે, જેવી તમારી મરજી.” હવે શેઠે પોતાની સ્ત્રી તથા પુત્ર સાથે સંકેત કર્યો કે વિમાન હે ને હું જેવો તેનો પાયા ઝાલું, તેવાંજ તમે બંને મારે પગે વળગજો; એટલે તમે પણ મારી સાથે સાથે સ્વર્ગમાં આવી શકશો.” સંકેત પ્રમાણે વિમાન ઉડતાં પેલાં સ્ત્રીપુત્ર શેઠને પગે વળગ્યાં ને સ્વર્ગ ભણી ચાલ્યાં. જતાં જતાં અધવચ્ચ શેઠનો છોકરો રોવા લાગ્યો. એટલે પુત્રને તેનો બાપ સમજાવવા લાગ્યો. “ ચૂપ રહે બાપુ ! તને હું થોડીવારમાં પેંડા ને જલેબી આપીશ ” પણ છોકરો બોલો રહે નહિ. છેલ્લે મોહવશ થએલા બાપે હાથ પહોળા કરી છોકરાને કહ્યું “ બોલો રહી જ બેઠા, તને આટલી

બધી મીઠાઈ આપીશ.” પણ એમ બોલતાં તો વિમાન હાથમાંથી ધૂટી ગયું ને ત્રણે જણાં ભોંયે પડ્યાં. સ્ત્રીપુત્રાદિનો મોહ એવો બળવાન છે. કહ્યું છે કે “અહહ ગહનો મોહમહિમા,” અહો, મોહનો મહિમા મહાગહન છે. જેમનાં આવરદા બ્રહ્મા જેવડાં લાંબાં હતાં તે પણ મરી ગયા છે, તો ક્ષણભંગુર માનવીનું શું ગળું છે? એમ સમજી સંસાર પ્રતિનો મોહ ઘટાડવો. કહ્યું છે કે:—

મત્તગયંદવૃત્ત.

મેરેહિ ઉંટ સખે હય કુંજર, મેરેહિ યા સખ દેશ અધોના;
મેં અતિ રીઝ કે મોજ કડં અડ, મેં સખહિ જગમેં જશ લીના;
મેરેહિ ધામ ત્રિયા મનરંજન, કામકલા મહિં જન પ્રબીના,
બ્રહ્મમુનિ કહે યું નહિ જનત, મેં મતિહીન હું કાલ-અબીના.

ભાવાર્થ:—“આ ઉંટ, ઘોડા અને હાથીઓ મારા છે; આ બધો દેશ મારો છે. ને મારે આધીન વર્તનારો છે. હું અતિ રીઝું તો મારે આનંદ કડં ને કરાવું એવો છું. મેં આખી પૃથ્વીમાં નામના કરી છે. મારે ઘેર મનરંજન કરાવે એવી પત્ની છે. તેમજ હું કામશાસ્ત્રમાં નિપુણ છું. આવું આવું માણસ પોતાના મનમાં જાણે છે. પરંતુ બ્રહ્માનંદમુનિ કહે છે કે હું મતિમંદ છું ને કાળનું આવણું છું; એવું માણસ સમજતો નથી.” ક્ષણભંગુર શરીર અને ક્ષણભંગુર સંસારનો મોહ શો? જેના શિર ઉપર છત્ર ધરાતાં, જેની પાસે છડીઓ ઝાલી છડીદારો “ઘણીખમા”ના પોકારો કરતા, જે રાજાઓ હાથીઓની અંબાડીઓમાં બિરાજતા ને જેમના ભાગ્યમાં અપાર દોલત ભોગવવાનું હતું તેઓ પણ ભડૂક ભડૂક થતી યુગ્મિતામાં બળી ભસ્મીભૂત થયા છે. વળી

પ્રલવંગમ છંદ.

ભોગવતા ઉપભોગ મહાસુખ માણતા,
જેતાં જોગ અજોગ જરી નહિ જાણતા;
કીધા દામ કરોડ ખજાને ખાણમાં,
સૂતા તાણી સોડ મસીદ મસાણમાં.

મતલબ કે એક દહાડો મરવું એ તો નિશ્ચિત વાત છે; તો નાશવંત શરીરની તથા નાશવંત સંસારની મમતા શામાટે રાખવી? કહ્યું છે કે:—

દુનિયામેં અપના જી કોઈ બહેલાકે મર ગયા,
દિલ તંગિયાંસે આર કોઈ ઉકતાકે મર ગયા;
આકિલથી વોહતો આપકો સમજાકે મર ગયા,
બેઅકલ છાતી પીટકે ધબરાકે મર ગયા;
દુઃખ પાકે મર ગયા કોઈ સુખ પાકે મર ગયા,
જીતા રહ્યા ન કોઈ હરએક આકે મર ગયા. (૧)
ગર લાખ અશરતોસેં હે દિલમેં ચે ધૂમધામ,
યા સો મુસીબતોસેં હુવા ગમકા અજદહામ;
આખિરમેં જખ અજલને ક્રિયા આનકર સલામ,
ગમમેં કિસી હસીકે કોઈ હો ગયા તમામ;
કોઈ હુર પરિયાં છાતીસેં લિપટાકે મર ગયા;
જીતા રહ્યા ન કોઈ હર એક આકે મર ગયા. (૨)

ભાવાર્થ—કોઈ તો દુનિયામાં પોતાના જીવને રાજી કરીને મરી ગયા અને કોઈ બીડમાં કંટાળીને મરી ગયા. જે અક્કલવાળા હતા તે પોતાના મનને સમજાવીને મરણ પામ્યા, પણ જે અક્કલ વિનાના હતા તે છાતી ફૂટી ફૂટી ગભરાઈને મરી ગયા. કોઈ દુઃખી

થઇ મુઆ ને કોઇ સુખી થઇ મુઆ. પણ જીવતા કોઇજ રહ્યા નહિ. દરેક પૃથ્વીપર આવી મરણ પામ્યા. (૧) જે કે લાખો મોજ મઝા હની અંતરમાં ધામધૂમ હોય અથવા તો સેંકડો મુશીખતોનો પર્વત માથા ઉપર તૂટી પડ્યો હોય તોપણ છેવટમાં મૃત્યુએ આવી જ્યારે સલામ કરી ચારે સૌ પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે હસતાં હસતાં કે રોતાં રોતાં શરીર છોડી ચાલ્યા ગયા. કોઇ પોતાની દેવાંગના જેવી રમણીઓને છાતી સાથે ચાંપીને મરણ પામ્યા ! પણ કોઇ જીવતું રહ્યું નહિ; દરેક માણસ આવીને મરી ગયું છે. (૨)

૩૫૯ અમુક રંગનાં કપડાં પહેરવાથી, અમુક પ્રકારનું કપાળમાં તિલક કરવાથી કે અમુક જાતની કંઠી બાંધવાથી મોક્ષ મળશે એવું માનશે માં. તેમજ વિરકત, વૈષ્ણવ, ભગત, નંદ કે પુરી નામ ધારણ કરવાથી પણ પાર પહોંચી જવાય એવું સમજશે ના. જ્યાં લગી અહંતા અને મમતાનો ત્યાગ થયો નથી; જ્યાં લગી હું કર્તા છું ને હું ભોક્તા છું એવું અભિમાન ગલિત થયું નથી; ત્યાં લગી બધા ધૂમાડાના બાયકા છે. અખોભક્ત કહે છે કે:—

રંગ ચડે તે સામે મેલ, પોત રહે તો સામું સ્હેલ,
સૌ કોની માયા છે માત, મળવા ન દિયે કેને તાત;
પિતાતાણું વદન જે જીએ, તે માતાને અંક ન સુએ;
તાત ભજંતાં આડી થાય, અખા સહુ માયા ગુણ ગાય.

ભાવાર્થ:—“ભગવાં કર્યા એ તો ઉલટો ધોળા ઉપર મેલ ચડાવ્યા જેવું છે. એના કરતાં મૂળ સ્વચ્છતા રાખી હોત તોજ ઠીક હતું: એ તમાસા તો બધા માયાના છે. માયાજ એ બધા ખેલોની જનેતા છે. તે પિતા પરબ્રહ્મને મળવા દેતા નથી. જેણે પિતા પરબ્રહ્મનાં દર્શન કર્યા છે, જેણે પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી સાક્ષાત્કાર

કર્યો છે તે તે માતાને ખોળે સૂએ તેમ નથી. પણ એ થવું કઠણ છે. સૌ માયાનાજ ગુણે ગાય છે.”

૩૬૦ ખરે વૈષ્ણવ કેવો હોય ? એ વિષે શ્રીમદ્ભાગવતમાં લખે છે કે:-

દેહેન્દ્રિયપ્રાણમનોધિયાં ચો ।

જન્માપ્યયશ્ચુદ્ધયતર્ષકૃચ્છ્રૈઃ ॥

સંસારધર્મૈરવિમુદ્ધમાનઃ

સ્મૃત્યા હરે ભગવતપ્રધાનઃ ॥ ૧૧। ૨। ૪૯

ન કામકર્મબીજાનાં યસ્ય ચેતસિ સંભવઃ

ચાસુદેહ્યાનિલયઃ સ વૈ ભાગવતોત્તમઃ ॥ ૧૧। ૨। ૫૦

ભાવાર્થ:-ખરે ભગવદી કોણ ? જન્મ મરણ એ શરીરના ધર્મે છે, ભૂખ તરસ આદિ પ્રાણના ધર્મે છે અને ભય ચિંતા આદિ મન બુદ્ધિના ધર્મે છે. આ પ્રમાણે સમજીને, પ્રભુના સતત સ્મરણે સાંસારિક ધર્મોથી મુક્તિ મળે, તેને ઉત્તમ વૈષ્ણવ સમજવો. (૪૯) જેના ચિત્તમાં કામનાનાં અને કર્મોનાં બીજોની ઉત્પત્તિ ન હોય, તથા જેને એક ભગવાનનોજ આશ્રય હોય તેને ઉત્તમ વૈષ્ણવ જાણવો. (૫૦)

૩૬૧ ખરે વૈષ્ણવ કોને કહેવાય ? જે ભગવાનના ગુણોનું શ્રવણ કરે, જે ભગવાનના ગુણોનું કીર્તન કરે, જે ભગવાનનું હમેશાં સ્મરણ કરે અને ભગવાનનેજ નિમિત્તે બધાં કર્મો કરે તે ખરે વૈષ્ણવ કહેવાય. ભગવાનનું સ્મરણ કરતાં જેના શરીરનાં રોમાંચો ઉભા થાય, ભગવાનનું સ્મરણ કરતાં કરતાં જે કોઈ વાર હસતો, કોઈ વાર રડતો, કોઈ વાર ગાતો, કોઈ વાર નાચતો અને કોઈ વાર તણાકાર થઈ જતો હોય તે ખરે વૈષ્ણવ જાણવો. જે પોતાનાં

યજ્ઞ, દાન, તપ, જપ, ધર્મ, પુણ્ય, વગેરે તમામ ઇશ્વરાર્પણ કરતો હોય, એટલુંજ નહિ પણ પોતાના પ્રિય પદાર્થો સ્ત્રી પુત્રાદિ પણ ઇશ્વરાર્પણ કરતો હોય તેને ખરો વૈષ્ણવ જાણવો. બધુંજ ઇશ્વરનું છે અને કર્તા કરાવતા રૂપે ઇશ્વરજ છે; એમ માની જેણે પોતાનો અહંભાવ ટાળી નાખ્યો હોય તે પણ ખરો વૈષ્ણવ છે. જો આટલું સમજાય તો પણ બસ છે. પણ જીવો શું કરે છે તે જાણો છો? જો પુણ્યનાં કે યજ્ઞનાં કામો થાય તો તેનો ભાર-કર્તાપણાનું અભિમાન-જીવો પોતાને માથે લે છે, અને પાપનાં કામો કરતાં એ ભાર ઇશ્વરને માથે મૂકે છે. પણ એથી પ્રભુ ઠગાય તેમ નથી. એ તો ઠગોનો પણ મહા ઠગ છે. આખા વિશ્વને ઠગનારી માયાનો પતિ છે. એ માયાપતિને બાપડો કુદ્ર જીવ શું ઠગવાનો હતો? હા. જો શુદ્ધ મનથી બધુંજ ઇશ્વરાર્પણ કરવામાં આવે, અને હુંપણાનું અભિમાન શુદ્ધમને છોડી દેવામાં આવે તો બંધમોક્ષથી છૂટી જવાય એમાં નવાઇ જેવું નથી. આ વિષે કહેવાય છે કે:—

વેલીબાઈ નામે એક બલી અને બોળી ડોશી કોષ્ઠ તીર્થસ્થાનમાં રહેતી હતી. બુદ્ધિની એનામાં જો કે તાણ હતી; તો પણ સાધુ સંતો ઉપર એના મનમાં ધણો ભક્તિભાવ હતો. એક વાર એ ડોશી હાથમાં લાકડી લઈ ઠીંગતી ઠીંગતી ચાલી આવતી હતી ત્યાં સદ્ભાગ્યે તેને રસ્તામાં નારદજી મળ્યા. ડોશીએ સાધુપુરૂષ જાણી તેમને નમન કર્યું અને “મહારાજ! માફ કર્યાણુ થાય એવો માર્ગ બતાવો” એવી માગણી કરી. નારદજીએ જાણ્યું કે આ ડોશીને જ્ઞાનવૈરાગ્યની વાત કહીશું તો તે સમજશે નહિ. મારે સીધે સીધો ને સહેલામાં સહેલો માર્ગ બતાવવોજ યોગ્ય છે. તેથી બોલ્યા:—“ડોશીમા! તમે જો કાંઈ

કરે। તે “હું કરું છું એમ માનજે માં. સવારથી સાંજ સુધી તમે જે જે કામો કરો તે શ્રીકૃષ્ણાર્પણમસ્તુ એટલે કે ભગવાનને અર્પણ કરું છું એવી સમજણે કરજો. એટલે તમારું કલ્યાણ થશે. તમારે માટે એ રસ્તો બસ છે.” આટલું કહી નારદજી તો વિદાય થયા.

ભણેલા કરતાં અભણનાં તથા પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓનાં હૃદય વધારે સરલ હોય છે. ડોશીમાએ તો ઋષિનાં વચનો હૃદયમાં કોતરી લીધાં. ને દૃઢ નિશ્ચય કર્યો કે કાલ સવારથી ચોક્કસ એમ કરવું. વળી આ તો નિયમ છે કે જે કામો તીવ્ર ઉત્સુકતાથી કરાય તે વહેલાં સિદ્ધિ આપનારાં થાય છે; અને મંદ ઉત્સુકતાથી કરાય તે મોડાં ફળદાયી થાય છે. આથીજ યોગશાસ્ત્ર કહે છે “તીવ્રસંવેગાનામા-સન્નઃ સમાધિલાભઃ” (તીવ્ર સંવેગ વાળાઓને જલ્દી સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે.) ડોશીની શ્રદ્ધા તીવ્રતર હતી; એટલે ફળસિદ્ધિ વહેલી થાય એમાં આશ્ચર્ય જેવું નહોતું. ડોશી તો સવારમાં ઉઠી. ઘર વાળ્યું અને સૂપડામાં પૂંજે ભરી ઉકરડે નાંખવા ચાલી. ત્યાં નારદજીનું વચન સાંભર્યું. એટલે ઉકરડે કચરો ફેંકતાં ઉત્કટ શ્રદ્ધાથી બોલી:-“શ્રીકૃષ્ણાર્પણમસ્તુ કચરો ઉઠી વૈકુંઠમાં શ્રીકૃષ્ણના ઉપર પડ્યો ને ભગવાનનાં પીતાંબરને ધૂળ ધૂળ કરી મૂક્યું! વૈકુંઠના સૌ વિસ્મય પામ્યા કે આ શું? ત્યાં તો ડોશીમા મળમૂત્રનો ત્યાગ કરવા ગયાં; ને ત્યાં પણ શ્રીકૃષ્ણાર્પણમસ્તુ કરતાં આવ્યાં! જોઈ લ્યો પ્રભુની દશા! ભગવાને જોયું તો જણાયું કે નારદના ઉપદેશનું આ પરિણામ છે. એટલે નારદને બોલાવી હકીકત કહી. નારદજી પણ હકીકત સાંભળી મુંઝાયા. એકદમ તેમણે ડોશી પાસે જઈ કહ્યું “અરે ડોશી! આ શું કર્યું? શું મેં આવું કૃષ્ણાર્પણ કરવાનું કહ્યું

હતું ?” આટલું બોલી તેમણે ડોશીના ગાલ ઉપર જોરજોર
લપડાક લગાવી. એટલે ડોશી બોલી “ શ્રીકૃષ્ણાર્પણમસ્તુ ” ત્યાં તો
લપડાક લાગી શ્રીકૃષ્ણને ! તરતજ ગાલ પંપાળતા પંપાળતા પ્રભુ
ડોશી પાસે આવ્યા, ને ડોશીની એક નિષ્ઠાથી પ્રસન્ન થઇ તેને
દર્શન આપ્યાં. તથા આ ડોશી તો કાંઇતું કાંઇ કરશે સમજી વૈકુંઠમાં
લઇ ગયા. તાત્પર્ય કે તીવ્ર ઉત્સુકતાથી મમતાનો પોટલો માથેથી કાઢી
નંખાય તો પણ સિદ્ધિ થાય તેમ છે. પણ લાભ થાય તે મારો, ને
હાનિ થાય તે પ્રભુનીઃ એવો મજીઆરો વેપાર પ્રભુ સ્વીકારે એમ
નથી. તમામ અહંભાવ બુદ્ધિમાંથી મટી જવો જોઇએ.

ઉદર ગુરુ વિના જ્ઞાન થતું નથી; માટે ઇશ્વર સંબંધી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા
માટે પણ ગુરુની આવશ્યકતા છે. એ ગુરુ પણ ઇશ્વરમાં અત્યંત
નિષ્ઠાવાળા તથા જ્ઞાનવાળા જોઇએ. એકલી ઇશ્વરપ્રતિ નિષ્ઠા
હોય પણ જ્ઞાન ન હોય તો શિષ્યોના મનની શંકાઓનું તે
સમાધાન કરી શકે નહિ. વળી એકલું જ્ઞાનજ હોય ને નિષ્ઠા
ન હોય તો તેમના પર શ્રદ્ધા થાય નહિ. માટેજ શાસ્ત્રો શ્રોત્રિય
ને બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુનું શરણું લેવાનું કહે છે.

જો લેભાગુ ગુરુઓ આજકાલ ધણા જોવામાં આવે છે; ગુરુ
નામ ધારણ કરવાથી ગુરુ થવાનું નથી. જે શિષ્યોના હૃદયમાં રહેલો
અજ્ઞાનનો અંધકાર નિવારણ કરી શકે તેજ ગુરુ કહેવાય. “ લોભી
ગુરુ ને લાલચુ એલા ” એ તો “ દોનું નરક મેં ઠેલું ઠેલા ” થવાનો
વ્યાપાર છે. અખો ભક્ત કહે છે કે—

છપો.

ગુરુ થઇ બેઠો હોંસે કરી, કંઠે પહોણુ શકે ક્યમ તરી;
નહાની નારી હવું પ્રસૂત, વળતી વાઘે નહિ અદ્ભુત;

પોતે હારિ નહિ જાણે લેશ, કાઠી બેઠા ગુરુનો વેશ.
 એવા ગુરુ ધણા સંસાર, તે અખા શું મુકે પાર;
 તુંબડું જ્યમ માંહેથું મરે, જે લઈ પેશે તે સૌ તરે;
 પારો મુવો તે રોગ નિર્ગમે, પછે ભોજન તે બહોળું જમે;
 તેમ નિરાશે મળે નારાયણ, અખા તું પહેલે એવું જાણ.

સાવાર્થ:—“પોતાની ડોકેજ કામનાના પાપાણો બાધેલા છે, છતાં પોતે ગુરુ થઈ બેઠા છે, તે ખીજને શું તારશે? પોતેજ ક્યાં તરી શકે તેમ છે? ક્યાં હરિને જાણે છે? એ તો માત્ર ગુરુનો વેશ કાઢીને બેઠેલો છે. જે તુંબડું અંદરથી મરી ગયેલું છે તેજ પોતે તરે છે ને ખીજને તારી શકે છે. એજ પ્રમાણે જેનું મન અંદરથી તમામ સાંસારિક વિષયવાસનાથી રહિત થયેલું છે તેજ પોતે સંસાર-સાગર તરી શકે છે ને ખીજને તારી શકે છે. જે પારો મુએલો છે તેજ રોગ નિવારણ કરી શકે છે. જે પારો કાચો છે તે તો અનેક રોગોનું મૂળ છે. એજ પ્રમાણે જે ગુરુ નિર્વાસનિક છે તેજ તરે છે ને તારે છે. બાકીના ગુરુઓ તો અખો ભક્ત કહે છે તેમ “ધન હરનારા.” છે, અંતઃકરણના ત્રિતાપો હરનારા નથી, માટે ગુરુ કરવામાં બહુ સાવધાની રાખજો. કેવળ કાનમાં આઠ અક્ષરનો કે ગમે તેટલા અક્ષરનો મંત્ર આપવાથી અને કંઠી બાંધવાથી પરબ્રહ્મનો સંબંધ થતો નથી, પરબ્રહ્મનો સંબંધ થવો સહેલું કામ નથી. “ગુરુને પ્રભુ સમજવા” એવું સમજાવીને ધન અને ધામ હરનારા જનોની જગતમાં ખોટ નથી.

૩૬૩ જોયેલો એક પ્રસંગ લખાય છે. એક સ્થળે ધણાં સ્ત્રીપુરુષોનો સમૂહ બેઠો હતો. ગુરુનામ ધારી મહાત્મા એક સુંદર મચ્છરદાની નાંખેલા પલંગ ઉપર બિરાજેલા હતા. ને બોધ આપતા હતા

કે “ દેખ બચ્ચા ! ગુરુજીકા બચનપર બિસબાસ રખના. ગુરુજીકા આચરન મત દેખના. ” ગુરુજી જો કોધી હોવે તો ઉસકું નૃસિંહ ભગવાનકા સ્વરૂપ સમજના. ગુરુજી જો કામી હોવે તો ઉસકું શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનકા સ્વરૂપ સમજના. ગુરુજી જો લોભી હોવે તો ઉસકું વામન ભગવાનકા સ્વરૂપ માન લેના. ઐર સબ પ્રકારસેં ગુરુકું ભગવાનકા સ્વરૂપ સમજ લેના.” આવું આવું ગુરુતું વ્યાખ્યાન તો લાંબું ચાલ્યું. છેલ્લે એક જિજ્ઞાસુ શિષ્યે પૂછ્યું. “ મહારાજ, મેં પુર્યંદકતું નામ સાંભળ્યું છે ને તેને દયાવવાથી મોક્ષ થાય એમ પણ સાંભળ્યું છે તો એ પુર્યંદક શું છે ? ને તે શી રીતે દયાવાય ? તે સમજવવા કૃપા કરો.” ગુરુજી બોલ્યા:—“પુર્યંદકકું તો મેંહી દયાકર બેઠા હું, દેખ લે. ઓ છપરપલંગકા ચાર પાયા, દો ઉપલા ઐર દો ઇસ મિલકે અષ્ટ હૂવા. વોહી પુર્યંદક હે. ઐર મેંહિ ઉસકું દયાકર બેઠા હું. ઇસ રીતસેં ‘પુર્યંદકકું’ દયાકર મોક્ષ-પ્રાપ્તિ કરના. ઉસ્મેં કયા સોચતા હૈ ? ” જ્યાં આવા મહાત્માઓ ગુરુ હોય ત્યાં બાકી શું રહ્યું ?

૩૬૪ સદ્ગુરુ કેવા હોય તે વિષે કહ્યું છે કે:—

ઓત્રિયો બ્રહ્મનિષ્ઠો યઃ પ્રશાન્તઃ સમદર્શનઃ ।

નિર્મમો નિરહંકારો નિર્ઘ્નઃ નિષ્પરિગ્રહઃ ॥

અનપેક્ષઃ શુચિર્દેક્ષઃ કરુણામૃતસાગરઃ ।

પર્વ લક્ષણસંપન્નઃ સ ગુરુર્બ્રહ્મવિત્તમઃ ॥

ભાવાર્થ:—“જે શાસ્ત્રજ્ઞ, બ્રહ્મનિષ્ઠ, શાંત, બેદયુદ્ધિરહિત, મમતા રહિત, અહંકારરહિત, રાગદ્વેષાદિ દ્વંદ્વોરહિત, સાંસારિક વિષયોની કામનાઓથી રહિત, પવિત્ર, ચતુર અને કરુણારૂપી અમૃતના સાગર જેવા

હોય તેમજ જેણે અહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરેલો હોય તેનેજ વાસ્તવિક રીતે જોતાં સદ્ગુરુ કહી શકાય.”

૩૬૫ પરંતુ મનુષ્યોનો મોટો ભાગ અંધપરંપરાને માર્ગે ચાલનારો છે. કાંધપણ લાંબોટ્ટુંકો વિચાર કર્યાવિના દેખાદેખી ગમે તેની પાસે લોકો “કંઠી અંધાવીને, કાનમાં મંત્રોચ્ચાર કરાવીને, જનોઇ લઇને, પાદુકાઓનો સ્પર્શ કરીને કે કાન ફૂંકાવીને ગુરુદીક્ષા ગ્રહણ કરે છે. ગુરુ થનારમાં કેટલી યોગ્યતા છે? તેનો લેશપણ વિચાર કરતા નથી. હા, જો એજ મનુષ્યો એ પૈસાનું શાક અને એક પાઇની ભાજી લેવી હશે તો પંદર ઠેકાણે સાંજનરસું તપાસશે. પણ જેનાથી સંસારસાગરને પેલે કાંઠે જવું છે; એવા ગુરુની યોગ્યાયોગ્યતાનો લેશપણ વિચાર કરશે નહિ. એ કોઇ રીતે યોગ્ય નથી. ગુરુ ધારણ કરતા પહેલાં તમે પુષ્કળ વિચાર કરો. ચોક્કસ યાદ રાખજો કે જે પોતેજ માયાને અંધને અંધા-એલો છે; તે તમને અંધનમાંથી મુક્ત કરી શકશે નહિ. જેના હાથ અને પગ લોઢાની સાંકળોથી અંધાએલા છે તે તમારા હાથ-પગની બેડીઓ શી રીતે તોડી શકશે?

૩૬૬ બહુ ખાત્રી પછી તમે જેને ગુરુપદ આપ્યું, તેના વચન ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખો. જ્યાં લગી તમે ગુરુપદ આપ્યું નહોતું, ત્યાં લગી તમારે તર્કવિતર્ક કરવા જોઇતા હતા, પણ તમે જે ક્ષણે ગુરુદીક્ષા લીધી; તે ક્ષણેજ તમે ગુરુની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવા અંધાયા છો એમ સમજો. તમને ગુરુસ્થાનેથી જે આજ્ઞા થઇ તે તમારે તમામ ભોગે પાળવી જોઇએ. “આજ્ઞા ગુરુણામ-વિચારણીયા” ગુરુજનોની આજ્ઞા ઉપર તર્કવિતર્કો હોયજ નહિ. એ તો તાત્કાલિક અમલમાંજ મૂકવી જોઇએ. પણ મનુષ્યોનો

મોટા ભાગ સદ્ગુરુની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવામાં પણ શિથિલ નેવાય છે; અને પછી દોષ ગુરુને માથે મૂકતો નેવાય છે. પણ એમાં ગુરુનો વાંક શો? એક ભક્ત કહે છે:-

દાહરો.

“ઐમાખધ ખાય ન પથ્યો રહે, બિષમ વ્યાધિ કયોં જાન ?”

“દાદુ દરદી ખાવરા, દોષ બેઘકો ગાન.”

ભાવાર્થ:—“દરદી, વેઘે આપેલું કે કહેલું ઓસડ ખાતો નથી, તથા પથ્ય પાળતો નથી તો એનો વિષમ રોગ શી રીતે મટે ? તેમ છતાં એ ખાવરા દરદી વેઘનો દોષ ગાય છે !”

ધણા સાધકોની સ્થિતિ પણ ઉપર કહેલા દરદીનીજ જેઠાં હોય. ગુરુની આજ્ઞા પ્રમાણે જપ ધ્યાનાદિ અભ્યાસ કરવો નહિ, તેમ હેય પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો નહિ; અને ભવ-રોગ મટ્યો નહિ તે માટે ગુરુને દોષ આપવો ! એ શું યોગ્ય છે કે ? નહિં. તમે સંપૂર્ણ વિચાર પછી એક મહા-પુરુષને તમારું ગુરુપદ ન આપ્યું; તો હવે તમે તેમના કથનમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી તે પ્રમાણે આચરણ રાખો. તમે ચોક્કસ યાદ રાખજો કે ગુરુ તો તમને રસ્તો માત્ર બતાવી શકશે; કરવાનું હોય તો તમારે પોતાને છે. મોક્ષપદ અથવા પરબ્રહ્મ એ કાંઈ ભેંસનાં શીંગડાં જેવી વસ્તુ નથી, કે તમને પ્રત્યક્ષ હાથમાં પકડાવી શકાય ! એમાં તો માત્ર ગુરુના શબ્દો પ્રમાણે વર્તન કરવાનું છે. પોતાના મનની ઈચ્છા પ્રમાણે જીવ ધણા કાળથી વર્તતો આવ્યો છે; ને તેનાં સુખદુઃખાદિ ફળો પણ તે ધણા કાળથી ભોગવતો આવે છે. હવે જો એથી તે થાક્યો હોય તો હવે મનમુખી વૃત્તિ છોડી દેવી ગુરુમુખી વૃત્તિ રાખવી, ને ગુરુ આજ્ઞાનું કદિ પણ વિસ્મરણ થવા ન દેવું. તોજ તમે પ્રાપ્તવ્ય પ્રાપ્ત કરી શકશો.

૩૬૭-પણ મંદ અને મધ્યમ સાધકો ગુરુ કોને માને છે તે જાણો છો? એવા સાધકો દીક્ષા આપનાર ગુરુને તો કહેવા માત્ર ગુરુ માને છે. એમનો સાચો ગુરુ તો એમનો ધુધટાગુરુ એટલે કે એમની સ્ત્રીજ હોય છે. કહેવાય છે કે એક શ્રોત્રિય અને બ્રહ્મ-નિષ્ઠ મહાત્મા ગુરુએ પોતાના વ્યાખ્યાનમાં જણાવ્યું કે “નામ-ધારી શિષ્યોનો ઘણો ભાગ તો પોતાની સ્ત્રીનેજ ગુરુ માને છે. તેમને ક્ષણસિદ્ધિ શી રીતે થાય?” આ વાત, તેમનો એક શેઠીઓ શિષ્ય જે પોતાનાં સ્ત્રીપુત્રાદિ સાથે ત્યાં વ્યાખ્યાન સાંભળવા આવેલો, તેણે પણ સાંભળી. એ શિષ્યને તે વાત અતિશયોક્તિ ભરી લાગી. ગુરુ મહા સમર્થ હતા. શિષ્યના મુખારવિંદ ઉપરથી તે તેનો મનોભાવ સમજી ગયા. હવે પેલા શિષ્યની સ્ત્રી ઘણી ધાર્મિક ને ચતુર હતી, તેને પેલા મહાત્માએ કોઈ સાથે ખાનગી રીતે કહેવરાવ્યું કે “જે તમારો પતિ મ્હને આપવા રૂપિયા માગે તો પહેલાં ના પાડજો.” આ વાતને એકાદ અઠવાડીકે ગયા પછી એ મહાત્માએ પેલા શિષ્યને એકાંતમાં બોલાવ્યો અને પૂછ્યું:-“શેઠ, હવે આ શરીરને ગંગાસ્નાન કરવાની અભિલાષા થઈ છે, ને ત્યાંજ આઠ દશ માસ રહેવાની ધારણા છે. તો તમે જે ઉછી ઉછીના પાંચસો રૂપિયા આપવાની સગવડ કરી શકો તેમ હો, તો કાલે ઉત્તર આપજો.” “બહુ સાફ ગુરુજી” કહી એ નામધારી શિષ્ય-શેઠ-સાહેબ તો ઘેર ગયા. અને ત્રીજોરીમાંથી રૂપિયા કાઢી ગણવા લાગ્યા. ત્યાં તેની પેલી સ્ત્રી ત્યાં આવી અને બોલી:-“કાં, આ રૂપિયા કોને આપવા છે?” શેઠ બોલ્યા:-“મારા ગુરુજીએ કાશીએ જવાનો વિચાર કર્યો છે, ને પાંચસો રૂપિયા ઉછીના માગ્યા છે. તેમને આપવા હું રૂપિયા

કાઠું છું.” ત્યાં તો પેલી સ્ત્રી બોલી:-“ જોયા તમારા ગુરુ ! એમ પાંચસો રૂપિયા તે આપી દેવાના હોય ? ઉઝીના રૂપિયા પાછા એ તમને શેમાંથી આપશે ? એમની કને છે શું ? ‘ આવો ઉઠ્યો ને બગલમાં હાથ ’ એમને કહી દેજો કે હમણું રૂપિયાનો ભેગ નથી. એમ રૂપિયા આપ્યા કરીએ તો છોકરાં ભીખ માગે ના ? ” સ્ત્રીનાં આ વચનો શેઠને ઠીક લાગ્યાં. અને રૂપિયા પાછા ત્રીજેરીમાં મૂક્યા. ને બીજો દિવસે ગુરુ પાસે એકાંતમાં જઈ કહ્યું “ પ્રભુ, હું ઘણો દિલગીર છું કે રૂપિયાની શિલિક તપાસતાં બહાર વેપારમાં રોકાઈ ગયા છે. કેમકે હમણું બજારમાં નાણાં-ભીડ બહુ છે. આપે જો એ ચાર દહાડા પહેલાં કહ્યું હોત તો અમુક આસામીને રૂપિયા આપ્યા તે ન આપત ” ઈત્યાદિ આડા અવળા ગોટા વાળ્યા. ગુરુ બોલ્યા:-“ બહુ સાફ, કાંઈ હરકત નહિ. કાશી ક્યાં ભાગી જાય છે ? પછી જવાશે.” વળી સાંજે શેઠ ઘેર આવ્યા, ત્યારે પેલી સ્ત્રીએ પૂછ્યું “ કાં, તમે તમારા ગુરુને શા જવાબ આપ્યો ? ” એટલે શેઠે ગુરુને કહ્યું હતું તે કહી બતાવ્યું. આ ઉપરથી શેઠાણી હસીને બોલી:-“ વાહ વાહ ! તમારી ગુરુ ઉપર શ્રદ્ધા તો આટલીજ કે ? હું તો તમારાં પારખાં જોતી હતી; કે તમે કેવાક ગુરુભક્ત છો ? જાઓ, જાઓ, એમને તે ના પડાય કે ? આ વર્ષમાં તમારે પચાસ હજાર રૂપિયાનો નફો થયો છે; તો સમજાવો કે એટલા ઓછા કમાયા હતા. કમાણીનો કાંઈક ભાગ ધર્માદામાં પણ કાઢવો કે ના ? તો તમે ઉઝીના રૂપિયાની પણ ના પાડી આવ્યા ? હમણાંજ જાઓ ને ઉઝીના તો શું પણ દાનરૂપે એ રકમ ગુરુચરણોમાં ધરી આવો.” શેઠને આ વાત બહુ સારી લાગી. તે તેજ વખતે

હાથમાં કોથળી લઈ ગુરુજી પાસે ગયો. દંડવત્ કરી ગુરુજીના ચરણ પાસે પેલી પાંચસો રૂપિયાની કોથળી મૂકી, ને બોલ્યો:-
 “પ્રભુ, જે માણસને રકમ ઉછીની આપેલી, તે હમણાં આપી ગયો છે. એટલે આ રકમ લઈ આપના ચરણમાં આવ્યો છું. એ રકમ ઉછીની નહિ, પણ ‘ફૂલ નહિ ને ફૂલની પાંખડી’ રૂપે સ્વીકારી સેવકને આભારી કરેશો.” ગુરુજી મંદ હસીને બોલ્યા.
 “ભાઈ, રૂપિયા પાછા લઈ જા, અને તારા ધુંધટાગુરુને આપ. આ શરીરને કાશીએ પણ જવું નથી ને બીજે પણ ક્યાંઈ જવું નથી. આ તો તારી ખાત્રી થઈ કે નહિ? એજ જોવાનું છે.”

૩૬૮ આવા બનાવો વારંવાર બનતા જોવાય છે. જિજ્ઞાસુએ પોતાના સદ્ગુરુ ઉપર સૌથી વધારે શ્રદ્ધા-ભક્તિ રાખવી જોઈએ. જે ગુરુવર, શિષ્યના અંતઃકરણનું અજ્ઞાન છોડાવી ત્રિવિધ તાપોથી મુક્ત કરે છે; જે ગુરુવર, શિષ્યને ઉનાળાના સહરાના રણ જેવો દુઃખદ લાગતો સંસાર, સ્વર્ગના નંદનવન જેવો સુખદાયી બનાવે છે અને જે ગુરુવર, જીવનો જીવભાવ છોડાવી તેને સન્નિધાનંદ ભાવ પ્રદાતે છે એ ગુરુવરને બિચારો પામર શિષ્ય શું આપવાનો હતો? કંઈજ નહિ માટેજ દાંભિક અને માયિક ગુરુઓ ઉપર સખ્ત પ્રદાર કરનાર અખે ભક્ત પણ ભક્તિભાવે ગુરુ-ગુણ ગાતાં લખે છે કે:-

શ્વાન શૂકર ખિડાલ ખર, તેના ટાળાનો જે જંતઃ
 તેને મૂકે હરિ કરી, જેને મળે સદ્ગુરુ સંત.

ગુરુ મહિમા છે અતિ ઘણો, કેા સમજે સંત સુખણ;
 તે ગુરુ-ગોવિંદ એકતા ભજે, જેને લાગ્યા સદ્ગુરુ-આણ.

જેમ રવિ દેખાડે રવિ-ધામને, તેમ ગુરુ દેખાડે રામ;
તે માટે હરિ તે ગુરુ, ગુરુ ગોવિંદ એકજ નામ.

કહે અખો સહુકો મુણો, જે આણો જીવના અંતને;
હીંડો પરમપદને પામવા, તો સેવો હરિ-ગુરુ સંતને.

ભાવાર્થ:—“અજ્ઞાન દશામાં જીવ, કૃતરાં બિલાડાં ને ભૂડાંની પંક્તિનો છે. પણ એવા જે જીવને સાચા સંત, સદ્ગુરુ મળે છે, તેને તે જીવપણું મૂકાવી હરિપણું ધારણ કરાવે છે. માટેજ ગુરુ મહિમા અપાર છે. માટેજ ગુરુ અને ગોવિંદ એક રૂપ છે. જે તમે જીવના જીવભાવનો નાશ કરવા ચહાતા હો તથા પરમપદને પ્રાપ્ત કરવા ચહાતા હો તો હરિરૂપ મહાત્મા ગુરુને સેવો.”

૩૬૯ બીજો એક ભક્ત કવિ પણ કહે છે કે:—

દાહરો.

ગુરુ ગોવિંદ દાનુ ખડે, કિસકું લાગું પાય;

બલિહારી ગુરુ દેવકી, જીને ગોવિંદ દિયા બતાય.

“ગુરુ અને ગોવિંદ બંને જણ પાસે પાસે આવી ઉભા. હવે પહેલું કોને પગે લાગવું? પણ ગુરુદેવનીજ બલિહારી છે કે જેમણે ગોવિંદનાં દર્શન કરાવ્યાં. માટે પ્રથમ વંદનીય તો ગુરુજી છે.” તાત્પર્ય કે ગુરુ ઉપર અપૂર્વશ્રદ્ધા રાખવી. જે એવી શ્રદ્ધા હોય તોજ તેમનાં વચનો પ્રમાણે આચરણ થાય ને આચરણ થાય તોજ જીવનની સફળતા થાય. સર્વત્ર પરબ્રહ્મનો રાસ ખેલાતો અનુભવી, પરબ્રહ્મના પરમાનંદમાં મસ્તાન બનેલ એક અન્ય કવિવર પણ ગાય છે કે:—

(૧)

તહારી લહરીમાં મસ્તાન, અવર કાંઈ ના દેખું-ના દેખું.

એક ગુરુ સ્વરૂપનું ધ્યાન, રજેરજ બ્રહ્મ પેખું-બ્રહ્મ પેખું.

(૨)

ગુરુ ચરણ ચિત્ત લાગ્યું મેરે દાતા, ગુરુ ચરણરજ પાયો રેણ.
હૃદયકમળમાં થયાં અજવાળાં, સોડહં શબ્દ સુણાયો;
મેરે દાતા...

એજ ધૂનની ગગન મંડળમાં, ઘેરી ગર્જના થાએરેણ;
ધિનકટ ધિનકટ નોખત વાગે, સિતાર શિંગી સુણાયે;
મેરે દાતા...

ચંદા મુરજના ચિરાગ જલે ત્યાં, ગરવા ગુરુ દર્શાયારેણ
કોણ ભજનની ધૂન મચાવે, ત્રિભુવન માંહી શમાયા;
મેરે દાતા...

ભાવાર્થ:—“સમુદ્રમાં પડેલું માછલું જેમ આગળ, પાછળ, ઉપર, નીચે સર્વત્ર પાણી પાણીજ જુએ છે; તેમ સર્વત્ર વ્યાપેલી પરબ્રહ્મની લહરીઓમાં મસ્તાન થયેલ, ખીજું કશું ન અનુભવનાર જ્ઞાની કવિ કહે છે કે હે ગુરુવર! હું તમારાજ સ્વરૂપનું ધ્યાન કરું છું ને તેથી મને રજે રજમાં બ્રહ્મદર્શન થયું છે! ગુરુ ચરણની રજ મળતાં હૃદય કમળમાં અંધકાર મટી અદ્ભુત પ્રકાશ પ્રકટયો છે. સોડહં એટલે કે “તે હું છું;” “આ આત્માજ બ્રહ્મ છે.” એ મહા વાક્યનો મને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો છે. એજ ધ્વનિ ગગન મંડળમાં વ્યાપી રહેલ છે. ને નોખત, સિતાર, શિંગીના સુંદર નાદ સાથે એ “સોડહં” ધ્વનિ સર્વત્ર સંભળાય છે. જ્યોતમાં ચંદ્ર સૂરજ અને તારા વગેરેના જે ઝગઝગતા પ્રકાશ દેખાય છે તેની અંદર પણ વિરાટ રૂપે વ્યાપેલા ગુરુવર દેખાય છે. જ્યાં સર્વત્ર એમનીજ વ્યાપકતા છે ત્યાં ભજન ગાનાર અને ભજન સાંભળનાર એવો ભેદ ક્યાં રહ્યો? બધો ભેદભાવ ગલિત થઈ ગયો છે. અને ત્રણે

ભુવનો ગુરુવરના સ્વરૂપમાં-પરબ્રહ્મના સ્વરૂપમાં-લય પામી ગયાં છે. આ પ્રમાણે બ્રહ્મીભૂત થયેલા ગુરુવર, શિષ્યને પણ બ્રહ્મરૂપ એટલે કે પોતાના રૂપ બનાવે છે. ને ત્યાં કર્તવ્યની સમાપ્તિ થાય છે. આવા ગુરુવરોની સ્તુતિ શબ્દોથી શી રીતે થઈ શકે? નહિજ.

૩૬૯ માત્ર બ્રાહ્મણ કહેવરાવવાથી લાભ નથી, જે બ્રહ્મ જાણે છે તેજ સાચો બ્રાહ્મણ છે. કહે છે કે:—

બ્રાહ્મણ ભયે તો કયા ભયે, ગલેમેં ડાલા સૂત;
આત્મજ્ઞાનકી ખબર નહિ, ભયે શ્મશાનકા ભૂત.

માટે એકલા બ્રાહ્મણ કહેવરાવી સંતોષ ન માનવો.

૩૭૦ કેટલાકને આપણે એવું બોલતા સાંભળીએ છીએ કે “ ભાઈ! આ તો કળિયુગ છે; એમાં શી ફતેહારી થાય ? ” પણ એ બોલવું ભૂલ ભરેલું છે. એવો એકે યુગ આવવાનો નથી કે અંતઃકરણ પવિત્ર કર્યા વિના જીવોનો ઉદ્ધાર થાય. જે તમે મનને પવિત્ર કરો તો આ કલિયુગમાં પણ તમારે સત્યયુગ ચાલે છે. ભક્તરાજ તુલસી દાસ કહે છે કે

તુલસી મન મલ દુર કરી, જેહિ ધારે હરિ-ધ્યાન;
સત, ત્રેતા, દ્વાપર, કલિ, ચારે જુગ પરમાન.

૩૭૧ પરમાત્માનું માહાત્મ્ય જાણી, માયિક પદાર્થોમાં જેટલો સ્નેહ થતો હોય તેના કરતાં પણ પરમાત્મામાં અધિક દૃઢ સ્નેહ સ્થાપન કરવો તેનું નામ પરામક્તિ કહેવાય છે. એ ભક્તિનાંજ “ અનન્યભક્તિ ” કે “ ઐકાંતિકભક્તિ ” એવાં નામો છે. એવી ભક્તિ પ્રાપ્ત કરવા માટે સાધનરૂપે નવ પ્રકારની ભક્તિ વર્ણવેલી છે. ૧

શ્રવણ ૨ કીર્તન, ૩ સ્મરણ, ૪ પાદસેવન, ૫ અર્ચન, ૬ વંદન,
૭ દાસ્ય, ૮ સખ્ય, ૯ આત્મનિવેદન.

૧ પરમાત્માના સગુણ અથવા નિર્ગુણ સ્વરૂપનું યથાર્થજ્ઞાન થવા માટે મહાત્મા પુરુષોનાં વચનોનું સત્પુરુષ દ્વારા શ્રદ્ધા ભક્તિપૂર્વક શ્રવણ કરવું તે ‘શ્રવણભક્તિ’ કહેવાય.

૨ પરમાત્માના સગુણ વા નિર્ગુણ સ્વરૂપનું કાવ્યાદિવડે ભાવ-પૂર્વક વર્ણન કરી અન્યને સંભળાવવું તે ‘કીર્તનભક્તિ’ કહેવાય.

૩ પરમાત્માના સ્વરૂપનો સતત વિચાર કરતાં કરતાં તેનું નામ જપવું અથવા ઇષ્ટમંત્ર જપવો તેનું નામ ‘સ્મરણભક્તિ’ કહેવાય.

૪ ઇષ્ટદેવની પ્રતિમાનાં કે સદ્ગુરુનાં ચરણારવિંદોનું માહાત્મ્ય સમજીને સેવન કરવું તેનું નામ ‘પાદસેવન ભક્તિ’ કહેવાય. અથવા તો શ્રુતિ કહે છે કે “આ નિર્ગુણબ્રહ્મના એકપાદમાં સર્વે ભૂતો રહેલાં અને એના ત્રણપાદ સ્વયંપ્રકાશ અમૃતરૂપ છે” (પાદોઽસ્ય સર્વા ભૂતાનિ ત્રિપાદસ્યામૃતં દિવિ) આવાં આવાં વચનોવડે તેનું અનુસંધાન કરવું તે ‘પાદસેવનભક્તિ’ કહેવાય.

૫ જીવે પોતાનાં મન શુદ્ધિરૂપી તથા અહંતા મમતારૂપી પુષ્પો પરમાત્માને બહુ માનપૂર્વક ચડાવી તેનું પૂજન કરવું તેનું નામ ‘અર્ચન ભક્તિ’ કહેવાય. અથવા ઇષ્ટદેવની પ્રતિમાનું કે સદ્ગુરુનું વિધિપૂર્વક ઉપચારોવડે શ્રદ્ધા ભક્તિપૂર્વક પૂજન કરવું તેનું નામ પણ ‘અર્ચનભક્તિ’ કહેવાય.

૬ હાલતા ચાલતા આ જે જીવો દેખાય છે તે તમામ પરમાત્માના અંશ હોવાથી પરમાત્માજ છે; એમ સમજી એમને નમન કરવું અથવા દેહાભિમાન દૂર મૂકી ઇષ્ટદેવને તથા સદ્ગુરુને સાષ્ટાંગ દંડવત નમન કરવું એનું નામ ‘વંદનભક્તિ’ છે.

૭ પરમાત્મા કે ઇષ્ટદેવ મારા સેવ્ય છે ને હું એમનો અણમૂલો સદાનો દાસ છું એવી ભાવના રાખી સતત વ્યવહાર કરવો એનું નામ ‘દાસ્યભક્તિ’ છે.

૮ પરમાત્મામાં કે ઇષ્ટદેવાદિમાં નિષ્કપટવાળી શુદ્ધ મિત્રના જેવી પ્રેમભાવના સ્થાપી, તેમની સાથે શુદ્ધ મિત્રના જેવું વિનયી વર્તન રાખવું તેનું નામ ‘સખ્યભક્તિ’ કહેવાય. શાસ્ત્રો કહે છે કે “દેવો ભૂત્વા યજેદ્દેવમ્” દેવ થઈને એટલે કે દૈવીસંપત્તિ ધારણ કરીને દેવને પૂજવા આનું નામ ‘સખ્યભક્તિ’ છે.

૯ પુત્ર, પૌત્ર, સ્ત્રી, ધરખાર, અંતઃકરણ, ઈંદ્રિયો વગેરે જે જે મમતાના અને અહંતાના વિષયો છે તેમાંથી અહંતા મમતા છોડી દઈ, પરમાત્માની કે ઇષ્ટદેવની સેવામાં તેનો વિહિત ઉપયોગ કરવો તેનું નામ ‘આત્મનિવેદન’ ભક્તિ છે.

આ નવધા ભક્તિમાંની એક પણ ભક્તિ બરાબર રીતે કરવામાં આવે તો મનમાં રહેલા પાપસંસ્કારો તથા અંચળતા વગેરે દોષો દૂર થઈ જાય છે; ને ‘પ્રેમભક્તિ’ નો ઉદય થાય છે. એ પ્રેમભક્તિ એજ જ્ઞાન છે. માત્ર ખંતેનાં નામોનોજ તશાવત છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં કહેલું છે કે:—

મય્યેવ મન આધત્સ્વ મયિ બુદ્ધિ નિવેશય ।

નિવસિષ્યસિ મય્યેવ અત ઉર્ધ્વ ન સંશયઃ ॥

અથ ચિત્તં સમાધાતું ન શક્નોષિ મયિ સ્થિરમ્ ।

અભ્યાસયોગેન તતો મામિચ્છાપ્તું ધનઞ્જય ॥

અભ્યાસેઽપ્યસમર્થોઽસિ મત્કર્મપરમો ભવ ।

મદર્થમપિ કર્માણિ કુર્વન્ સિદ્ધિમવાપ્સ્યસિ ॥

અથૈતદપ્યશક્તોઽસિ કર્તું મધોગમાશ્રિતઃ ।

સર્વકર્મફલત્યાગં તતઃ કુરુ યતાત્મવાન્ ॥

ભાવાર્થ:—“ તારું મન તું મારામાં (સગુણ બ્રહ્મમાં) સ્થિર કર; તારી બુદ્ધિને પણ મારામાં સ્થિર કર; તો તું મરણ પછી મારામાં (નિર્ગુણબ્રહ્મમાં) નિવાસ કરીશ, એમાં શંકા કરીશ ના. હે અર્જુન ! જો તું મારામાં ચિત્ત સ્થિર કરવાને અસમર્થ હો તો ઈષ્ટદેવની પ્રતિમા વગેરેમાં ચિત્તને વારંવાર સ્થાપવાના અભ્યાસપૂર્વક પ્રયત્ન કર. જો એવો અભ્યાસ કરવાં પણ તું અસમર્થ હો તો તમામ કર્મો તું મારો ભક્તિ-પરાયણ થઈને કર. મારે અર્થ ‘ શ્રીકૃષ્ણાર્પણ ’ બુદ્ધિએ કર્મો કરનારો તું સિદ્ધિ પામીશ. જો શ્રીકૃષ્ણાર્પણ બુદ્ધિએ કર્મ કરવાને પણ તું અશક્ત હો તો મારા યોગનો આશ્રય કરીને તથા વશીભૂતચિત્તવાળો થઈને તું તમામ પ્રકારનાં કર્મોનાં ફળોનો ત્યાગ કર. ”

દયાળુ પ્રભુએ જૂદા જૂદા કેટલા રસ્તા બતાવ્યા છે? પહેલો રસ્તો જ્ઞાનનો છે. બીજો રસ્તો ઉપાસનાનો છે ને ત્રીજો રસ્તો નિષ્કામ કર્મો કરવાનો છે. ને એ સર્વેમાં પરમપદ પ્રાપ્ત કરાય છે. માટે જિજ્ઞાસુએ પોતાના ચિત્તનો અધિકાર જોઈ યોગ્ય લાગે તે રસ્તો ગ્રહણ કરવાનો છે. ચાલ્યા વિના ગામ આવવાનું નથી. તેમજ આ જન્મે નહિ તો ગમે તે જન્મે પણ તે વિના મુક્તિ મળવાની નથી. રાત-દહાડો ધન માટે દોડાદોડ શું કરો? એકત્ર કરેલું ધન તમને ભવભ્રમ-ણમાંથી કદિપણ છોડાવી શકવાનું નથી; કહ્યું છે કે:—

દોહરો.

સોનાકી નગરી બની, પારસમણિકી પોલ,
તુલસી હરિકી ભક્તિ બીન, જમો કરે ધમરોલ.

સુવર્ણની ભીંતો ચણાવી શહેર બનાવ્યું હશે અને તેમાં પાર-સમણિઓ જડાવી પોજો બંધાવી હશે તોપણ પ્રભુભજન વિના તો તેમાં જમડા આવી ઉત્પાત મચાવવાના ! હીરામોતી કે સોનુંરૂપું સ્વર્ગનાં સાથી થવાનાં નથી, માટે પ્રભુભજનમાં પ્રમાદ ન કરો.

૩૭૨ અહ્માકારવૃત્તિ કરવામાં પ્રમાદ કરવો નહિ. અહ્માકારવૃત્તિનો થોડી-વાર પણ ત્યાગ થશે તો સંસાર અને તેનાં લાગતાં વળગતાં દુઃખો આવી ઉભાં રહેશે. અહ્માકારવૃત્તિમાં પ્રમાદ કરવો એનેજ જ્ઞાનીજનો મરણ કહે છે. અપરોક્ષાનુભૂતિકાર તો એટલે લગી કહે છે કે જેઓ આ અહ્મનામની પવિત્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરે છે તેઓ ન પશુજ છે. ને તેમનું જીવન વૃથા છે. જેઓની અહ્માકારવૃત્તિ સારી રીતે વૃદ્ધિ પામેલી છે એટલુંજ નહિ પણ પરિપક્વ થએલી છે તેઓજ સત્યરૂપ અહ્મપણાને પામેલા છે. બીજા શબ્દવાદીઓ-કેવળ શબ્દોન્ન્યાર કરનારાઓ-અહ્મપદને પામી શકતા નથી.

૩૭૩ જેઓ માત્ર મોઢેથી ‘અહ્મ’ ‘અહ્મ’ બોલનારા છે; જેમની સર્વત્ર અહ્માકારવૃત્તિ થયેલી નથી. તેમની સાંસારિક વિષયો ઉપ-રથી પ્રીતિ છૂટતી નથી. તેઓનું ભવભ્રમણ શી સીતે ટળે ? નજ ટળે. એવા માણસો તો જગતને ઠગનારા ‘મિથ્યાવેદાંતી’ ઓ સમજવા. આવો એક મિથ્યાવેદાંતી સંન્યાસી એકવાર ફરતો ફરતો કોઈ નગર પાસે ગયો. એ નગરની રમણીયતાનું એણે કાંઈક વર્ણન સાંભળ્યું હતું. ને એ જેવાની અભિલાષાએજ તે સંન્યાસી એ નગર પાસે ગયો હતો. જેવો તે દરવાજામાં પેસવા ગયો કે તેને દરવાજા અટકાવ્યો; અને પૂછ્યું કે “ક્યાં જાય છે ?” સંન્યાસીએ પોતાની નગર જેવાની અભિલાષા

કહી. દરવાન બોલ્યો:—“ આ સ્થળે જે મદિરાપાન કરે તેને દરવાજામાં જવા દેવાની મહારાજની આજ્ઞા છે.” સંન્યાસી તો વિચારમાં પડ્યો કે હવે શું કરવું? મદિરાપાન કરવું યોગ્ય છે કે નહિ? કેટલીકવાર વિચાર કર્યા પછી મનનું સમાધાન કર્યું કે એમાં શું? મદિરા એ તો દ્રાક્ષજેવા કોઈ પદાર્થનો રસ છે. વળી શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે ઔષધાર્થે સુરાં પિબેત્ “આપત્કાલ આવી પડ્યો હોય તો આપધ માટે મદિરાનો ઉપયોગ પણ કરવો. તો એ પીવામાં હરકત શી છે?” પછી પોતે સુરાપાન કરવા તત્પર થયો. દરવાને લાલરંગી મદિરાનું ગ્લાસ ભરી આપ્યું. તે આ મહાપુરુષ ગટગટાવી ગયા! અને અંદર ચાલ્યા. ત્યાં વળી તેમને દરવાન અટકાવીને બોલ્યો:—“ અરે ઉભા રહો. ઉભા, તમારી પાસે બીજા દરવાજાનો પાસ હોય તો દેખાડો. નહિ તો આ દરવાજાનો પાસ લઈ ત્યાં જાઓ.” આ શહેરનો આવો વિચિત્ર રીવાજ જોઈ સંન્યાસીઆવા તો ગભરાયા, પણ શું કરે? આથી બીજા દરવાજા ભણી ચાલ્યા. ત્યાં ગયા કે ત્યાંના દરવાને રોક્યા ને કહ્યું કે “ જે માણસ માંસભક્ષણ કરે તેને દરવાજામાં જવા દેવાની રાજની આજ્ઞા છે.” સંન્યાસી તો વિચારમાં પડ્યા. પણ થોડીવારે મનને સમજાવ્યું કે “ એમાં શું? લીલાં શાકમાં ક્યાં જીવ નથી? પૂર્વકાળમાં ઋષિમુનિઓ યજ્ઞાદિ કરીને માંસ ભક્ષણ ક્યાં ન કરતા? જીવો જીવસ્ય જીવનમ્ એવું શાસ્ત્રમાં ક્યાં નથી કહ્યું? જીવોનું જીવન નયના જીવેજ છે. માંસ ભક્ષણમાં દોષ શો છે? કાંઈ નહિ.” આવા વિચારો કરી મહારાજ માંસ ભક્ષણ માટે તત્પર થયા. દરવાને વધારેલા સ્વાદિષ્ટ માંસના ટૂંકડા રકાબીમાં ભરેલા હતા તે આગળ મૂક્યા.

સ્વામીજીએ મદિરાપાન તો ક્યું હતું એટલે અહીં પેટ ભરીને માંસ પણ આરોગ્યા. ને શહેરમાં જવા લાગ્યા ત્યાં દરવાને અટકાવ્યા. ને તમામ દરવાજાના પાસ ન હોવાથી ત્રીજે દરવાજે ધકેલ્યા. ત્રીજે દરવાજે જે રંગ જોયો તેથી તો સ્વામીજીની છાતીજ ધડકી ગઈ. એ દરવાજે તો જે સ્ત્રીગમન કરે તેને જવા દેવાનો ધારો હતો. સ્વામીજી મુંઝાયા તો ખરા, પણ એમના મનની સમાધાનવૃત્તિ અજબ હતી. તે વિચારવા લાગ્યા:—

“આત્મા સર્વવ્યાપક છે, આખું જગત પણ મિથ્યા છે. તો આ દેખાતાં સ્ત્રીપુરુષાદિનાં શરીરો તથા તેમનાં ઇન્દ્રિયાદિ પણ મિથ્યા છે. વળી ઇન્દ્રિયો ઇન્દ્રિયોનાં કાર્યો કરે તેમાં અસંગ આત્માને શું વળગવાનું હતું ? વળી ચામડે ચામડાં ઘસાયાં તેમાં દોષ શો ?

“ન દોષો ચર્મઘર્ષણે” કાંઈ વાંધો નહિ” સ્વામીજી સ્ત્રીસંગ કરવા પણ તત્પર થયા. દરવાને તરતજ સમીપ રહેતી વેશ્યાના ઘરમાં મોકલાવી આપ્યા. આમ સંન્યાસી મહારાજે મદિરાપાન, માંસભક્ષણ અને વેશ્યાસંગ એ ત્રણે કૃત્યો નગર જોવાની લાલસાએ કર્યા. જેવા સ્વામી શહેરમાં જવા લાગ્યા કે દરવાન સાથે ચાલ્યો. કેમકે ત્યાંના રાજાનો એવો કાયદો હતો કે જે માણસ એ નગરમાં પહેલવહેલો આવે તેને પહેલો રાજા પાસે રજુ કરવો. જેવા સ્વામીજી રાજાની સન્મુખ જઈ વિભા રહ્યા કે રાજા તેમના સામું જોઈ હસવા લાગ્યો ને બોલ્યો “વાહ-વાહ મહારાજ ! શું તમારું અભિજ્ઞાન ! અને શો તમારો વિરાગ ! આ શહેરનો આવો વિચિત્ર કાયદો સાંભળવા છતાં તમને શહેર જોવાની અભિલાષા થઈ ! તમે ભગવાં પહેરી શા માટે ગામે-ગામ ભટકો છો ને જગતને હોગો છો ? શું એક આસને બેસી

તમારાથી સાધના નહોતી થતી કે ગામેગામ ભટકવાનું માથે લીધું ? વળી આ નગરમાં પહાણા ને ચૂનાનાં કોટડાં રૂપી મકાનો અને લોહીમાંસના કોથળારૂપી મનુષ્યો સિવાય નવાઈ પામવા જેવો બીજો કયો નૂતન પદાર્થ હતો કે અબક્ષ્યાબક્ષ્ય, અપેયાપેય અને અગમ્યાગમ્યનાં મહાપાપો કરવા પણ તમે તત્પર થયા ? જાઓ, જાઓ, તમારું કાળું મોં મને વધારેવાર બતાવો માં ” સંન્યાસીને તો લાગ્યું કે જો પૃથ્વી માર્ગ આપે તો તેમાં શમાઈ જઈ. પણ શું કરે ? બહીસે મોઢે તેઓ શહેરની બહાર નીકળી ગયા. અપકવ વૈરાગ્યે લીધેલો ભેખ પણ અધોગતિ કરનાર છે. આપણા દેશમાં ત્યાગી કહેવરાવતા નામધારી સંન્યાસીઓ, સાધુઓ ને પરમ-હંસોની ખોટ નથી. ઇંદ્રિયો વશ ન રહેવાથી તેઓ ભંડારણુને શોધી લે છે. ગીતાનો ‘વસ્તાર’ વધારનારા પેલા નાદાન ચેલાની પેઠે દેશને માથે બોજારૂપ, ભિખારીઓની સંતતિ ઉપજાવે છે. આવા ત્યાગીઓનો તો આ લોક તથા પરલોક બંને બગડે છે એમાં કશો સંદેહ નથી, આવા મિથ્યાવેદાંતીઓ નિંદવા યોગ્ય છે. આવા વેદાંતીઓ બગલા જેવા ઠગભગત સમજવા. આવા મિથ્યાવેદાંતીઓનું વર્ણન કરતાં એક કવિ લખે છે કે:—

ઇંદ્રિવિજય.

મુખતેં બ્રહ્મ બનાય કહે નિજ અંતરમાંહિ વિકાર ભરે હે,
જ્યૂં ઠગ ગોખર દૂપી ભરી ઉપરિ ધૃત દોઉક શેર કરે હે;
જ્યૂં કોઉ પાજસેં પાત્ર ભરા, ચિથરા કરપૂરકો ઢાંકી ધરે હે,
બ્રહ્મમુની કહે યા જગમેં બ્રહ્મજ્ઞાનીહુંસે મન મોર હરે હે.

ભાવાર્થ:—મોઢે બ્રહ્મની વાતો કહે છે, પણ અંતરમાં તો વિકારો ભરેલા છે. જેમ કોઈ ઠગારો વેપારી, કુલાની નીચે ગાયનું

છાણુ ભર્યું હોય પણ ઉપરના ભાગમાં શેર બશેર ધી ભરીને સામાને ઠગે છે; તેમ આવા મિથ્યાવેદાંતીઓ જગતને ઠગે છે. કોઈ વાસણમાં ડુંગળી હોય પણ ઉપરના ભાગમાં કપૂરની સુગંધી વાળાં ચીંથરાં બાંધ્યાં હોય તો ડુંગળીની વાસ જણાતી નથી. તેમ આવા શુષ્કવેદાંતીઓ પણ ‘ ઉપરકી અચ્છી બની ચૈાર ભીતરકી તો રામજી જાને ’ જેવા હોય છે. બ્રહ્માનંદ કહે છે કે આ જગતમાં એવા બ્રહ્મ જ્ઞાનીઓથી માંડે મન ખીએ છે. વળી કહે છે કે

કુંડળીઓ.

એસેં સાધુ જગતમેં, શીરતહિ ભેખ બનાય,
ઉદર ભરનકે કારને, લોકનકું ભરમાય;
લોકનકું ભરમાય, નહિ જાનત હરિ લેશા,
પરધન પરત્રિય કાજ કરત રહે જપ હમેંશા;
દાખત બ્રહ્માનંદ, ધ્યાન ધરહે બગ જેસેં,
શીરતહે ભેખ બનાય, જગતમેં સાધુ એસેં.

એવા સાધુઓને સાધુ નામ પણ આપી શકાય નહિ. એ તો પેટ ભરવા સાડ, લોકોને ભમાવવા સાડ, પરધન હરણું કરવા સાડ અને પરનારીઓને બ્રષ્ટ કરવા સાડ ભગવાં પહેરી બેઠેલા છે! ને ધ્યાન તથા જપ લોકોને ઠગવા માટે કરે છે. જેમ એક બગડો વૃદ્ધ થવાથી શિકાર પકડવા અશક્ત થયો ત્યારે નામધારી ભક્ત બન્યો ને અહિંસા-ધર્મનાં વખાણુ કરવા લાગ્યો. તથા પોતે અહિંસા વ્રત ધારણુ કર્યું છે એવું પોતાનું ગુણગાન કરવા લાગ્યો. ભોળાં માછલાંને આ વાત સાચી લાગી. તેમણે એ બગલાને મહાપવિત્ર માન્યો અને:—

કુંડળીઓ.

મચ્છી મહાતમ જનકે, ગધ નીકટ દશ ખાર,
 પગકર પકરી પંચકું, ચંચ અહી દોઉ ચાર;
 ચંચ અહી દોઉ ચાર, સિદ્ધ ભયે લોક છલનકું,
 બપુરી કરત બકોર, ધ્યાન તજ લગ્યો ગલનકું;
 દાખત બ્રહ્માનંદ, અહી લખી અચ્છી અચ્છી.
 ગધ નીકટ દશ ખાર, જાન કર મહાતમ મચ્છી.

બગલાનું માહાત્મ્ય જાણી દશખાર માછલીઓ તેની પાસે ગઈ.
 ત્યાં તો ઝડપ મારી બગલાએ પાંચ માછલીઓને પગમાં બેચાર માછ-
 લીઓને ચાંચમાં પકડી. ધ્યાન છોડી દધ એ બગલો માછલીઓને ગળવા
 લાગ્યો. પૂર્વોક્ત શુષ્ક વેદાંતીઓ પણ આવા સમજવા. વેદાંતની વાતો
 કરી શિષ્યોને ઠગનારા તેઓ મહાધૂર્ત સમજવા. કોઈ કહે છે કે:—

ખેતર વણસ્યું કણસલે, સભા વણસી કૂડ;
 જ્ઞાનજ વણસ્યું લાલચે, જેમ કેશર વણસ્યું ધૂડ.

જેમ કેશરમાં ધૂળ પડવાથી, સભામાં કપટભાવ જાત થવાથી
 તે ખેતરમાં અંગારીઓ આવવાથી ખિગાડ થાય છે તેમ આત્મજ્ઞાનમાં
 સાંસારિક વિષયોની લાલચોનો પ્રવેશ થવાથી ખિગાડ થાય છે.

૩૭૪—આખા જગતને ચક્રિત કરી નાંખી તેને દોરવાની જે તમારી
 ઇચ્છા હોય તો તમે સૌથી પહેલાં તમારા પોતાના આત્માને ઢંઢોળી
 જાત કરો. તમે તમારા આત્માને ઢંઢોળશો; એટલે આખું જગત
 ઢંઢોળાશે. જગતમાં જેને મહાત્માઓ—મુક્ત, શંકરાચાર્ય આદિ—
 થયા છે તેમણે સૌ પહેલાં પોતાની જાતનોજ સુધારો કરેલો છે.
 એકાદ જગ્યાની હવા સૂર્યના તાપથી પાતળી થઈ હોયે ચડે છે

ત્યારે તેની ખાલી પડેલી જગ્યા પૂરવાને ત્યારે બાળુની હવા એની મેળેજ ત્યાં દોડી આવે છે. એજ પ્રમાણે જે મનુષ્યનું અંતઃકરણ, પરમાત્માની ઉણ્ણતાથી તમ્બ બની જ્યારે ઉન્નત થાય છે ત્યારે તેની ઇચ્છા નહોતી તો પણ આપું જગત્ તેની તરફ ધસડાઇ આવે છે. સ્વામી રામતીર્થ કહે છે કે તમે માત્ર લાયક થાઓ. પછી તમે કશી ઇચ્છા નહિ કરો તો પણ તમારી સર્વ કામનાઓ પૂર્ણ થશે. ભીંતમાં ચણવા યોગ્ય પથરો કોઇ દહાડો રસ્તામાં પડ્યો રહેશે નહિજ. લોકો તેને ઉપાડી જવાના. તેમ તમે પણ યોગ્ય થાઓ. લોકો તમને ઉંચકી લેવાના. તમે અહંભાવના છોડી સ્વરૂપે સ્થિત થાઓ. પછી જોઇ લ્યો મળ. આપું જગત્ તમારાં ચરણો ચાટું આવે છે કે નહિ ?

૩૭૫ બંસુરીને ગોપીઓએ પૂછ્યું:—“ અરે બંસુરી ! તું વાંસડાનો એક કુદ્ર કકડો છે, છતાં તેં શી ભૂરફી નાંખી છે કે અમારા પ્રિય-તમ્બ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન, કે જેમનાં ચરણકમલોની રજ ભીષ્મ અને અર્જુન જેવા વીરો પોતાને મસ્તકે ચડાવે છે, અને ચંદ્ર-મુખી અનેક દેવાંગનાઓ જેમનું સ્મિત વદન નિલોકવા અહો-નિશ તલસ્યા કરે છે તે મનોહર કૃષ્ણ અત્યંત પ્રેમથી વારંવાર તારું ચુંબન કરે છે ? અને તને એક ક્ષણ પણ આધી કરતા નથી ? ” વાંસળી બોલી:—“ હું અંદરથી ખૂલ્લી બની છું—મારી અંદરનો કચરો—અહંકાર, સ્વાર્થ—વગેરે મેં દૂર કરેલાં છે. તેથીજ ભગવાન મને ચુંબન આપે છે ને જેના ચરણનું ચુંબન કરવાને લોકો ચાહે છે તે મને અત્યંત પ્રેમે ચુંબે છે. તો મ્હારો સ્વર મધુર કાં ન નીકળે ? મ્હારામાં કૃષ્ણનો દમ છે ને મ્હારા અવાજમાં પણ કૃષ્ણનોજ સ્વર છે. ” પ્રિય વાચકો ! તમે પણ

અંસુરી પેઠે અહંતા મમતા રહિત થાઓ. જે મોતી વિંધાશે તેજ રાજ્ય મહારાજાઓના મુકુટ ઉપર ચડી શકશે. તમે અંસુરી જેવા અન્યા કે તમારામાં પ્રભુનો દમ ને પ્રભુનો સ્વર સહેજે આવવાનો. એ ખાત્રીથી માનજો.

૨૭૬ ખીજના દોષ જોવાની ટેવ ન રાખો. જે માણસ ખીજના દોષો જુએ છે તે પોતાનામાં તે દોષનો સંચય કરે છે. કેમકે અંતઃ-કરણનો એવો ધર્મ છે કે તે જેવું વારંવાર ચિંતવન કરે તેવું ખતી જાય છે. માટે હલકી વસ્તુનું ચિંતવન પણ ન કરવું. સાંભળ્યું છે કે એક નૈષ્ઠિક અહ્મચારીના આશ્રમ સામેજ એક વેશ્યાનું મકાન હતું. વેશ્યાના મકાનમાં રાત દહાડો અનેક હલકા વર્ગના પુરૂષો આવતા. અહ્મચારી આ જોયા કરતો. વેશ્યાની રીતભાતથી તેને વારંવાર તિરસ્કાર આવતો. ને વેશ્યાને તે વારંવાર સહ્યોધ આપતો. વેશ્યાને અહ્મચારીની વાત સાચી લાગતી. પણ ઉદર-નિર્વાહનું ખીજું કશું સાધન ન હોવાથી ખિન્નમને પોતાનો વંશપરંપરાનો ધંધો ચલાવી કાલ વ્યતીત કરતી; અને અહ્મચારી મહારાજની પેઠે પવિત્ર પણે રહેવાની પ્રભુ પાસે યાચના કરતી. કેટલેક કાળે પેલો અહ્મચારી અને પેલી વેશ્યા બંને એક સાથે મરી ગયાં. અહ્મચારી મહારાજ જમ પાશમાં બંધાઈને અને વેશ્યા વિમાનમાં બેસીને યમરાજને ત્યાં પહોંચ્યાં ! યમરાજનો આવો અન્યાય જોઈ અહ્મચારી મહારાજ આશ્ચર્યચકિત થયા ને બોલ્યા:—“ પ્રભો ! તમારો આ અન્યાય કેવો ? મેં ઝરણુ પર્યંત નૈષ્ઠિક અહ્મચર્ય પાળ્યું; છતાં મને તેડવાને જમને મોકલ્યા, ને આ મહા દુષ્ટ વ્યભિચારિણી વેશ્યાને તેડવાને વિમાન મોકલ્યું ! ” યમરાજ બોલ્યા:—“ અહીંયાં અન્યાયની ગંધ પણ સમજશો

માં. તમારે શરીરે નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય પાળ્યું છે એની હું ના કહેતો નથી; પણ તમારા મને તો અહોનિશ અધમ ચિંતન કર્યા કરેલું છે. વેશ્યાના ઘરમાં કોણ ગયો અને કોણ બહાર નીકળ્યો? એનોજ તમે રાત દહાડો વિચાર કર્યો છે.” અને તેનાથી ઉલટું એ વેશ્યાનું વર્તન છે, એને શરીરે તો કુલપરંપરાથી પ્રાપ્ત થએલ અધમ કૃત્ય કરેલ છે, પણ એને મને તો સદા પવિત્ર રહેવાની અભિલાષા કરેલી છે. માટે “જેવી દૃષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ” તમારું શરીર પવિત્ર હતું. પણ હલકું ચિંતવન કરી કરી તમે મનને હલકું બનાવી દીધું. અને એનું શરીર અપવિત્ર હતું; પણ સાંચું ચિંતવન કરી કરી તેણે મનને પશ્ચાત્તાપ વડે સાંચું બનાવ્યું. હવે તેનું ફળ તમારે અને તેને લેવાનું છે. તમારું શરીર પવિત્ર હતું એટલે અત્યારે તમારા એ શબ્દને પવિત્ર બ્રાહ્મણો પૂજી, સુગંધી પદાર્થો ચડાવી ગુણગાન કરતા કરતા વાજતે ગાજતે સમાધિસ્થ કરવા લાઇ જાય છે. અને એ વેશ્યાનું શરીર અપવિત્ર હતું તો તેના શબ્દને ભંગી લોકો ખાતરના ગંધાતા ગાડામાં નાંખી તિરસ્કાર વર્ષાવતા વર્ષાવતા ગટરમાં નાંખવા લાઇ જાય છે “કરે તેવું પામે” એ અમારો કાયદો છે.”

મતલબ કે જેમ શરીરને પવિત્ર રાખવાની આવશ્યકતા છે તેમ મનને પણ પવિત્ર વિચારો વડે સતત પવિત્ર રાખવાની આવશ્યકતા છે. ખીજના દોષો જોઇ જોઇ મનને અધોગામી કરવાથી આપણને પોતાનેજ હાનિ છે.

૩૭૭ વાંદરાંનાં શરીરમાં જો આંદું કે વ્રણ થાય તો તેઓ એ આંદા કે વ્રણને ખોતર ખોતર કરે છે; અને રૂઝ વળવા દેતાં નથી. મનુષ્યે પણ પોતાના સ્વભાવમાં એવી જ કાંઇ ન્યૂનતા જણાય

તેને સંભારી સંભારી વારંવાર ખોતર ખોતર કરવાનું નથી. કેમકે એમ કરવાથી મનમાં દુર્બળતા આવે છે. ને મનની દુર્બળતા હાનિકારક છે. વળી કોઈ ખીજના દોષોનું ચિંતવન કરવાથી પણ મનમાં તેવા સંસ્કારોની છાપ પડે છે, માટે ખીજના દોષો જોવાની કે કોઈના પાસે કથન કરવાની ટેવ ન રાખો. મનને ગુણ્યાહક કરવું એ ચડતી થવાનું પગથીલું છે.

૩૭૮ વાંદરાને પકડવાની રીત તમે જાણો છો? ન જાણતા હો તો સાંભજો. જે જંગલમાં ઘણાં વાંદરાં રહેતાં હોય ત્યાં વાંદરાં પકડનારા સાંકડાં મોંનાં વાસણોમાં કાંધક ફજો ભરી મૂકી આવે છે. વાંદરાં એ ફજો લેવા વાસણના મોંમાં પોતાનો હાથ ધાલી મોટી મૂકી ભરે છે; ને પછી હાથ બહાર કાઢવા જાય છે. પણ વાસણનું મોં બહુજ સાંકડું હોવાથી તેનો હાથ બહાર નીકળી શકતો નથી. ફજ લેવાની લાલચથી ભરેલી મૂકી પણ વાંદરાં છોડી શકતાં નથી. અને જાતેજ પકડાઈ જાય છે! આ જગતમાં મનુષ્યની સ્થિતિ પણ એ વાંદરાંના જેવીજ છે. જગત-રૂપી આ રમ્ય વિશાળ વન છે. ને તેમાં ઠેકાણે ઠેકાણે સાંકડું મન, સાંકડા વિચાર અને સાંકડી બુદ્ધિ રૂપી વાસણો ગોઠવી મૂકેલાં છે. તેની સાથે જીવે મમતાની મૂકીઓ વાળેલી છે, “હું આ જાતનો છું, મારું નામ ફલાણું છું,” અથવા તો “હું મન છું” “હું બુદ્ધિ છું” એવી એવી જીવોએ તાદાત્મ્યભાવે મૂકીઓ વાળેલી છે, જે જીવોને પરતાંત્ર ને ગુનામ બનાવે છે. જે તમે આમાંથી છૂટા થવા ચહાતા હો તો તમારી મૂકીમાં પકડેલાં ફજો છોડી દો. એટલે તમે છૂટા છો. આખું જગત રૂપી વન તમારુંજ છે. એના માલિક તમેજ છો. માત્ર તમારે અહંતા-

મમતા વાળું અજ્ઞાન છોડવાની આવશ્યકતા છે. પછી કોઈના ભાર નથી કે તમને પકડી રાખી શકે.

૩૭૯-જ્ઞાની જનો આ વિશ્વને કાયના વિવિધ અરીસાઓ જડેલા મંદિરના જેવું માને છે. ભિન્ન ભિન્ન શરીરો એ જાણે જૂદી જૂદી જાતના અરીસાઓ છે. કોઈ અરીસો પીળો છે, તેમાં પીળું પ્રતિબિંબ દેખાય છે. કોઈ અરીસો રાતો છે તેમાં રાતું પ્રતિબિંબ દેખાય છે, કોઈ અરીસો અંતર્ગોળ છે તેમાં બહુ જ ઝીણું પ્રતિબિંબ દેખાય છે ને કોઈ અરીસો બાહ્યગોળ છે તેમાં બેડોળ હસવા જેવું પ્રતિબિંબ દેખાય છે. આવી રીતે અનેક પ્રકારના આકાર અને રૂપમાં એક અદ્વિતીય સત્ વિલસતું જણાય છે. એ શરીરના ઘાટીલા કે બેડોળ આકાર સાથે, રાતા કે પીળા રંગ સાથે કે કશા સાથે મૂળ વસ્તુને સંબંધ નથી. કાયની ભીંતો-વાળા મંદિરમાં જઈ ઉભેલ માણસ જૂદા જૂદા અરીસાઓમાં જૂદે જૂદે રૂપે ને આકારે દેખાય છે; તેમ છતાં દ્રઢ માને છે કે હું પોતે એક જ છું. તેમ આ બધાં શરીરો અને મનોરૂપી અરીસામાં એક બ્રહ્મ સ્વરૂપ જ દૃશ્ય થઈ રહેલું છે. એ વાત અજ્ઞાની જનો સમજતા નથી એટલે આવા કારાગૃહમાં ગયેલા પેલા કૂતરાની પેઠે કરે છે. કહે છે કે ચારે બાજુની ભીંતે તેમજ છતે પુષ્કળ અરીસા લગાડેલા એક કાચગૃહમાં એક કૂતરો ગયો. ને જોયું તો સામેથી તેને અપાર કૂતરાઓ આવતા દેખાયા ! સ્વ-જ્ઞાતિનું આટલું બધું જૂથ જોઈ તે કૂતરો તો ગભરાઈ ગયો. કારણ કે કૂતરાની જાતિનો જ એ ધર્મ છે કે તે સ્વજ્ઞાતિનાને જોઈ બબ્બા વિના રહેજ નહિ ! આથી ગભરાઈ કૂતરે પોતાની ડાખી તરફ જોયું તો તે બાજુ પણ સ્વજ્ઞાતિનું અસંખ્ય દળ જોયું !

જમણી બાળુ જોયું તો ત્યાં પણ એમજ ! ગભરાઇને ઉંચું મોં કર્યું તો ત્યાં પણ પોતાની જ નાતના ગૃહસ્થો ! હવે તો એની ગભરામણનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે મોટી છલંગો મારી ભસવા માંડ્યું તો ચારે બાળુના કૂતરાઓ પણ છલંગો મારતા જોવાયા, અને પડછંદામાં ભસતા સંભળાયા ! વ્યાકુળ થઇ તેણે આમતેમ કૂદવા, દોડવા ને ભસવા માંડ્યું ને ત્યાંજ ભયભીત થઇ છેલ્લે તેનો પ્રાણ ગયો ! અજ્ઞાની જનો પેલા કૂતરાની પેઠે કરે છે. તેઓ કહે છે કે “ પેલો માણસ મારો શત્રુ છે, તે મારો વિનાશ કરશે. ” આ બધા ભયો, આ બધી ધર્મ્યાઓ ને આ બધી મારામારીઓ તથા કલહો શાથી છે ? પેલા કૂતરાના જેવી અજ્ઞાનતાને લીધે છે. જો એ કૂતરા (Dog) ના જેવા વિચારો બદલવામાં આવે તો તેથી ઉલટું ૩૫ (God) ઇશ્વરપદ ધારણ કરી શકાય તેમ છે. ભગવતી શ્રુતિ પણ એજ વાત કહે છે કે તસ્ય કો મોહ કઃ શોકઃ **પત્યવ્યવહાર** ક્યતઃ જે સર્વત્ર પોતાની એકતાજ જુએ છે તેને ભય કેનાથી થાય ? મોહ કેનાથી થાય ! અને શોક પણ શાથી થાય ?

૩૮૦-કેટલાક એમ ધારે છે કે જેમણે યોગનાં યમ નિયમાદિક આઠે અંગોનું સારી રીતે અનુષ્ઠાન કર્યું હોય તેનેજ નિર્વિકલ્પ સમાધિ થાય છે પણ એમ નથી. યમ નિયમાદિક અંગોનું અનુષ્ઠાન થયું ન હોય તોપણ જો ગુરૂ કે શાસ્ત્રને બોધે મનોરાજ્ય જીતાય તો નિર્વિકલ્પ સમાધિ થાય છે. આ તમામ સંસાર મને ઉપજાવેલો છે; એ અનેકવાર કહેવાઇ ગયું છે. સંસાર એમનો એમ હોય છે છતાં ગાઢ ઉંઘમાં મનુષ્યને કેમ જણાતો નથી ? કારણ એટલું જ કે તે સમયે મનનો વ્યાપાર હોતો નથી. એજ પ્રમાણે જાગ્રત

દશામાં પણ મનોરાજ્ય બંધ થાય તો જીવનમુક્તિ થઈ સમજવી.
અથવા તો સર્વત્ર બ્રહ્મનું દર્શન થાય તો યત્ર યત્ર મનો યાતિ
તત્ર તત્ર સમાધયઃ “ મન જ્યાં જ્યાં જાય ત્યાં ત્યાં સમાધિ
જ છે. ભક્તકવિ નરસિંહ કહે છે કે:—

પ્રભાતીઉં.

અખિલ બ્રહ્માંડમાં, એક તું શ્રીહરિ જીજ્ઞવે રૂપે અનંત ભાસે;
દેહમાં દેવ તું, તેજમાં તત્ત્વ તું, શાન્ત્યમાં શબ્દ થઈ વેદ વાસે. અ.
પવનતું, પાણીતું, ભૂમિ તું ભૂધરા, વૃક્ષ થઈ ફૂલી રહ્યો આકાશે;
વિવિધ રચના કરી અનેક રસ લેવાને, શિવથકી જીવ થયો એજ
આશે. અ.

વૃક્ષમાં બીજ તું, બીજમાં વૃક્ષ તું, જોઉં પટંતરો એજ પાસે;
ભણે નરસૈયો એ, મનતાણી શોધના, પ્રીત કરૂં પ્રેમથી પ્રગટ
થાશે. અ.

૩૮૧—જેમ ઠોઠ નિશાળીઓ શિક્ષકનો વાંક કાઢે છે તેમ પ્રમાદી માણસ
પ્રભુનો વાંક કાઢે છે. પરમાત્માની અમોઘ કૃપા તો ચારે બાજુ
અમૃતવૃષ્ટિ કરી રહી છે. પણ તેને ઝીલનારું હૃદય તૈયાર ન હોય
ત્યાં પરમાત્માનો વાંક શો? નળમાંથી પાણીનો પ્રવાહ તો સતત
આવ્યા કરે છે, પણ ઘડાએ તે પ્રવાહને પોતાની અંદર ધારણ
કરવો જોઈએ. પ્રવાહ નીચે ધડો ઉંધે મોંએ રાખવામાં આવે તો
તેમાં પાણીનું એક ટીપું પણ શી રીતે પડે? કહે છે કે:—

નથી વાંક વિશ્વંભરતણે, જે કહીએ તે વાંક આપણે;
જ્યાં કોઈ ભોજન જમાડવા કરે, ત્યાં રીસાણે તે રીસે ફરે;
પૂર્ણાનંદ પીરસનારો રહે, અખા અભાગિયાને કોણ કહે?

પૂર્ણાનંદ તે પૂર્ણદયાળ, સર્વે જીવની લે સંભાળ;
દયા સાડ તે લે અવતાર, અસુર નિકંદન ભક્ત ઉદ્ધાર.

પૂર્ણાનંદ જોવો પીરસનારો છે, પણ અભાગી જીવ રીસાઈ જમવાજ ન બેસે ત્યાં વિશ્વંભર શું કરે ? જીવે પોતાની આસુરીવૃત્તિઓનો પરિત્યાગ કરી દૈવી સંપત્તિઓને ધારણ કરવાની છે—અશુભ ભાવનાઓને શુભભાવનાઓ વડે પરાજીત કરવાની છે.

૩૮૨—મરણ એ માણસની જીંદગીમાં માત્ર એક પ્રકારનું રૂપાંતર છે. ને એ રૂપાંતર પણ આપણા કલ્યાણને માટે નિર્મિત થયેલ છે. એવું સાંભળ્યું છે કે એક યુનાની સ્ત્રીને દેવળમાં અમુક ક્રિયા કરવાનો ખાસ હક્ક હતો. ને તેથી તે ક્રિયા એ બાધ વારંવાર કરાવતી. એકવાર એ બાધ તે ક્રિયા કરાવવા માટે પોતાને મકાનેથી નીકળી; પણ રસ્તામાં જતાં જતાં તેનો સિગરામ પૈડું ભાગવાથી અટકી પડ્યો. આથી તે ટાઇમસર દેવળમાં પહોંચે તેવું રહ્યું નહિ; એટલે દિલગીર થઈ. તેના બે સુપુત્રો તેની સાથે હતા. તેમણે માતાની દિલગીરીનું કારણ જાણી લીધું. ને માતાને પોતાની બાંધે બેસાડી વખતસર દેવળમાં પહોંચાડી. જ્યાં તેણે રિવાજ પ્રમાણે પ્રાર્થના અને ક્રિયા કરાવી. ત્યાં તેને અંતરીક્ષમાંથી દેવનો અવાજ સંભળાયો કે “ઓ ભલી બાધ ! હું તારાપર પ્રસન્ન છું. તારે જોઈએ તે માગી લે.” આથી પેલી બાધ બોલી:-“હે પ્રભો ! સૌથી સારામાં સાઈં સુખ હોય તે તમો મારા પુત્રોને આપો; એજ મારી માગણી છે.” બસ, આટલી માગણી પૂરી થતાંમાં જ તે બાધએ પોતાના બંને પુત્રોને પોતાની નજર આગળ મરણ પામેલા જોયા. પેલી બાધ ધણું કદ્દપાંત કરી કહેવા લાગી:-“આમાં મારા દીકરાઓનું શું ભલું થયું ? ” આકાશીવાણીએ ઉત્તર આપ્યું:-“તે”

તારા પુત્રોને માટે સૌથી સારામાં સારું સુખ માગ્યું હતું. એટલે જો સારું હતું તે પ્રભુએ તારા પુત્રોને આપ્યું. કેમકે તેઓ જો જીવતા રહેત તો કોઈ આફતનો ભોગ થઈ પડ્યા હોત. ” આ સાંભળી તે સ્ત્રીએ પોતાના મનનું શાંતવન કર્યું.

૩૮૩-ખીજી રીતે જોઈએ તોપણ મરણ એ અફસોસ કરવા લાયક નથી. આત્મા સદા અવિનાશી છે. એનું મરણ તો કદિ થતુંજ નથી. અને પંચમહાભૂતો પણ પંચમહાભૂતોમાં મળે છે. તેનું પણ મરણ થતું નથી. તો શોક કેનો કરવો ? ગીતામાં કહ્યું છે કે—

देही नित्यमवध्योऽयं, देहे सर्वस्य भारत ।

तस्मात्सर्वाणि भूतानि, न त्वं शोचितु मर्हसि ॥૨૩॥

ભાવાચ:—“ હે અર્જુન ! સર્વ પ્રાણીઓના શરીરમાં રહેલો આ જીવાત્મા નાશ ન કરી શકાય એવો છે. તેથી તું સર્વ પ્રાણીઓના સંબંધમાં શોક કરવા યોગ્ય નથી. ” આજ વિચારે કહ્યું છે કે:

(સદા સંસારમાં સુખ દુઃખ—એ રાગ.)

સગાંનો સાથ, જમને હાથ જતાં બંધુ મહારા !

વિકળ થઈ કાં વહાવે વીર ! આંખે અશ્રુ-ધારા...

સગાંનો સાથ.

પથે પળતાં પંથીનો, સહજ સમાગમ થાય;

એવો આ અવતારમાં, મળ્યો સગાં સમુદાય,

મળી ક્ષણવાર સર્વે, લિન્ન લિન્ન પથે જનારા...

સગાંનો સાથ.

નભ-મંડળ માંહે મળી, મનહર મેઘની માળ;

અલગ અલગ સૌ ધન થશે, પવન થયે તત્કાળ,

મળ્યા છે માગણાથી છુટતાં છુટા થનારા...

સગાંનો સાથ.

અગણિત જન્મો આપણા, અગણિત માતા તાત;

અગણિત દારા, દીકરા, અગણિત સ્નેહી-સાથ.

સહુ શું સ્નેહ બાંધે, પાર ક્યારે પામનારા...

સગાંનો સાથ.

સાર હીન સંસાર આ, ખલક ખેલ ચોપાટ;

ક્ષણ ભંગુર જીવન વિષે, રે । રોવું શામાટ ?

જગતના નાથ સાથે, પ્રેમના બાંધો પનારા...

સગાંનો સાથ.

૩૮૪ આ વિચાર આપણે સાધારણ દૃષ્ટિથી કર્યો. જ્ઞાનદૃષ્ટિએ વિચારીએ તો સર્વવ્યાપક સનાતનતામાં મૃત્યુને અવકાશજ નથી. સર્વવ્યાપક એક સનાતનતામાં બીજા કશાને જ્યાં અવકાશ નથી; ત્યાં મૃત્યુને તો શેનો અવકાશજ હોય ? સુરેશ્વરાચાર્ય કહે છે કે “અક્ષર (બ્રહ્મ) ના સંપૂર્ણ જ્ઞાનથી મૃત્યુનું મૃત્યુ થાય છે.” મહાભારતમાં સનતસુબ્જત કહે છે કે:—

મોહો મૃત્યુઃ સંમતઃ યઃ કવીનામ્

પ્રમાદ વૈ મૃત્યુમહં બ્રવીમિ સદાઽપ્રમાદમમૃતત્વં બ્રવીમિ ॥

“જે મોહ છે, તેને ડાહ્યા માણસો ‘મૃત્યુ’ કહે છે. બ્રહ્માત્મજ્ઞાનમાંથી સ્ખલિત થવા રૂપ પ્રમાદ એનેજ હું મૃત્યુ કહું છું; અને સદા પ્રમાદરહિત રહેવું તેને હું ‘અમૃતત્વ’ કહું છું. ચારે બાજુ ત્રિકાલાબાધ્ય એક તત્ત્વનો-બ્રહ્મનો-જીવનનો-મહા સાગર ગઈ રહ્યો છે ત્યાં મૃત્યુનું અસ્તિત્વજ ક્યાં છે ? એથીજ સમર્થ કવિવર નરસિંહરાવ ગાય છે કે:—

(ગોરમા, શિદ આપ્યો અવતાર...એ ચાલ.)

+દીકું જીવન તત્ત્વ સનાતન, સત્ય પ્રકાશિયું રે લોલ;
અમરપણું પ્રકટયું પછી તત્ક્ષણ, મૃત્યુ મરી ગયું રે લોલ.
જીવન પરજીવન બે એકજ, અખંડ પ્રવાહ છે રે લોલ
રૂપ બદલતું જીવન તે પરજીવનમાં વસે રે લોલ.

જીવન જ્યોતિપૂર વિશાળું, જગોજગ રેલિયું રે લોલ.
જોતાં દિવ્ય નયનથી નિશ્ચય, મૃત્યુ મરી ગયું રે લોલ.

૩૮૫ ભક્ષેને ગમે તેટલાં શાસ્ત્રો ભણે, ભક્ષેને ગમે તેટલાં તીર્થો કરે,
ભક્ષેને ગમે તેટલાં દેવોનાં પૂજનો કરે અને ભક્ષેને ગમે તેટલાં
વ્યાખ્યાનો કરે કે કાવ્યો લખે, પરંતુ જ્યાં લગી એ સર્વત્ર
વ્યાપેલ તત્ત્વજ હું છું, એવું જ્ઞાન થયું નથી ત્યાં લગી પરમ-
પદની પ્રાપ્તિ થવાની નથી. કહે છે કે:—

છપ્યો.

કે ષડ્દર્શન જ્ઞાન-વાન જિવ્હાની અગ્રે,
કે ઈશ થૈ પૂજય, ગાય જશ નગ્રે નગ્રે,
કોઈ કવીન્દ્ર થાય, પાય પૃથ્વીપતિ લાગે,
કોઈ થાય દાનેશ રાય કર્ણાદિક આગે;
તહાં લગી જાણો અખા, ન શમી સઘળી વાસના,
લિંગનો ભંગ થયા વિના, સર્વે મનની ઉપાસના.

વળી લખે છે કે:—

કોઈ કરતા ગાન, તાનને સાધન માને,
કોઈ વર્ણ અભિમાન-વાન અસમંજસ ભાને;

કોઇ સાધે અષ્ટાંગ, સાંગ કાયાકૃત જાણે
કેા કરી પૂર્વજ દેવ-સેવમાં આદર આણે
એ સર્વે કાયા-કલેશ છે, મન મલિનતા એ સહી.
અખા તકંતા પાનથી, અંગ તાપ ઉપજે નહિ.

ભાવાર્થ:—“પડદર્શનો મુખે કરી કેટલાક જ્ઞાનીઓ નગરે નગરમાં ઇશ્વર થઇ પૂજતા જોવાય છે. કોઇ કર્ણ જોવા દાનેશ્વરીઓ જોવાય છે તો કોઇ એવા કુચીશ્વરો જોવાય છે કે જેમને રાજ મહારાજાઓ પણ પગે લાગે છે. પણ જ્યાં લગી તેમનો અહંતા મમતાવાળો લિંગ દેહ દૂરથી નથી, અને એમની વાસનાઓ લય પામી નથી ત્યાં લગી એ બધાં સાધનો મનને રાજ કરવાનાં છે કોઇ ગાનતાનને, કોઇ જાતિની ઉચ્ચતાને, કોઇ અષ્ટાંગ યોગને અને કોઇ દેવ સેવાને કે શ્રાદ્ધાદિ ક્રિયાઓને મુક્તિનાં સાધનો માની આદરથી તેનું સેવન કરે છે પરંતુ એ બધાંમાં અહંભાવ રૂપી મન મલિનતા રહેલી હોવાથી તે બધાં કાયાકલેશ જેવાં છે. પરમપદ એમ પ્રાપ્ત થતું નથી. મતલબ કે અભેદ જ્ઞાન વિના એ બધાં સાધનો અરણ્ય રૂદન જેવાં નકામાં છે. ભગવાન શંકરાચાર્ય કહે છે કે:—

વાગ્વૈચરી શબ્દજ્ઞરી શાસ્ત્રવ્યાખ્યાનકૌશલમ્ ।

વૈદુષ્યં વિદુષાં તદ્વદ્ભુક્તયે ન તુ મુક્તયે ॥

વિ. ચૂ, ૫૮

ભાવાર્થ:—ભાષણ કરતી વખતની વૈખરી વાણી, શબ્દોના પ્રવાહનું વ્યાખ્યાન કરવાનું કૌશલ્ય ને વિદ્વાનોની વિદ્વતા એ બધું આ લોકના ભોગને માટે થાય છે. પણ એ કાંઇ મોક્ષને માટે થતું નથી.” જે બ્રહ્મ તત્ત્વ જાણવામાં આવ્યું નહિ; તો ગમે તેટલો શાસ્ત્રાભ્યાસ કર્યો હોય તે નિષ્ફળ છે.

૩૮૬ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો શા વાસ્તે? મૂળ પરમ તત્ત્વને જાણવા વાસ્તે. જે પરમ તત્ત્વ જાણવામાં ઉપયોગી થાય તોજ તે જાણ-તર કામનું છે. નહિ તો ઉલટું અવિદ્યા વધારનારું છે. કહ્યું છે કે:—

મૂળ અભિમાન હતું પાશેર, જાણતર જાણતાં થ્યું અચ્છેર;
ચતુરાઈમાં તોણું થયો, ગુરૂ થયો ત્યાં મજામાં ગયો.

જે આ પ્રમાણે ભાર વધતો જતો હોય તો ઉલટું હાનિકારક છે. અભિમાન છોડાય તોજ એ વિદ્યા છે, નહિ તો અવિદ્યા છે.

૩૮૭ વેદાંતના ગ્રંથો વાંચવાથી, વેદાંતની અધરી અધરી પ્રક્રિયાઓ જાણવાથી કે વેદાંતનું વ્યાખ્યાન કરવાથી માણસ મુક્ત થતો નથી; મુક્ત તો આત્માકારવૃત્તિ થવાથીજ થવાય છે. કાળ-મીઠ પાપાણની શિલા વરસોનાં વરસો લગી ગંગાજળમાં ભલે ડૂબી હોય, તો પણ બહાર કાઢતાં એવી ને એવીજ જોવાય છે. તેને લેશ પણ અસર થયેલી હોતી નથી.

૩૮૮ અહંકાર અને યુદ્ધિનો મેળાપ જર (ઉપપતિ) અને પરનારી (ઉપપત્ની) ના મેળાપ જોવો છે. યુદ્ધિનો વાસ્તવિક પતિ તો આત્માજ કહી શકાય. પરંતુ એ બંનેએ આડો વ્યવહાર ચલાવી આત્માને ઉંધાડી મૂકવામાં આવ્યો છે. એ અધર્મમાં સુખની આશા તો શાની ? જે ખરા પતિને એટલે આત્માને યુદ્ધિનો સંયોગ થાય તો જગત્ રહે શાનું ?

અહંકાર યુદ્ધિ સોં કહે, તું મત દેહુ જગાય;

ઉઠે પરમાનંદ તો, હું તું જગત બિલાય.

“ અહંકાર રૂપી નર, યુદ્ધિરૂપી ઉપપત્નીને કહે છે કે તારો

પતિ પરમાનંદ સૂતો છે. તેને તું સ્મૃત જ રહેવા દેજે. જગાડીશ માં. જો એ જાગ્યો તો હું કે તું કોઈપણ જીવતાં રહી શકીશું નહિ. તેમ જગત્ પણ રહી શકશે નહિ. એ બધાનો સંહાર કરશે. તાત્પર્ય કે અહસાક્ષાત્કાર થયા પછી જગત્ શી રીતે રહી શકે ?

૩૮૯—જ્યાં લગો રાત પડી નથી, ત્યાં લગી પહોંચવાને સ્થળે પહોંચી જાઓ. હજુ ઘણો દિવસ બાકી છે; એવે વિચારે રસ્તામાં રજ-જોમાં. દિવસ છતાં પહોંચ્યા તો પહોંચ્યા સમજજો. લુવાર ચાલ્યો ગયા પછી કોઈ લોટું ટીપનાર નથી. કહ્યું છે કે:—

ધમણુ ધમંદી રહી વધ, બુઝી વિયા અંગાર;
નાંઈ કડાકો કોડમેં, ઉઠી વિયા લુવાર.

કોઈ માણસે બીજને પૂછ્યું કે કોઢમાં લુવાર છે ? પેલે જવાબ આપ્યો:—ધમણુ ધમાતી રહી ગઈ છે, અંગારા પણ ઓલવાઈ ગયા છે, હથોડાના ધડોધક અવાજ પણ સંભળાતા નથી. એટલે અનુમાન કરાય છે કે લુહાર કોઢ બંધ કરી ચાલ્યો ગયો છે. તે પ્રમાણે તમે પણ જ્યાં લગો તમારી શ્વાસોચ્છ્વાસરૂપી ચાલતી ધમણુ બંધ થઈ નથી, આંખોરૂપી અંગારા હોલવાઈ ગયા નથી, હૃદયના ધડકારા રૂપી કડાકા કોઢમાં ચાલુ છે, અને જીવરૂપી લુહાર કોઢમાંથી ચાલ્યો ગયો નથી ત્યાં લગી સાધન કરવું હોય તે કરી લ્યો.

૩૯૦—તમે ભલેને ધોળાં કપડાં પહેર્યા હોય તેમાં હરકત નથી. ઘણી-વાર મમત્વવાળાં ભગવાં લૂગડાં કરતાં મમત્વ વગરનાં ધોળાં કપડાં ચડી જાય છે. સાંભળ્યું છે કે નેમચંદ્ર નામે એક સંઘવી સંઘ લઈ આપ્તુની જત્રાએ જતો હતો. એ સંઘમાં બસો ત્રણસો સ્ત્રીપુરૂષો હતાં. તેમાં ધનદાસ નામે એક ભગવાંધારી સાધુ પણ હતો. જતાં માર્ગમાં લૂંટારા બીલો મળ્યા. સાધુ પાસે ધન તો

નહોતું. પણ લાલરંગે રંગેલું એક તૂંબડું હતું. પેલા લૂટારાએ સંઘને લૂંટવા માંડ્યો. અને બાવાજી પાસે તૂંબડું માગ્યું. બાવાજી બોલ્યા કે “ ભલેને તું ગમે તેમ કર, હું મારું તૂંબડું આપવાનો નથી. ” એટલામાં તો એક બીલે બાવાજીના કાંડાપર તરવારનો પ્રહાર કર્યો. એટલે હાથ તૂંબડા સાથે શરીરથી છૂટી પડ્યો. સંઘપતિ નેમચંદ્ર સૌથી પાછળ આવતો હતો; તેણે લૂટારા લૂટવા આવ્યાની વાત જાણી કે તરત સંઘને ઉભો રખાવ્યો. ને આજ્ઞા કરી કે આપણે તીર્થયાત્રા કરી પુણ્યસંગ્રહ કરવા નીકળ્યા છીએ, તો કોઈએ લડાલડી કરવાની જરૂર નથી. લૂટારાની ઇચ્છા હોય તો તમામ ઘરેણાં ગાંઠાં અને રોકડ રકમ તેમને હવાલે કરો. તમને સૈને થયેલું નુકસાન હું આપીશ. પણ કાપા કાપી કરશો નહિ. સંઘમાં જે રખવાળ શસ્ત્રધારીઓ હતા તેમણે પણ સંઘપતિની આજ્ઞા માથે ચડાવી. અને જોત જોતાંમાં તો લૂટારા બીલોના મોં આગળ ઘરેણાં ગાંઠાંનો, અને રોકડ રકમનો ઢગલો થયો. શેઠની આવી ત્યાગવૃત્તિ તથા દયાવૃત્તિ જોઈ પેલા લૂંટારા બીલો તો ચક્રિત જ થઈ ગયા. તેમણે પોતાનો લૂંટવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો; પરંતુ ઉલટા તેઓ શેઠને પગે પડ્યા. અને શેઠાણીને પોતાની ધર્મની બેન માની દશરૂપિયાનું કાપડું આપ્યું! હવે જુઓ નેમચંદ્ર શેઠ ભગવાંધારી નહોતા; એ તો ધોળાં લૂગડાં પહેરનાર સંસારી હતા. પણ પેલા હાથ કપાવનાર ધનદાસ બાવાજી ભગવાં ધારણ કરેલા હતા! કહેવાનું તાત્પર્ય કે ધોળાં લૂગડાં પહેરેલાં છતાં જો મનમાં નિષ્કામ વૃત્તિ થઈ હોય તો તે માણસ, સકામવૃત્તિવાળા ભગવાંધારી કરતાં ચઢે છે. માટે જ કહ્યું છે કે:—

અંતર જો નવ યુઝા આગ,
તો ધિક ટોપી ને ધિક પાગ.
પણ અંતર જો યુઝી આગ,
તો ધન્ય ટોપી ને ધન્ય પાગ.

અમ્યાસેન સ્થિર ચિત્તં અમ્યા સેનાનિલચ્યૂતિઃ ।

અમ્યાસેન પરાનન્દઃ અમ્યાસેનાત્મદર્શનમ્ ॥

૩૯૧-અંતરમાંની કામનાને હણવી; એ કામ એકદમ થાય તેવું નથી. રોજ થોડો થોડો અભ્યાસ થાય તો ધીમે ધીમે તે થઈ શકે તેવું છે. તમારા હૃદયમાં ઈર્ષ કામના વિશેષ છે, તે નક્કી કરી તેમાં દોષદૃષ્ટિ કરતા રહો, એટલે તમને સફેદ લૂગડાં પણ સિદ્ધિદાતા થશે ! અભ્યાસથી શું નથી બનતું ?

“ અભ્યાસથી ચિત્ત સ્થિર થાય છે, અભ્યાસથી પ્રાણને વશ કરાય છે, અભ્યાસથી આનંદ મેળવાય છે અને આત્મદર્શન પણ અભ્યાસથી થાય છે- ” માટે રોજ રોજ થોડો થોડો કામનાઓને ઘટાડવાનો અભ્યાસ કરવો કે પરમપદ પામી શકાય.

૩૯૨ પક્ષીને જ્યાં લગી ભૂતલ ઉપરથી આકાશમાં ઉડ્યું ચડ્યું હોય ત્યાં લગી પાંખો હલાવવાનો શ્રમ કરવો પડે છે. જોયે ચડ્યા પછી તો ખિલકૂલ શ્રમ કરવો પડતો નથી. તમે આકાશમાં ઉડ્યે ઉડતી સમજીઓ કે બાજપંખીની સ્થિતિ જોશો તો આ વાત સમજશે. જોયે પહોંચેલી સમજાઓ પાંખો હલાવ્યા વિના સ્થિર પાંખો રાખી તર્યા કરતી તમે જોશો. આવીજ સ્થિતિ ઉચ્ચદશાએ પહોંચેલા જીવન્મુક્ત પુરુષોની સમજવી. ઉચ્ચકક્ષાએ પહોંચતાં તેમને શ્રમ કરવો પડ્યો હશે. પણ પહોંચ્યા પછી તેમને

શ્રમ કરવો પડતો નથી. ઉચ્ચ કક્ષામાં તેઓ વગર શ્રમે વિહરી શકે છે. પણ એવી ઉચ્ચકક્ષાએ પહોંચવામાંજ મુશ્કેલી છે. એવી ઉચ્ચ સ્થિતિમાં વિહરનાર એક મહાત્મા કહે છે કે:—

જીસ જાગરેં હમ રહેહિ,
તુમ વહાં ન આ શકોગે.
ખાસાંકા વહાં ન ધર હે
ઝાડી સીતમ કદર હે
મરવુંકા વહાં ગુઝર હે...તુમ વાં ન આ શકોગે...
ઓ કામ ના કચુંકા,
વો ખેલ ના બચુંકા,
મેદાન હે સચુંકા...તુમ વાં ન આ શકોગે...

“ જે જગ્યામાં—સંસારીજનો જે કોટિમાં રમમાણુ કરી રહ્યા છે તેના કરતાં ઉચ્ચ કોટિમાં—અમે સ્થિર થયા છીએ; ત્યાં તમે આવી શકશો નહિ. કેમકે સંસારના પદાર્થોનો રાગ છોડી ત્યાં આવવું કઠણુ છે. એ કાંઈ કાકાનું ઘર નથી. ત્યાં ગુંચવનારી અત્યંત ઝાડી છે. એટલે હિંમત વાળા મરદોજ ત્યાં ટકી શકે તેવું છે. ત્યાં અપકવ હૃદયવાળાનું કામ નથી. તેમજ ત્યાં પહોંચવું એ બચ્ચાંનો ખેલ પણ નથી. એ સાચાનું મેદાન છે. એટલે હે વિપયલાલયુ જનો ! તમે ત્યાં આવી શકશો નહિ. ”

૩૯૩ ચાસણીનાં જૂદાં જૂદાં રમકડાં બનાવે છે, તે રમકડાંમાં કદોષ્ટને તથા સમજુ માણસને તો ખાંડની યુદ્ધિજ હોય છે. પણ નાનાં અણુસમજુ બાળકોને તેમાં ખાંડયુદ્ધિ હોતી નથી; એ તો એમાં પોપટ, મોર, ઘોડો કે હાથી જુએ છે. એજ પ્રમાણુ

આણસમળુ સંસારી જનો, આ સંસારી પદાર્થોમાં બ્રહ્મ જોઈ શકતા નથી. તેઓ તો આ વાણીઓ, આ રાગ, આ હાથી, આ બળદ એમ જુએ છે. પણ જ્ઞાનીજનોની નજરમાં તો એ સઘળું એક સનાતન વ્યાપક તત્ત્વજ છે. બીજું કશું નથી.

૩૯૪ ઉપાસના બે જાતની છે. ૧ પ્રતીકોપાસના ૨ અહંબ્રહ્મોપાસના. પ્રતીકોપાસનામાં પરબ્રહ્મસત્તાની પ્રતિનિધિ રૂપે કોઈ પ્રતિમાની ઉપાસના કરવાનું છે. કોઈ “ૐ” કારને બ્રહ્મના પ્રતિનિધિ રૂપે ઉપાસે છે, તો કોઈ શિવને, રામને, કૃષ્ણને, વિષ્ણુને, હનુમાનને કે કોઈ અન્ય દેવને પ્રતિનિધિ રૂપે માનીને ઉપાસે છે. આ તમામ પ્રતીકોપાસનાઓ છે; અને ચિત્તની સ્થિરતા કરવા સારૂ અમુક પ્રકારના અધિકારીઓને તેની અતિ આવશ્યકતા છે. માટે મૂર્તિ-પૂજા નકામી નથી. શ્રીકૃષ્ણની તથા શ્રીરામની પ્રતિમાઓ ગામે-ગામે સ્થાપી તેનાં પૂજન અને દર્શન કરવાનો લોકોમાં પ્રચાર છે તે નકામું નથી. તેમજ તેમની લીલાઓ ગાવાનો રિવાજ પણ નકામો નથી. જે લોકો મૂર્તિપૂજાની નિંદા કરે છે તેઓ પૂરો વિચાર કર્યા વિના તેમ કરે છે. પ્રતીકની પૂજા કરતાં કરતાં જ્યારે ચિત્ત ધ્યેયને રૂપે થઈ જાય ત્યારે એ ઉપાસનાનો પરિપાક થયો સમજવો. અહંબ્રહ્મોપાસનામાં “હું શુદ્ધ બ્રહ્મરૂપ છું” એવું સતત સ્મરણ કરવાનું છે. મતલબ કે ખંતે પ્રકારની ઉપાસના કરવાથી ચિત્તનો અહંભાવ છૂટી જાય છે.

૩૯૫ અંધકાર દૂર કરવાને તો દીવોજ જોઈએ. દીવા વિના અંધકાર દૂર થાય નહિ. કોઈ માણસ અંધકાર દૂર કરવા જપ જપવા બેસે અથવા સ્તવન કરવા લાગે તો તેનો એ શ્રમ નકામો છે.

કહેવાય છે કે એક દેશના લોકોમાં એવો ધારો હતો કે રાત્રિ પડે ત્યારે સૌ સ્ત્રીઓ સુપડાં લઈ લઈ અંધકાર ઉલેચતી. ને આખી રાત્રિ એ પ્રમાણે પ્રયત્ન કર્યા કરતી ! જ્યારે સવારે સૂર્યોદય થતો ત્યારે તે સ્ત્રીઓ સમજતી કે અમે મહેનત કરી કરી અંધકાર ઉલેચી નાંખ્યો તેને લીધે અજવાળું થયું છે ! દીવો કેમ થાય ? એ વાત અહીંના લોકોના જાણવામાં નહોતી. હવે જે દેશમાં દીવો કરવાનો રિવાજ હતો તે દેશમાંથી એક નવલ-વધૂ પરણી આ દેશમાં ગઈ. અને જોયું તો સૌ સ્ત્રીઓ રાત્રિ સુપડાં ભરી ભરી અંધકાર બહાર ઠલવે છે ! આ વહુને તો અહીંની સ્ત્રીઓની રીત જોઈ ભારે નવાઈ લાગી. તેણે સૌ સ્ત્રીઓને અંધકાર ઉલેચવાની ના પાડી. અને પોતે એકલાંજ અંધકાર નસાડી મૂકવાનું માથે લીધું. રૂની વાટ કરી તેને તેલમાં ભીંજવી; અને તેનો દીવો કરી અંધકાર ભરેલા ઓરડામાં આણ્યો કે અંધકાર ભાગી ગયો ! આ જોઈ ત્યાંના લોકો અત્યંત આશ્ચર્ય પામ્યા. આવુંજ અજ્ઞાન અને જ્ઞાનનું છે. “હું બ્રહ્મણ્ય છું” “હું ક્ષત્રિય છું” “હું કલ્યાણી છું” “હું વાલજી છું” “હું કાજો છું” “હું ધનવાન છું” “હું દુઃખી છું” “મારો પુત્ર ડાહ્યો છે.” “મારું મકાન પથ્થરનું ચણાવેલું છે.” આવા આવા માયિક વિચારોએ જીવ અજ્ઞાની અનેલો છે. ને તેને લીધે તે દુઃખી થાય છે. એ અજ્ઞાનને જપ, તપરૂપી સાધનો દૂર કરવા શક્તિમાન નથી. એ અજ્ઞાનને દૂર કરવા સારું તો જ્ઞાનનીજ આવશ્યકતા છે. એ અજ્ઞાન ભલેને કરોડો વર્ષનું હોય; જ્ઞાન આવ્યું કે એણે ઉચાળા ભરવાજ જોઈએ. ભોગવટાનો કે મુદ્દતનો કાયદો ત્યાં લાગુ પડે તેમ નથી. અજ્ઞાનનો

ભલેને કરોડ વર્ષનો ભોગવટો હોય તોપણ જ્ઞાન ઉદય પામતાં તેણે નાસવુંજ નોંધ્યે. મારેજ કહ્યું છે કે:-

રજ્જુરૂપે પરિજ્ઞાતે સર્પચંદનં ન તિષ્ઠતિ ।

અધિષ્ઠાને તથા જ્ઞાતે પ્રપંચઃ શૂન્યતાં ગતઃ ॥

‘ આ દોરડી છે ’ એમ જાણ્યું કે બ્રાંતિથી તેમાં થયેલી સર્પ-જુદ્ધિ રહેતી નથી એટલુંજ નહિ, તે સ્થળે સર્પનો ટૂકડો પણ રહેતો નથી. એજ પ્રમાણે અધિષ્ઠાન (બ્રહ્મ) નું જ્ઞાન થતાં જગત અદસ્ય થઈ જાય છે. અખો ભક્ત પણ કહે છે કે:-

હું નહિ ગુણ ઇન્દ્રિય દેહવાન, પ્રકૃતિ પુરુષનું નહિ મુજ માન;
મુજમાં સહુ, હું સર્વાતીત, હું છું ત્યાં નહિ દ્વૈતાક્ષત;
અખા એમ સમજી રહે જેહ, જીવન્મુક્ત યોગેશ્વર તેહ.

તાત્પર્ય કે અજ્ઞાન દૂર કરવાને જ્ઞાન એજ ખરેખર સાધન છે.

૩૯૬ કોમળે શંકા થાય છે કે જ્યારે જ્ઞાન થયું અને “ આ બધું ખોટું છે, જગત એ તો બ્રાંતિ માત્ર છે. ” એવું સમજાણું, તો પછી એવા જ્ઞાનવાળાથી વ્યવહાર કેમ થઈ શકશે? એનો જવાબ એ છે કે વ્યવહાર થઈ શકશે. નાટકમાં નોકર રહેલો એક બ્રાહ્મણનો પુત્ર મુસલમાનનો વેશ પહેરીને “ રસ્તમખાં ” નામનો સિપાઈ થઈને આવ્યો હોય, અને એ સિપાઈને પાઠ ભજવતાં ભજવતાં પાણી પીવાનું આવતું હોય તો તે અંદરથી પોતાનું પાણી આવશે તે પીશે ભલે ને તે મુસલમાનના જેવા પોશાકમાં છે છતાં બહારનો કોઈ મુસલમાન પાણી આપશે તો નહિ પીએ. કેમકે એન ચોક્કસ ખાત્રી છે કે હું વેશ ભજવવા

માટે મુસલમાન થયો છું, પણ વાસ્તવિક રીતે તો હું બ્રાહ્મણ છું. એજ રીતે નાટકમાં રાજા કે રાણી પાઠ ધારણ કરી આવનાર રાજા અને રાણી જેવા આમેદૂમ વ્યવહારો કરશે, પણ તેને મનમાં તો ખાત્રીજ છે કે હું રાજા પણ નથી અને રાણી પણ નથી. તેની એવી ખાત્રી છે, તો પણ નાટક ભજવવામાં જેમ તેને કશો વાંધો આવતો નથી તેમ જગત્તે મિથ્યા સમજનાર બ્રહ્મજ્ઞાનીને મંસાર વ્યવહાર ચલાવવામાં લેશ પણ વાંધો આવશે નહિ. કહ્યું છે કે જ્ઞાનીએ,

નટવત્કૃત્રિમાસ્થાયાં નિર્વહેત્ સર્વલૌકિકમ્ ॥

“ નટની પેઠે કૃત્રિમ આસ્થા રાખી બધો લૌકિક વ્યવહાર ચલાવવો. ”

૩૯૭ કોઈને એવી પણ શંકા થાય છે કે જ્ઞાન થયા પછી બહાર દેખાતા જગત્તેના નાશ કેમ થતો નથી ? ભાઈરે ! બાહ્ય દેખાતું જગત્ સુખ પણ આપતું નથી અને દુઃખ પણ અપાતું નથી. સુખદુઃખ આપનાર તો જીવેનું મનોભય જગત્ છે. દાખલા તરિકે જુઓ. આપણે ગાઢ નિદ્રામાં હોઈએ છીએ તે સમયે બાહ્યજગત્ તો એવું ને એવુંજ ખડું છે, પણ તે મનને કાંઈ સુખ દુઃખ આપે છે ? ના. કેમકે તે સમયે માનસિક જગત્ લય પામી ગયેલું છે. પણ જો એ ગાઢ નિદ્રા મટી જાય; અને સ્વપ્ન આવે તો તેમાં હાથી, ઘોડા વગેરે અનેક વસ્તુઓ મન સ્વતઃ ઉપજાવે છે. ને તે સુખ કે દુઃખ પણ આપે છે ! હવે સમજાશે કે સ્વપ્નામાં સુખ દુઃખ કોણે આપ્યાં ? બહારના જગતે કે માનસિક જગતે ? “ માનસિક જગતે ” જ આપ્યાં

છે એ સ્પષ્ટ વાત છે. બીજો દાખલો લ્યો. અ નામના એક માણસનો પુત્ર બ નાતાલમાં કમાવા માટે ગયો છે. ને ત્યાં તે સાંજે તાંજે છે. છતાં ક નામના કોઈ દુશ્મને અ ને સમાચાર આપ્યા કે તારો પુત્ર મરી ગયો છે. આથી અ અપાર રડે છે, કકળે છે ને દુઃખ પામે છે ! જો કે વાસ્તવિક રીતે તેનો પુત્ર તો જીવતોજ છે. પણ તેનો મનોમય પુત્ર મરી ગયો છે માટે તેને દુઃખ થાય છે. વસ્તુતઃ બાહ્ય જગતનો પુત્ર તેને દુઃખનું કારણ નથી. વળી ધારો કે એ બ નાતાલમાં ખરેખરો ગુજરી ગયો છે, પણ અ ને તે વિષે કશા સમાચાર મળ્યા નથી. તો વ ને જીવતો માની અ આનંદમાંજ રહેશે. બાહ્ય જગતનો પુત્ર મરી ગયેલો છે છતાં મનોમય પુત્ર જીવતો છે. એટલે દુઃખ થતું નથી. તાત્પર્યે એ કે બાહ્ય જગતનું અસ્તિત્વ સુખદુઃખનું કારણ નથી માત્ર મનોમયજ જગતજ સુખદુઃખનું કારણ છે. વળી કહેવાનું કે બાહ્ય જગત દેખાતું શમવાનું પણ નથી. માત્ર જે દેખાય છે તે દેખાવારૂપે મિથ્યા છે. સર્વ અદ્વૈત બ્રહ્મરૂપ છે એમ સમજવું એજ યથાર્થ જ્ઞાન છે. પ્રિયભાઈ ! તમારું અધઃપતન કરે છે તે બાહ્ય જગત નહિ, પણ તમારા મને કહેણું આંતર જગતજ છે. જો તમે એ મનઃકલ્પિત જગતની બહાર જશો તો આવું વિશ્વ તમારે ચરણે પડશે.

૩૯૮ જો તત્ત્વજ્ઞાન પ્રકટી સર્વત્ર બ્રહ્મભાવ દઢ થયો, અથવા ભક્તિને પ્રભાવે સર્વત્ર ઈશ્વર સાક્ષાત્કાર થયો તો પછી બધાં કર્તવ્યોની સમાપ્તિ થાય છે. જ્યાં લગી આવો ભાવ થયો નહોતો ત્યાં લગી એ ભાવને પ્રકટાવવાને તે બધાં સાધનો હતાં. સાક્ષાત્કાર

થયા પછી સાધનોને વળગી રહેવાની જરૂર નથી. મેડી ઉપર ચડવા માટે દાદરો ઉપયોગી છે. પણ ચડ્યા પછી દાદરાને વળગી રહેવાની જરૂર નથી. જ્યાંલગી અક્ષરો સુધર્યા નથી ત્યાંલગી કોપીખૂંદો લખવાની જરૂર છે, પણ મરોડદાર અક્ષર લખતાં આવડ્યા પછી કોપીખૂંદો લખ્યા કરવાની આવશ્યતા નથી. તાત્પર્ય કે એવે સમયે વિધિ નિષેધો શમી જાય છે. એવે સમયે સંધ્યા, સ્નાન, જપ, તર્પણ, સ્તુતિ તીર્થ યાત્રા વગેરેને દૂરથીજ નમસ્કાર થાય છે. એક તત્ત્વજ્ઞાની મહાત્માને કોઈએ પૂછ્યું કે “ તમે સંધ્યા કેમ કરતા નથી ? ” મહાત્માએ ઉત્તર આપ્યું કે હું શી રીતે સંધ્યા કરું ? મને સદા બે પ્રકારનાં સૂતક રહે છે. ને સૂતકમાં સંધ્યા કરવાની મનાઈ છે. પેલા માણસે પૂછ્યું કે “ ક્યાં ક્યાં સૂતક છે ? ” મહાત્મા બોલ્યા:—“ મૃતા મોહમયી માતા જાતો જ્ઞાનમયઃ સુતઃ ” મારી મોહરૂપી માતા મરી ગઈ તેનું મરણસૂતક છે; ને મારે ત્યાં જ્ઞાનરૂપી પુત્ર અવતર્યો છે તેનું જન્મસૂતક છે. આ બે સૂતકોમાં મારે સ્નાન સંધ્યા શી રીતે કરવાં ? ” મહા તત્ત્વજ્ઞાની સુશી કવિ મન્સુર પણ કહે છે કે:—

તુએ હૃદય શૌક મિલનેકા, સમજ કર રંજ પાતા જ;
જલદિ ખુદ તુમાઈકો, લસમ તનપેં લગાતા જ...તુએ.
પકડ કર ઇશ્કકી ઝાંર, સફા કર દિલકે હુઝરેકો;
દુઇકી ધૂનકું લેકે, મુસદ્દા પે ઉતારા જ...તુએ.
મુસદ્દા ફાર તસબી તૌર, કિતાબાં ડાલ પાનીમેં;
પકડ દસ્તોં પરસ્તોંકા, ગુલામ ઉનકા કીલાતા જ...તુએ.
ન જ મકે ન કર સેઝદા, ન રખ રૌઝા ન મર ભૂખા;

વળુકા તોર દે કૂઝા, શરાબે શોખ પાતા જ...તુઝે.
 ન હો મુઝાં ન હો બામિન, ઉનકુ છોર કર સખ જ;
 હુકમનામા કલંદરકા, તૂ અન-અલ-હક કિલાતા જ...તુઝે.
 કહે મન્સુર મસ્તાના, હક મયને દિલમે પહેયાના;
 વોહિ મસ્તોંકા મયખાના, ઉસીકે ખીચ આતા જ....તુઝે.

ભાવાર્થ:—“જો તને એને મળવાની તીવ્ર ઇચ્છા હોય તો આવી પકતી આપત્તિઓને ધૈર્યથી ખમ. તારા અહંભાવને બાળી ભસ્મીભૂત કર, અને એની ભસ્મ તારા શરીર ઉપર લગાડ. પ્રભુના પ્રેમરૂપી ઝાડુ હાથમાં લઈ તું તારા દિલરૂપી ઓરડાને સ્વચ્છ કર. અને “હું અને એ જૂદો છે” એવી દ્વેતભાવરૂપી માન્યતા જે ધૂળના જેવી તુચ્છ છે તેને તું તારા મુસલ્લા (નિમાજ પઢવાના આસન) ઉપરથી ફેંકી દે. મુસલ્લાની તથા માળાની પણ શી જરૂર છે ? મુસલ્લાને ફાડી નાંખ, તસખી (માળા)ને તોડી નાંખ, ચોપડીઓનાં થોથાંને પાણીમાં નાંખ. ને જે પ્રભુપ્રેમીઓ છે તેનો હાથ પકડી લે. તેમનો તું દાસાનુંદાસ બની જા. મક્કા જઈ તારે સેઝદો કરવાની જરૂર નથી. રોજો રહી ભૂખે મરવાની જરૂર નથી. અને વળુ (નિમાજ પઢવા પહેલાં હાથપગ ઘોવારૂપ ક્રિયા) કરવાની પણ જરૂર નથી માટે વળુનો ફૂંજો પણ ફેંકી નાખ. સર્વત્ર પ્રભુદર્શનરૂપી પ્રેમનો નિશો કરી લે. તું મુઝાં પણ થા માં અને બ્રાહ્મણ પણ થા માં. એવું મિથ્યા અભિમાન તું છોડી દે. મુક્તાદશાને પામેલા ગુરુની આજ્ઞા છે કે “હુંજ ખુદા છું” (હુંજ બ્રહ્મ છું) એ તું વારંવાર બોલ્યાકર તથા અનુભવ્યા કર. મસ્તાની સુપ્રી કવિ મન્સુર કહે છે કે મેં મારા અંતઃકરણમાં ઓળખ્યો છે. એ અંતઃકરણજ (ધશ્વરભક્તિના નિશામાં)

લીન થનારાઓનું શરાયખાનું છે. એ શરાયખાનામાં ઇશ્વરીપ્રેમનો નિશો કરવા તું હમેશાં આવતો જા. ખીજું તારે કશું કરવાની જરૂર નથી. તાત્પર્ય કે તત્ત્વજ્ઞાન થયા પછી સાધનો એની મેળે છૂટી જાય છે. જ્યાંલગી પ્રાપ્તવ્ય પ્રાપ્ત કર્યું નથી ત્યાંલગીજ સાધનો સાધવાની જરૂર છે.

૩૯૯ લગનીની વાત ન્યારી છે. કોઈ વિષયમાં ખરેખરી લગની લાગે તો મન એમાં એવું તન્મય થઈ જાય છે કે મનની તન્મયતા પાસે ઈંદ્રિયોના વિષયો પણ અદૃશ્ય થઈ જાય છે. કહેવાય છે કે એક વ્યભિચારિણી સ્ત્રી પોતાના પ્રિયતમ જરને મળવાને અત્યંત આતુર બની ત્વરામાં ચાલી જતી હતી, તેનાં પ્રિયતમના દિદારનાં તરક્ષ્યાં લોચનો આસપાસની વસ્તુસ્થિતિ જોવાને પણ અશક્ત બન્યાં હતાં, એટલે જતાં જતાં રસ્તામાં કપડું પાથરી નિમાજ પઢતા એક ફકીરના મુસદ્દા ઉપર તેનો પગ પડ્યો. જો કે આ વાતનું પેલી સ્ત્રીને તો ભાન પણ નહોતું. પણ ફકીરે તે જોયું. નિમાજ પઢતાં પઢતાં વચ્ચે ન બોલાય એવો કાયદો હોવાથી તે સમયે તો તે ફકીર કશું બોલ્યો નહિ. પણ જ્યારે જર સાથે દર્શન સ્પર્શનાદિ યથેષ્ટ ક્રિયાઓ કરી પેલી સ્ત્રી પુનઃ પાછો ત્યાંથી નીકળી ત્યારે ફકીરે તેને ઠપકો દેવા માંડ્યો. પેલી સ્ત્રી બોલીઃ— “સાંધ્યાવા ! ગુસ્સે ન થશો, મને લાગે છે કે તમે ખરા દીલથી ખુદાની નિમાજ પઢતાજ નહોતા. જો તમે ખરા દિલથી અંદગી કરતા હોત તો તમને ભાનજ રહેવું ન જોઈએ. હું તો જો કે મારા જરને મળવા અપવિત્ર વિચારે જતી હતી. પણ મને તેનો દિલ્લગીમાં મારા શરીરનું લેશ પણ ભાન નહોતું તો તમે

પાક પરવરદિગારની બંદગી કરતા હતા, છતાં તમને તમારા શરીરનું ભાન રહ્યું એજ જણાવે છે કે તમે ખરા દિલથી ખુદાની બંદગી કરીજ નથી.” સાંઈમાવા શું બોલે? કેમકે વાત સત્ય હતી. જો બ્રહ્મની લગની લાગે તો જગતના વિચારો મનને આવેજ શાના? પ્રેમમગ્ન ગોપીઓ કૃષ્ણને પ્રેમે કૃષ્ણરૂપ બની શરીરનું ભાન ભૂલી ગઇ હતી એ ક્યાં આપણાથી અજ્ઞાણું છે? કહ્યું છે કે:—

મળ્યો પ્રેમ પ્રજનાર, મગન થઇ મનમાં ફૂલી,
કા'ન કા'ન ફરી ફરી, ભાન દેહીનું ભૂલી;
પ્રેમ વિદૂરની નાર, નહાતાં નાગી ધાધ,
એ લક્ષણ પ્રેમનું, જઇ ભેટી જહુરાધ;
તે ગર્ભને કાઢી નાંખતી, છોડાં મુખે ધરાય છે,
કહે નરભો પ્રેમનું પારખું, છબિલો છોડાં ખાય છે!

પ્રભુ પણ શેના ભૂખ્યા છે? પ્રેમના. પ્રિયવાચક! પરમાત્માના પ્રેમમાં તું તક્ષીન બની જા. પછી જોઈ લે મજા! જ્ઞાનમાર્ગથી કરવાનું હોય તોપણ એજ છે ને ભક્તિમાર્ગથી કરવાનું હોય તોપણ એજ છે. તારૂં “અહંપદ” મૂકી દઇ તું તદ્રુપ થા. અનંતશક્તિઓના નિયામક, સર્વવ્યાપક, સર્વરૂપ પરમાત્માને બાપડો જીવ શું આપવાનો હતો? કાંઈજ નહિ. જો આપી શકે તો પોતાનો તેના ઉપરનો શુદ્ધ પ્રેમ, શુદ્ધ ભક્તિ! જો એટલું થાય તોપણ બસ છે. એના વિના જીવનું વધારે હિતકારી કોણ છે?

૪૦૦ જીવોએ એનુંજ શરણું લેવું. સર્વે સંપત્તિઓનો આપનાર પણ એ દયાળુ હરિ છે, તેમજ સર્વે વિપત્તિઓને વિદારનાર પણ એજ

વિશ્વંભર છે. જીવે એનીજ ઈચ્છાની આધીનતા સ્વીકારી લેવી, એમાં પોતાનું કલ્યાણ છે. એની જીવ ઉપર કેટલી દયા છે ? જન્મ્યા પહેલાં અને જન્મ્યા પછી પણ જીવ એનીજ દયાનો અપાર ઋણી છે. એ ઋણ ગાતાં એક કવિ કહે છે કે:—

(બીગરી કેન સુધારે નાથ બીન...એ રાગ.)

૧બીપતી કેન નિવારે નાથ બિન બીપતી કેન નિવારેરે...

ઉદરસેં અકલાયો પ્રાની, ત્રાહિ ત્રાહિ પુકારેરે;

દુખિયો જાનિ દયા ઉર આનિ, બાલમ આયે બહારેરે...બી.

ગર્ભ છૂડાઇ જન્મ ધરાયો, અંતર અગ્નિ રજારેરે;

તૃષા બુઝાઇ ક્ષુધા શમાઇ, અમૃતકેરે અહારેરે...બી.

એસે હરિ ઉપકારી બિસારી, ચલિયો સંસાર લહારેરે;

હેત ૩જનાઇ સર્વ સખાઇ, નિશ્ચે નરકમેં ડારેરે...બી.

જુઠ સગાઇ દૂર ૪બહાઇ, ૫ધની મોહન શિરધારેરે;

દયાનંદકો નાથ સહાઇ, ૬તુરત પાર ઉતારેરે...બી.

૪૦૦ અ એ રસનો સાગર છે, આનંદનો સાગર છે, સંપત્તિનો સાગર છે, દયાનો સાગર છે, શક્તિનો સાગર છે, અમૃતનો સાગર છે. એમાં કશાની ન્યૂનતા નથી. એમાં કશું ન મળી શકે તેવું નથી. તો પ્રિયવાચક ! ભૂત અને ભવિષ્ય બધું :ભૂલી તું તેમાં ઝંપલાવ. જૂદે જૂદે રૂપે, જૂદે જૂદે શાસ્ત્રે કહ્યું હોય તો એજ કહેલું છે. ને ગદ્યથી, પદ્યથી અને દષ્ટાંતથી વારંવાર મેં પણ કહ્યું હોય તો એજ કહ્યું છે. પ્રિયવાચક ! એ આનંદના, અમૃતના અને રસના સાગરે ચાલો ઝંપલાવીએ.

૧ વિપત્તિ ૨ બાળ ૩ જાણવી ૪ મૂઝી ૫ ધણી.

(મધુરી મધુરી એ રાગ.)

રસસાગરમાં ઝીલવાને ચાલો રસીલા !

ચાલો રસીલા, ડૂબી મહાલો રસીલા ! રસસાગરમાં. ૧

એ રસસાગર ૧પર માયાથી, અમૃતનો રઆકર

રસાળો રસીલા ! રસ૦ ૨

રમ્યસ્વરૂપી રસસાગર એ, પાપો અને તાપો

૩પરજાળો રસીલા ! રસ૦ ૩

મુરનર મુનિવર અગણિત એમાં, આનંદથી ઝીલતા

નિહાળો રસીલા ! રસ૦ ૪

સફળ કરી જીવન જગજીવન ! જનમ મરણ ભય

ટાળો રસીલા ! રસ૦ ૫

નીતિ-શિક્ષા.

૪૦૧ કોઈ માણસમાં ભલે વિદ્યાના થોડકે થોડકા હોય, પણ જો તેનામાં સદાયરણુ ન હોય તો તે વિદ્યા શા કામની? લાખો ખાંડી વિદ્વતા કરતાં પાંચ પૈસાભાર સદાયરણુ વધારે પસંદ કરવા લાયક છે. સદાયરણુ વિનાનો વિદ્વાન માણસ મણિએ વિભૂષિત થયેલા ઝેરી નાગના જેવો ભયંકર સમજવો.

૪૦૨ ઉત્તમ પ્રકારનું સદાયરણુ પ્રયત્ન વિના પ્રાપ્ત થતું નથી. ઉત્તમ પ્રકારનું સદાયરણુ પ્રાપ્ત કરનારે પોતાની જાત ઉપર નિરંતર ચોક્કસી રાખ્યા કરવી જોઈએ, એટલુંજ નહિ પણ વારંવાર મુશ્કેલીઓ અને લાલચોની સામે લડાઈઓ કરી તેને હરાવવાં જોઈએ.

૪૦૩ સદાયરણુ માણસોને જોતાંજ લોકો ઉપર અવર્ણીય અસર પથરાય છે. લોકોનાં હૃદયોને વશીભૂત કરવાની અને વાળવાની મહાન શક્તિ સદાયરણુ મનુષ્યોમાં રહેલી છે.

૪૦૪ કોઈ માણસમાં વિવક્ષણુ યુક્તિનો પ્રભાવ જોઈએ તો આપણે સાનંદાશ્ચર્ય પામીએ અને વખતે 'વાહવાહ' પણ કહીએ. પણ આપણા હૃદયનું માન અને પૂજ્યભાવ તો આપણે સદાયરણુ મનુષ્યનેજ આપીએ. માટે સદાયરણુ મેળવવાને સૌએ યત્ન કરવો જોઈએ.

૪૦૫ દરેક માણસ શ્રીમંત અને વિદ્વાન થવાને ઇંધાએલો નથી, પણ સાચો ને પ્રામાણિક થવાને તો ઇંધાએલો છે. કેમકે કોઈ પણ દેશની ઉન્નતિ તે દેશમાં જે પ્રમાણમાં સાચા અને પ્રામાણિક માણસો પાકશે તે પ્રમાણમાં થશે.

૪૦૬ હલકી જાતિમાં જન્મેલા ઘણા મહા પુરુષોનાં નામ જગતમાં મશહૂર છે. તેનું કારણ શું? તેઓ સદાયરણી હતા તે. પરંતુ ઉંચી જાતિમાં જન્મેલા અનેક શ્રીમંતો સદાયરણી ન હોવાથી અપ્રસિદ્ધિમાં મરી ગયા છે. કહ્યું છે કે:—

દોહરો.

નીચ જાતિ પણ સદ્ગુણી, પામે કીર્તિ પ્રકાશ;
કંઈક સદ્ગુણી ચીનના, હયાત છે ઇતિહાસ.

(ક. દ. ડા.)

૪૦૭ સત્પુરુષો આપેલું વચન કદિ પણ ફેરવતા નથી. દુર્જનોએ હજાર વાર વચન આપીને ભલે દસ્તાવેજ કરી આપ્યા હોય તો પણ તે પાણીમાં લીસોટા જેવું છે. અને સત્પુરુષોએ એકવાર નિદ્રામાં વચન આપ્યું હોય તો પણ તે પથર ઉપર કરેલા લીસોટા જેવું અચળ રહે છે.

૪૦૮ આ તે ચારે બાજુ બરફ જામેલો કોઈ પર્વત છે કે રૂનો ઢગલો છે? એનું બરેખરું જ્ઞાન તો જ્યારે જોરથી પવન સૂસવાટા નાંખે ત્યારેજ થાય છે; તેમ આપણું જ્ઞાન સાચે સાચું પરિપક્વ થયેલું છે કે બોલવા માત્ર છે? એનું બરેખરું જ્ઞાન તો જ્યારે મહા વિપત્તિ આવી પડે ત્યારેજ થાય છે.

૪૦૯ જગતમાં કોને કોને કેટલી કેટલી જીભો (રસનાઓ) આપેલી છે તે તમે જાણો છો? ન જાણતા હો તો સાંભળો:—

મનહર છંદ.

સજજનને મુખે એક નાગને ?આનને બે છે,

૧વિધિમુખે ચાર અને, ૨પાવકને સાત છે;
 પાર્વતીપતિને પાંચ વદનમાં પાંચ જિહ્વા,
 ૩અત્રિપુત્રને છે ત્રણ, પુરાણે પ્રખ્યાત છે;
 ૪પદાનન ધારે ૫૬, ૫દશાનન ધારે ૬૧,
 બે હજાર શેષ મુખે, એવી શાસ્ત્રે વાત છે;
 કહે જગજીવન કે, સજ્જનોને નિંદવાને,
 દુર્જનના વદનમાં, જિહ્વા અસંખ્યાત^૬ છે.

૪૧૦ તમે જે કામ કરી શકો તેમ હો, તેજ કામનો આરંભ કરજો.
 બીજની દેખાદેખીથી, બીજની શરમાશરમીથી કે ખોટી મહ-
 ત્તાના લોભથી દોરામ્તને જે કામ તમે કરી શકો તેવું ન હોય તે
 આરંભશો નહિ. કહ્યું છે કે:—

દોહરો.

અપની પૌંચ બિચારકે, કરતબ કરિયે દૌર;
 તેસેં પાય પસારિયે, જૈસી લંબી સૌર.

“ પોતાની શક્તિનો વિચાર કરી, દોડી, કર્તવ્ય કરવું. જેટલી
 લાંબી પથારી હોય તે પ્રમાણે પગ લંબાવવા.

૪૧૧ જે તમે આશ્રય લેવા ધારતા હો તો મોટા પુરુષનો આશ્રય
 લેશો. નાના માણસના આશ્રયથી તમારો શુક્રવાર થશે નહિ.
 વેલી ઉંચે ચડવાને માટે અશક્ત છે, તોપણ તે જાડનો આશ્રય
 લે છે તોજ ઉંચે ચડી શકે છે. હવે એ જાડ જે ખૂબ ઉંચું હોય
 તો વેલી પણ ઘણી ઉંચી ચડી શકે છે, પણ એ જાડ જે બહુ

૧ બ્રહ્મામુખે. ૨ અગ્નિ. ૩ દત્તાત્રેય. ૪ કાર્તિકસ્વામી
 ૫ રાવણ. ૬ અસંખ્ય.

ઉંચું ન હોય તો વેલી પણ બહુ ઉંચે ચડી શકતી નથી.

રહી સમીપેં બડનકે, હોત બડે હિત મેલો;

સખહિ જનત બઢત હે, બૃચ્છ બરાબર બેલો.

૪૧૨ દુનિયામાં ગરજ જેવી બીજી કોઈ વસ્તુ ગણી નથી. ગરજ ગંધેડાને પણ કાકો કહેવરાવે છે. ગરજને લીધે તેતું મોં બોલાવવું ગમતું ન હોય તેની પણ નોકરી કરવી પડે છે. કહ્યું છે કે:—

છપ્પો.

ગરજ ચઢાવે વાંસ, ગરજ તો ભાર વહાવે,

ગરજ લોપાવે લાજ, ગરજ મરજાદ મટાવે;

ગરજ જોડાવે હાથ, ગરજ કુવચનો સાંખે,

ગરજ કરાવે પાપ, ગરજ તો નર્ક નાંખે;

ચોરી જરી જૂકું જુલમ ગરજ મહીં અવગુણ ધણા,

કવિ શામળભટ સાચું લખે ગરજ મીઠીમાં નહિ મણા.

ગરજની મીઠાશ કેટલી છે ? તે વર્ણવતાં કહ્યું છે કે:—

છપ્પો.

ગળયું સહુથી ધૂધ, ધૂધથી ગોળજ ગળીયો,

ગળી ગોળથી ખાંડ, ખાંડથી મધમાં મળીયો;

મધથી ગળી શકેરા, શર્કરાથી શેરડીઓ,

શેરડીથી ^૧સહકાર, તે થકી ગળી ^૨કદળીઓ;

એકેકથી મીઠાશ છે, જેને જેશું પ્રીત મળી,

શામળભટ સાચું કહે, ગરજ સકળથી છે ગળી.

ગરજે રાજ રંક થઈ રહે છે, ગરજે લક્ષ્મીવંત દીન બની

જાય છે ને ગરજ આપો સંસાર નભી રહ્યો છે. ને ગરજ સરે તો કોઈ કોઈને જાણે આગમનું નથી એવો બ્યવહાર જોવાય છે. કહ્યું છે કે:—

મનહર હંદ.

ગરજથી ઝર જેવાં વચન સહન થાય,
ગરજથી ભૂખ દુઃખ ભૂલાઈ જવાય છે;
ગરજથી દેશપરદેશ સહુ દોડ્યા જાય,
ગરજથી ભણી જોઈ જીવન તજાય છે;
ગરજથી સંપ સરલાઈ લોક સાથે રહે,
ગરજથી ટાઢ તાપ સહન કરાય છે;
કેશવ કહ્યું શું ગ્રાણ કરતાં ગરજ ગણી,
ગરજ સરે તો પછી કોણ કોનું થાય છે ?

૪૧૩ આ દુનિયામાં જોશો તો મોટા સંબંધ લેણાદેણીનો છે. આ જીવનમાં આપણને જે સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, સંપત્તિ, સગાંવહાલાં વગેરે આવી મળ્યાં છે તે લેણાદેણી પ્રમાણે આવી મળેલાં છે. અને લેણાદેણી પૂરી થયે સૌ વિખૂટાં પડવાનાં છે. લેણાદેણી પૂરી થયા પછી તમે લાખો પ્રયત્નો કરશો પણ તે એકલાણ પશું રહેનાર નથી. લેણાદેણીનું મણાનુંબંધ છે. કોઈ પેલાં ભવેનાં લેણુ આ ભવે સગાંરૂપે પણ અવતરેલાં હોય છે ને તે સગાંરૂપે થતું કામ કરે છે. માટેજ કહ્યું છે કે:—

મનહર હંદ.

લેણાદેણી ઉઘમ અપારમાંહી ઉભી રહે,
લેણાદેણી મમતાનાં બીજ વવરાવે છે;

લેણાદેણીવડે પુત્ર કે કલત્ર કામ કરે,
 લેણાદેણીવડે ધન જન ધામ આવે છે;
 લેણાદેણીવડે સારી કાયા સન્માન સહુ,
 લેણાદેણીવડે લોકો ફૂલથી વધાવે છે;
 કેશવ કહે શું લખું લેણાદેણીની લીલાની વાત?
 લેણાદેણી પ્રતિદિન સુખદુઃખ લાવે છે.

૪૧૪ પરનારીની પ્રીતિ એ આ લોકમાં અપકીર્તિકર છે, અને નરકમાં નાંખનારી છે. એક પંડિતે એ વિષે લખેલું કવિત બહુ મનન કરવા યોગ્ય છે.

મનહર છંદ.

કોઉ એક પંડિત હો, વિદ્યાગુણ મંડિત હો,
 હસ્યો કામકાલી ગયો ગુનિકાનિબાસમેં;
 કીનો ઉન નિર્બિંષ ઉન સર્વસ્વ ઉતાર લીનો,
 લીનો મનમાન નિશા બિતી જો ઉલ્લાસમેં;
 ભયો જખ ભોર, મુખભોર મુસકાય બોલી,
 અખ ઘોં પ્રાનપ્યારે અખ મિલોગેં કહો કાડ સમે ?
 જો પેં બેદસ્મૃતિ જો પુરાન સખ સાચે હોવે,
 તેરી ભેટ હોવે તબે કુંભીપાક-બાસમેં.

ભાવાર્થ:—કોઇ એક પંડિત હતો, તે વિદ્યાથી વિભૂષિત હતો. કામસર્પનો દંશ થતાં તે ગુણકાને ત્યાં ગયો. ગુણકાએ તેનું ઝેર ઉતારવા સાથે સર્વસ્વ ઉતારી લીધું. રાત્રિ વ્યતીત થઇને સવારમાં આ બાઇ ચાલવા લાગ્યા ત્યારે પેલી વારાંગના મંદ હાસ્ય કરી બોલી:—“ રે પ્રાણ પ્યારા! હવે ક્યારે મળશો ? ” પંડિત:—“ જો શાસ્ત્રો સાચાં હશે તો કુંભીપાક નર્કમાં આપણે ચોક્કસ મળવાનાં ! ”

૪૧૫ પરનારીમાં આસક્ત થનાર લોકોમાં નિંદાય છે. પોતાના તનથી તથા ધનથી ખુવાર થાય છે. તે પોતાની સ્ત્રીને તથા સગાં-વહાલાંનો પ્રેમ પણ ખૂંચે છે. અને નરકનો નિવાસી થાય છે. પરનારીમાં આસક્ત થતાં મહા બલવાન રાવણે સોનાની લંકાં ગૂમાવી છે. પરનારીમાં આસક્ત થતાં ક્રિયકે પોતાનો તથા પોતાના સો ભાઈઓના પ્રાણ ખોયા છે. પરનારીમાં આસક્ત થતાં ચંદ્ર ક્ષય રોગીઓ થયો છે ને પરનારીમાં આસક્ત થતાં ઇંદ્રને શરીરે સેંકડો છિદ્રો થયાં છે. કવિ કહે છે કે:—

છપ્પો.

પરનારીની પ્રીત, ચંદ્ર બનિયો ક્ષય રોગી,
પરનારીની પ્રીત, થયો વાલી જમભોગી;
પરનારીની પ્રીત, કૌરવે કુળ કપાવ્યું,
પરનારીની પ્રીત, ઇંદ્રવપુ છિદ્ર અપાવ્યું;
પરનારીની પ્રીતડી, રાવણે દશ શિશ ટાળીઆં,
શામળ કહે શાણા સમજજો કીચક કુળ પ્રજાળીઆં.

વળી એજ કવિ પરનારીની પ્રીતમાં કેટલાં નુકસાન તથા પાપો છે તે કહે છે કે:—

છપ્પો.

પરનારીથી પ્રીત, લીડ ભૂપતિના ધરની,
પરનારીથી પ્રીત, વેદના એના વરની;
પરનારીથી પ્રીત, તનમાં તાપ તપાવે,
પરનારીથી પ્રીત, નરો કાં શીશ કપાવે;
જાય ઇજત ને આબરુ, જાય જોગ, જપ, તપ, સખે,
શામળ કહે સુખ સંપતિ જશે, અકલવંત સમજે અખે.

સોરઠા.

પરનારીશું પ્રીત, વીશ હજાર અવગુણ વસે;
 રૂડી નહિ એ રીત, કાયામાં મહા દુઃખ થશે.
 વીશ કોટિ છે વાંક, પૃથ્વીમાં જે પાપના;
 જોતાં નહિ એ જોડ, એ સમ ભૂડા શાપ ના.

રામાયણની કથા આપણને એક મહા તત્ત્વ સમજાવે છે. ને
 એ તત્ત્વ એ છે કે જે પુરુષ પરનારીમાં આસક્ત છે તેને તો સગો
 ભાઈ પણ છોડી દે છે. જેમ રાવણને વિભીષણે પડ્યો મૂક્યો તેમ.
 પણ જે પરનારીમાં આસક્ત થનાર નથી એવા પુરુષને આ જગતનાં
 મનુષ્યો તો શું પણ આ જગતનાં પશુ પંખી પણ ચાહે છે ને
 મહાય કરે છે. જેમ રામચંદ્રને વાનરોએ તથા જટાયુ પંખીએ મદદ
 કરી હતી તેમ. મતલબ કે જો તમે જગતમાં યશસ્વંતા થઈ સુખે
 જીવતર ગાળવા ચહાતા હો, ને બંને લોક સુધારવા ચહાતા હો તો
 કદિ પણ પરનારીભણી કુદૃષ્ટિ કરશો નહિ.

૪૧૬ કોઈ સાથે સ્નેહસંબંધ જોડતાં પહેલાં બહુજ વિચાર કરજો.
 કેમકે અધમ પ્રકારનાં માણસો પોતાનો સ્વાર્થ સરે ત્યાં લગીજ
 પ્રીતિ રાખે છે. કહ્યું છે કે:—

આછે નરકી પ્રીતડી, દીનતી રીતિ બતાય;
 જેસે છિલર તલાબ-જલ, ઘટત ઘટત ઘટ જાય.

હલકા માણસોની પ્રીતિ ઉડાણુ વિનાના તળાવ જેવી છે, તે
 ઘટતી ઘટતી છેવટે તદ્દન સૂકાઈ જાય છે. મહાકવિ ભર્તૃહરિ કહે છે કે:—
 માર્મરભગુર્વી ક્ષયિણી ક્રમેણ, લઘ્વી પુરા વૃદ્ધિમતીશ્ચ પશ્ચાત્ ।
 દિનસ્ય પૂર્વાહ્નપરાહ્નમેવ છાયેવ મૈત્રી સ્વલસજ્જનાનામ્ ॥

ખલ અને સજ્જનોની પ્રીતિ અનુક્રમે દહાડાના પહેલા અને પાછલા ભાગના પડછાયા જેવી છે. દિવસના પહેલા ભાગનો પડછાયો જેમ પહેલાં ઘણોજ લાંબો ને પછી ધીરે ધીરે ટૂંકો થતો જાય છે, તેવી ખલજનોની પ્રીતિ છે. અને દિવસના પાછલા ભાગનો પડછાયો પહેલો ટૂંકો અને પછી ધીરે ધીરે વધતો જાય છે તેવી સજ્જનોની પ્રીતિ છે.

૪૧૭ જ્યારે માણસને અધિકાર આવે છે ત્યારે તેનામાં કેટલી ઉન્મત્તતા આવે છે અને જ્યારે એ અધિકાર જાય છે, ત્યારે કેટલી દીનતા આવે છે એ વિષે એક કવિ કહે છે કે:—

મનહરં છંદ.

મેખો નાં મળકેદાર રાજકે ખજાને રહે,
આવત અધિકાર જખ આઠાં લગ જાતી હે;
હસ્ત, ચર્ન, કર્ણ, આંખ, અંગકો અપંગ કરે,
રહેવે ન સાન મદજોરકો જનાતી હે;
ઉધરત અધિકાર જખ, ઐર રહી નૌંમિ મેખ,
જાય ધુસી x x x મેં આઠો નીકલાતી હે;
કેખે ચણે હસે ખોલે, સખકો સલામ કરે,
જાય અધિકાર જન સાફ કરવાતી હે.

લાવાર્થ:—રાજના ખજાનામાં નવ મેખો રહે છે. જ્યારે અધિકાર આવે છે ત્યારે તેમાંની આઠ મેખો લાગે છે. બે મેખો બે હાથમાં, બે મેખો બે પગમાં, બે મેખો બે કાનમાં ને બે મેખો બે આંખોમાં લાગે છે. જેથી પોતાને હાથે કોઇનું સાફ થતું નથી. માડી ઘોડા વિના પગે તો ચાલી શકતું નથી. કાનોવડે કોઇની અરજી સંભળાતી નથી. ને આંખોવડે સાફ નહાઈ જોઈ શકતું નથી. તાર્થ

કે તમામ અંગે અપંગ થઈ જાય છે. પણ જ્યારે અધિકાર જાય છે ત્યારે બાકી રહેલી પેલી પ્રચંડ નવમી મેખ પાછળ લાગે છે, જેને પ્રભાવે પેલી આંકે મેખો નીકળી જતાં હાથ, પગ, કાન અને આંખો ખૂલ્યાં થાય છે. આ વખતે તે સાઈ નકાઈ જોઈ શકે છે, અભિમાન છોડી વાતચિત કરે છે, હસે છે ને સૌને સલામો કરે છે. તેના હૃદયનો અધિકાર જાય છે પણ તે શા કામનું? પોતાનો વખત હતો ત્યારે કાંઈ સત્કૃત્ય ન થયું એટલો પશ્ચાત્તાપ કરવોજ બાકી રહે છે.

૨૧૮ દૈવેચ્છાથી તમને કોઈ જાતનો અધિકાર મળ્યો, તે સમયે તમે મદાંધ થઈ કોઈનું ભલું ન કર્યું તો એ અધિકાર શબ્દમાંથી 'અ' જતો રહે છે, ને ધિક્કારજ રહે છે.

ઈંદ્રિયિય છંદ.

જો અધિકારી બની બહુ અંધ મદોન્મત્ત થઈ જનમાંહી ફરે છે, નીચ ગણે જન નાતતણા નગણો બનીને જન દુઃખી કરે છે; દાન દયાતણી વાત કરે નહિ, ઘાટ ફૂડા ઘટમાંહી ઘડે છે, લલ્લુ કહે અધિકારથી કી ઉડી જાય 'અ' કાર ધિક્કાર રહે છે.

યાદ રાખો કે અમલ એ ચાર દહાડાનો પરાણો છે. તે આજે છે ને કાલે નથી. માટે અમલ મળે ત્યારે ઉંચી નજરે જોઈ જશો માં. ને જીભ ઝેરી કરી જગતને વેરી બનાવશો માં.

૪૧૯ જો તમે અધિકારે ચડ્યા હો તો ખુશામતખોરોથી સાવચેત રહેજો. ખુશામતીઆ લોકો ગમતાં વચનો બોલી અધિકારીને ભ્રામી નાંખે છે. ને મૂર્ખ બનાવી કામ કાઢી જાય છે. ચેસ્ટરફિલ્ડ કહે છે કે ખુશામત એ જો કે ખોટો સિક્કો છે તોપણ કેટલાક નોકરોને મન તો તે એક ખિસ્સાખરચી છે. એ નાણાંનું ચલણું

એટલું તો થાય છે કે એની પાસે સાચું નાણું તો ભાગ્યેજ નેવામાં આવે છે.

૪૨૦ જે તમે અધિકારી થયા હો તો લાંચ ખાવાની રીત રાખશો માં. તમને જે પગાર મળે છે તે કામ કરવા બદલેજ મળે છે. તે બદલ તમારે કોઈ પાસેથી કાંઈ લેવાનું નથી. લાંચ ખાનાર કાં તો માલિકનું અહિત કરે છે ને કાં તો પ્રજાજનનું અહિત કરે છે. એક કવિ કહે છે કે:—

દાહરો.

લાંચે લોકો લૂટવા, હક તણ ખાવું હરામ;
લાયક જન લાયક નહિ, કોળી લીલનું કામ.

(ક. દ. ડા.)

વળી અધર્મથી મેળવેલું ધન ઝાઝો સમય રહેતું પણ નથી. અધર્મે મેળવેલું ધન દશ વર્ષ ભાગ્યેજ ટકે છે. અને પછી ઉલટું મૂળગાને લેતું જાય છે. “ દૂધના દૂધમાં અને પાણીના પાણીમાં ” જેવું થઈ રહે છે. સાંભળ્યું છે કે કોઈ હરામખોરે વગડામાં આલ્યાં જતાં જતાં એક પાણીદાર ઘોડી ચરતી દીઠી. તેણે આસપાસ જોયું તો ખીજું કોઈ મનુષ્ય નેવામાં આવ્યું નહિ, એટલે ઘોડીને ઉઠાવી જવા વિચાર થયો. ધીરેથી તે ઘોડીની પાસે ગયો. અને ખભા ઉપરની પિછોડી ઘોડીને ગળે વીંટી પોતે સ્વાર થઈ ચાલવા લાગ્યો. એમ બેચાર ગાઉ જતાં કોઈ ગામ આવ્યું. એ ગામને પાદર આ ભાઈને પહોંચી જાય. એવો કોઈ હરામખોર ઉભો હશે. તેણે વગર સામાન અને વગર ચોકડાવાળી આ ઘોડી અને સ્વારને જોતાંજ કલ્પના કરી લીધી કે “ આ કોઈ ઘોડીનો ઉઠાઉગર છે. પણ આપણે તેની પાસેથી ઉઠાવવી.”

જેવો પેલો સ્વાર પાસે આવ્યો કે આ ઉઠાઉગર બોલ્યો:—“ કાં ભાઈ ! ઘોડી વેચવી છે ? ” પેલા સ્વારે ધાર્યું કે “આ લાગ સારો છે. મારી પાસે ચોરાઉ ઘોડી છે તે જો પકડાશે તો મુદ્દામાલ સાથે મારે પોલીસને હવાલે થવું પડશે. માટે જો એના રૂપિયા ઉપજે તો લેવા એ સલામતી બરેલું છે. ” આ વિચારે તેણે વેચવાની હાં પાડી. હાં માં કરતાં દોઢસો રૂપિયે ઘોડી આપવાનો ઠરાવ થયો હવે પેલા ઉઠાઉગરે કહ્યું:—“ ભલે દોઢસો રૂપિયા આપું, પણ ઘોડીની ચાલ જરા તપાસી લઉં ” પેલો હરામખોર તેમાં સંમત થયો અને ઘોડીપરથી નીચે ઉતર્યો. ઉઠાઉગર ઘોડી ઉપર ચડ્યો. તેણે ઘોડી ઉપર ચડી સ્વાર થવામાં પ્રતિકૂળ લાગવાને પોતાના પગનાં “ પગરખાં ” કાઢી નીચે નાંખ્યાં. ને એ પગરખાં સાચવવાની પેલા હરામખોરને બલામણુ કરી. ઘોડીની ચાલ તપાસવા એણે ઘોડીને દોટ મૂકાવી. અને ગયો તે ગયો ! આ ભાઈ તો એની વાટ જોતા ઉભાજ રહ્યા. ને પેલો ઉઠાઉગર ઘોડી દોડાવતો પલાયન કરી ગયો. એટલામાં ત્યાં કોઈ ત્રીજો માણસ નીકળ્યો તેણે પેલા મોં ફાડી ઉભેલા હરામખોરને પૂછ્યું:—“ કાં ભાઈ ! તમે તમારી ઘોડી એમને વેચાતી આપી ? ”

હરામખોર:—“ હા ”

ત્રીજો માણસ:—“ કેટલે રૂપિયે આપી ? ”

હરામખોર:—“ દીધી એમ દીધી, અને નકામાં બે જૂતીઆં.”

મતલબ કે અધર્મથી મળેલું ધન આવ્યું તેમ ચાલ્યું જાય છે: અને નકામાં બે “ જૂતીઆં ” જ આપતું જાય છે. સ્વધર્મનું આચરણ કરતાં જે કાંઈ અલ્પ ધન મળે તેથી જે સંતોષી છે તે સુખી છે. પરંતુ અધર્મ આચરીને જેણે ધણું ધન પ્રાપ્ત કર્યું છે તે વિશ્વમાં વંદવાયોગ્ય નહિ પણ નિંદવા યોગ્ય છે.

૪૨૧ જગતની રીત એવી છે કે મોટા માણસ ગમે તેવો વાંક કરે તેને કાંઈ કહેવાતું નથી, જો નાનો માણસ વાંક કરે તો તેને જ કપકો અપાય છે. કહ્યું છે કે:—

દોહરો.

મોટાને કહેવાય નહિ, નાનાને કહેવાય;
સાસુમાં સો વાંક પણ, વહુનો વાંક કઢાય.

૪૨૨ કોઈ માણસ ગમે તેટલા ગુણોથી ભરેલો હોય, તોપણ જો માણસ એને ચહાતો નથી તેને તો તે દોષવાળોજ લાગે છે. એમાં જોનારની દૃષ્ટિનો ફેર છે. ચંદ્રમા તો એનોએજ છે, એની શિતળતા અને ચાંદની તો એનીએજ છે. તેમજ એની અમૃત વરસાવવાની રીત પણ એનીએજ હોય છે; તોપણ વિરહી મનુષ્યોને ચંદ્રનાં ફિરણો ઝેરભર્યા લાગે છે. તેમજ તેની તેઓ નિંદા પણ કરતાં જોવાય છે. કહ્યું છે કે:—

સો તાકો ઐશુન કહે, જો નહિં ચાહે નાંહિ;
તપત કલંકી બિષ ભર્યો, બિરહીની શશિહિં કહાહિ.

૪૨૩ સંસાર સ્વાર્થથી ભરેલો છે. એક ખીજાં વચ્ચે જો સ્વાર્થ ન હોય તો તેઓ દીકાં પણ ઓળખે નહિ, એવો જગતનો નિયમ છે. કહ્યું છે કે:—

સ્વારથ વિના ન ઓળખે, સ્વારથીઓ સંસાર;
નિત્ય દિસે નક્ષત્ર પણ, કોઇક ઓળખનાર.

નક્ષત્રો રોજ રાત્રે દેખાય છે, પણ તેને કોઇકજ ઓળખે છે.

એનું કારણ શું? કારણ એજ કે એને ઓળખવામાં જગતના લોકોને કશો સ્વાર્થ સરવાનો સંભવ લાગતો નથી, તો શામાટે ઓળખે?

૪૨૪ તમે ભલેને ગમે તેટલો ભલો ભલો કહીને વખાણો, પરંતુ જે દુષ્ટ માણસ છે તે કદિ પણ ભલો થવાનો સંભવ નથી. લવણુને સૌ જગત “મીઠું” કહીને ખોલાવે છે, તોપણ શું તે કદિ પણ “મીઠું” થવાનું ખરું કે? નહિજ.

૪૨૫ ઉચ્ચસ્થાને બેસવાથી કાંઈ ગુણો આવી જતા નથી, અને ગુણો વિના મોટાઈ આવતી નથી. કહ્યું છે કે:—

દોહરો.

ઉંચેં બેઠેં ના લહે, ગુણુખીન બડપન કોઈ;
બેઠે દેવલ શિખરપર, બાયસ ગરૂડ ન હોઈ.

કાગડો દહેરાના શિખર ઉપર બેસે તેથી શું ગરૂડ થવાનો હતો?

૪૨૬ ભલેને કોઈ બેકદર મનુષ્ય, ગુણી જનની પાસે વસતો હોય, તોપણ તે ગુણી જનના ગુણો જાણી શકશે નહિજ. કમળની સુવાસ સમીપમાં રહેનાર દેડકો શું જાણી શકે?

૪૨૭ ખલ મનુષ્યો ગુણી મનુષ્યોના ગુણુ ગ્રહણ કરતા નથી, પણ દોષજ ગ્રહણ કરે છે. ગાયના આંચળે વળગેલી જળો તેમાંના દૂધનું પાન કરતી નથી, પણ લોહીનુંજ પાન કરે છે. માટેજ કહ્યું છે કે:—

દોષહિકો ઉમગે ગહેં, ગુનન ગહે ખલ લોક;
પિયે રૂધિર, પય ના પીએ, લગી પયોધર *જોક.

૪૨૮ મનુષ્ય બળવાન નથી, પણ સમય બળવાન છે. જુઓ ગાંડિવ-ધારી અર્જુન તો એનો એજ હતો, પરંતુ એનો સમય બદલાયો ત્યારે દ્વારકાં પાસે કાપાઓ એને લૂટી ચાલ્યા ગયા હતા! સમયનીજ બલિહારી છે. કહ્યું છે કે:—

સમય એજ બલવાન છે, નહિ પુરુષ બલવાન;
કાળે અર્જુન લૂટીયો, એજ ધનુષ એ બાણ !

૪૨૯ મનુષ્યોનો એવો સ્વભાવ છે કે એને જેની પાસેથી સ્વાર્થ સાધવો હોય છે તે ગમે તેટલાં કુવચનો કહે તોપણ સાંખી રહે છે. અરે દૂઝણી ગાય જે પાટુ મારતી હોય તો તે પાટુ બાધને પણ મનુષ્યો એને “ બાપુ બાપુ ” કહી પંપાળે છે ! માટે કહ્યું છે કે:—

ખિન સ્વાસ્થ કેસે સહે, કોઉ કહત કુખેન;
લાત દિયે બુચકારીએ, હોય દૂઝની ધેન.

૪૩૦ સજ્જનો ગમે તેવા ક્રોધી થયા હોય, તોપણ તેઓ અલ્પ નમ્ર વચનો બોલતાં શાંત થાય છે. જેમ દૂધનો ઉભરો ગમે તેટલો ચડ્યો હોય પણ જરાક શીતળ જળ નાંખતાં તે ઉભરો થમી ભય છે તેમ. માટે કહ્યું છે કે:—

મધુર બચનતેં જાત મીટી, ઉત્તમ જન અભિમાન;
તનક શીતલ જલતેં મીટે, જૈસે દૂધ ઉકાન.

૪૩૧ નીચેની છ વસ્તુઓ જલ્દી જતી રહેનારી છે, માટે એના ઉપર વધારે આધાર કે આશા રાખવાં નહિ.

૧ વાદળની છાયા, ૨ સ્વાર્થીની મિત્રતા, ૩ રૂપ અને યૌવન, ૪ સંપત્તિ, ૫ અસત્ય પ્રશંસા અને ૬ વેશ્યાનો પ્રેમ.

૪૩૨ નીચેના ચાર આદમીઓનો, તેને સંલગ્ન રહેલી ચાર બાબતોથી છૂટકારો થતો નથી. જેમકે:—

૧ અન્યાયથી વર્તનારનો ભયથી છૂટકારો થતો નથી.

૨ લુચ્ચા માણસનો બદનામીથી છૂટકારો થતો નથી.

૩ ખરાબ માર્ગે ચાલનારનો નુકસાનીથી છૂટકારો થતો નથી.

૪ બહુ ખાનારનો રોગથી છૂટકારો થતો નથી.

અ—નીચેના છ જણાઓ છ ચીજોથી વિમુખ રહે છે.

૧ કંઞુસ માણસ સુકૃત્યથી વિમુખ રહે છે.

૨ ક્રોધી માણસ લોકપ્રિયતાથી „ „

૩ ધમંડી માણસ કીર્તિથી „ „

૪ અન્યાયી અમલદાર અધિકારની દબતાથી વિમુખ રહે છે.

૫ શીયળહીન માણસ ધર્મથી „ „

૬ લાલચુ માણસ પુણ્યથી „ „

૪૩૩ નાના માણસનો આશ્રય લેવાથી મોટો માણસ નબી શકતો નથી. ક્યારામાં ખૂતલો હાથી કાંઈ શિયાળવાનું પૂછડું પકડવાથી કાદવમાંથી બહાર નીકળી શકશે ? નહિજ. મારેજ કહ્યું છે કે:—

(દાહરો.)

છોટા જનને આશરે, નલે ન મોટા કોય;

હાથી નાની હોડીએ, તરત ડૂબાવે ૧તોય.

માટે આશરો લેવો તો મોટાનો લેવો.

૪૩૪ જ્યાંલગી માણસ મૌન ધારીને રહ્યો છે, ત્યાંલગીજ તેણે પોતાની પરીક્ષા કરાવી નથી. બોલ્યો એટલે તરતજ તેની પરીક્ષા થવાની. મારેજ કહ્યું છે કે:—

ભલે ખુરે સખ એકસે, જૈ લૌં બોલત નાંહિં;

જન પરતહૈ કાક પિક, ઝટુ બસંતકે માંહિં.

વસંતઝટુ આવી કે કાગડો છે કે કોયલ છે ? એ વાત તરતજ

બોલી ઉપરથી પરખાવાની. માટે બોલવામાં બહુ સાવધાની રાખવી.
૪૩૫ મોટા માણસો સાંઝ કરે કે માઠું કરે પણ જગત તેની મશ્કરી કરતું નથી. અગ્નિ બધું બક્ષણ કરે છે તોપણ તે અનાદર પામતો નથી. માટેજ કહ્યું છે કે:—

મોટા ચાહે તે કરે, ન કરે જગ-ઉપહાસ,
વર્ષા જગ પાલન કરે, કદિ કરે જગ-નાશ.

૪૩૬ આ ચાર વાનાં મૂર્ખતાની નિશાનીઓ છે.

૧ પોતાનાથી મોટા સાથે બાથ ભીડવી.

૨ જેણે કોઈ કામ કર્યું નથી એનો ભરોસો કરવો.

૩ નાદાનેની સાથે અતિ પરિચય કરવો.

૪ સ્ત્રીઓના છળ પ્રપંચથી ગાફલ રહેવું.

૪૩૭ મનને ભાવે તે માઠું સમજવું, જગતનો એવોજ વ્યવહાર છે. ભીલડીઓ મોટી મૂકી દમ ચણાડીઓની માળા પહેરે છે હવે અહીં સાંઝ નહાં જોવાનું ક્યાં રહ્યું? માટેજ કહ્યું છે કે:—

જો જીહ્વિ ભાવે સો ભલૈ, ગુનકો કંછુ ન બિચાર;
તણ મુક્તાફલ ભીલની, પહેરે ગુંળ-હાર.

૪૩૮ નીચેનાં કૃત્યોથી નીચેનાં ફળો અવશ્ય મળે છે. તો તમને ગમે તે કરો.

૧ સામાનો સત્કાર કરવાથી પોતાને સત્કાર મળે છે તો તમને ગમે તે કરો.

૨ સામાની કીર્તિ ગાવાથી પોતાની કીર્તિ થાય છે તો તમને ગમે તે કરો.

૩ સામાનું અપમાન કરવાથી પોતાનું અપમાન થાય છે તો તમને ગમે તે કરો.

૪ પોતાને અવિદ્યાન ગણ્યાથી વિદ્યાન ગણાવાય છે તો તમને ગમે તે કરો.

૫ પોતાની કીર્તિ ગાવાથી ઉલટી અપકીર્તિ થાય છે તો તમને ગમે તે કરો.

૬ સામાની ખૂરાઈ કરવાથી પોતાની ખૂરાઈ થાય છે તો તમને ગમે તે કરો.
૪૩૯ હજારો ઉપચારો કરો તોપણ જે દુષ્ટ છે તે દુષ્ટજ રહેવાના છે. હજારો પાણીએ ઘોશો તોપણ કાજળ કાળું મટી કાંઈ શ્વેત થશે ? નહિજ. માટે કહ્યું છે કે:—

દુષ્ટ ન છોડે દુષ્ટતા, કરો લાખ ઉપદેશ;
છો ધુઓ સો સેલિલથી, શ્વેત ન થાએ મેશ.

૪૪૦ શરીર, સ્વરૂપ, જીવાની, લક્ષ્મી એ બધાં ચંચળ છે. એ ચંચળ પદાર્થોની હયાતીમાં ભલાઈ મેળવી લેવી એજ જીવનનું સાર્થક્ય છે. કહ્યું છે કે:—

દોહરો.

ચળ સ્વરૂપ, ચૌવન સુચળ, ચળ વૈભવ, ચળ દેહ;
ચલાચલીકે સમયમે, ભલાભલી કર લેહ.

૪૪૧ આ જગતમાં સારામાં સારી બે વસ્તુઓ છે એમ નીચેના દોહરામાં નારાયણ કવિ લખે છે.

દોહરો.

નારાયણ યા જગતમે, યહ દો વસ્તુ સાર;
સખસોં મીઠો બોલવો, કરબો પર ઉપકાર.

૪૪૨ જે તમે તમારું કલ્યાણ ચઢાતા હો તો આ બે વાતોને કદિ પણ ભૂલશો માં એમ નારાયણ કવિ લખે છે.

દોહરો.

દો ખાતોંકો ભૂલ મત, જો ચાહત કલ્યાન;

નારાયણ એક મોતકો, હજો શ્રી ભગવાન.

૪૪૩ જીવાની કેટલી કિંમતી હતી? એની કદર ખૂદાપામાં થાય છે.
તંદુરસ્તી કેટલી કિંમતી હતી? એની કદર માંદગીમાં થાય છે
અને અમીરી કેટલી કિંમતી હતી? એની કદર ગરીબાઈમાં
થાય છે.

૪૪૪ બુદ્ધિમાન કોને કહેવો? જે ભલામતી, ઇશ્વરથી અને મોતથી
ગાફલ ન રહે તેને.

૪૪૫ વિદ્યા ભણ્યો પણ તે પ્રમાણે જોણે આચરણ ન કર્યું તેવું મન
કેવું છે? ખેડી ખેડી તૈયાર કરેલું પણ ખી ન વાવેલું હોય એવા
ખેતર જેવું છે. કેમકે એ ખંતેમાં ફળની કશી આશા નથી.

૪૪૬ મનમાં હમેશાં દયા, દીનતા, અને ઇશ્વરભક્તિ ધારણ કરવાં
એવું નીચેના દોહરામાં દાદુભક્ત કહે છે.

દયા, ગરીબી, ખંદગી, એ રાખો દિલમાંય;

દાદુ કાંટા જીભકા, કિસે લગાવો નાંથ.

જીભનો કડવી વાણીરૂપી કાંટો તમે કોઈને મારશો માં.

૪૪૭ વહેમની દવા તો ધન્વંતરી પાસે પણ નથી.

૪૪૮ જે ઇશ્વરથી ખીએ છે તેને ખીજ કોઈથી ખીવાની જરૂર નથી.

૪૪૯ ખરો શરવીર કોણ? જેણે પોતાનું મન જીત્યું હોય તે.

૪૫૦ યક્ષે યુધિષ્ઠિરને પૂછેલા મહા ઉપયોગી પ્રશ્નોમાંના કેટલાક અહીંમાં
દ્વંકમાં આપવા યોગ્ય લાગ્યા છે. કેમકે વાચકોને તે અતિ
ઉપયોગી છે.

પ્ર૦:—બુદ્ધિમાન શાથી થવાય ?

ઉ૦:—વૃદ્ધાને સેવવાથી.

પ્ર૦:—શ્વાસોચ્છ્વાસ લે તથાપિ જીવતો નથી એવો કોણ ?

ઉ૦:—ચાકર અને પરોણો.

પ્ર૦:—પૃથ્વીથી અત્યંત મોટું કોણ ?

ઉ૦:—માતા.

પ્ર૦:—આકાશથી ઉંચું કોણ ?

ઉ૦:—પિતા.

પ્ર૦:—વાયુ કરતાં વધારે વેગવાન કોણ ?

ઉ૦:—મન.

પ્ર૦:—પ્રવાસમાં સન્મિત્ર કોણ ?

ઉ૦:—સદ્વિદ્યા.

પ્ર૦:—ઘરમાં મિત્ર કોણ ?

ઉ૦:—સદ્ગુણી સ્ત્રી.

પ્ર૦:—રોગીનો મિત્ર કોણ ?

ઉ૦:—વૈદ્ય.

પ્ર૦:—સર્વે મનુષ્યોનો અતિથિ કોણ ?

ઉ૦:—અગ્નિ.

પ્ર૦:—દૈવકૃત મિત્ર કોણ ?

ઉ૦:—સ્ત્રી.

પ્ર૦:—આ જગતનું જીવન શું ?

ઉ૦:—મેઘ.

પ્ર૦:—મોટામાં મોટો લાભ શા ?

ઉ૦:—આરોગ્યતા.

પ્ર૦:—ઉત્તમોત્તમ સુખ શેમાં છે ?

ઉ૦:—સંતોષમાં.

પ્ર૦:—

ઉ૦:—અક્રોધીપણું.

પ્ર૦:—શું નિયમમાં રાખવાથી પસ્તાવો ન થાય ?

ઉ૦:—મન.

પ્ર૦:—કેની મિત્રાચારી જીર્ણ ન થાય ?

ઉ૦:—સત્પુરુષોની.

પ્ર૦:—લોકો સાથી વિટાઈ રહ્યા છે ?

ઉ૦:—અજ્ઞાનથી.

પ્ર૦:—શું છોડવાથી સુખી થવાય ?

ઉ૦:—લોભ.

પ્ર૦:—શું છોડવાથી સૌને વહાલાં થવાય ?

ઉ૦:—અભિમાન.

પ્ર૦:—શું છોડવાથી ધનવાન થવાય ?

ઉ૦:—કામના.

પ્ર૦:—સાધુ કેને કહેવો ?

ઉ૦:—સૌનું કલ્યાણ ધમ્મજનારને.

પ્ર૦:—અસાધુ કેને કહેવો ?

ઉ૦:—દયારહિતને.

પ્ર૦:—અસાધ્ય રોગ કયો ?

ઉ૦:—લોભ.

પ્ર૦:—મહા કષ્ટે પણ ન જીતાય એવો મનુષ્યોનો શત્રુ કોણ ?

ઉ૦:—ક્રોધ.

પ્ર૦:—દયા એટલે શું ?

ઉ૦:—સૌ ઉપર સમાન દષ્ટિ રાખવી .

પ્ર૦:—જ્ઞાન એટલે શું ?

ઉ૦:—તત્ત્વને જાણવું તે.

પ્ર૦:—લજ્જા કોને કહેવી ?

ઉ૦:—અકર્તવ્ય ન કરવું તે.

પ્ર૦:—સમતા એટલે શું ?

ઉ૦:—ચિત્તની શાંતિ રાખવી તે.

પ્ર૦:—દમ એટલે શું ?

ઉ૦:—મનને વશ રાખવું તે.

પ્ર૦:—વિષભક્ષણ કરવું એટલે શું ?

ઉ૦:—યાચના કરવી તે.

પ્ર૦:—માણસ મરેલું કેમ કહેવાય ?

ઉ૦:—નિરુદ્ધોગથી.

પ્ર૦:—મનુષ્યે સ્વર્ગમાં કેમ નથી જવાતું ?

ઉ૦:—કુસંગતિથી.

પ્ર૦:—ધૈર્ય એટલે શું ?

ઉ૦:—ઘંદ્રિયોને વશ રાખવી તે.

પ્ર૦:—ઉત્તમ સ્નાન કયું ?

ઉ૦:—મનનો મેલ દૂર થાય તે.

પ્ર૦:—દંભ કોને કહેવાય ?

ઉ૦:—લોકોને દેખાડવા સદાચરણ કે ધર્માચરણ થાય તે.

પ્ર૦:—પૈશુન્ય કોને કહેવાય ?

ઉ૦:—ખીજના દોષો ગાયા કરવા તે.

પ્ર૦:—પ્રિય વચન બોલનારને શું મળે ?

ઉ૦:—લોકોની પ્રીતિ.

પ્ર૦:—વિચારીને કર્મો કરનારને શું મળે ?

ઉ૦:—જય.

પ્ર૦:—દુનિયામાં સૌથી બળવાન કોણ ?

ઉ૦:—જે પોતાના મનને જીતે તે.

પ્ર૦:—દુનિયામાં ડાહ્યો કોણ ?

ઉ૦:—જે પોતાનો ગુરુ થાય તે.

પ્ર૦:—દુનિયામાં માન કોણ પામે ?

ઉ૦:—જે બીજાને માન આપે તે.

પ્ર૦:—દુનિયામાં મોટામાં મોટો ધનવાન કોણ ?

ઉ૦:—સંતોષી.

પ્ર૦:—દુનિયામાં મોટામાં મોટો ગરીબ કોણ ?

ઉ૦:—જેણે તૃષ્ણા છોડી નથી તે.

પ્ર૦:—જીવ લેનારો મોટો રોગ કયો ?

ઉ૦:—ચિંતા.

પ્ર૦:—આંધળો કોણ ?

ઉ૦:—કામાતુર. કવિ શામળ પણ કહે છે કે:—

છપ્પો.

કામી અંધથી અંધ, કામી નવ દેખે આંખે,

કામી ન ધરે ધર્મ, સંકટો દેહે સાંખે;

કામી ન જીએ જાત, માત ભગિની નવ ધારે,

કામી ન ગણે નાત કામી સગપણ નવ સારે;

કામીથી વૃત્ત પળે નહિ, કામી કોઈ દિન જીવ જીએ,
કામી નવ દેખે કોઈને, જગત બધું તેને જીએ.

દુનિયામાં બીજા અનેક પ્રકારના આંધળા છે, પણ સૌ કરતાં
કયો આંધળો ચડે છે તે વિષે કહે છે કે:—

છપ્પો.

અંધો આંખે અંધ, અંધ છુતે રમનારો,
અંધો ગરજી જેહ, અંધ ભૂંડું ભણનારો;

અંધો ચોર લખાડ, અંધ જે અન્નનો ભૂખ્યો,
અંધો મુરખ માન, અંધ જે દારૂ દુઃખિયો.

અંધા એવા અનેક છે, જગમાં નર ને નારીઓ;
શામળ કહે મોટો આંધળો, જે રમે જીગતીથી જારીઓ.

પ્ર૦:—પૈસો મેળવવાનો સૌથી સહેલો ઉપાય કયો ?

ઉ૦:—ઉઘોગ અને કરકસર.

પ્ર૦:—બધા ધર્મોનું મૂળ શું ?

ઉ૦:—સત્ય. એક પક્ષામાં જપ, તપ, તીર્થ, સ્નાન, ધ્યાન,
દયા, દાન વગેરે તમામ સાધનો મૂકે, અને બીજા પક્ષામાં એકલા
સત્યનેજ મૂકે, તો સત્યવાળું છાંયડું ભારે થશે. માટેજ કહ્યું છે કે:
“ સત્યાન્નાસ્તિ પરો ધર્મઃ ” “ સત્યથી મોટો બીજો કોઈ ધર્મ
નથી. ”

પ્ર૦:—જગતમાં કાણો કોણ ?

ઉ૦:—જેના પેટમાં વાત ટકી શકે નહિ તે.

પ્ર૦:—ઉત્તમ લક્ષ્મી કઈ ?

ઉ૦:—જે સત્ય ધર્મથી મેળવી હોય તે. બીજાને પીડા કર્યા

વિના, ધર્મ માર્ગ છોડ્યા વિના, અને નીચની યાચના કર્યા વિના જે કાંઈ અલ્પ ધન મળ્યું હોય તે પણ ધણું છે. એમ એક નીતિવાક્ય પણ કહે છે.

પ્ર૦:—જગતમાં મોટામાં મોટું જંગલી જનવર કયું?

ઉ૦:—જીમ.

પ્ર૦:—અક્કલનો દુશ્મન કોણ?

ઉ૦:—સમજ્યા છતાં જે ખોટે માર્ગે ચાલે તે.

પ્ર૦:—અનેક ઉપાયો કરવા છતાં ન મટે તે કોણ?

ઉ૦:—સ્વભાવ.

પ્ર૦:—ગરીબો પાસે હોય છે શું? ગરીબો ખરચે છે શું?
ઉડાઉઓ બચાવે છે શું?

ઉ૦:—કાંઈ નહિ.

પ્ર૦:—દુનિયામાં મોટામાં મોટા અરીસો કયો?

ઉ૦:—પોતાનું શુદ્ધ દિલ.

પ્ર૦:—સાચો ભાઈ કોણ?

ઉ૦:—જે બીડ વખતે મદદ કરે તે.

પ્ર૦:—સાચો હિતેચ્છુ કોણ?

ઉ૦:—જે અવશ્યો છોડાવે તે.

પ્ર૦:—વાણી છતાં મુંજો કોણ?

ઉ૦:—જે સમયાનુકૂળ બોલી શકે નહિ તે.

પ્ર૦:—છતે કાને બહેરો કોણ?

ઉ૦:—હિતનાં કહેણાં વચનો જે ન સાંભળે તે.

પ્ર૦:—છતે પુત્રે વાંઝીઓ કોણ?

ઉ૦:—જે પુત્રને મૂર્ખ રાખે તે.

પ્ર૦:—મૂખનો સરદાર કોણ ?

ઉ૦:—જે એસવાની ડાળ કાપે તે.

પ્ર૦:—કૂળવાન કુટુંબ કયું કહેવાય ?

ઉ૦:—જે કુટુંબમાં નીતિ અને વિવેક હોય તે.

પ્ર૦:—પવિત્ર સ્થાન કયું કહેવાય ?

ઉ૦:—જ્યાં જતાં મન પવિત્ર અને શાંત થાય તે.

પ્ર૦:—લુણહરામી કોણ કહેવાય ?

ઉ૦:—કરેલા ઉપકારો ભૂલી જાય તે.

પ્ર૦:—સ્ત્રીનો મુખ્ય ધર્મ કયો ?

ઉ૦:—પતિની સેવા.

પ્ર૦:—રૂપાળી સ્ત્રી કમ કહેવાય ?

ઉ૦:—જે પતિવ્રતાનો ધર્મ પાળતી હોય તે.

પ્ર૦:—દુનિયામાં જીવ્યો કોણ ?

ઉ૦:—જેણે પારકાં દુઃખો કાપ્યાં તે.

પ્ર૦:—અગ્નિ વિના હમેશાં બાળનાર કોણ ?

ઉ૦:—નકારી સ્ત્રી, નકારાં છોકરાં અને નકારાં પાડોશી.

પ્ર૦:—મોઠામાં મોટું પાપ કયું ?

ઉ૦:—વિશ્વાસઘાતનું. ભોજ પ્રત્યંધકાર પણ લખે છે કે—

વિશ્વાસ પ્રતિબંધાનામ્ યે ચ વિશ્વાસઘાતકાઃ ।

તે નરા નરકે યાન્તિ યાવચ્ચન્દ્ર દિપાન્કરા ॥

ભાવાર્થ—વિશ્વાસે રહેલા માણસોનો જેઓ વિશ્વાસઘાત કરે છે તેઓ સૂર્ય ચંદ્ર તપે ત્યાં લગી નરકવાસી થાય છે.

પ્ર૦:—કારી જન્મ કયો ?

ઉ૦:—કટુ વચનનો. કવિ વર દલપતરામભાઈ પણ કહે છે કે—

“છરા તણા છેદ ઉપાય સુઝે, કુવાક્યનો કાપ કદિ ન રૂઝે.”

છરાનો ધા રૂઝાય છે, પણ કટુ વચને બેદાયેલા હૃદયનો જખમ રૂઝાતો નથી.

પ્ર૦:—મોતથી વધારે દુઃખદાયક શું?

ઉ૦:—અપમાન.

પ્ર૦:—મનુષ્યોને પોતાના જીવ કરતાં પણ વધારે વહાલું શું છે?

ઉ૦:—આખર.

પ્ર૦:—પૈસાદાર કોણ કહેવાય?

ઉ૦:—જે રોજ એક પાઈ પણ બચાવતો હોય તે.

પ્ર૦:—દેવાદાર કોણ?

ઉ૦:—જે આવકથી વધારે ખર્ચ કરે તે.

પ્ર૦:—મનુષ્યનો શણગાર કયો કહેવાય?

ઉ૦:—ડહાપણ.

પ્ર૦:—દુનિયામાં ઉત્તમમાં ઉત્તમ પુસ્તક કયું?

ઉ૦:—જે વાંચવાથી સદાચરણી થવાય તે.

પ્ર૦:—મનુષ્યનો હુકમ કોની ઉપર ચાલતો નથી?

ઉ૦:—મોત ઉપર.

પ્ર૦:—ફેંકનારને પોતાનેજ વાગે એવું શસ્ત્ર કયું?

ઉ૦:—ધર્મ.

પ્ર૦:—દુનિયામાં મોટામાં મોટો સખાવત કરનાર કોણ?

ઉ૦:—મરીજ છતાં પણ જે ટૂંકડામાંથી ટૂંકડો આપે તે.

પ્ર૦:—સુખથી કયો વેપારી સઘ શકે છે?

ઉ૦:—જે ઉધાર વેપાર કરતો નથી તે.

પ્ર૦:—શત્રુને જીતવાનું ઉત્તમ શસ્ત્ર કયું?

ઉ૦:—નમ્રતા.

પ્ર૦:—મોટામાં મોટો જૂઠો કોણ ?

ઉ૦:—ખુશામતીઓ.

પ્ર૦:—પાપથી છૂટા થવાનો રસ્તો કયો ?

ઉ૦:—ધર્મથી જ્ઞાન મેળવવું તે.

પ્ર૦:—મોટામાં મોટો સમુદ્ર કયો ?

ઉ૦:—સંસાર

પ્ર૦:—દુનિયામાં દુઃખદાયક ધર કયું ?

ઉ૦:—જ્યાં સ્ત્રીનું પ્રવળ હોય તે.

પ્ર૦:—દરરોજ જૂઠું બોલનાર કોણ ?

ઉ૦:—વેપારી.

પ્ર૦:—સસ્તામાં સસ્તી વસ્તુ કઈ ?

ઉ૦:—જે મદત મળે તે.

પ્ર૦:—હમેશાં ક્ષતેહમંદ થનાર કોણ ?

ઉ૦:—નીતિને સત્યથી ચાલનારો.

પ્ર૦:—મોટામાં મોટી સાંકળ શેની સમજવી ?

:—પ્રેમની.

પ્ર૦:—ગળ્યામાં ગળી વસ્તુ કઈ ?

ઉ૦:—ગરજ. કવિ દલપતરામભાઈ પણ લખે છે કે:—

ગરજ ગળી સંસારમાં, ગરજે સર્વ તણાય;

રજે મોટા મહિપતિ, પરધર ધક્કા ખાય.

પ્ર૦:—સૌથી સ્વાદિષ્ટ ભોજન કયું ?

ઉ૦:—જે ખરી ભૂખમાં ખવાય તે. કહ્યું છે કે “ તરસ ન જાણે
ધોખી-ધાટ, ભૂખ ન જાણે ઝોટો ભાત.”

પ્ર૦:—મોટામાં મોટી અનાજ ભરવાની કોઠી કઈ?

ઉ૦:—પેટ. કેમકે અનાજ ભરતાં ભરતાં ગમે તેવી કોઠીઓ ને વખારો હશે તે ભરાઈ જશે, પણ પેટરૂપી વખાર તો સવારમાંજ ખાલી ને ખાલી થવાની. માટેજ અહ્મદ કવિ કહે છે કે:—

ઇંદ્રવિજય છંદ.

ડારતહે સખહિ નિશિવાસર, કાહુસેં તી નહિ જાત ભરી હે,
ભાર ભઠી અરૂ ચૂલિકી સાદશ, જ્યોંધ પરે સોધ જાત બરી હે;
નીર પરે તીતનો સમી જાવત, સિંધુ કિંધું ગિરિરાજ દરી હે,
અહમુનિ કહે પેટહિ પાપિની, કેસીહિ ઇશ્વર ખાડ કરી હે.

ભાવાર્થ:—જેમાં બધા માણસો રાત અને દહાડો અનાજ નાંખ્યા કરે છે છતાં જે ભરાતી નથી, જે ભઠી અને ચૂલાના જેવી છે મતલબ કે તેમાં જે નાંખવામાં આવે તે બળી ભસ્મ થઈ જાય છે, જાણે કોઈ પર્વતની ગુફાકે સમુદ્ર હોયતી તેમ ગમે તેટલું પાણી જેમાં નાંખવામાં આવે છે છતાં તે સમાઈ જાય છે આવી પેટરૂપી પાપિણી ખાઈ પરમેશ્વરે શાંતી બનાવી હશે?

પ્ર૦:—હૃદય કોને ન હોય ?

ઉ૦:—પાપાણને.

પ્ર૦:—દેશ મરેલો શાથી કહેવાય

:—સારો રાજા ન હોવાથી.

પ્ર૦:—આળસ એટલે શું ?

ઉ૦:—હરેક વાતનું બેપરવાપણું રાખવું તે.

પ્ર૦:—આશ્ચર્ય પામવા જેવી વાત કઈ ?

ઉ૦:—મનુષ્યો રાતદહાડો આસપાસનાં પ્રાણીઓને મરતાં

જુએ છે છતાં પોતે મનમાં એવો વિચાર પણ કરતો નથી કે મારે પણ મરવાનું છે એ વાત મહા આશ્ચર્ય પામવા જેવી છે.

પ્ર૦:—મદ ઉત્પન્ન કરનારાં કોણ?

ઉ૦:—યૌવન, ધનસંપત્તિ, રાજ્યાધિકાર, વિદ્યા, કુળ અને રૂપ.

પ્ર૦:—ફળપ્રાપ્તિ શા પ્રમાણે થાય ?

ઉ૦:—ભાગ્ય પ્રમાણે. કલું છે કે:—

પિતા રત્નાકરો यस્ય લક્ષ્મી યસ્ય સહોદરી ।

શંખો રોદિતિ મિક્ષાર્થી ફલં ભાગ્યાનુસારતઃ ॥

ભાવાર્થ:—રત્નાકર સાગર જેનો પિતા છે, અને સાક્ષાત્ લક્ષ્મી જેની બેન છે તેમ છતાં બિચારો શંખ બિક્ષા પ્રાપ્ત કરવા ઉચ્ચ અવાજે રૂવે છે ! ખરે ભાગ્ય પ્રમાણે ફળ મળે છે !

પ્ર૦:—ખરી વિદ્યા કય ?

ઉ૦:—જે મોઢે આવડે તે.

પ્ર૦:—ઉદ્યોગીને વહાલું શું ?

ઉ૦:—કામ.

પ્ર૦:—નવરાત્રિ વહાલું શું ?

ઉ૦:—નિંદા.

પ્ર૦:—લાંબામાં લાંબી રાત્રિ કય ?

ઉ૦:—જે રાત્રે વગર ઈચ્છાએ ઉઝાગરો કરવો પડે તે.

પ્ર૦:—લાંબામાં લાંબો દહાડો કયો

ઉ૦:—જે દહાડે ઉપવાસ કર્યો હોય તે

પ્ર૦:—સારામાં સારું કામ કયું ?

ઉ૦:—પરોપકાર કરવો તે.

પ્ર૦:—જગતમાં ભૂલવા જેવું શું છે ?

ઉ૦:—આપણે ખીજા ઉપર કરેલો ઉપકાર, અને ખીજાએ આપણને કરેલો અપકાર એ બે ભૂલવાં.

દોહરો.

નારાયણ દો ખાતકોં, દિજે સદા ખિસાર;
કરી ખુરાધ ઝોરને, આપ કિયો ઉપકાર.

૪૫૧ સંસારીજનોને સુખ અને દુઃખ બંને વારાફરતી ભોગવવાનાં છે. માટે સુખમાં આનંદમસ્ત બનવું નહિ, અને દુઃખમાં ગમરાવું નહિ. બંનેમાં નિર્વિકારી રહેવાનું ને જેમ લુહારની સાંડસીને ઘડીમાં મોઢામાં ધગધગતા લોઢાને પકડવાનું કામ કરવું પડે છે ને ઘડીમાં પાણીમાં મોં બોળવું પડે છે. તેમ સંસારીજનોની હાલત સમજવી.

૪૫૨ નીચે પ્રમાણે વર્તનારા માણસોને મૂર્ખ સમજવા.

૧ જે હલકાં કામ કરી આખર મેળવવા ધારે.

૨ જે માણસ શત્રુની સાથે મિત્રતા કરે, ને મિત્રોને દ્વેષ કરે.

૩ પોતે કરવા લાયક કામો જે ચાકરો પાસે કરાવે.

૪ ત્વરાથી કરવાનાં કામોમાં જે વાર લગાડે.

૫ વગર પૂછે જે બોલબોલ

૬ વગર કારણે જે ખીજાને ઘેર જઈ બેસે.

૭ મહેનત કર્યા વગર જે અલભ્ય વસ્તુ મેળવવા ઇચ્છે.

૮ શિક્ષા કરવા યોગ્ય ન હોય તેને શિક્ષા કરે.

૯ ચાચના કરવા લાયક ન હોય તેની ચાચના કરે.

૧૦ પોતે નિર્બળ છતાં જે બળવાનની સાથે વૈર કરે.

૧૧ થોડો લાભ મળતાં જે છડી જાય.

૧૨ પોતાનો સમય આવ્યા છતાં ખીજ ઉપર હાથ ન રાખે.

૧૩ ફૂલાબો ફૂલાઈ કરજ કરીને ધન વાવરે.

૧૪ જે પરનારીની પ્રીતિમાં લપટાય.

કવિવર દલપતરામ કહે છે કે:—

છપો.

વણ પૂછયાથી વેણ, ઘણાં બોલે તે બેલો,
બોલી ખાડો ખૂબ, પડે પડે પણ પેલો;
ન કર્યાનું કરી નિત્ય, ચિત્ત ચેતી નવ ચાલે,
પરનું પોતાતણું ઘણું બેલો ઘર બાલે;
વળી વહેલો વળગે વાદમાં, છેલ્લો છેક છૂટો પડે,
દિન દિન દિલમાં દલપત કહે, ઘાટ ઘણો બેલા ઘડે.

મતલબ કે ગાંડાનાં કાંઈ ગામ હોતાં નથી; કામ ઉપરથી તેઓ

ઝોળખાય છે.

૪૫૩ મનુષ્યની દાઢી ઘોળી થવા સાથે અકલ ઘોળી થવી જોઈએ.

૪૫૪ જ્યાં લગી માણસ પાસે કાંઈ ઉછીનું આપવાનું, ખવરાવવાનું,
અને આપી દેવાનું હોય છે ત્યાં લગી આ દુનિયાં તેને મીઠામાં
મીઠી અનુભવાય છે. પણ જ્યારે એ ઉછીનું પાછું લેવાની સ્થિતિ

તેને મૂકાવું પડે છે ત્યારે તેને આ દુનિયા ખૂરામાં ખૂરી
અનુભવાય છે.

૪૫૫ યાદ રાખજો કે તમારો ચડતીનો સમય બદલાતાં, આસપાસનાં
મનુષ્યો પણ બદલાવાનાંજ. “આનેવાલીકી બોલબાલા, આર
બનેવાલાકા મુકાલા” એ આ જગતનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે.

૪૫૬ સિંહ અને રીંછના જેવાં કૂર અને જડ પશુઓ અને કાગડા

જેવાં પંખીઓ પણ સ્વજાતિનાં પ્રાણીઓની હિંસા કરવાથી વિમુખ રહે છે, પરંતુ મનુષ્યો આ ક્રૂરતાના દયાળુ નિયમનો ભંગ કરીને એક બીજાનો વધ કરતાં અટકતાં નથી એ અજબ વાત છે.

૪૫૭ પ્રપંચી માણસોની કપટભરી વર્તણૂકો, પવિત્ર માણસોની વિશાળ અને પવિત્ર ભાવનાઓને સંકુચિત કરી નાંખે છે.

૪૫૮ જગતમાં અમુક વર્ષો રહ્યા પછી માણસના વિચારો અનુભવની એરણ ઉપર ઘડાય છે. “જગતનો અનુભવ” એ એ શબ્દોનો અર્થ શો? અમારા વિચાર પ્રમાણે તો “જગતનો અનુભવ” જગતના સ્વાર્થની મારામારી” એટલેજ એનો અર્થ છે. પ્રિય વાચક! તારે જગતનો અનુભવ કરવો એટલે જગતના સ્વાર્થની મારામારી જાણવી, એ જરૂરું છે; કેમકે જાણવાથી સાવધ રહેવાય છે. એને જીંદગીમાં ઉતારવી નહિ; પરંતુ ચેતતાં રહીને અત્યંત વિશ્વાસુ ન થવું એટલુંજ સમજવાનું છે. આપણે કપટ કરવું નહિ; પણ કપટીનું કપટ સમજવાની શક્તિ તો મેળવવીજ જોઈએ. નહિતો છેતરાઈ જઈએ. અંતર હમેશાં નિર્વિકારી રાખવું, પણ ચાલુ વ્યવહારોમાં જરૂર જોઈતી સાવચેતી રાખવાને કદિપણ ભૂલવું નહિ.

૪૫૯ તમે પાપને ધિક્કારજો, પણ પાપીને ધિક્કારશો નહિ. પાપીના પ્રતિ ધિક્કાર નહિ પણ દિલસોજી રાખજો. તમારી ખરેખરી દિલસોજી સામા માણસના અંતઃકરણને ઉન્નત કરી તેના વિકાસને શમાવશે. એવી દિલસોજીમાં પ્રભુના સ્નેહનો અંશ છે.

૪૬૦ બીજાઓએ આપણે માટે શું શું નથી કર્યું તેનું રટણ કરવાને

બદલે તેમણે આપણે માટે જે જે કર્યું હોય તેનુંજ સ્મરણ કરી ઉપકારબુદ્ધિ તાજી રાખવી.

૪૬૧ આપણે ખીજને માટે જે કાંઈ સાઈ કર્યું હોય તેનો વિચાર રાખવાને બદલે ખીજએ આપણે માટે જે કાંઈ સાઈ કર્યું હોય તેનો વિચાર પ્રાધાન્ય રાખવો. આપણે માટે ખીજએ જે કાંઈ કર્યું છે તેમાં તેનો લાભ સમાયો છે એવા કુતર્કો કરી ઉપકાર-વૃત્તિને ઝાંખી પડવા દેવી નહિ. પરંતુ ઉપકાર ભાવનાએ એ વૃત્તિને ખીલવવી. આ જીંદગીને સુખી કરવાનો એ ઉત્તમ રસ્તો છે.

૪૬૨ આ જગતની સ્થિતિ હાથીના દાંતો જેવી છે. હાથીને જેમ ચાવવાના દાંત જૂદા હોય છે ને દેખાડવાના દાંત જૂદા રહે છે તેમ જગતને પણ કરવાનું જૂદું છે ને દેખાડવાનું જૂદું છે માટેજ કહ્યું છે કે:—

હાહરો.

કહેવું કંઈ કરવું કંઈ, એવી જગતની રીત;
દ્વિવિધ દાંત છે હસ્તિને, જુઓ ધારીને પ્રીત.

૪૬૩ વિદ્યા જાણવાથી કાંઈ સુજતા પ્રાપ્ત થતી નથી. એને માટે તો સારો સહવાસ, સા કુટુંબ, સારા સંસ્કારો અને પ્રયત્નની આવશ્યકતા છે. આચરણ વિનાનું જ્ઞાન, નાયક વિનાનું સૈન્ય અને પતિ વિનાની સ્ત્રી, એ સર્વે નષ્ટ થરાનાં સમજવાં,

૪૬૪ આજ્ઞા ન પાળનારી સ્ત્રી, મૂર્ખ મિત્ર, સામા જવાળ આખ્યા કરનાર નોકર અને સર્પવાળા ઘરમાં રહેઠાણ એટલાં વાનાં મૃત્યુ રૂપજ છે એમાં સંશય નથી.

૪૬૫ બ્રહ્મજ્ઞાન એ બ્રાહ્મણનું બળ છે, પરાક્રમ એ રાજાનું બળ છે,

૪૬૬ અમૃતનો ભંડાર, ઔષધિઓનો અધિપતિ, સુધારૂપ શરીરવાળો અને કાંતિમાન એવો ચંદ્રમા પણ સૂર્યને ઘેર ગયો તો નિસ્તેજ બની ગયો છે; તે બીજાને ઘેર જઈ રહેલો મનુષ્ય નિસ્તેજ બને એમાં આશ્ચર્ય શું ?

૪૬૭ મયૂરો જ્યારે વનની ગજના થાય છે ત્યારે રાજ થાય છે. કોકિલાઓ જ્યારે વસંતઋતુની છટા ખીલે છે ત્યારે રાજ થાય છે, સાધુ પુરૂષો જ્યારે બીજાની સુખસંપત્તિ જુએ છે ત્યારે રાજ થાય છે અને ખળપુરૂષો બીજાને માથે વિપત્તિ પડે છે. ત્યારે રાજ થાય છે.

૪૬૮ મનુષ્યે આ બાબતોનો વારંવાર વિચાર કરવો. મારો સમય કેવો છે ? મારે મિત્રો કોણ કોણ છે ? માંડે રહેઠાણ છે તે દેશ કેવો છે ? મારો ખર્ચ અને આવક કેવાં છે હું કોનો પુત્ર છું અને મારામાં શક્તિ કેટલી છે ?

कः कालः कानि मित्राणि को देशः कौ व्ययागमौ ।

कस्याहं का च शक्ति रिति चिन्त्यं मुहुर्मुहुः

૪૬૯ બેકદરી માણસ ગુણ કે અવગુણની પરીક્ષા કરી શકતો નથી. માટે બેકદરી માણસ પાસે તમારી કિંમત ન થાય તો તેમાં તમે સંકોચાશો નહિ. કહ્યું છે કે:—

दाहरो.

સૌ જનને સરખા ગણે, જન જે મુરખ જાત;

એકજ અસ્ત્રે સર્વને, મુઠે મેષો રાત.

૪૭૦ ડાહ્યો માણસ તેજ કહેવાય કે જે પાણી પહેલી પાળ બાંધે. ધર સળગે તે સમયે કૂવો ખોદાવનાર માણસ ડાહ્યો ગણાતો નથી.

જીઓ ધધ્વર પણ શું કરે છે? બાળક જન્મવાનું હોય તેના પહેલાંજ તેની જનેતાના સ્તનમાં દૂધ ભરી રાખે છે. તેજ પ્રમાણે મનુષ્યે પણ દરેક પ્રકારની આવવાની મુશ્કેલીનો પહેલેથીજ ઉપાય કરી રાખવો જોઈએ. કહ્યું છે કે:—

દાહરો.

ઉપાય આગળથી સજી, રાખે તેને રંગ;

શિવ રાખે છે અગ્નિ તો, ધરે જટામાં ગંગા.

શિવ પોતાના કપાળમાં અગ્નિ રાખે છે તો જટામાં ગંગાને પણ તેના શમન માટે ધારણ કરી રહેલા છે. મતલબકે આપત્તિ સાથે ધલાજ પણ તૈયાર રાખવો એ ડાહ્યા માણસનું કામ છે.

૪૭૧ નાનાં માણસો પાસે મોટું કામ પાર પાડવાની આશા રાખવી એ ન બનવા જોગ છે. “જેનાં કામ તે જેથી થાય” એ ભૂલવા જેવું નથી. “નેરણીથી તો નખજ ઉતરે” એનાથી રણભૂમિમાં તરવારના જેવું કામ થાય જ નહિ. માટેજ કહ્યું છે કે:—

દાહરો.

કૈસેં છોટે નરન હોં, સરત બડનકે કામ;

મઢયો દમામા જાત કયોં ? સૌ ચુહકે ચામ.

સો ઉંદરડાના ચામડાંને ભેગાં કરીએ તોપણ તેથી શું ઉંટ કે હાથી ઉપર રાખવામાં આવે છે તે દમામું (નગાર) મઢી શકાશે કે ? નહિજ.

૪૭૨ લોભીને ધનથી અહંકારીને નમનથી, પંડિતને યથાર્થ વાણીથી અને મૂર્ખને તેની મરજી સાચવીને વશ કરવો એ વ્યવહાર-નીતિ છે.

૪૭૩ ભિક્ષુક તમારે આંગણે ભાગવા આવે છે, તે ભાગવા આવે છે એમ ન સમજો. એ તમને એવો બોધ કરવા સાર આવે છે કે: “ગયે જન્મે અમે કાંઈ દાન કર્યું નથી તો આ જન્મે ભિખારીની દશા ભોગવીએ છીએ તો આવતા જન્મમાં તમારી એવી દશા ન થાય તે માટે તમે દાન કરતા રહેજો. જળાશયમાંના જળનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો જ તેમાંનું જળ સ્વચ્છ રહે છે ને લીલ વગેરેથી બગડતું નથી. તેમ મેળવેલા ધનમાંથી અમુક ભાગ યોગ્ય કામોમાં વપરાય છે તોજ તેનું રક્ષણ થાય છે. કહેવાય છે કે ભોજ રાજ એક વાર પાંડિતોની સભામાં બેઠા હતા. તેમના અંગ ઉપર એક માખી બેઠી ને સ્વાભાવિક રીતે તેણે આગલા પગવડે પોતાનું માથું લૂછવા માંડ્યું. આથી રાજાએ કવિઓને પૂછ્યું: “કવિવરો! આ મક્ષિકા શામાટે પોતાનું માથું કૂટતી હશે?” એટલે એક કવિએ કહ્યું કે “હે રાજા! એ આપને કહે છે કે:—”

દેયં મો ! હ્યધને ધનં સુકૃતિભિ નાં સંચિતં સર્વદા ।

શ્રીકર્ણસ્ય બલેશ્ચ વિક્રમપતેરદ્યાપિ કીર્તિઃ સ્થિતા ॥

અસ્માકં મધુ દાનભોગરહિતં નષ્ટં ચિરાત્સંચિતં ।

નિવૈંદાદિતિ પાણિપાદં યુગલં ઘર્ષન્ત્યહો મક્ષિકાઃ ॥

અરે ભાઈઓ ! ભાગ્યવંતોએ પાત્ર બેઠી નિર્ધનોને ધન આપવું, સંચય કરેલું ધન સર્વદા રહેતું નથી. પરંતુ દાનપરાયણ રહેવાથીજ કર્ણ, બલિ અને વિક્રમ રાજાની કીર્તિ હજી લગી રહેલી છે. ધણા સમયથી એકઠું કરેલું અમારું મધ, દાન અને ભોગમાં ઉપયોગ ન કરવાથી નાશ પામ્યું છે. ને એ અપસોસથી મક્ષિકા પોતાના હાથ પગ ધસે છે ને માથું કૂટે છે.

૪૭૪ વસ્ત્રો ભલે બહુમૂલ્યાં ન હોય તોપણ તે સ્વચ્છતાથી સારાં લાગે છે. નિર્ધનતા ભલે ગમે તેટલી હોય તોપણ તે ધૈર્યથી સારી લાગે છે, કુરૂપતા ભલે ગમે તેટલી હોય તોપણ સદ્ગુણો ધારવાથી સારી લાગે છે અને અન્ન ભલે હલકા પ્રકારનું હોય તોપણ ગરમ કરવાથી તે સાફ લાગે છે.

૪૭૫ જે મનુષ્ય ગુણ અને ધર્મથી રહિત છે તેનું જીવનું લુહારની ધમણના જેવું સમજવું. લુહારની ધમણ પણ પવન લે છે તે બહાર કાઢે છે. તેમ ગુણધર્મ રહિત મનુષ્ય પણ મિથ્યા શ્વાસો-ચ્છ્વાસ ભરે છે, પણ તેની કશી સાર્થકતા નથી. માટે મનુષ્યોએ જ્યાં જ્યાં ગુણો જોવામાં આવે ત્યાંથી અંકુશ કરવા ભૂલવું નહિ. મનુષ્યે પોતે બીજી લક્ષણ વાળાં થવા માટે નીચે બતાવેલાં સ્થાનોમાંથી બીજી ગુણો મેળવવા. એક ગુણ સિંહમાંથી, એક ગુણ બગલામાંથી, પાંચ ગુણ કાગડામાંથી, ત્રણ ગુણ ગર્ધરામાંથી, છ ગુણ કુતરામાંથી, ચાર ગુણ દૂકડામાંથી, સાત ગુણ મોરમાંથી અને પાંચ ગુણ રાજામાંથી—એ રીતે બીજી ગુણો મેળવવા. તે માટે કહ્યું છે કે:—

સિંહનો એક ગુણ:—

प्रभूतं कार्यमल्पं वा यन्नरः कर्तुमिच्छति ।

सर्वारंभेण तत्कार्यं सिंहादेकं प्रचक्षते ॥

કામ ભલે નાનું હોય કે મોટું હોય, પણ જાતે કરવા જેવું જે કામ હોય તે જાતેજ સર્વ પ્રકારની સાવધાનીથી કરવું એ સિંહનો એક મહાન ગુણ મનુષ્યે પોતાનામાં ધારણ કરવો.

બગલાનો એક ગુણ:—

इन्द्रियाणि च संयम्य ब्रह्मवत्पण्डितो नरः ।

देशकालबलं ज्ञात्वा सर्वं कार्याणि साधयेत् ॥

ભાવાર્થ:—

ગીતિ.

ઇન્દ્રિયગણુ વશ કરીને, બગડા સમ સ્વસ્થતા ગ્રહી રહિયે;
દેશકાળ બળ જાણી, કાર્ય સાધવાં; બક-ગુણુ એ કહિયે,

કાગડાના પાંચ ગુણુ:—

ગૂઢં ચ મૈથુનં ધાષ્ટ્યં કાલે કાલે ચ સંગ્રહમ્ ।

અપ્રમાદમવિશ્વાસં પંચ શિક્ષેચ્ચ વાયસાત્ ॥

ભાવાર્થ:—

હરિગીત છંદ.

- (૧) સંભોગ સ્ત્રીશું ગુપ્ત કરવો, (૨) ધૈર્ય ધરવું સર્વદા,
- (૩) વિદ્યાસ મન નવ કોઇનો રતિમાત્ર પણ કરવો કદા;
- (૪) વખતો વખત ધરબાંધવું; (૫) સાવધ રહી કરવી ગતિ,

એ પાંચ ગુણુ છે કાગડા, સમજી ધરે ઉર સન્મતિ!

ગધેડાના ત્રણ ગુણુ:—

સુશ્રાંતોઽપિ વહેદ્ધારં, શીતોષ્ણે ન ચ પશ્યતિ ।

સંતુષ્ટશ્ચરતે નિત્યં ત્રીણિ શિક્ષેચ્ચ ગર્દભાત્ ॥

ભાવાર્થ:—

હરિગીત છંદ.

- (૧) થાક્યો છતો પણ ભાર ખેંચે, અડી રહે નહિ હઠ કરી,
  - (૨) વળી ટાઢ તડકો નવ ગણે, નિજ કાર્યમાં મસ્તી ધરી;
  - (૩) સંતોષમાં રહેતો સદા, કદિ દીનતા ન ઉરે ધરે,
- એ ત્રણ ગુણુ ખરના રૂડા સજ્જન હૃદય ધારણુ કરે.

કૂતરાના છ ગુણો:—

बह्वाशी स्वल्पसंतुष्टः सुनिद्रो लघुचेतनः ।

स्वामिभक्तश्च शूरश्च षडेते श्वानतो गुणाः ॥

ભાવાર્થ:—વધારે મળે તો વધારે ખાવું, નહિતો થોડાથી પણ સંતોષ પામવો, ઉંઘે ખરો પણ જરા અવાજે જાગી જાય એ રીતે, ખવરાવે તેનું લેખે આણે એવો સ્વામિભક્ત, ધણીના કડયાણ માટે મોટા હાથી કે સિંહની સામે પણ લડવા દોડે એવો શૂરવીર—આવા છ ગુણો કૂતરામાં છે.

કૂકડાના ચાર ગુણો:—

मृत्युत्थानं च युद्धं च संविभागं च बन्धुषु ।

स्वयमाक्रम्य भोगं च शिक्षेच्चत्वारि कुक्कुटात् ॥

ભાવાર્થ:—વહેલાં ઉડવું, જીવનકલહમાં તત્પર રહેવું, જે મળે તે બંધુઓની અંદર વહેંચી આપવું, અને પરાક્રમથી ભોગ ભોગવવા એ ચાર ગુણો કૂકડામાં રહેલા છે.

ભોરના સાત ગુણો:—

उच्चैर्निवासो मधुरा च वाणी कलासमर्थो विनिवर्त्तिताच्च ।

वातारिभक्षश्चसुरूपवेषो ग्राह्या गुणाः सप्त मयूरिकायाः ॥

ભાવાર્થ:—ઉંચ સ્થાનમાં સ્થિતિ કરવી, મધુરી વાણી બોલવી, કળાસંપન્નપણું, શક્તિમાનપણું, વિનય, શત્રુનું ભક્ષણ કરવું અને શરીરની સુંદરતા એ સાત ગુણો ભોરમાં રહેલા છે.

રાજના પાંચ ગુણો:—

पात्रे त्यागी गुणे रागी भोगी सर्वजनैः सह ।

शास्त्रे बोद्धा रणे योद्धा राज्ञः पंचगुणाः स्मृताः ॥

ભાવાર્થ:—

રોગાવૃત્ત.

થવું શાસ્ત્રમાં નિપુણ, દાન સત્પાત્રે દેવું,
સકળજનોશું ભોગ ભોગવીને સુખ લેવું;
ગુણે ધારવી પ્રીત, યુદ્ધ રણભૂમિએ કરવું,
ભૂપ તણા એ પાંચ ગુણ શીખી દુઃખ પરહરવું.

૪૭૬ કેટલીક ત્રિપુટીઓ જાણવા લાયક છે, તે નીચે ઉતારવામાં આવે છે.

અ—સંગ્રહ કરવાલાયક આ ત્રણ વાનાં છે. ૧ સંતોષ, ૨ સન્મિત્રો અને ૩ સાલસાધ.

આ—લાગ કરવા લાયક આ ત્રણ વાનાં છે. ૧ મિથ્યાભાવણ, ૨ આળસ અને ૩ અવગુણો.

ઇ—અનર્થ ઉપજવનારાં ત્રણ છે. ૧ કામ, ૨ ક્રોધ અને ૩ લોભ.

ઈ—ધિકારવાયોગ્ય ત્રણ છે. ૧ કૂરતા, ૨ કૃતદ્વેતા અને ૩ મગરૂરી.

ઉ—દ્રવ્યને નાશ કરનારાં ત્રણ છે. ૧ આળસ, ૨ કુપ્રુદ્ધિ ૩ કુચ્છંદ.

ઝ—સુખ વધારનારાં ત્રણ છે. ૧ સદ્ગુણી સ્ત્રી, ૨ સન્મિત્રો અને ૩ સદ્વિદ્યા.

ઘ—જો કયળમાં રાખીએ તોજ સુખી થવાય એવાં ત્રણ છે. ૧ સ્વભાવ, ૨ જીભ અને ૩ ચાલચત્રગત.

ઘે—આ ત્રણથી અંતઃપટ રાખવો નહિ. ૧ સદ્ગુણી સ્ત્રી, ૨ સન્મિત્ર અને ૩ પ્રમાણિક નોકર.

ઝો—મિત્રાઈનાં મૂળીઆં આ ત્રણ છે. ૧ મળતો સ્વભાવ, ૨ સંપ અને ૩ સત્કાર.

ઞો—મિત્રાઈ છોડાવનાર આ ત્રણ છે. ૧ કડવી વાણી, ૨ વિશ્વાસ-ધાત અને ૩ લેણદેણ.

અં—ધનની ગતિ ત્રણ છે. ૧ દાન, ૨ ભોગ અને ૩ નાશ.

અઃ—જે સ્થળે જાય તે સ્થળને પોતાનો દેશ કરી બેસનાર ત્રણ છે.

૧ વિદ્વાન, ૨ પરાક્રમી અને ૩ અક્રત્યવંત.

ક—પારકા આશ્રયપર જીવનારાં ત્રણ છે. ૧ સ્ત્રી, ૨ બાળક અને ૩ બીકણ.

કા—પોતાના આશ્રયપર જીવનારાં ત્રણ છે. ૧ સિંહ, ૨ શૂરવીર અને ૩ સત્પુરુષ.

કિ—કામ ત્રણ રીતે થાય છે. ૧ મનથી, ૨ વચનથી અને ૩ કાયાથી.

કી—વિવેકના ત્રણ સ્થંભો છે. ૧ સત્યતા, ૨ નમ્રતા અને ૩ વાણીની મધુરતા.

કુ—જગતમાં મોટાઈ અપાવનારાં ત્રણ છે. ૧ ધર્મશ્ર્વરભક્ત, ૨ ઉદારતા અને ૩ ઉદ્યોગ.

કૂ—માંદગી લાવનારાં ત્રણ છે. ૧ અનિયમિત ખોરાક, ૨ આળસ, ૩ અસ્વચ્છતા.

કે—આરોગ્યતા આપનારાં ત્રણ છે. ૧ પચતો ખોરાક, ૨ કસરત, ૩ સ્વચ્છતા.

કૈ—પૂજવા લાયક ત્રણ છે. ૧ માબાપ, ૨ ગુરુજનો અને ૩ પ્રભુ.

કો—નિંદવા લાયક ત્રણ છે. ૧ કલંદ કામિની, ૨ કપૂત, ૩ કુટિલ નોકર.

કોં—સુખે સૂનારાં ત્રણ છે. ૧ સંતોષી, ૨ સારાં કામ કરનાર અને ૩ સાચાધવાળો.

કં—ઉજાગરા કરનારાં ત્રણ છે. ૧ ચોર, ૨ વ્યભિચારી, ૩ ઘણા શત્રુઓવાળો.

કઃ—વ્યાપારમાં જરૂરની ત્રણ બાબતો છે. ૧ હામ, ૨ દામ, ૩ કામ.

- સ્વ—પાયમાલ કરનાર ત્રણ છે. ૧ કરજ, ૨ કપટ અને ૩ કુવચનો.
- સ્વા—ઉન્નતિ કરનાર ત્રણ છે. ૧ સત્સંગ, ૨ ધર્માચરણ અને ૩ ધૈર્ય.
- સ્વિ—નકામાં ત્રણ છે. ૧ ઇન્સાફ ન કરનારો રાજા, ૨ અકલ વિનાનો ઇન્સાફ અને ૩ વિદ્યા વિનાની અકલ.
- સ્વી—લડાઈનાં મૂળ ત્રણ છે. ૧ જર, ૨ જમીન અને ૩ જોડ.
- સ્વુ—એશરમ ત્રણ છે. ૧ ગરજવાન, ૨ દરવાન અને ૩ કેશવાન.
- સ્વૂ—નાશવંત ત્રણ છે. ૧ જીંદગી, ૨ ધન અને ૩ અધિકાર.
- સ્વે—સદ્ગુણી સ્ત્રીનાં ત્રણ લક્ષણ છે. ૧ ધરની સંભાળ, ૨ સ્વામીની સેવા, ૩ બચ્ચાંની કાળજી.
- સ્વૈ—બદ્દેલ બાઈડીનાં ત્રણ લક્ષણ છે. ૧ ખર્ચમાં વધારો, ૨ બચ્ચાંની બેદરકારી અને ૩ આખરની અનિચ્છા.
- સ્વાં—વિના અગ્નિએ બાળનારાં આ ત્રણ છે. ૧ ક્રોધ, ૨ કુટુંબક્રોશ, ૩ કપૂત.
- સ્વૌ ત્રણ વાનાં મનુષ્યોમાં પૂરતાં હોતાં નથી. ૧ અકલ, ૨ આકીન, ૩ ઇશ્વરની ઝોળખ.
- સ્વં—સારા વૈદ્યનાં ત્રણ લક્ષણો છે. ૧ પૂછવું પ્રીતથી, ૨ જોવું રીતથી, ૩ ચૌપથ આપવું ચિત્તથી.
- સ્વઃ—જરાક બાકી રાખ્યાં હોય તોપણ વૃદ્ધિ પામી નાશ કરનારાં ત્રણ છે. ૧ કરજ, ૨ રોગ, ૩ અગ્નિ.
- ગ—તત્કાળ નાશ થનારાં ત્રણ છે. ૧ નદીકાંઠાનું વૃક્ષ, ૨ મંત્રી વિનાનો રાજા, ૩ પરદેર રાખેલી સ્ત્રી.
- ગા—ધનની સાથે ત્રણ વાનાં જાય છે. ૧ માન, ૨ યુદ્ધિ, ૩ કાન્તિ.
- ગિ—કરેલો ઉપકાર ભૂલનાર ત્રણ છે. ૧ પરણેલો કુપુત્ર માઆપને

ભૂલે છે, ૨ ભણીરહેલો શિષ્ય ગુરૂને ભૂલે છે, ૩ આરોગ્ય-
થયેલો દરદી વૈદ્યને ભૂલે છે.

ગી—દુનિયામાં યાત્રાનાં સ્થળ ત્રણ છે. ૧ માતા, ૨ પિતા, ૩ ગુરૂ.
ગુ—ધરતી ગુપ્તવાત પ્રસિદ્ધ થવાનાં દ્વાર ત્રણ છે. ૧ અજ્ઞાન સ્ત્રી,
૨ અનાડી નોકર, ૩ અજ્ઞાન બાળક.

ગૂ—દુનિયાની આ ત્રણ ચીજો કોઈથી દૂર કરી શકાય તેમ નથી.
૧ ધંધાવાળાની અદેખાઈ, ૨ સ્વાર્થી સગાંવહાલાંની દુશ્મનાઈ
અને ૩ રાગ્નઓની અક્કલની ખામી.

ગે—મૂર્ખતા દર્શાવનારાં આ ત્રણ કાર્યો છે. ૧ ભેસવાની ડાળ કા-
પવી, ૨ કરજ કરીને વરો કે મોજશોખ કરવો અને ૩ વગર-
વિચારી ક્રિયાઓ કરવી.

ગૈ—ત્રણ વસ્તુઓ મેળવ્યા વિના છંદગી વ્યર્થ જાય છે. ૧ બાળ-
પણમાં વિદ્યા, ૨ જીવાનીમાં ધન, ૩ વૃદ્ધાવસ્થામાં ધર્મ.

ગા—આ ત્રણ જાણીથી આ ત્રણ વાનાં મેળવવાની આશા રાખવીજ
નહિ. ૧ નયળાઓથી ક્ષતેહ, ૨ આળસુઓથી મદદ, ૩ કૃપ-
ણોથી ધન.

ગૌ—પ્રમાણિકપણે ચાલતાં ત્રણ વાનાં પ્રાપ્ત થાય. ૧ નિર્ભયતા, ૨
નિશ્ચિંતતા, ૩ સલામતી.

ગં—દુનિયાનાં રાજ્યો મોટે ભાગે ત્રણ વાનાંથી ચાલે છે. ૧ અક્ક-
લથી, ૨ અમલથી અને ૩ ડોળદમામથી. વિચારવાળા લોકો
અક્કલથી વશ થાય, આણસુધરેલા અમલથી વશ થાય અને
નાદાનો ડોળદમામથી વશ થાય.

ગઃ—પરદેશમાં જવાથી ત્રણ વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય. ૧ વિદ્યા, ૨ કળા, ૩ ધન.

ઘ—જ્ઞાન મેળવવાનાં સાધન ત્રણ છે. ૧ વાંચન, ૨ વાતચિત,
૩ નિરીક્ષા.

ઘા—રાજ્યોએ ત્રણ વાનાં હમેશાં તપાસવાં. ૧ નોકરોનાં કામ, ૨ રૈયતની ઈચ્છા, ૩ આસપાસનાં રાજ્યોના સંબંધી.

ઘિ—રાજ્યે પોતાની પ્રજાનું ત્રણ જથ્થા રક્ષણ કરવું. ૧ ચોરોથી, ૨ લૂટારાઓથી, ૩ અમલદારોથી.

ઘી—પ્રધાને ત્રણ વાનાં હમેશાં તપાસવાં. ૧ રાજપ્રજા વચ્ચેનો સંપ, ૨ ઉપજખર્ચનો હિસાબ, ૩ ખેડુત વગેરેની આગ્રાહી.

ઘુ—ત્રણ વાનાં કર્યા સિવાય આ ત્રણ વાનાં થતાં નથી. ૧ ગરીબોનાં દુઃખો મટાડ્યા સિવાય નામ પ્રસિદ્ધ થતું નથી. ૨ સ્વભાવ શાંત રાખ્યા વિના કામ સિદ્ધ થતું નથી. ૩ દાન કર્યા સિવાય માન મળતું નથી.

ઘૂ—હલકાની સોખતમાં ત્રણ વાનાં જાય છે. ૧ આગર, ૨ જર, ૩ જીવતર.

ઘે—આ જગતમાં જુસ્સો ચડાવનારાં ત્રણ છે. ૧ વચનખાણ, ૨ વાળું અને ૩ વીરતા.

ઘે—આ ત્રણની પરીક્ષા તો આ ત્રણથીજ થાય છે. ૧ અગ્નિથી સોનાની, ૨ સોનાથી સ્ત્રીની અને ૩ સ્ત્રીથી પુરુષની.

ઘો—ધર્મનાં લક્ષણો ત્રણ છે. ૧ દયા, ૨ દાન, ૩ દીનતા.

ઘૌ—રાજ્યે ત્રણની સલાહ કદિ ન લેવી. ૧ ખુશામતીઓ, ૨ મૂર્ખ, ૩ આળસુ.

ઘં—ચિંતા કરવાથી ત્રણ વાનાં નાશ પામે. ૧ જ્ઞાન, ૨ અજ્ઞ, ૩ કાન્તિ.

ઘઃ—તજવાલાયક ત્રણ છે. ૧ પરધન, ૨ પરનારી, ૩ પરનિંદા.

ઘ—પાસે રહેનારને વશ થનારાં ત્રણ છે. ૧ પશુ, ૨ સ્ત્રી, ૩ રાજા.

ઘા—દુનિયામાં સૌએ વશ રાખવા જેવાં ત્રણ છે. ૧ પોતાનું મન, ૨ પોતાની સ્ત્રી, ૩ પોતાના મનની વ્યાકુળતા.

ચિ—જગતમાં ભરોસો ન રાખવાલાયક ત્રણ છે. ૧ જૂઠો, ૨ ભૂખ્યો, ૩ રાજ. જૂઠો જળમાં નાખે, ભૂખ્યો પ્રાણ લે અને રાજ સર્વસ્વ લે.

ચી—ઉતાવળે પ્રસિદ્ધ થનારાં ત્રણ વાનાં છે. ૧ જરીતું કર્મ, ૨ સ્ત્રીને કહેલી ગુપ્ત વાત, ૩ સખાવત.

ચુ—આ ત્રણ વાનાં અમૃત જેવાં મીઠાં લાગે છે. ૧ રાજ્યોત્તું માન, ૨ સગાંવહાલાંનો મેળાપ, ૩ શિયાળાનો તાપ.

ચૂ—અપમાન ન સહન કરનારાં ત્રણ છે. ૧ સિંહ, ૨ સત્પુરુષ, ૩ હાથી. એમનું જે એક સ્થળે અપમાન થયું તો ત્યાં પુનઃ જતાં નથી.

ચે—અપમાનિત થયા છતાં પણ તે સ્થળ ન છોડનારાં ત્રણ છે. ૧ શ્વાન, ૨ કાગડો, ૩ નિર્લજ્જ.

ચૈ—દુનિયાદારીને દુઃખે કંટાળેલાને આનંદ આપનારાં ત્રણ છે. ૧ સારી સ્ત્રી, ૨ સાધુ પુરુષ, ૩ નાનું બાળક.

ચો—ત્રણ જણને સૂતાં જગાડવાં નહિ. ૧ રાજ, ૨ મધમાખી, ૩ પારકું કૂતરું.

ચૌ—અશ્પકાળ લગી સુખ આપનારાં ત્રણ છે. ૧ મેઘની છાયા, ૨ કપટીની મિત્રાચારી અને ૩ સ્ત્રીની ગુલાની.

ચં—આ ત્રણ જણને આ ત્રણ ચીજો હાનિકારક છે. ૧ મંદાશિ-વાળાને ભારે ખોરાક, ૨ લંપટ માણસને લક્ષ્મી, ૩ અક્કલ વગરનાને અમલ.

ચઃ—આ ત્રણ જણની પ્રીતિ વીજળીના ચમકારા જેવી અસ્થાયી છે. ૧ કુલટા સ્ત્રીની, ૨ સ્વાર્થીઆં સગાંની, ૩ કપટી મિત્રની.

જ—ફરવાથી ફળપ્રાપ્તિ કરાવનારાં ત્રણ છે. ૧ ઘંટી, ૨ ઘાણી, ૩ ઉઘરાણી.

જા—સંપીલાં મનુષ્યોની આ ત્રણ કાર્યોમાં આવશ્યકતા છે. ૧ દેશો-દ્યમાં, ૨ યાત્રાદ્યમાં, ૩ વ્યાપારોદ્યમાં.

જિ—આ ત્રણ વાનાં ત્રણ વિના શોભતાં નથી. ૧ આહાર વિના, ૨ રાજ્ય અમલ વિના, ૩ વણિક ધન વિના.

જી—આ ત્રણ રોકડીઆં ગણાય છે. ૧ વૈદ્ય, ૨ વેશ્યા, ૩ વકીલ.

જુ—આ ત્રણ ફેકટીઆં ગણાય છે. ૧ જોશી, ૨ ડોશી, ૩ વટેમાર્ગી.

જૂ—આ ત્રણ ખારીલાં ગણાય છે. ૧ પંડ્યો, ૨ પાડો, ૩ કૂતરો.

જે—આ ત્રણ જણાં આ ત્રણનો ત્યાગ કરે છે. ૧ વેશ્યા દ્રવ્ય વિનાના પુરુષનો ત્યાગ કરે છે, ૨ પંખીડાં ફળ વિનાના વૃક્ષનો ત્યાગ કરે છે, ૩ મૃગલાં બળેલા વનનો ત્યાગ કરે છે.

જૈ—આ ત્રણથી પાછા હડી જવું. ૧ વહેતું પાણી, ૨ સળગતી આગ, ૩ યોગીનો ક્રોધ.

જો—આશ્રય આપી ધરમાં રાખવાલાયક ત્રણ છે. ૧ છોડ વિનાની બેન, ૨ નિમકહલાલ નોકર, ૩ પ્રમાણિક મિત્ર.

જૌ—પૈસા કરતાં પણ આ ત્રણ વધારે વહાલાં છે. ૧ અક્ષલ, ૨ ઇજ્જત, ૩ ઓલાદ.

જં—આ ત્રણથી દૂર રહેવું સારું છે. ૧ દુશ્મન, ૨ દુષ્ટ, ૩ દોઝબ (નરક.)

જઃ—આ ત્રણ સંપીલાં ગણાય છે. ૧ નાગર, ૨ કાગડો, ૩ કૂકડો.

જ્ઞ—રાજ્ય ચલાવવામાં ત્રણ બાબતોની જરૂર છે. ૧ રાજ્યની, ૨ કાયદાની, ૩ કાયદા અમલમાં મૂકનારની.

જ્ઞા—ગરદન મારવાયોગ્ય ત્રણ છે. ૧ ઉંચાજોયો બળદીઓ, ૨ નીચું બેનારી નાર, ૩ એકલપેટો વાણીઓ.

જ્ઞિ—રાજ્યો ત્રણ પ્રકારનાં છે. ૧ રાજસત્તાક, ૨ પ્રજાસત્તાક, ૩ રાજ. પ્રજાસત્તાક.

જી—હલકાઈ બતાવનારાં ત્રણ છે. ૧ વખત વગરનું હસવું, ૨ સ્ત્રી સાથે લડવું, ૩ નીચની સેવા કરવી.

ઙુ—કર્મ ત્રણ પ્રકારનાં છે. ૧ પ્રારબ્ધ, ૨ સંચિત, ૩ ક્રિયમાણ.

ઙૂ—ખીખનું ખૂંડ કરી પોતાનું બહુ ચહાનારાં ત્રણ છે. ૧ કંઠુસ, ૨ કપટી, ૩ કુલક્ષણો.

ઙે—આ ત્રણ પૂર્વજન્મનાં પાપોનાં ફળ છે. ૧ ખૂરી સ્ત્રી, ૨ ખૂરાં છોકરાં, ૩ નીચ સગાં.

ઙૈ—ધર્મર મેળવવાના રસ્તા ત્રણ છે. ૧ ખૂરા કામોથી વેગળાઈ, ૨ ધર્મરક્ષિત, ૩ સત્ય.

ઙા—આળસથી ત્રણ વાનાં જાય છે. ૧ વિદ્યા, ૨ હુન્નર, ૩ અક્રમ.

ઙૌ—આ ત્રણ કામ કરનારને અણસમજી જાણવા. ૧ ઓરત સાથે લડનાર, ૨ આરંભેલાં કામ અધૂરાં મૂકનાર, ૩ વાવણી કરી કાપણી ન કરનાર.

ઙં—માણસની હોંશિયારી ત્રણ બાબતોમાં જોવાય છે. ૧ ઘરમાં નિપુણતા, ૨ દુઃખમાં ધૈર્યતા, ૩ વ્યવહાર ચલાવવામાં કુશળતા.

ઙઃ—દૈત્ય, ખુતી અને પાપી કોણ ? દયા નથી તે દૈત્ય, શરમ નથી તે ખૂતી અને લાગણી નથી તે પાપી સમજવો.

૪૭૭ આસપાસના સંજોગો અને પોતાની શક્તિ એ બધાનો વિચાર કર્યા વિના કાર્યનો આરંભ ન કરવો એ 'બુદ્ધિમાનનું' પ્રથમ લક્ષણ છે. પણ જો કાર્યનો આરંભ કર્યો તો તે પડ્યું ન મૂકવું, અને નિર્ભયપણે સંપૂર્ણ કરવું એ 'બુદ્ધિમાનનું' બીજું લક્ષણ છે. કહ્યું છે કે:—

કવિત.

કાંતો બોલ બોલિયે ના, બોલિયે તો ડાલિએ ના;

બોલ એસા બોલિયે જો, બોલિયે એ કરિયે.

કાંતો યુધ્ધે ધસિયે ના, ધસિયે તો ખસિયે ના;

સુરકી હે એહિ રાહ, મારિયે કાં મરિયે.

કાંતો પ્રીત જોરિયે ના, જોરિયે તો તોરિયે ના;

જોરોં એસી જોરિયે જો, જૂરી જૂરી જોરિયે.

કે'ત કવિ ગંગભાટ, મરહૂંકા ચેહિ ધાટ;

ખારનીમેં શિશ ડાર, મૂશરે ન ડરિયે.

ભાવાર્થ:—“કાંતો બોલવું નહિ અને બોલ્યા તો પછી ફરવું નહિ. માટે એવું બોલવું કે જે બોલીએ તે કરી શકાય. કાં તો યુધ્ધમાં ધસવું નહિ, ને જો ધસ્યા તો પાછું પગલું ભરવું નહિ. શરતો એજ રસ્તો છે કે કાંતો મારવું કે મરવું. કાંતો કોઈ સાથે પ્રીત કરવી નહિ, અને જો કરી તો તોડવી નહિ. પ્રીતિની ગાંઠ એવી બાધવી કાંતો એ કે કાંતો આપણે જુરી જુરીને મરવું પડે. આથી કવિ ગંગ કહે છે કે—જો ખાંડણીમાં માથું મૂક્યું તો સાંભેલાથી બહીવું નહિ એજ મરદનો ધર્મ છે.”

૪૭૮ બનતાં લગી તમે દુર્જનોના સંસર્ગથી વેગળા જ રહેજો. નહિતો તમે મહા દુઃખી થશો. જેઓ દુર્જનને સુજન કરવા ધારે છે તે રેતીમાંથી તેલ કાઢવા ચઢાનાર ધાંચી જેવા અથવા પાણીને વલોવી તેમાંથી માખણ મેળવવા ચઢાનાર ગોવારણી જેવા ગાંડા સમજજો. અંગારો જેમ ઉનો હોય તો દઝાડે છે અને ઠંડો હોય તો હાથ કાળો કરે છે; તેમ દુર્જનનો સખ્ય સંબંધ સમજવો. દુષ્ટનો સંબંધ કાંતો આપણને દુઃખ દાતા થાય છે ને કાંતે આપણી આખરને

કલંકિત કરનાર નીવડે છે. કૂતરાની પૂછડીને વર્ષોનાં વર્ષો લગી તેલ મર્દન કરી ચોળ્યા કરે તોપણ તે કદિ સીધી થતી નથી તેમ વર્ષોનાં વર્ષો લગી ચરણ ચાંપી સેવા કરે તોપણ દુર્જનનો સ્વભાવ સુધરવાનો નથી. એક હિંદી કવિ કહે છે કે:—

હોહરો.

દુષ્ટ ન છોડે દુષ્ટતા, બડી ઠોર હુ પાય;

જેસે તજત ન શ્યામતા, બિપ શિવકંઠ સુહાય.

મહાદેવજીએ ઝેરને પોતાના કંઠમાં રાખ્યું તોપણ તેની કાળાશ મટી નથી. એ પ્રમાણે ગમે તેવું ઉંચ પદ મળે તોપણ દુષ્ટ માણસ દુષ્ટતા છોડતો નથી. શીઝ બધા માટે કાંઈ કાંઈ ઉપાયો બ્રહ્માને મળ્યા છે, પણ દુર્જનનો સ્વભાવ બદલાવવાનો ઉપાય બ્રહ્માને પણ મળ્યો નથી. કહ્યું છે કે:—

પોતો દુસ્તરવારિરાશિતરણે દીપોન્ધકારાગમે ।

નિર્વાતે વ્યજનં મદાન્ધકરિણાં દર્પોપશાન્ત્યૈ સૃણિઃ ॥

इत्थं तद्भुवि नास्ति यस्य विधिना नोपायचिन्ता कृता ।

मन्ये दुर्जनचित्तवृत्तिहरणे धाताऽपि भग्नोद्यमः ॥

ભાવાર્થ:—અપાર સાગરને તરવાને હોડી, અંધારાને મટાડવાને દીવો, પવન ન આવતો હોય ત્યાં પવન લાવવાને પંખો અને મદાંધ હાથીનું અભિમાન ઉતારવા અંકુશ એમ જૂદા જૂદા પદાર્થો માટે જૂદા જૂદા ઉપાયો બ્રહ્માએ રચ્યા છે તોપણ દુર્જનની ચિત્તવૃત્તિને ફેરવવાનો ઉપાય ન જડવાથી બ્રહ્મા પણ થાકી ગયેલ છે. કહ્યું છે કે:—

છપ્યો.

કેશર ક્યારા માંહિ, બરાસ કસ્તૂરિ બહેકે,

પાછળ કનકની પાળ, લક્ષ્મી માતી લહેકે;

ગંગા ગોમતી નીર, ઝવેર જડિત્રજ ઝારી,
સોળ ધરી શણગાર, સીંચે નરપતિની નારી;
એવી રીતે કદિ ઉગીઆ, લસણ છોડ ગંગાતટે,
બદબોધ ઉઠે પણ બહુ ગણી, શામળ સ્વભાવ નવ મટે.
વળી કહે છે કે:—

ભૂખનું આસડ અન્ન, બાળનું આસડ ક્ષીર,
જળ તરવાને તુંબ, અગ્નિ આલવવા નીર;
તાવ આસડ ઉપવાસ, ગૂમડે ડામજ દેવા,
વિવેકીને વરીકરણુ સમસ્ત પ્રકારે સેવા;
આસડ છે એકે એકનાં, કોડે કોડે કહું કથી,
ભૂંડા જન તણા સ્વભાવનું, શામળ કહે આસડ નથી.

ભાવાર્થ:—“લસણના છોડને વાવી તેમાં કેશર કસ્તૂરિનું ખાતર
ભર્યું હોય, સોનાની પાળ કરી હોય, સોળ શણગારો સજી રાગ્નનો
રાણી તેને પવિત્ર પાણી પાતી હોય તોપણ શું લસણ પોતાની દુર્ગંધી
છોડશે કે ? નહિજ. દુર્જનને સુજન બનાવવાનું જગતમાં આસડજ નથી.
ભૂખનું આસડ અનાજ છે. રોતા બાળકને છાતું રાખવાનો ઉપાય દૂધ
પાતું છે. પાણીમાં તરવાનો ઉપાય તૂંબડું છે. અગ્નિ આલવવાનો
ઉપાય પાણી છે. એ રીતે દરેકનું કાંઈને કાંઈ આસડ છે પણ શામળ
કવિ કહે છે કે નીચ માણસના સ્વભાવને સુધારવાનું આ જગતમાં
કશું આસડ જણાતું નથી. કહ્યું છે કે:—

સોરઠા.

હાકુસ ખૂબ હશેજ, ભલે જમાડે ભાવથી;
મનગમતી હો મોજ, ગર્દભ ગુણ જણે નહિ.

અગણિત કરો ઉપાય, જાતિના ગુણ જાણે નહિ;
પય સિંહજીનું પાય, સિંહ ન થાય શિયાળીઆ.

(કેશવ કાવ્ય.)

ભાવથી ભક્ષેને રોજ હાકુસ જમાડો ને મનગમતી મોજ આપો;
પણ ગધેડો ગુણ જાણવાનો નથી. શિયાળીઆને ભક્ષેને સિંહજીનું દૂધ
પાઓ એ શું સિંહ થવાનો ? નહિજ.

૪૭૯ નકારા કે શુદ્ર ગામડામાં નિવાસ કરવો નહિ. કેમકે એવાં ગામ-
ડાંમાં નવું જ્ઞાન મળવાનો કે સત્સંગ મળવાનો સંભવ નથી. અને
જે મેળવેલું જ્ઞાન છે તેનું વિસ્મરણ થતાં ખોવાનું એ તો ચોક્કસ
વાત છે. આમ હોવા છતાં જેમ દોરના જીવડા દોરમાંજ રહે છે
ને જીવે છે; તેમ કેટલાક ગામડાંમાંજ જીવે છે. તે વિષે નીચેના
એક મનોહર સંવાદ જાણવા જેવો છે.

શાદ્દલવિકીડિત છંદ.

વિપ્રાસ્મિન્નગરે મહાન્ કથય કસ્તાલદ્રુમાણાં ગણઃ ।

કો દાતા રજકો દદાતિ વસનં પ્રાતર્ગૃહીત્વા નિશિા ॥

કો દક્ષઃ પરવિત્તદારહરણે સર્વોઽપિ દક્ષો જનઃ ।

કસ્માઝીવસિ હે સખે ! વિષકૃમિન્યાયેન જીવામ્યહમ્ ॥

ભાવાર્થ:—એક ક્ષુદ્ર ગામડામાં નશીબજોગે જઈ ચડેલા સજ્જન-
નને એક બ્રાહ્મણનો મેળાપ થયો અને તેમની વચ્ચે નીચે પ્રમાણે
વાતચિત થયું:—

સજ્જનન:—“ હે વિપ્રવર ! આ ગામડામાં મોટો પુરુષ કોણ છે ? ”

વિપ્ર:—“ તાડનાં ઝાડોનો સમૂહ સૌથી મોટો છે. ”

સજ્જનન:—“ અહીંઆં દાતાર કોણ છે ? ”

વિપ્ર:—“ ધોળી, જે સવારમાં લઈ જાય છે, ને રાત્રે વગર માગે પાછાં
આપી જાય છે. ”

સજ્જનન:—“ અહીંઆં ચતુર કોણ છે ? ”

વિપ્ર:—“ પરધન અને પરદારાનું હરણુ કરવામાં તો અહીંઆં બધાજ ચતુર છે. ”

સજ્જનન:—“ તો હે મિત્ર! આવે સ્થળે તું શી રીતે જીવે છે ? ”

વિપ્ર:—“ જેમ ઝેરંતા કાડો ઝેરમાં જીવે એ રીતે હું જીવું છું. ”

૪૮૦ ઉદ્યોગના કરનારને દારિદ્ર્ય ભેટી શકતું નથી. જપ કરનારને પાપ ભેટી શકતું નથી. અને માન ગ્રહણ કરનારને ક્લેશ થતો નથી.

૪૮૧ જન્મ આપનાર, અંસ્કાર કરાવનાર, વિદ્યા આપનાર, અન્ન આપનાર અને ભયથી બચાવનાર એ પાંચ પિતા ગણાય છે. તથા રાજપત્ની, ગૃહપત્ની, મિત્રપત્ની; સાસુ અને પોતાની જનેતા એ પાંચ માતાઓ ગણાય છે.

૪૮૨ જે નીચ પુરુષો એક બીજાનાં ગુણ છિદ્રો ખોલી દુઃખ થાય તેવું બોલે છે તેઓ રાક્ષસમાં રહેનારા સર્પોની પેઠે નાશ પામે છે. તો કોઈનાં ગુણ છિદ્રો ખોલવાં લાભકારક નથી. કહ્યું છે કે:—

परस्परस्य मर्मणि ये भाषन्ते नराधमः ।

त एव विलयं यांति बलमी कोदर सर्पवत् ॥

૪૮૩ હરેક વાતમાં સમતા રાખવી લાભકારક છે; અને અતિ સર્વત્ર ત્યાગવા લાયક છે. વરસાદ અતિશય થાય તોપણ દુકાળ પડે છે ને બીલકુલ ન આવે તોપણ દુકાળ પાડે છે. અનાજ પણ અતિશય ખવાય તો મરી જવાય છે, ને બીલકુલ ન ખવાય તોપણ મરી જવાય છે. મતલબ કે સાધારણપણું એજ સૌમાં લાભકારક છે.

૪૮૪ સારે સ્થળે રહેવાથી સુખ થાય છે અને નકારે સ્થળે રહેવાથી દુઃખ થાય છે. માણીની દુકાને બેસવાથી સુગંધી આવી મન આનંદ પામે છે, અને લુહારની દુકાને બેસવાથી કાંતો અગ્નિની

ચીણુગારીઓ ઉડી દઝાય છે, કાં તો ગરમી લાગે છે અને કાં તો લૂગડાં કાળાં થાય છે.

૪૮૫ જે સમજી માણસ છે એને તો ઉપદેશના એ શબ્દો પણ પૂરતા છે. જેમ તેજી ઘોડાને ડચકારો પણ બસ છે; પણ જે નંદાર માણસ છે તેને તો લાખો શબ્દોનો ઉપદેશ પત્થર ઉપર પાણી જેવો છે. એને તો શિક્ષાજ બસ છે. કહ્યું છે કે:—

દોહરો.

શકે તો શિક્ષા વિના, કદિ ન આવે સાન;
કહીએ ખરને કરગરી, તો ન તજે તોફાન.

૪૮૬ મોટાની સાથે રહેવાથી છોટો પણ ઉચ્ચ સ્થાને જઈ પહોંચે છે. સુમધી પુષ્પોની સાથે રહેવાથી પાંદડાં પણ ગુચ્છામાં જોડાઈ રાખના હાથમાં જઈ પહોંચે છે. માટે કહ્યું છે કે:—

દોહરો.

શિવજી કેરો પોઠીઓ, શિવસંગે પૂજાય;
પશુજેવો જન હોય પણ, મોટો વગે બનાય.

૪૮૭ સીધી ચાલે ચાલવાથી મનુષ્ય મોટું પદ પામી શકે છે. જેમ સીધી ચાલે તો શેતરંજનું પ્યાદું વજીર બને છે.

૪૮૮ ઉંચે ચડતું મુશ્કેલ છે, પણ નીચે પડતું અતિશય સહેલું છે. પત્થરને પર્વત ઉપર લઈ જવો એ મહા મુશ્કેલીનું કામ છે, પણ ત્યાંથી નીચે ગબડાવી દેવો એ તો અતિશય સહેલું કામ છે.

૪૮૯ નીચ અને નાલાયકને છેડવાથી પણ છેડનારને હાનિજ થાય છે. કાદવમાં પથરો ફેંકવાથી પણ સામા છાંટાજ ઉડે છે; ને કપડાંને મલિન કરે છે. માટે નીચેને છેડવા એ પણ હાનિકારકજ છે.

૪૯૦ હલકા માણસો આપણને બલે બાથમાં લઇને ભેટે, તોપણ તેનો કદિ આપણે વિશ્વાસ કરવો નહિ. અવશ્ય સમજવું એ બાથમાં લઇને ભેટવાનું કામ પણ આપણો વિનાશજ કરશે. સૂડીની રીત જુઓ. એ સોપારીને બાથમાં લે છે, પણ એ બાથ, સોપારીનો વિનાશ કરવા માટેજ છે.

૪૯૧ દોષવાળા માણસની સંગતિ કદિ પણ કરવી નહિ, કેમકે દોષમાં એવો ફેલાવાનો ધર્મ છે કે તે નિર્દોષને પણ તે જઇને વળગે છે. જુઓ મુંગા માણસની સાથે વાત કરનાર જીભ વાળા માણસને પણ મુંગાજ બનવું પડે છે. અને બોલવાનું સામર્થ્ય હોવા છતાં જીભને બંધ કરી ધસારા કરવા પડે છે ! મતલબ કે દોષવાળાની સંગતિ નિર્દોષીમાં પણ દોષ લાવે છે.

૪૯૨ જે માણસો દરેક કામમાં મુશ્કેલીની શંકાઓ કર્યા કરે છે તેનાથી કશું કામ બનતું નથી. મુશ્કેલીની શંકાઓ કરી કરી બીજા થવું બાજબી નથી. “ હિંમતે મરદા તો મદદે ખુદા ” એ વિચારે કાર્યમાં મંડવું જોઇએ. કહ્યું છે કે:-

દોહરો.

સંકટની શંકા કરે, તેથી ન કાંઇ કરાય;
શીખે તરવા શી રીતે, જો જળમાં નહિ જાય ?

૪૯૩ જેમ અગ્નિ ધૂમાડા વિનાનો હોતો નથી; અગ્નિ કરવા તૈયાર થાઓ કે ધૂમાડો તો થવાનોજ. તેમ તમે હરકોઇ કામ આરંભો તેમાં હરકતો અને મુશ્કેલીઓ તો આવવાનીજ. એ મુશ્કેલીઓને જીતવામાંજ મજા છે. તથા શોભા છે. કહ્યું છે કે:-

હરકત કરી ન હોત તો, શોભત નહિ સંસાર;
હરકત કરી ન હોત તો, બાંધત શિદ્ધ ધરખાર.

જો ટાઢ તાપ અને વરસાદની હરકત ન હોત તો ઘર અને મેડીઓ કોણ બાંધત ? અને મેડીઓ અને બંગલાઓ બાંધેલા ન હોત તો શહેરોની શોભા ક્યાંથી હોત ? મતલબ કે મુશ્કેલીઓની હયાતી છે તેથીજ શોભા છે ને તેથીજ મજા છે.

૪૯૪ તમે યાદ રાખો કે આનંદના દિવસો થોડા હોય છે અને દુઃખના દિવસો ઝાઝા હોય છે. દિવાળીના દહાડા પાંચજ હોય છે, પણ શ્રાદ્ધના દહાડા સોળ હોય છે.

૪૯૫ સજ્જનન અને દુર્જન તેમાં રહેલા સદ્ગુણો અને દુર્ગુણો ઉપરથી નક્કી થાય છે; તેનામાં રહેલી પંડિતાઈ ઉપરથી નહિ. જો પંડિતાઈ ઉપરથી સજ્જનતા આવતી હોત તો રાવણ રાક્ષસ ન ગણાત; કેમકે એ ચારે વેદ ભણેલો હતો. અને તેણે કેટલાંક કાવ્યો અને પુસ્તકો પણ લખ્યાં હતાં; પણ તે રાક્ષસ શાથી ગણાયો ? તેના દુર્ગુણો ઉપરથીજ.

૪૯૬ જ્ઞાન ઇશ્વરે તમને સારો સમય આપ્યો હોય તો તેને એજો ગુમાવશો નહિ. એ સારી તકનો લાભ લઇ બીજાનું થાય તેટલું ભણું કરી લ્યો. કહ્યું છે કે:—

દોહરો.

નર આવત નહિ નરસમીપ, આવત હે દિન પાસ;
સો દિન ક્યુંહી બિસારીએ, કહત બિહારીદાસ.

ભાવાર્થ:—“ એક માણસ બીજા માણસની પાસે યાચના કરવા આવે છે, તેમાં સમજવાનું એ છે કે તે બીજા માણસની પાસે નહિ, પણ તેના સારા દહાડાની પાસે યાચના કરવાને આવે છે. ને એ સારા દહાડો કાંઈ સદાકાળ ટકી રહેવાનો નથી. માટે એ સમયને ભૂલી વૃથા જવા દેવો નહિ. એમ બિહારીદાસ કહે છે.”

૪૯૭ જે માણસ ગુરુજનો પાસે પોતાના દોષો દૂષાવે છે, વૈધની પાસે પોતાના રોગો દૂષાવે છે અને રાજની પાસે પોતાના ગુણો દૂષાવે છે; તે મહા મૂર્ખ છે.

૪૯૮ માતાપિતાની પાસે આટલાં વાનાં કદિ કરવાં નહિ. ૧ ઉદ્ધતામ, ૨ મસ્કરી, ૩ તિરસ્કાર, ૪ વાચાળતા.

૪૯૯ નીચેનાં બોધ વચનો સદા સ્મરણમાં રાખવા લાયક છે.

અ:—જાંદગી ટૂંકી છે ને જાંજળ લાંબી છે માટે સાવચેત રહેજો.

ક:—જે સ્થળે તમે ઉભા છો ત્યાં તમારી શી ફરજ છે તે ભૂલશો નહિ.

ચ:—રેતીનું કણું માત્ર આંખને દુઃખ આપે છે, પણ ઈર્ષ્યા આંખ તથા અંતઃકરણ બંનેને દુઃખ આપે છે; માટે ઈર્ષ્યાથી અળગા રહેજો.

ગ:—બહારના શત્રુ સાથે લડવું છોડી જે અંદરના શત્રુ (કામ ક્રોધાદિ) સાથે લડે છે તે સુખ શાંતિ પામે છે.

ઘ:—ક્રોધને નુકસાન કરવામાં તારી હલકાઇ છે, પણ ક્રોધથી થએલું નુકસાન ખમવામાં તારી મહોટાઈ છે.

ઙ:—મેલું લૂંગડું માર ખાય, સાંડું લૂંગડું સ્નેહ સચવાય. માટે મલિનતા મૂકી હૃદયની સ્વચ્છતા કરવી.

ચ:—લડાઈ ને ઈર્ષ્યામાં લાડુની આશા રાખવી નહિ.

છ:—મરણ ક્યારે આવશે એ નક્કી નથી. તો ગૃહસ્થને ઘરે છે કે પહેલેથીજ મૃત્યુપત્ર (વીલ) લખી રાખી સંભાળી રાખવું; ને તે મરણ સમયે દઇ દેવું કે પાછળના કજીઆનો અંત આવે.

જ:—જેટલું તારું ગળું છે તેટલું ઈશ્વરે તને આપ્યું છે. વધારે કં માગ ? તે ભોગવવાની તારામાં તાકાત છે ? તે તું તારી ઇદ્રિયો, મન અને પેટ બણી જોઈ નક્કી કર.

જ્ઞઃ—નરસી વસ્તુખાતર સારી વસ્તુનો ભોગ કદિ પણ ન આપો.

જઃ—ક્ષણમાત્રની ભૂલ આપો જન્મારો એજે કરે છે, નાની ચૂક મોટા બગાડ કરે છે ને નાનું કાણું મોટું વહાણ ડૂબાવે છે એ ભૂલશો માં.

ઞઃ—જો વૈધને તમારે ઘેર બોલાવવા ન હોય તો જીભને લાલચુડી ન બનાવશો.

ઠઃ—જો માગનારનો તકોદો સાંભળવો ન હોય તો પૈસા ઉડાવશો માં.

ડઃ—જો મૂળીઉં રહે તો ધાસ ઉગશે, તેમ અવગુણ રહેશે તો આપત્તિ આવશે.

ઢઃ—ઉપકારનો બદલો ઇચ્છવો એ ઉત્તમ પુરુષનું કામ નથી.

ણઃ—ધીર પુરુષ કોણ ? જે કડોર વચ્ચનો સહન કરે તે.

તઃ—જે ફૂલે નહિ તે ફળે શું ?

થઃ—આ દુનિયા ઉંમરમાં ડોશી બનેલી છે; પણ તેનો સ્વભાવ દુરાચરણી યુવતી જેવો છે. નવીન પુરુષોની તે બગલમાં પેસે છે; ને જૂનાને જતા કરે છે. એ દુનિયા કોઇની થઇ નથી ને થવાની પણ નથી.

દઃ—સંસારનું સંપૂર્ણ કામ કોઇએ આજ લગી કરી સોડ તાણેલી નથી.

ધઃ—દરેક માણસ ગુણદોષનું મિશ્રણ છે; સંપૂર્ણ માત્ર ભગવાન છે. એ ભૂલવું નહિ.

નઃ—ગોળથી મરે તેને ઝેર ન આપવું.

પઃ—જેવું કામ વિવેકથી થાય છે તેવું પૈસાથી કે હકિમીથી થતું નથી.

ફઃ—મિત્રનું કામ તેની મિત્રાઈથી રાખવું. એની ખસલતો (દુર્ગુણો) થી કામ રાખવાનું નથી.

બઃ—કરજ અને ઉકરડાને વધતાં વાર લાગતી નથી.

મઃ—જે પોતાનું કામ કરી શકતો નથી તે તમારું કામ શું કરશે ?

મઃ—લાખ જાય તો ભલે, પણ શાખ જવા દેશો નહિ.

ચઃ—મોટો થઈને જે સત્કાર કરે તેજ સત્કાર.

રઃ—જીવાનીમાં બુદ્ધિને વૃદ્ધ કરવી એનું નામ જ ડહાપણ છે.

લઃ—ઉદારતાનો આધાર મન ઉપર છે, ધન ઉપર નહિ.

વઃ—મક્ત મળતું હોય તોપણ વિચાર કરીને લેજો.

શઃ—નીચી બોરડીને સૌ કોઈ ઝૂટે; માટે નીચા ન થશો.

ષઃ—પાણીમાં રહી મગરની સાથે બાઝવું નહિ.

સઃ—કોઈ પણ એક વિદ્યા તો પૂરેપૂરી શીખવી.

હઃ—કેવળ પદાર્થની ખુબસુરતી ઉપર ન જોવું પણ તેની મજબૂતી ઉપર જોવું.

ઝઃ—પોતાની પ્રશંસા કરવામાં તો દોષ છે, પણ સાંભળવામાં એ દોષ છે. છતાં એવો પ્રસંગ આવે તો ત્યાંથી ઉઠી જવું અગર તો વૃત્તિ બીજે સ્થળે સ્થાપવી.

ઞઃ—નાનો માણસ મોટા હોદ્દાપર જાય તો તેને નાનો ન સમજવો, પણ મોટો સમજવો; ને તેનો સત્કાર કરવો. નહિતો હાનિ થશે.

ટઃ—દૂધ પીવરાવ્યા છતાં પણ સાપને છેડવો નહિ; નહિ તો કરડશે. તેજ પ્રમાણે ઉછેરેલો માણસ પણ દુષ્ટ નીકળે તો આપણે ચૂપ રહેવું; તેને છેડવો નહિ. નહિ તો હાનિ થશે.

કાઃ—રાજહઠ, બાળહઠ ને સ્ત્રીહઠ એ ત્રણે હડો પ્રસિદ્ધ છે. માટે એવે પ્રસંગે સમયને અનુકૂળ થઈ વર્તવામાંજ ડહાપણ છે.

સાઃ—હારવાથી નમવું વધારે સારું છે.

ગાઃ—યાદ રાખો કે સૌથી બડી ચૂપ છે.

ઘાઃ—એક નન્નો છત્રીસ રોગ હરે છે.

ચા:—સમય વિના ખોલો માં અને સમય મળે ત્યારે ચૂકો માં.

છા:—કોડી વગરનો ગૃહસ્થ કોડીનો અને કોડીવાળો ફકીર કોડીનો.

જા:—જ્યાં અભિમાન ત્યાં વિરોધ અને ઈર્ષ્યા છે.

જ્યાં અધર્મ ત્યાં અપવિત્રતા, અસત્ય અને છળકપટ છે.

જ્યાં દંભ ત્યાં આશા, દોંગ અને અજ્ઞાન છે.

જ્યાં લોભ ત્યાં ચિંતા અને પાપ છે.

જ્યાં ક્રોધ ત્યાં અવિચાર, વિસ્મરણ અને હિંસા છે.

જ્યાં કામના ત્યાં નિર્લજ્જતા, લોલુપતા અને દીનતા છે.

જ્યાં મોહ ત્યાં મમતા, અહંકાર અને દુઃખ છે.

જ્યાં ધર્મ ત્યાં પવિત્રતા, કીર્તિ અને સુખ છે.

જ્યાં વૈરાગ્ય ત્યાં દુરાચારનો અભાવ અને શાંતિ છે.

જ્યાં શિયળ ત્યાં યશ અને લજ્જા છે.

જ્યાં નિઃસ્પૃહા, ત્યાં સત્ય, નિષ્કપટપણું અને ન્યાય છે.

જ્યાં સંતોષ ત્યાં તૃપ્તિ અને આનંદ છે.

જ્યાં વિચાર ત્યાં નિયમ અને નિશ્ચય છે.

જ્યાં ધીરજ ત્યાં ક્ષમા અને આર્જવ છે.

જ્ઞા:—ડાહો દુશ્મન સારો પણ મૂર્ખ મિત્ર ખરામ; માટે કહ્યું છે કે:—

પંડિતોઽપિ ઘરં શત્રુ ન મૂર્ખો હિતકારક:

ટા:—લોકલજ્જનો ભય અને રાજ્યનો ભય તજનાર માણસ દુરાચરણી થાય છે.

ઠા:—જે કામ થયું તે થયું સમજવું અને ન થયું તે ન થયું સમજવું.

ઢા:—ડાહ્યા માણસે આગલો પગ સ્થિર કર્યા વિના પાછલો પગ ઉપાડવો નહિ. કેમકે જે નક્કીને મૂકી અનિશ્ચિત પાછળ દોડે છે તેનું નિશ્ચિત જાય છે ને અનિશ્ચિત તો ગએલું છે.

દાઃ—સાંભળેલી વાત સાચી ન માનવી; કેમકે એ વાત પૂરાવાને આધીન છે.

જાઃ—મનુષ્યે કાતર જેવા ન થવું પણ સોય જેવા થવું. કાતર ભેગાંને વખૂટાં કરે છે અને સોય વિખૂટાંને ભેગાં કરે છે. મતલબ કે મનુષ્યે કોઈની અંદર કુસંપ ન કરાવવો પણ સંપ કરાવવો.

તાઃ—દરરોજ રાત્રિએ પોતાની થએલી ભૂલોની હાયરીમાં નોંધ કરવી. ને તે છોડવાની પ્રતિજ્ઞા કરવી. આવો અભ્યાસ કરવાથી દુર્ગુણો ને દુષ્કર્મો દૂર થશે.

થાઃ—ગરબુ અને અજાણ્યાની વાતોમાં લોભાવું નહિ.

દાઃ—સંબંધ તોડવો સહેલો છે પણ સાંધવો કઠણ છે.

ધાઃ—નિપુણતા એટલે શું ? દેશકાળાનુસાર વર્તવું ને સમય ન ચૂકવો તે.

નાઃ—મૂર્ખાઈની પાછળ લજ્જા ચાલે છે ને ગુસ્સાની પાછળ પસ્તાવો ચાલે છે.

પાઃ—પંચદ્વારા કજીઓ પતે તો કોર્ટમાં કદિ પણ ન જશો; અને નાનાથી કામ થતું હોય તો કદિ મોટા પાસે ન જશો.

ફાઃ—કોઈનાં દૂપણો કહો તો એકાંતમાં તેના મોઢા ઉપરજ કહો.

બાઃ—પ્રતિજ્ઞા કરતાં પહેલાં પુષ્કળ વિચાર કરજો; ને જો પ્રતિજ્ઞા કરી તો અવશ્ય પાળજો.

માઃ—નાણું ધીરો તો દાગીના કે મિલકત ઉપર ધીરજો.

માઃ—ન્યાયપરાયણ રાજા એ આ લોકનો પ્રત્યક્ષ ઈશ્વર છે.

યાઃ—સ્ત્રીની ઉપર પ્રથમથીજ કાચુ રાખજો; નહિતો તમે તેના કાન્ત મટી કપિ (રમાડવાનું વાંદડું) બની જશો. વળી ગૃહકાર્ય સિવાય બીજા કામમાં તેની સલાહ લેવી પણ આવશ્યક નથી.

રા:—સ્ત્રીને મારવી નહિ, પણ તેના ઉપર તમારે ગંભીરતાનો કાચુ છોડવો નહિ.

લા:—લખાયું તે વંચાયું; માટે એક શબ્દ પણ લખવામાં ધણો વિચાર કરજો.

વા:—જે પોતાની મૂર્ખતા સમજે તેજ બુદ્ધિમાન છે; અને જે પોતાને અવિદ્વાન સમજે છે તેજ સાચો વિદ્વાન થનારો છે.

શા:—મ્હોટો તેજ છે કે જે પોતાને ન્હાનો સમજે છે.

ષા:—જેટલું હોય તેટલાથી નિભાવી લ્યો પણ કરજ કરવાથી વેગળા રહો.

સા:—કમાણીમાંથી ૧ કુટુંબનિર્વાહમાં વાપરો; ૧ સદ્વિદ્યા કે હુન્નરકળાની વૃદ્ધિ માટે વાપરો; ૧ ભવિષ્ય માટે સાચવો ને ૧ પરોપકારમાં ખરચો.

હા:—ખૂરાની સાથે ભલાઈ કરવી એ ભલાની સાથે ખૂરાઈ કરવા ખરાખર છે.

ઠા:—ક્ષણે ક્ષણે વિદ્યા મેળવવી અને કણેકણે ધનસંચય કરવો કહ્યું છે કે:—
ક્ષણક: કણક ઐવ વિદ્યામર્થ ચ સાધયેત્ ।

ક્ષણત્યાગી કુતો વિદ્વાન્ કણત્યાગી કુતો ધની ॥

જે ક્ષણો ગુમાવે છે તે વિદ્યાવાળો ક્યાંથી થાય અને જે કણો ગુમાવે છે તે ધનવાળો ક્યાંથી થાય ?

ક્ષા:—ઝાંઝર એ પગમાં પહેરવા લાયક શાથી મનાયું છે ? તે જાણો છો ? એતું કારણ એટલું જ છે કે તે બહુજ અવાજ કર્યા કરે છે. જે બહુ બોલબોલ કરનાર છે તેની ગણતરી અધમમાં જ થાય છે.

જ્ઞા:—જગતને છોડીને જવાનો વખત આવે ત્યારે તમે હસતા જાઓ

અને તમને સંભારીને જગત્ રહે એવી તમારી રીતભાત રાખવાનું હરધડી ધ્યાનમાં રાખજો. એક કવિ કહે છે કે:—

દોહરો.

જખ તુમ આયે જગતમે; લોક હસે તુમ રોય;
એસી કરણી કર ચલો, પિછે બિપરીત હોય.

ભાવાર્થ:—“ તમે જન્મ્યા ત્યારે રોતા હતા ને જગત્ રાજ થતું હતું; પણ તમે એવી કરણી કરો કે મરણ પછી તમને સંભારીને જગત્ રહે, ને સત્કાર્યો કરવાને આનંદે તમે હસતા હસતા વિદાય થાઓ. ”

૫૦૦ ઉપર અમે ધર્મનાં, નીતિનાં અને વ્યવહારનાં પુષ્કળ વચનો વિવિધ ગ્રંથોમાંથી વીણી વીણીને આપેલાં છે. હવે જેને પોતાને સુધરવું નથી તેને તો મોટા ગ્રંથોના ગ્રંથો લખીને આપો તોપણ નકામા છે. પણ જેને સાર ગ્રહણ કરી જાતે સુધરવું છે તેને તો કોઈએ ગમે તે પ્રસંગે ઉચારેલું નાનકડું વચન પણ પોતાના જીવનને સુધારવાને પૂરતું છે. સાંભળ્યું છે કે એક કંબુસ રાજના દરબારમાં ઇનામની લાલચે એક વારાંગના ગાવા માટે ગઈ અને ઇનામની લાલચે લાલચે પહેલી રાતથી માંડી પાછલી રાતલગી ગાયા કર્યું. પણ પેલા કંબુસ રાજાએ કશું ઇનામ તો આપ્યું નહિ, પણ “ વાહ ! ” એટલો શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યો નહિ. આથી પેલી વારાંગના નિરાશ બની ગઈ. ને તેનો ગાવાનો ઉત્સાહ મંદ થઈ ગયો. આ વાત તેની સારંગી બજાવનારો સ્વાદ કળી ગયો, એટલે તેણે ગાનારીને ઉત્સાહભંગ ન થતાં પોતાનું કામ ચાલુ રાખવા સારૂ નીચેનો દોહરો સંગીતમાં કહ્યો.

દોહરો.

બહોત ગઈ, થોરી રહી, થોરેમેં ઘટ જાય;
થોરી રેનકે કારણે, બાજી મત ગુમાવ.

ભાવાર્થ:—“ ઘણી રાત ગઈ છે, હવે તો માત્ર થોડી રાત રહી છે. ને તેમાં પણ ઘટાડો થવા માંડ્યો છે; તો થોડી રાત સાર જીતેલી બાજી બગાડવી નહિ. આખી રાત્રિ તેં ઉત્સાહે જૂઠ્ઠાં જૂઠ્ઠાં રાગરાગણીઓ આલાખ્યાં છે તો હવે એવેજ ઉત્સાહે રાત્રિ પૂરી કરવી.” વારાંગના આ દુહાનો ભાવ સમજી ગઈ એટલે તે ફરી ઉત્સાહી બની ને તેણે ઉત્સાહથી ગાયન ચાલુ કર્યું.

હવે આ દરખાસ્તમાં જે સમાસદો બેઠેલા હતા, તેમાં એજ રાજાનો પ્રૌઢ વયનો પાટવી કુમાર, પરણાવવાયોગ્ય ઉમરની થયેલી રાજકુમારી, એ કુમારીના ઉપર લુબ્ધ થયેલો પ્રધાનનો પુત્ર અને વૃદ્ધ વયલગી અહમચર્ચ સાચવી રહેલો એક બાવો બેઠેલાં હતાં. એ સર્વેએ ઉપરનો દોહરો સાંભળ્યો.

પેલા બાવાને વૃદ્ધાવસ્થામાં વિચાર આવ્યો કે અરે મેં સંસાર-સુખ તો જોયુંજ નહિ ને જીવતર એજે ગુમાવ્યું; માટે હવે જો મજે તો કાલે કોઈ “ રામકી ” ને શોધી કાઢી ઘરમાં બેસાડવી. હવે તેણે આ દોહરો સાંભળી વિચાર કર્યો કે ઉસ્તાદે મને બોધ કરવા આ દોહરો કહ્યો છે કે: “ હે મહારાજ! તમારી ઘણી ઉંમર તો ગઈ છે, હવે માત્ર થોડી બાકી રહી છે, ને તેમાંથી પણ ઓછી થતી જાય છે. હવે થોડા વાસ્તે જીતેલી બાજી હારવી નહિ. જીવનપર્યંત પાળેલું અહમચર્ચવ્રત ભાગી બ્રષ્ટ થવું નહિ.” સારગ્રાહી બની તરતજ બાવાજીએ બોધ ગ્રહણ કર્યો ને રાજી થઈ “ વાહવાહ ! ” નો ઉચ્ચાર કરી પોતાને ખભે રહેલું એક ભગવું લૂગડું તેણે વારાંગનાને મોજમાં આપ્યું !

પેલો પ્રાઈ વયનો પાટવી કુમાર, પોતાની ઉંમર પચાસ વર્ષની થઈ છતાં ડોસો જીવતો હોવાથી ગાદીપતિ થઈ શક્યો નહોતો તે અધીરો બની બીજે દહાડે પિતાનો ઘાટ ઘડવાનો વિચાર કરતો હતો. તે સમજ્યો કે ઉસ્તાદે આ દોહરો મને બોધ આપવાને કહ્યો છે. ને તેનો ભાવ એવો છે કે:—“ તારા પિતાની ઘણી ઉંમર તો ગઈ છે. તારો પિતા પંચાણું જીવતું વર્ષનો તો થયો છે. હવે એ જીવી જીવીને કેટલુંક જીવવાનો છે ? બે ચાર વર્ષ તો તે ભાગ્યેજ કાઢશે તો એટલી મુદત સારૂ થઈ તું તારો પુત્રધર્મ ભૂલ માં ને પિતૃઘાતી થઈ જતેલી બાઈ ગુમાવ માં. ” પોતાને આવો સુંદર બોધ આપનાર ઉપર પ્રસન્ન થઈ તેણે હાથમાં પહેરેલું સોનાનું કડું ગાનારને ધનામમાં આપ્યું ને પોતાનો દુષ્ટ વિચાર છોડી દીધો.

પેલી પરણાવવાયોગ્ય ઉંમરની થયેલી રાજકુમારી, જે મદન-વ્યથાથી વ્યાકુળ બનેલી હતી અને પિતા પોતાનો વિવાહ ન કરતા હોવાથી આવતી કાલે પ્રધાનપુત્ર સાથે ભાગી જવાના વિચારમાં હતી, તેણે આ દુહાનો અર્થ પોતાના ઉપર લીધો કે: “ મારે થોડા સારૂ હવે આખર ગુમાવવાની જરૂર નથી. આટલાં વર્ષો ગાળ્યાં તો બે વર્ષ વધારે ધૈર્ય રાખવું. યોગ્ય વર મળશે કે અવશ્ય તેઓ મને વિવાહિતા કરશે. ” આવો ઉત્તમ ઉપદેશ આપવા માટે પ્રસન્ન થઈ તેણે પોતાના કંઠમાંથી સુવર્ણનો ચંદનહાર કાઢી પેલી ગાનારીને ધનામમાં આપ્યો.

પેલા વૃદ્ધ કુંજુસ રાજાએ આ દુહો પોતાને માટે ગવાએલો માન્યો. તેણે માન્યું કે: “ મ્હારી ઘણી ઉંમર ગઈ છે, હવે તો માત્ર મારી જીંદગીનો પાછલો પહોર છે. હવે એટલા સમયમાં મારે મારું

જીવન પ્રભુ ભજનમાં લગાડી સફળ કરવું ને જીતેલી ખાજી હારવી નહિ.” આવો સુંદર બોધ આપનારજ ખરો હિતેચ્છુ છે એમ માની તેણે ગાનારને સાંઝે ધનામ આપવાનો પ્રધાનને હુકમ આપ્યો. અને તેની સાથે સાથે જણાવ્યું કે: “હવે હું વૃદ્ધ થયો છું; અને પાટી કુમાર પણ રાજ્યભાર ઉપાડવા શક્તિમાન થયેલ છે, જેથી આવતી કાલે તમામ રાજ્યભાર હું તેમને શીરે મૂકવાનો છું તો, તેને માટે પણ કાલે વ્યવસ્થા કરજો.”

આ એક દોહરો ને બરાબર સમજાયો તો સૌનું સાંઝે થયું. રાજા વૃદ્ધાવસ્થાના છેલ્લા ભાગમાં હરિભક્તિ કરી જીવન સુધારી શક્યો. પાટવી કુમાર પિતૃધાતી થયા વિનાજ રાજ્ય પામી શક્યો. રાજકુમારી પણ કુલ કલંકિત કર્યા વિના, ભાઈએ તેના ધામધુમે વિવાહ કરતાં સુખી થઈ શકી, ને પેલા ઘરડા બાવાજી પણ “બે બગડે બાવીશ” (બાવી + ઈશ) થયા વિના આખું જીવન પવિત્ર-પણે ગાળી શક્યા. અને વારાંગના પણ પુષ્કળ ધનામ પ્રાપ્ત કરી શકી.

કહેવાનો તાત્પર્ય કે ને બોધ ગ્રહી તે પ્રમાણે આચરણમાં મૂકાય તો આ ૫૦૦) સૂત્રોમાંનું એક સૂત્ર પણ વાંચનારનું આ લોકનું તથા પરલોકનું કલ્યાણ આપવાને પૂરતું છે. હા, તેને વાંચી વિચારી, હૃદયમાં કોતરી રાખવું ને તે પ્રમાણે આચરણ કરવું જોઈએ.

દોહરો.

વિવિધ ગ્રંથ મંથન કરી, અર્થો આ શુભ સાર;
વાંચી વર્તી એ રીતે, બુદ્ધજન ધરી ઉર પ્યાર.

વ્યવહાર-શિક્ષા.

સ્ત્રી-શિક્ષા.

(૩)

૫૦૧ ગૃહસ્થાશ્રમ એ ખીજ બધા આશ્રમો કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. કેમકે
 બાકીના સર્વે આશ્રમો ગૃહસ્થાશ્રમને આધારેજ નભે છે. જો
 ગૃહસ્થાશ્રમજ ન હોય તો બ્રહ્મચારીઓ વાનપ્રસ્થો અને
 સંન્યાસીઓને ખાવાનું કોણ આપે? વળી ગૃહસ્થાશ્રમનો મુખ્ય
 આધાર સ્ત્રી છે. સ્ત્રી વિનાનું ગૃહ એ શૂન્ય નથી. કહ્યું છે કે:—

ન ગૃહં ગૃહમિત્યાહુ ગૃહિણી ગૃહમુચ્યતે ।

ગૃહં તુ ગૃહિણીહીનં કાન્તારાદતિરિચ્યતે ॥

ભાવાર્થ:—“ ઘર એ પોતે કાંઈ ઘર નથી; પણ સ્ત્રી એજ
 ઘર કહેવાય છે. સ્ત્રી વિનાનું જે ઘર તે તો અરણ્ય કરતાં પણ
 અધમ હોય છે.” આપણી ભાષામાં પણ “ ઘર ” શબ્દ “ સ્ત્રી ” ના
 અર્થમાંજ વપરાય છે. કોઈ પુરુષ રાંડે તો કહેવાય છે કે “ એ
 ભાઈનું અર્ધી અવસ્થાએ ઘર ભાગી ગયું.” આવા પ્રયોગોપરથી

- જણાય છે કે લાકડાં, પથ્થર અને ચૂનાથી બંધાયેલું ઘર એ ઘર નથી, પણ સ્ત્રી એજ ઘર છે. આપણાં શાસ્ત્રો તો સ્ત્રીને “અર્ધા-ગના” કહે છે. એની મતલબ એ છે કે પુરુષનું અર્ધું અંગ તેની સ્ત્રી છે. સ્ત્રીરહિત પુરુષ સંપૂર્ણ મનુષ્ય કહેવાતો નથી. મતલબ કે સંસારમાં સુખી થવા માટે “સારી સ્ત્રી” એ ઘણુંજ જરૂરનું છે.
- ૫૦૨ સ્ત્રી એ “ગૃહલક્ષ્મી” ગણાય છે. એ ગૃહલક્ષ્મીનો વિના પ્રયોજને અનાદર કરનાર હાલો નહિ, પણ મૂર્ખ મનાય છે.
- ૫૦૩ જ્યાંલગી સ્ત્રીજાતિને કેળવવામાં નહિ આવે, ત્યાંલગી દેશની ઉન્નતિ થવાની આશા રાખવી ફેાકટ છે. સુખ, વંશ, સમૃદ્ધિ અને કલ્યાણની વૃદ્ધિ કરનારી સ્ત્રી છે; માટે સ્ત્રીને કેળવવી એ પુરુષને પોતાને જ લાભકારક છે.
- ૫૦૪ પુરૂષે પોતાની સ્ત્રીને અન્ને, વસ્ત્રાભૂષણે અને સ્નેહભાવે સદા સંતુષ્ટ રાખવી જોઈએ. કેમકે સ્ત્રી એ ગૃહનો કારભારી છે તથા સ્ત્રી એ સંસારસાગર તરવાનો સાથી છે. એક સારી માતા સો શિક્ષકની બરાબર છે. “ગુરુણાં ચૈવ સર્વેષાં માતા પરમકો ગુરુઃ” બધા ગુરુઓમાં માતા એ પરમ ઉત્તમોત્તમ-ગુરુ છે. તમે યાદ રાખો કે ભાવિ-પ્રજા સારી કરવી કે નહારી કરવી; એ સ્ત્રીઓના ઉપર જ આધાર રાખી રહેલી છે. કેમકે બાળક ઘરમાં માતા પાસે બાળપણમાં જેવા સંસ્કારો લે છે તેવું તે નીવડે છે. નાનપણમાં બાળકના મનમાં જેવી જેવી છાપો પડે છે તે છાપો મરણપર્યંત બૂંસાતી નથી. માટે ભાવી-પ્રજા સારી થશે કે નબળી થશે? તે સ્ત્રીજાતિને જ આધારે રહેલું છે.
- ૫૦૫ કેટલાક લોકોની એવી માન્યતા છે કે:—“સ્ત્રી સાડ સાટકા” એટલે કે:—

બૂધે જર બાજરી, ને બૂધે નાર પાધરી;
બૂધે ડાબુ દાવા દે, ને બૂધે છોકરું છાનું રહે.

સ્ત્રી એ તો બૂધેથી—લાકડીના પ્રહારથી જ-વશ રાખવાલાયક છે ! પણ આ કથન સંપૂર્ણ રીતે વિચારતાં સત્ય નથી. મનુ ભગવાન તો કહે છે કે:—“ જે ઘરમાં સ્ત્રીઓ સંતુષ્ટ રહે છે, ત્યાંજ દેવેનો નિવાસ છે. અને જે ઘરમાં સ્ત્રીઓનો યોગ્ય સત્કાર થાય છે તે ઘરમાંજ સુખસંપત્તિનો નિવાસ છે.” હા, જે પુરુષો કન્યાઓને કેળવવા ના પાડે છે. અને સ્ત્રીજાતિને તદ્દન મૂર્ખ રાખવાની હિમાયત કરનારા છે; ત્યાં તો સ્ત્રીઓ અભણ, હડીલી, દુરાચલી, કળ્યાણી અને નાદાન થાય; અને પશુજેવી બની તાડનને અધિકારી જ રહે, એમાં નવાઇ પામવા જેવું શું છે ? પણ એવો ગૃહસ્થાશ્રમ કાંઇ વખાણવા લાયક કે આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમ ન કહેવાય; એટલે એ રીત પસંદ કરવા લાયક નથી. મહાભારતમાં કહ્યું છે કે:—

નાસ્તિ માર્યા સમો વન્ધુ, નાસ્તિ માર્યા સમા ગતિઃ ।
નાસ્તિ માર્યા સમો લોકે, સહાયો ધર્મસંગ્રહે ॥

ભાવાર્થ:—“ પુરુષને પોતાની ભાર્યા સમાન બીજે મિત્ર નથી, ભાર્યા સમાન બીજી ગતિ નથી, અને આ લોકમાં ધર્મસંગ્રહ કરવામાં ભાર્યા સમાન બીજું કોઇ મદદ કરનારું નથી. વળી કહ્યું છે કે:—

લલિના સૈવ લક્ષ્મીઃ સ્યાત્ તાડિતા સૈવ ચંડિકા ॥

“ પોતાની પત્નીનું લાલનપાલન કરવાથી તે ગૃહલક્ષ્મી બને છે, ને મારવાથી તે ચંડિકા બને છે. સ્ત્રી પુરુષ વચ્ચે ક્લેશ થવાથી ક્યાંઈ સાઈ પરિણામ જોવામાં આવ્યું નથી. સાંભળ્યું છે કે જગતપિતા બ્રહ્મા પાસે એક ભયંકર પ્રેતે પોતાને રહેવાનું સ્થળ માગ્યું. બ્રહ્માએ કહ્યું

કે: “ જે ઘરમાં સ્ત્રી પુરુષ વચ્ચે હમેશાં ઝગડા થતા હોય ત્યાં તું જઈને રહે. ” તાત્પર્ય કે સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચે ઝગડો થાય ત્યાં દુઃખની જ વૃદ્ધિ થાય છે એવું સમજી લેવું. ને જ્યાં સ્ત્રી પુરુષ વચ્ચે સંપ હોય ત્યાં સુખ છે. કહ્યું છે કે:—

સંપ સારમાં છે સાર સંસારમાં જો,
સંપમાં છે સુખ સર્વનો નિવાસ જો;
જુદો નહિ સંપ જ્યાં નર-નારમાં જો,
ત્યાં તો ત્રાહ્ય ત્રાહ્યનો હોય ત્રાસ જો.

ક૦ ૬૦ ૬૧૦

૫૦૬ સુર પુરુષે પોતાની સ્ત્રીને કોઈ પ્રકારે દુઃખ દેવું નહિ. તેને સર્વ પ્રકારે આનંદી રાખવી. જો તેનાથી જાણે અજાણે ભૂલ થઈ હોય તો તે વિષે સમજીતી આપી મોટે દિલે ક્ષમા આપવી. પ્રીતિથી જેવું કામ થાય છે તેવું ભયથી થતું નથી. વળી પ્રીતિ પ્રીતિને ઉપજાવે છે. જો પુરુષના હૃદયમાં સ્ત્રી ઉપર પ્રીતિ હોય, તો સ્ત્રીના હૃદયમાં પુરુષ ઉપર પ્રીતિ જન્મે છે. ને એવી પ્રીતિ પ્રાણાંત થતાં લગી ખસતી નથી. માટે સુર પુરુષને લાજમ છે કે તેણે પોતાની સ્ત્રી સાથે શુદ્ધ પ્રીતિ આંધી પોતાનો પતિ (પાલન કરનાર) નો ધર્મ બજાવે.

૫૦૭ સ્ત્રીઓને અજ્ઞાન રાખવાથી ઘરની શાંતિનો નાશ થાય છે. સ્ત્રીને જંગલી રાખવી એ ભાવિની તમામ પ્રજાને જંગલી રાખી દુઃખના ખાડામાં ડૂબાવવા બરાબર છે. જે દેશમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ જંગલી અને કંગાલ છે, તે દેશની સ્થિતિ પણ જંગલી અને કંગાલ રહે એ સ્વાભાવિક છે.

૫૦૮ પત્ની વશ સ્ત્રી રીતે થાય ? એ પ્રશ્ન વિચારવા જવો છે. જેએ સ્ત્રીને ભય કે દુઃખ આપી વશ કરવા ધારે છે, એ લોકોની સમજ ભૂલભરેલી છે. એથી તો સ્ત્રી ઉપર ઉપરથી દેખીતી રીતે વશ થયા જેવી લાગે છે, પણ એનું મન ઉચક હોય છે. ને જ્યાં લગી “ મન મળ્યાં ” હોતા નથી ત્યાં લગી ખરી પ્રીતિ જન્મતી નથી. ” માટે પુરુષે પોતાની સ્ત્રીને જ્ઞાન બળે અને પ્રીતિને બળે વશ કરવી; એજ સારો ઉપાય છે. સ્ત્રીને નીચેનાં કામો સોંપતાં તે ઘણું અંશે વશ થઈ જશે.

અ:—સ્ત્રીને પૈસા સાચવવાનું તથા બચાવવાનું કામ સોંપવું.

બ:—ઉપજ ખરચ ઘરમાં થું છે ? તે કામ સ્ત્રીને સોંપવું. ને તેનો તે હિસાબ રાખે અને પતિને જણાવે એવી વ્યવસ્થા કરવી.

ક:—રસોઈ કરવાનું, દાણો દુણી તથા લૂગડાં લત્તાં સાચવવાનું, ઢોર તથા છોકરાં ઈયાંની સંભાળ લેવાનું તથા ગૃહવ્યવસ્થા રાખવાનું કામ પણ સ્ત્રીને સોંપવું. ને આખો દહાડો તે કામમાં રહે તેવી વ્યવસ્થા કરવી.

ડ:—સ્ત્રીને દુઃખે પુરુષે દુઃખી થવું. સ્ત્રી જે બાબતમાં મુંઝાય તે બાબતમાં પુરુષે મિત્રરૂપે મદદ કરવી.

ઈ:—પુરુષે પોતે નીતિ ધર્મે ચાલી પત્નીને માર્ગદ્રષ્ટા થવું. પોતે તેની માનમર્યાદા સાચવી પોતાની માનમર્યાદા સચવાવવી.

ખ:—મધુરી ભાષાથી તેનામાં જ્ઞાન અને ગુણો દાખલ કરવા સદ્બોધ આપવો. જે તે ભણેલી હોય તો તેને નીતિધર્મનાં પુસ્તકો પૂરાં પાડવાં. અને તે ન સમજે ત્યાં સમજવી તેને સમજવું આપવી.

ગ:—જો તેનો વાંક આવે તો સૌ દેખતાં નહિ, પણ છાતી રીતે તેને સમજણ આપવી.

જ્ઞઃ—ધરમાં જે પ્રમાણે મુખ્ય માણસ ચાલે છે; તે પ્રમાણે બધાં ચાલે છે. માટે પતિએ પોતે માયાળુ, ધાર્મિક અને નીતિવંત બની બાળકો તથા સ્ત્રીને માયાળુ, ધાર્મિક અને નીતિવાળાં કરવાં.

૫૦૯ સ્ત્રીએ પણ પોતાના પતિનેજ પોતાનું સર્વસ્વ સમજવું. પતિસેવા એજ સ્ત્રીનો મુખ્ય ધર્મ છે. એક સાધ્વી સ્ત્રીના મુખથી એક કવી બોલાવે છે કે:—

ગઝલ; કવાલી.

અમારું સ્વર્ગનું બા'રું, પતિવ્રત પ્રાણથી પ્યારું;
અમોને મોક્ષ દેનારું, પતિવ્રત પ્રાણથી પ્યારું.
અમારો દેવ છે સ્વામી, અમારી ભક્તિ ત્યાં જામી;
હૃદય ભરથાર રટનારું, પતિવ્રત પ્રાણથી પ્યારું.
દુપદ્મતનયા અને સીતા, સુકન્યા ને સતી તારા;
પતિવ્રત તેહ સમ પાળું; પતિવ્રત પ્રાણથી પ્યારું.

સ્ત્રીને જૂદો યજ્ઞ, જૂદાં વ્રતો કે જૂદા ઉપવાસો કરવાની જરૂર નથી. પતિને પોતાનો પરમ આરાધ્ય દેવ ગણનાર સ્ત્રીઓજ પતિવ્રતા છે ને તેજ આ લોકમાં તથા પરલોકમાં સુખી થાય છે. કહ્યું છે કે:—

મનહર.

પતિહીનું પ્રેમ હોય, પતિહીનું નેમ હોય;
પતિહીનું ક્ષેમ હોય, પતિહીનું રત હોય.
પતિહીલે યજ્ઞયોગ, પતિહીલે રસભોગ;
પતિહીસેં મિટ સોગ, પતિહીકે અત હોય.
પતિહીલે જ્ઞાનધ્યાન, પતિહીલે પુણ્યદાન;
પતિહીલે તીર્થસ્નાન, પતિહીમે મત્ત હોય.

પતિબીન પત નાંહિ, પતિ બીન ગત નાહિ;
સુંદર સકલ બિધિ એક પતિવ્રત હૈ.

તાત્પર્ય કે સાધ્વી સ્ત્રીઓને પુણ્યદાન, જ્ઞાનધ્યાન, તીર્થસ્નાન, પરીયાગ એ બધું એનો પતિજ છે. પતિ પ્રસન્ન થવાથીજ સ્ત્રીઓને સર્વે પદાર્થો સુખરૂપ છે, ને પતિની અપ્રસન્નતામાં સ્ત્રીઓને સર્વે પદાર્થો દુઃખરૂપ છે.

૫૧૦ સ્ત્રીને “સહધર્મચારિણી” નું પણુ વિશેષણુ આપેલું છે. સહધર્મચારિણીનાં લક્ષણો કેવાં હોવાં જોઈએ, તે મહાભારતના અનુશાસનપર્વમાં નીચે પ્રમાણે વર્ણવેલું છે.

સુસ્વભાવા સુવચના સુવ્રતા સુખદર્શના ।

અનન્યચિત્તા સુમુખી ભર્તુઃ સા ધર્મચારિણી ॥

પતિ હિં દેવો નારીણાં પતિર્બન્ધુઃ પતિગતિઃ ।

પત્યા સમા ગતિ નાસ્તિ દૈવતં વા યથાપત્તિઃ ॥

ભાવાર્થ:—જે નારી, પતિભણી સારા સ્વભાવવાળી, મધુર-ઓલનારી, જોતાંજ સુખ આપનારી, પતિમાંજ એક ચિત્તવૃત્તિ રાખવાવાળી ને પ્રસન્ન સુખવાળી હોય તે ‘સહધર્મચારિણી’ કહેવાય છે.

સ્ત્રીઓને પોતાનો પતિ એજ દેવ, પતિ એજ સ્નેહી અને પતિ એજ આશ્રયસ્થાન છે. પતિના સમાન બીજી ગતિ કે બીજું દૈવત નથી.

૫૧૧ સારી નારી એ પુરુષને કેટલી સુખદાતા છે ? તે વિષે એક કવિ લખે છે કે:—

મનહર છંદ.

નારીનાં નયન જાણે દૃઢ્ય રમાડનાર,
 નારીનાં વચન વેદનાને વિસરાવે છે;
 નારીના વદન જેવું વહાલું કાંઈ લાગે નહિ,
 નારી પ્યારી થઈ બધે પ્રાણ પથરાવે છે;
 નારી ધનધામ કામ, નારી ઠરવાનું કામ,
 નારી પરમ વિરામ અંતરમાં આવે છે;
 નારીને દીઠાથી રોષ-દોષ દૂર નાશી જાય,
 પ્રેમને પસારી નારી પ્રાણને નિભાવે છે.

૫૧૨ માત્ર સ્ત્રીને વાંચતાં લખતાં આવડે, એટલે 'તેણે કેળવણી લીધી છે' એવું માનવું નહિ. સ્ત્રીને કેળવણી આપવી એટલે શું? એનો અર્થ હળુ લોકો બરાબર સમજતા નથી. ભૂગોળમાં ઝીણાંઝીણાં ગામડાં બતાવતાં આવડે, ઇતિહાસમાં સ્ત્રી યા બેગમની કારકીર્દિ મેંએ બોલતાં આવડે, હારમોનિયમ સાથે સુંદર કવિતાઓ બોલતાં આવડે, સુંદર શીવવાનું શુંથવાનું કે સાંધવાનું કામ આવડે, સુંદર અક્ષરે કાગળો લખતાં આવડે, સ્ત્રીપુરુષના સમાન હક વિષે દલીલો કરતાં આવડે, ભરી સભામાં બાષણો કરતાં આવડે, ઇનામના મેળાવડામાં નાટકના સરસ ભાગો ઝીણાં ભભકાદાર વસ્ત્રો પહેરીને ભજવતાં આવડે, અને હસતાં હસતાં કોઈને કડવાં વચનો કહેતાં આવડે એ કાંઈ કેળવણી નથી. જે સદ્ગુણો અને સદ્ધર્મ આલી પોતાના પતિનાં ગૃહસ્થાશ્રમને સ્વર્ગ જેવો સુખકારક કરતાં ન આવડ્યો તો એ કેળવણી તે કાંઈ કેળવણી નથી. સ્ત્રીઓને જેથી પોતાનાં આ લોકના તથા પરલોકનાં કર્તવ્યોનું જ્ઞાન થાય

એજ ખરી કેળવણી છે. એવી કેળવણી બન્ને વાંચતાં લખતાં શીખવ્યા વિના આપવામાં આવી હોય તોપણ કાંઈ અયોગ્ય નથી. મનુસ્મૃતિદાર લખે છે કે:—

अन्योन्य साऽव्यभिचारो भवेदामरणांतिकः ।

एष धर्मः सभासेन ज्ञेयः स्त्रीपुंसयोः परः ॥

ભાવાર્થ:—“ સ્ત્રી પુરુષનો પરસ્પર પ્રેમભાવ મરણપર્યંત ચાલુ રહે, એવી જે રીતભાત એજ દૂંકામાં સ્ત્રીપુરુષના ધર્મો છે. ”

૫૧૩ સ્ત્રી તથા પુરુષે વિવાહ પ્રસંગે અગ્નિની, સૂર્યદેવની, અને સેંકડો

મનુષ્યોની સમક્ષ સામસામી શી પ્રતિજ્ઞાઓ કરેલી છે? તેનું હમેશાં સ્મરણ રાખવું. વિવાહ પ્રસંગના મંત્રો બહુજ ગંભીર અર્થવાળા છે. અ બધા મંત્રો અને તેના અર્થો આ નાનકડા પુસ્તકમાં લખી શકાય નહિ. તોપણ તેમાંની એક બે ક્રિયાઓ વખતે બોલતા મંત્રો અને ભાવાર્થ અહીં લખાય છે. તે ઉપરથી સ્ત્રીને માથે કેટલી જવાબદારી છે, તે સમજશે.

અ:—પરણુતી વખતે વરકન્યા વચ્ચે અંતઃપટ ધરવાની (આડું લૂગડું રાખવાની) ક્રિયા થાય છે. એ લૂગડું દૂર થતાં જ્યારે પહેલ-વહેલાં સામસામે જોવાનો પ્રસંગ આવે છે; ત્યારે વર પોતાની પત્નીને કહે છે કે:—

अघोर चक्षुरपति दृन्येधि

शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः ।

वीरसूर्देव काभास्योना

शन्नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥

પાર. ગૃહ્ય. ૧૧૪૧૬॥

ભાવાર્થ:—“ હે પત્ની ! પાપરહિત દષ્ટિવાળી; પતિના સંક-
લ્પોનો વિનાશ ન કરનારી, કલ્યાણી, નોકરચાકર, પશુઓ અને
આશ્રિતો ઉપર પ્રસન્ન ચિત્તવાળી, સારા પ્રભાવવાળી, વીરપુત્રોને જન્મ
દેનારી, દેવોની સેવા કરનારી; અને જે પગવાળાંને (અમને) તથા
ચાર પગવાળાંને (પશુઓને) સુખના કારણરૂપ થા. ”

વળી જ્યારે સમ્પત્તિની ક્રિયા થાય છે ત્યારે વર બોલે છે કે:—
“વિષ્ણુરૂપ હું તને પોષણ માટે પહેલે પગલે, બળવાન બનવા માટે બીજે
પગલે, ધનવૃદ્ધિ કરવા માટે ત્રીજે પગલે, સુખી થવા માટે ચોથે પગલે,
પશુઓથી થતાં સુખો ભોગવવા માટે પાંચમે પગલે, ઋતુઓના સુખ
માટે છઠ્ઠે પગલે સાથે લઈ જઈ છું. હે સર્પિ ! તું સાત પગલાં ભરી
સાત લોકમાં કીર્તિ સંપાદન કરનારી થા; તથા મને અનુસર-
નારી થા. ”

આ પ્રત્યેક પગલે વધુ શો જવાબ આપે છે ? તે કહે છે કે:—

ત્વત્તો મેડાંચિલ સૌભાગ્યં પુણ્યૈસ્ત્વં વિવિધૈઃ કૃતૈઃ ।

દેવૈઃ સંપાદિતો મહ્યં વધૂરાચે પદેડ્ બ્રવીત્ ॥ ૧ ॥

કુદુમ્બં પાલયિષ્યામિ હ્રવૃદ્ધબાલકાદિકમ્ ।

યથા લબ્ધેન સંતુષ્ટા બ્રૂતે કન્યા દ્વિતીયકે ॥ ૨ ॥

મિષ્ટાન્ન વ્યઙ્જનાદીનિ કાલેસમ્પાદયે તવ ।

આજ્ઞાસંપાદિની નિત્યં તૃતીયે સામ્રાજીઘ્નમ્ ॥ ૩ ॥

શુચિઃ શૃંગારભૂષાડહં વ્રાહ્મનઃ કાયકર્મભિઃ ।

ક્રીડિષ્યામિ ત્વયા સાર્થે તુરીયે સાવદેઘ્નમ્ ॥ ૪ ॥

દુઃખે ધીરા સુખેડહ્નસુખદુઃખવિભાગિની ।

નાડહં પરનરં ગચ્છે પઞ્ચમે સામ્રાજીત્પતિમ્ ॥ ૫ ॥

સુત્રેન સર્વકર્માણિ કરિષ્યામિ ગૃહે તવ ।
 સેવાં શ્વસુરયોશ્ચાપિ બન્ધૂનાં સત્કૃતિં તથા ॥
 યત્ર ત્વં વા અહં તત્ર નાહં વચ્ચે પ્રિયં ક્વચિત્ ।
 નાહં પ્રિયેણ વચ્ચયા હિ કન્યા ષષ્ઠે પદેઽબ્રવીત્ ॥ ૬ ॥
 હોમ યજ્ઞાદિ કાર્યેષુ ભવામિ ચ સહાયકૃત્ ।
 ધર્મર્થિ કામકાર્યેષુ મનોવૃત્તાનુસારિણી ॥
 સર્વેઽત્ર સાક્ષિણ સ્ત્વં મે પતિર્ભૂતોઽસિ સાંપ્રતમ્ ।
 દેહો મયાઽર્પિત સ્તુભ્યં સતમે સાબ્રવીદ્ગરમ્ ॥ ૭ ॥

ભાવાર્થ:—(૧) હે સ્વામિન્! મહેં કરેલાં અનેક પુણ્યોએ કરીને, દૈવે (મહારાં વડીલો એ) તમેા મને પતિરૂપે મેળવી આપેલા છો. આપનાથી મહાર્ સંપૂર્ણ સૌભાગ્ય છે, એ પ્રમાણે વડુ પહેલે પગલે બોલે છે.

(૨) હે પતિદેવ! આપના કુટુંબમાં જે દુહો અને બાલકો વગેરે હશે તે સૌનું હું પાલન કરીશ. અને ઘરમાં જે મળશે તેવડે હું સંતુષ્ટ રહીશ. એ પ્રમાણે વડુ બીજે પગલે બોલે છે.

(૩) હે સ્વામિન્! આપને વાસ્તે વખતસર મધુર અન્ન તથા શાક વગેરે તૈયાર કરીશ. અને સદા આપની આરામાં રહીશ. એ પ્રમાણે વડુ ત્રીજે પગલે કહે છે.

(૪) હે નાથ! હું હમેશાં પવિત્ર રહીશ. મહારાં સૌભાગ્યને જળાવનારાં જે વસ્ત્રાભૂષણો છે તે હું સદા પહેરી રાખીશ તથા મન-વચનને કાયા વડે તમારી સાથેજ કીડા કરીશ. એ પ્રમાણે વડુ ચોથે પગલે કહે છે.

(૫) હે પતિદેવ ! હું દુઃખમાં ધીરજવાળી ને સુખમાં ઉદ્ધતાઈ વિનાની થઈશ. તમારા સુખદુઃખમાં ભાગ લેનારી થઈશ અને કદિ પણ પરપુરુષને આહીશ નહિ. એ પ્રમાણે વહુ પાંચમે પગલે બોલે છે.

(૬) તમારા ઘરનાં બધાં કામો હું આનંદે કરીશ. સાસુ સસરાની સેવા ને બન્ધુજનોનો સત્કાર કરીશ. જ્યાં તમે જશો ત્યાં હું આવીશ. હું આપને—મહારા પ્રિયતમને—કદિ ઠગીશ નહિ, અને આપના સુખથી હું ઠગાઈશ પણ નહિ. એ પ્રમાણે કન્યા છઠ્ઠે પગલે કહે છે.

(૭) હે સ્વામિન્ ! હું આપની મનોવૃત્તિને અનુસરીશ. યજ્ઞ તથા હોમાદિ ઇર્ષ્યોમાં તમેજ ધર્મ, અર્થ અને કામાદિ પુરુષાર્થોમાં હું આપને સહાય કરનારી થઈશ. આપ અત્યારથી મહારા પતિ છો, મહારો આ દેહ અત્યારથી જ હું આપને સમર્પુ છું, અને એના આ સર્વે સાક્ષીઓ છે. આ પ્રમાણે વહુ સાતમે પગલે પતિને કહે છે.

વર વહુને પોતાની પ્રતિજ્ઞાઓનું સદા સ્મરણ રહે તો તેમનામાં કદિ ઉંચું મન થવાનો સંભવ નથી. ને તેથી એક વિદ્વાને એ સંવાદને કવિતામાં ગોઠવ્યો છે તે ઉપયોગી ધારી નીચે લખાય છે.

વર:—

વસંતતિલકા વૃત્ત.

છે ધર્મપત્ની નરનું અર્ધાંગ જાણ્યું,
અર્ધાંગ અર્ધુ તુજને મનથી પ્રમાણ્યું;
તેથી સદા હૃદયમાં શુભ પ્રેમ ધારી.
રક્ષા કરૂં અરધ અંગ ગણી તું નારી.

૧

વહુ:—જ્યાં જ્યાં વસો પ્રભુ ! ત્યાં તમ સાથ આવું,
છાયારૂપે અનુસરી પતિની કહાવું;

હો દુઃખ કે સુખ જરી મનમાં ન લાવું,
સેવા વિષે રહી સદા પતિગુણ ગાઉં.... ૨

વરઃ—પાળે કુટુંબ નહિ કલેશ જરા કરે તું,
વૃદ્ધોત્તણાં વચન નિત્યે શિરે ધરે તું;
કર્તવ્ય તહાં મનમાં સમજે અરે તું,
પાળું સદા પ્રણયથી તુજને અરે હું.... ૩

વહુઃ—પાળું કુટુંબ નહિ દ્રોહ કરું જરાએ,
સેવા કરું વડોલની વિધિથી સદાએ;
ઈચ્છ્યું મળે નવ મળે રહું હર્ષમાંહે,
સ્વામીતણી થઈ રહું મનવાણી કાયે.... ૪

વરઃ—જો તું રહે નિત પતિવ્રત પાળનારી,
સંસારકાર્ય અરધું તું ઉઠાવનારી;
વાણી મૃદુથી તનતાપ શમાવનારી,
પાળું ગણી અધિક પ્રાણથી પ્રિય નારી.... ૫

વહુઃ—મક્તિ કરું પ્રભુ ગણી પતિ ! હું તમારી,
સ્વામીતણાં ચરણમાં રહું ભાવ ધારી;
વાણી કટ્ટે કહી કદિ નહિ દૂભનારી,
બોલું સદા વિનયવાક્ય વિનોદકારી. ૬

વરઃ—આજા ધરી શિરપરે સહુ સુખ દેતી,
સંસારકાર્ય સુખ દુઃખ વિભાગ લેતી; ૭
એવી કુલીન પ્રમદાપર રાખી પ્રીતિ,
પાળું ધરી હૃદય સજ્જન કેરી રીતિ.... ૮

વહુ:—સ્વામીતણાં સુખ વિષે રહું પૂર્ણ સુખી,
થાઓ તમે દુઃખો કદિ, બનું હુંય દુઃખી;
એવી રીતેજ સુખ દુઃખ વિભાગી થાઉં,
આસા તમારી સઘળી શિરથી ઉઠાવું.... ૮

વર:—શાસ્ત્રાનુશાસન રીતે કહ્યું પાળનારી,
થે ધર્મપત્ની પતિનાં પદ સેવનારી;
સંસારવારિ-નિધિ પાર ઉતારનારી,
છે ધન્ય જન્મ મુજ જો મળી ધર્મ-નારી. ૯

વહુ:—થે સ્નાનથી ઋતુથકી અતિ શુદ્ધ દેહે,
કીડા કરું નિજ પતિથકી નિત્ય ગેહે;
ચક્ષુ તથા મનથકી ન ગણું બીજને,
માનું બીજ પુરુષ બ્રાત પિતા સમાને.... ૧૦

વર:—હુંએ નહિ ઇચ્છું તને કદિ કોઈ રીતે,
સાક્ષી કર્યા જગપતિ અતિ આહું ચિત્તે;
પાળીશ અંગ ગણીને તુજને હું પ્રીતે,
તે ધર્મપત્ની સમજે નિજધર્મ નિત્યે.... ૧૧

વહુ:—વાણી શરીર મનથી હું ના પતિને,
સાક્ષી કર્યા વચનના કમળાપતિને;
સાથે વસીશ જગમાં સુખથી સુપ્રીતે,
ના કલેશ થાય કદિ વર્તીશ એવી રીતે. ૧૨

વર:—સંસારકાર્ય સઘળાં દર્શને સુધારી,
ધર્માર્થકામ વિષયે બનું સ્થાયકારી;

આ લોકમાં સ્વરગસુખ બતાવનારી,
મુક્તિ તદા સહજ દંપતિથી થનારી.... ૧૩

વહુ:—બહેલી ઉઠીશ પતિથી, ગૃહકાર્ય ત્યાગી,
યજ્ઞાદિ કાર્ય કરવા બનું અર્ધભાગી;
ધર્માર્થ કામ સમયે રહું નિત્ય સાથે,
સર્વસ્વમેવ અરખું નિજનાથ હાથે.... ૧૪

ન્યાં વર અને વહુ પોતાની કહેલી આવી પ્રતિજ્ઞાઓનું સદા સ્મરણ કરતાં હોય; ત્યાં તેમનામાં સદા પ્રેમભાવ અને પ્રસન્નતા રહે, અને સૌભાગ્ય અને ઐશ્વર્ય સહજે આવી મળે એમાં કાંઈ નવાઈ જેવું નથી.

૫૧૪ દેવસ્થાનમાં, તીર્થ સ્થળોમાં, કે સાધુ બાવા કે ફકીરોની સમીપમાં સ્ત્રીએ કદિ પણ એકલાં ન જવું. કોઈ સંપ્રદાયની શિષ્યા કે ચેલકી બની સ્ત્રીએ કંઠી ન બાંધવી. અને પોતાના પતિ સિવાય અન્ય કોઈ પુરુષને સ્ત્રીએ પોતાનો ગુરુ પણ ન માનવો. માત્ર પતિપ્રેમ એજ સ્ત્રીઓને ભક્તિ, જપ, તપ, વિદ્યા, જ્ઞાન, ધર્મ અને ધ્યાન છે. કહ્યું છે કે:—

દાહરો.

પતિપદની પૂજાવડે, વનિતા શુદ્ધ થાય;
પ્રાણપતિના પૂજનથી, પૂરાં પુણ્ય પમાય.

(કેશવકૃતિ.)

૫૧૫ પોતાના પતિનાં સગાં સંબંધીઓને સ્ત્રીએ ખરા ભાવથી પોતાનાં સગાંસંબંધી સમજવાં. પ્રસન્ન મને પ્રેમપૂર્વક તેમનો સત્કાર કરવો. ને સૌની ઘટે તેવી રીતે બરદાસ કરવી.

- ૫૧૬ પતિનું ઘરઆર, પતિનો સરસામાન અને પતિની માલમિલકત હોય તેને પત્નીએ પોતાનાંજ સમજી લેવાં. એ ઘરઆરને સ્વચ્છ ને શુશોભિત રાખવું, એ સરસામાનને કાળજીથી સંભાળી ખરાબ ન દેખાય તેમ ગોઠવવો. અને એ માલમિલકતની ખૂબ કાળજી રાખવી.
- ૫૧૭ સ્ત્રીએ પોતાના ઘરનું જેટલું કામ પોતાથી અને તેટલું હર્ષ અને કાળજીથી કરવું. એ કામ કરવામાં કદિ બડબડાટ કરવો નહિ. તેમજ હડીલાં બની કામ કરવાની ના પણ પાડવી નહિ.
- ૫૧૮ જે પોતાને ઘેર કામ કરનારાં નોકર આકર હોય તો તેમને હાથે કામ કરાવવું; તોપણ તેના કામ ઉપર સાવચેતીભરેલી દેખ-રેખ રાખવી.
- ૫૧૯ નોકર આકર ઉપર દ્વેષ ન રાખવો તેમ વધારે પ્રીતિભાવ પણ ન બતાવવો. તેનું મન સાચવી, પ્રસન્ન રાખી કુલાવી ફૂલાવીને કામ લેવું.
- ૫૨૦ પોતાના ઘરમાં જે વસ્તુ ખૂટે તેમ હોય તે ચાર પાંચ દિવસ પહેલાંથીજ પતિને કહી મંગાવવા તજવીજ રાખવી.
- ૫૨૧ ઘરમાં કદાચ કોઈ વસ્તુ ન હોય તો ચલાવી લેવું; પણ બનતાં લગી ખીજની ઉછીની લેવાનો રિવાજ ઝોઝો રાખવો.
- ૫૨૨ ક્યારે પણ નકામો વખત બગાડવો નહિ. ને નવરાં થઈ બેસવું નહિ, ઘરનું કાંઈ ને કાંઈ કામ કાઢી બેસવું. તેમજ નોકર આકરને પણ કાંઈ કાંઈ કામ સોંપવું. એને પણ નવરાં થઈ આળસુ બનવા દેવાં નહિ.
- ૫૨૩ પોતાના ગૃહસંસારને જે ઉપયોગી વાત હોય તેજ સ્વામીને પૂછવી. આખા મુલકની પંચાત કરવાની ટેવ પાડવી નહિ. વળી

સ્વામીને એક વાર કાંઈ વાત પૂછી ને તેનો જો તેમણે જવાબ ન આપ્યો તો ફરી પૂછવી નહિ. અને કોઈ પણ બાબતમાં દુરાચલ કરવો નહિ.

પર૪ હીરા મોતીનાં, સુવર્ણનાં કે રૂપાનાં ધરેણાં એ કાંઈ સ્ત્રીની આબરૂમાં વધારો કરનારાં નથી. સ્ત્રીની આબરૂ વધારનાર ખરાં ધરેણાં તો તેની પતિભક્તિ, તેની પવિત્રતા, તેની નમ્રતા અને તેની સુજનતા છે.

પર૫ સગાંવહાલાં તથા આડોશીપાડોશી સાથે જે વ્યવહાર કરવો તે બહુ સાવધાની અને ડહાપણથી કરવો.

પર૬ પોતાના પતિનું, પતિનાં સગાંવહાલાંનું કે ઘરનું વાંકું ક્યારે પણ ન બોલવું. તેમજ પોતાના ઘરની ગરીબાઈ પણ કોઈની પાસે ન ગાવી.

પર૭ જો પોતાનો પતિ પરદેશ ગયેલો હોય તો તેમના ઉપર સ્વહસ્તે જ પત્ર લખવો, પણ ખીજા પુરુષ પાસે લખાવવો નહિ. તેમજ આવેલો પત્ર પણ પોતેજ વાંચવો. ને જો સ્ત્રી પોતે અભણ હોય તો પોતાનાં વડીલોપર જે પત્રો આવે તેથી સંતોષ માનવો. પરંતુ પરપુરુષની છાયામાં પણ ન અવાય તે માટે સ્ત્રીએ સદા સાવચેતી રાખવી.

પર૮ જો પોતાનો પતિ કદિ અનુચિત કામ કરતો હોય તો સ્ત્રીએ નમ્રતા, ધૈર્ય અને સ્નેહભાવ સાથે તેને અટકાવવા વિનવતિ કરવી. પરંતુ તે સમયે સહ્યતા અને મધુરતાનો ત્યાગ કરવો નહિ.

પર૯ જો પોતાનો પતિ અમળુ હોય તો તેને જે ન આવડતું હોય તે વિનય અને નિરભિમાનપણે શીખવવું.

૫૩૦ પતિ પોતાને કરવાના સારા ઉદ્યોગમાં નિશ્ચિંતપણે વળગેલ રહે, ને તેને ઘર સંબંધી કશી ચિંતા કરવી ન પડે, તેવી ધરની વ્યવસ્થા કરવી; એજ ડાહી સ્ત્રીનું કર્તવ્ય છે

૫૩૧ સ્ત્રીએ પોતાનો સમય શી રીતે ગાળવો છે ? તેની દરેક સ્ત્રીએ વ્યવસ્થા કરવી. કાંઈક દિગદર્શન કરાવવા આ નીચે સમયપત્રક આપીએ છીએ.

(૧) રાત્રિ આશરે એક ડુપહોર રહે ત્યારે પતિની પહેલાં તેણે ઉઠવું.

(૨) ઉઠી પતિના મુખનું દર્શન કરી વંદન કરવું. જો ઘરમાં દળવાનો રીવાજ હોય તો લોટ દળવો.

(૩) પછી દિશા દાતણ કરી શૌચવિધિ કરવી. ચોટસો ગુંથી કપાલમાં ચંદ્રક (ચાંદસો) કરવો.

(૪) જો ઘણું દાસ દાસી હોય તો તેની પાસે અને તે ન હોય તો જાતે ઘરનું વાસીદું વાળવા વ્યવસ્થા કરવી. ઉનું પાણી મૂકવાની તથા જળ ભરવા ભરાવવાની પણ વ્યવસ્થા કરવી.

(૫) સ્વામીને દાતણપાણી, સ્નાનાર્થ ગરમ પાણી, સંધ્યાપૂજ કરતાં હોય તો તે માટે સામગ્રી વગેરે આપવાં. ને એજ પ્રમાણે સાસુ સસરા વગેરે માટે પણ સમજવું

(૬) જો ઘરમાં બાળકો હોય તો તેમને તેઓને સ્નેહભાવે જાગૃત કરવાં. તેમને પણ દાતણ કરાવવાં અને સંભાળથી સ્નાન કરાવી નિયમ પ્રમાણે પ્રાર્થનાદિ ધર્મકાર્ય કરાવી કપડાં પહેરાવવાં.

(૭) ભોજનની સામગ્રી કાઢી, સાફ કરી રસોઈ કરવી; પણ જો ઘરમાં રસોઈઓ હોય તો તેના કામપર દેખરેખ રાખી પવિત્રતાથી

રસોઈ કરાવવી. ભોજનનો સમય થાય ત્યારે સાસુ સસરાને, બાળકોને, મેમાનને તથા ઘરનાં સૈને પ્રીતિપૂર્વક ગરમ ગરમ રસોઈ જમાડવી. ને સૌ જમી રહ્યા પછી પોતે જમવું.

(૮) ભોજનશાળા ધોવરાવી કે લીંપાવી પવિત્ર કરાવવી, વાસણો પણ માંછ કે મંજવી સ્વચ્છ કરાવવાં; અને ત્યારપછી એ વાસણો વગેરેને તેને નિશ્ચિત કરેલ સ્થાને મૂકવાં કે મૂકાવવાં.

(૯) ખોરના સમયમાં પોતાના જ્ઞાનમાં વધારો થાય તેવું કાંઈ પુસ્તક વાંચવું; અથવા નાનાં બાળક કે બાલિકાને ભણાવવાનું કે શીખવવાનું હોય તે નિયમિત રીતે શીખવવું. ઘરમાં ખૂટતી વસ્તુઓ મંગાવવી અને થયેલા ખર્ચનો હિસાબ લખવો.

(૧૦) પોતાનાં અને પતિપુત્રાદિનાં જે કપડાં સાંધવા શીવવાનાં હોય તે સાંધવાં શીવવાં. જે દાણો સોબા ઝાટકવા જેવો હોય તે સોવો ઝાટકવો. જે દાણો સળવા લાગ્યો હોય તેને તડકો ખવડાવવો. અડવાડીઆમાં એક દિવસ ગાદલાં ગોદડાંને પણ તડકો ખવડાવવો. ધોવા જેવાં કપડાં ધોવાં. જે ધોખીને કપડાં ધોવા અપાતાં હોય તો તેવું નામદામ પૂછી, ગણી તથા નોંધીને આપવાં. ઘરમાં વસ્ત્રો, વાસણો, પેટીઓ, પુસ્તકો અને રાચરચીલાં તપાસી વ્યવસ્થિત ન હોય તો વ્યવસ્થિત કરવાં. ખાટલામાં કે દોલીઆઓમાં માંકડીઆં હોય તો ખખેરવાં અને મકાનને પણ વાળી ઝાડી સ્વચ્છ કરવું; અથવા કરાવવું.

- (૧૧) સાંજની રસોઈનો સામાન કાઢી રસોઈ કરવી તથા આળકો તથા વૃદ્ધો વગેરેને આદરપૂર્વક જમાડવાં.
- (૧૨) પતિને સાંજે સંધ્યાવંદનાદિ કરવાનો નિયમ હોય તો તેનાં પાત્રો વગેરે સ્વચ્છ કરી આપવાં. ને જ્યારે તે જમવા પધારે ત્યારે થાળમાં સુશોભિત રીતે ભોજનના પદાર્થો મૂકી, પાંખો લઈ તેમને પવન ઢાળવો (ઉન્હાણો કે જરૂર હોય તો) તથા પ્રેમભર્યા મધુર વચનોએ તેમની સાથે વાતચિત કરી આનંદે ભોજન કરાવવું.
- (૧૩) ઘરનાં સૌ જમી રહે પછી પોતે ભોજન કરવું.
- (૧૪) ભોજનશાળા ઘોઘ કે લોંપી સ્વચ્છ કરવી. વાસણો પણ ઉટકી કે ઉટકાવી સ્વચ્છ કરવાં કે કરાવવાં.
- (૧૫) કુટુંબનાં બધાં માણસો માટે શયનની વ્યવસ્થા કરવી. અને આળકો વગેરેને એકઠાં કરી ધ્રુશ્વરના મહિમાની તથા વિવિધ જ્ઞાનની રસભરી વાર્તાઓ કરવી, ને પછી સૌને સૂવાડવાં.
- (૧૬) પછી પોતે પતિની સેવા કરવા જવું. પતિની ઇચ્છા હોય તો ચરણો આંપવાં, કે પવન ઢાળવો. અને આખા દિવસનો ખર્ચ તેમને વાંચી બતાવવો. પછી આનંદ થાય તેવો વાર્તાલાપ કરવો. જો પોતાને કાંઈ પુસ્તક સમજવા જેવું લાગતું હોય તો તે સમજી લેવું. અને સ્વામી પોઠી જાય ત્યાર પછી જૂદા પલંગપર પોતે શયન કરવું. અને તે પણ રાત્રિએ પહેરવાનાં વસ્ત્રો પહેરીને શયન કરવું. વસ્ત્રરહિત બની કદિ પણ શયન કરવું નહિ.

સૂચના:—અમે ઉપર જે સમયપત્રક આપેલું છે તે માત્ર દિશા દર્શાવવા માટે છે. અને એ સમયપત્રક સૌને લાગુજ પડે એમ કહેવાનો આશય નથી. તેમાં પોતાની સ્થિતિને અનુસાર ફેરફાર કરવાની આવશ્યકતા જણાય તો ફેરફાર કરવો. પણ યાદ રાખવાનું એટલુંજ છે કે પોતાનો સમય સોનાનાં રજકણો જેવો કીંમતી સમજી તેનો ઉપયોગ કરવો. એક મિનિટ પણ નકામી ગાળવી નહિ. અને ઘરનાં કામમાં આળસ બતાવવું નહિ.

પૃ૩૨ કોઈ દહાડો પણ સ્વામીથી રીસાવું કે હક કરવી નહિ. અને ઘરેણું કે લૂગડાં માટે કદિ પણ કુકળાટ કરવો નહિ. પોતાનો પતિ એજ સ્ત્રીને ઉત્તમોત્તમ આભૂષણ છે. ગમે તેટલાં આભૂષણો હોય તોપણ પતિ વિના તે નકામાં છે, માટે બીજી સ્ત્રીઓનાં વસ્ત્રો કે આભૂષણો જોઈ તે લાવવાનો આગ્રહ કરવો નહિ. અને પતિ પોતાની ઇચ્છાથી જે કાંઈ લાવી આપે તે ઉત્તમોત્તમ સમજી સંતોષ રાખવો.

પૃ૩૩ જે પોતાને પતિ માન આપે કે સ્નેહ બતાવે તો તેથી પોતે કુલાઈ જઈ મોટે ચઢી જાય નહિ. ને પતિની મરજદાને કદિ પણ ઓળંગવી નહિ.

પૃ૩૪ જે કોઈ કામમાં પોતાની ભૂલ થઈ ગઈ હોય તો તે છુપાવવી નહિ. પણ તરત માની જવી અને ભૂલ માટે માફી માગવી.

પૃ૩૫ પતિ કોઈ વાર ખીજાઈ જઈ અપમાન કરે, તોપણ સ્ત્રીએ કદિ સામો ઉત્તર આપવો નહિ કે મરજદા ઓળંગવી નહિ. આથી એની મેજેજ પતિનો ક્રોધ શમી જશે.

પૃ૩૬ કોઈ દિવસ કોઈની નિંદા કે કૂચલી કરવી નહિ. આ સ્ત્રીની વાત

આ સ્ત્રીને મોંએ કહી સામસામો કળ્થઓ કરાવવો નહિ. અને પાડોશી કે સગાંવહાલાં સાથે કદિ ઉંચું મન થાય તેવું આચરણ રાખવું નહિ. પણ પેટ મ્હોટું રાખવું.

૫૩૦ પોતાનું ઉધાડું અંગ, પરપુરુષને ન દેખાય એવી હંમેશાં કાળજી રાખવી. ઘરનાં બારી બારણાંમાં ઉભાં રહી પરપુરુષોને કદિ જોવા નહિ. તેમજ પરપુરુષની વાત કે વખાણ પણ કદિ કરવાં નહિ. પોતાના પતિ જેવો રૂપવાન, ગુણવાન ને કીર્તિમાન પુરુષ બીજો કાઢી નથી; એવો વિચાર સારી સ્ત્રીએ મનમાં જગત રાખવો.

૫૩૧ પોતાને સંતાન થવાને લોભે મંત્રતંત્ર કરનારા દાંગી બાવાઓ, ફકીરો, જતીઓ, ઉંટવૈદો કે એવા ધૂતારાઓની જાળમાં પડવું નહિ. તેમજ પતિને વશ કરવા સારૂ દોરાધાગા કરાવવાના જૂઠા પ્રપંચોમાં પણ લોભાવું નહિ. તમે યાદ રાખજો કે વિનય અને પતિસેવાવડેજ પતિ વશ થાય છે; મંત્રતંત્રવડે પતિ કદિ પણ વશ થતો નથી. તેમજ પતિ અને પરમેશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા રાખવાથી જો નશીબમાં હશે તો સંતાન પણ થશેજ. વળી જો સ્ત્રીને સંતાન નહિ હોય તોપણ જો તે પતિવ્રતા હશે તો તે આ લોકમાં કીર્તિ અને પરલોકમાં સુખ પામશે. પણ સંતાન સારૂ કુમાર્ગે ચાલનારી સ્ત્રી આ લોકમાં નિંદાશે ને નરકની અધિકારી થશે. માટે પરપુરુષનું કદિ ચિંતવન પણ કરવું નહિ.

૫૩૨ પતિની ગંરહાજરીમાં કામવાસનાને જગત કરે એવા પદાર્થો કદિ પણ ખાવા કે પીવા નહિ. તેમજ પતિ પરદેશ ગયેલ હોય તો પોતાનું સૌભાગ્ય જતાવવાને જરૂર હોય તેથી વિશેષ અલંકારો પહેરવા નહિ તથા વસ્ત્રોનો પણ ભભકો મારવો નહિ. કેમકે એ

ઠાઠારો પરપુરુષના મનને મોહ પમાડનારો થાય છે, ને તેથી વખતે મુશ્કેલીમાં આવી પડવાનો ભય રહે છે.

૫૪૦ સખીઓ કે સાહેલીઓ તરિકે પણ તમે જેને પસંદ કરો તે પવિત્ર, ગુણવાન અને આગરદાર હોય તેનેજ પસંદ કરજો. જેની રીત-ભાત ખરાબ કહેવાતી હોય, જે ધર્મ્યાણુ કે કજીઆખોર હોય, જે વહેમી અને ઉદ્ધત હોય અને જે પતિનો અનાદર કરનારી હોય તેને છાંયડે પણ તમે ઉમાં રહેશો નહિ. કેમકે નહારી સંગતિ નહારા ગુણો પેદા કરે છે. તેમજ નહારી સંગતિ કરનાર માણુસ પણ નહારૂં હશે એમ જગત્ માને છે.

૫૪૧ પોતાની સખીઓની સાથે પણ નીતિ અને મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન થાય એવી વાત કદિ પણ કરવી નહિ. અને જે કોઈ એવી વાત કરે તો યુક્તિથી ખીછ વાત કાઢવી, અથવા તો મૌન પકડવું. ને તેમ છતાં એ વાત અટકે નહિ તો કામનું નિમિત્ત કરી ત્યાથી ઉડી જવું.

૫૪૨ ગીત ગાવાં હોય તો તે પણ નીતિનાં, ભક્તિનાં, પતિવ્રતાઓનાં ચરિત્રોનાં, અને વિદ્યાક્રાન્તાનાં ગાવાં. ખૂલ્લા યૃગારના ગરબા કે રાસડા ગાવા નહિ. અને પરપુરુષ સાંભળે એવા ઉંચા સ્વરે તો કદિ કાંઈ ગીતો ગાવાંજ નહિ.

૫૪૩ ભાંડ ભવાયા કે હવ્વડાં નાટકો જેવા જવું નહિ. સ્ત્રી પુરુષોની વ્ય-ક્રાધક્ષી થતી હોય એવાં દેવદર્શનોમાં પણ ભાગ લેવો નહિ. તેમ મેળાખેળા પણ મોટે ભાગે અનીતિનો વધારો કરનાર છે, માટે તેમાં જોડાવું નહિ.

૫૪૪ પોતાના સાસરામાંથી કાંઈ પણ વસ્તુ, પતિ કે સાસરીઆને પ્રજ્ઞા વિના પોતાનાં પીએરનાં સગાંહાલાંને આપવી નહી.

૫૪૫ સાસરામાંથી કાંઈ લૂગડાં, દાગીના કે પૈસા પીએરમાં લઇ જઇ, ત્યાંથી મારાં માવતરે આ લૂગડાં, દાગીના કે પૈસા આપેલો છે એવું અસત્ય કદિ ન બોલવું.

૫૪૬ સાસરીઆંની વાત પીએરમાં અને પીએરીઆંની વાતો સાસરામાં કરી કદિ પણ કલહ કરાવવો નહિ. ઉલટું બંને પક્ષોની અંદર સ્નેહભાવનો વધારો થાય એવાજ ઇલાજો લેવા. એમાંજ વહુ-દીકરીનું ડહાપણ સમાએલું છે.

૫૪૭ બંને ત્યાં લગી સ્ત્રીએ પતિથી દૂર ન રહેવું. નોકરી માટે કે બીજા ધંધા માટે પતિને પરદેશમાં જવાનું થતું હોય તો ત્યાં પણ પતિની સાથે જ જવું. પણ પતિને પરદેશ જતો અટકાવવા હઠ પકડવી નહિ. પતિને જરૂરને કામે પરદેશ જતો અટકાવનારી સ્ત્રી સ્વામીની ઉન્નતિ થતી અટકાવે છે. અને પતિની સાથે પરદેશ ન જનારી સ્ત્રી સાધ્વી ગણાતી નથી. સતી સીતાજીનો દાખલો આ બાબતમાં ખાસ સ્મરણમાં રાખવા જેવો છે. જ્યારે કુંકેયીએ દશરથ રાજાને વરદાનો આપવાનો આગ્રહ કર્યો ને દશરથરાજા વચ્ચે બંધાઇ જતાં રામચંદ્રજીને વનમાં જવાનો પ્રસંગ આવી પડ્યો, ત્યારે સીતાજીએ તેમને સાથે તેડી જવા વિનંતિ કરી. રામચંદ્રે સીતાજીને કહ્યું કે વનમાં ખાવાપીવાનું મળવાનો પૂરો સંભવ નથી. વળી ત્યાં રહેવાને જંગલ છે, સૂવાને માત્ર ભોંય છે, પહેરવાને માટે ઝાડની છાલ છે, ચાલવાને કાંટા કાંકરા-વાળી-પર્વતવાળી વગડાની જમીન છે. ટાઢ, તાપ અને વરસાદ વેઠવાનાં છે. નદીનાળાં ઓળંગવાનાં છે. હૃદયને ધ્રુજાવે એવી સિંહની, વાઘની અને હાથીની ગર્જનાઓ સાંભળવાની છે. માટે વનમાં સાથે ન આવતાં તમે અહીંયાં રાજ્યમાંજ રહી; અગર

તમારે પિયેર પધારે. મહારી સાથે આવવાથી તમને દુઃખ થશે.
ત્યારે સીતાજીએ જે ઉત્તર આપેલો છે તે સાધવી સ્ત્રીઓએ સદા
ગોંએ ગોખી રાખવા જેવો છે. સીતાજીએ કહ્યું કે:—

દોહા.

પ્રાનનનાથ ! કરુનાયતન । સુન્દર સુખદ સુજાન !
તુમબીન રઘુકુલકુમુદવિધુ, સુરપુર નરકસમાન.

ચોપાઈ.

માતપિતા ભગિની પ્રિયભાઈ । પ્રિય પરિવાર સુહૃદસમુદાઈ ॥
સાસુ સસુર ગુરુ સુજન સહાઈ । સુત સુંદર સુશીલ સુખદાઈ ॥
જહૈંલગી નાથનેહ અરૂ નાતે । પ્રિય બિન તિયહિં તરનિતેં તાતે ॥
તન ધન ધામ ધરનિ પુર રાજૂ । પતિબિહીન સબ શોકસમાજૂ ॥
ભોગ રાગસમ ભૂષન ભારૂ । જમજાતના સરિસ સંસારૂ ॥
પ્રાનન થ ! તુમ બિન જગમાંહિં । મૌકહૈં સુખદ કતહૈં કોડ

પ્રિયબિન દેહ નદી બિન બારી । તૈસિય નાથ ! પુરુષ બિન નારી ॥
નાથ ! સકલ સુખ સાથ તુમ્હારે ! સરદ વિમલ વિધુવદન

દોહા.

શ્વગ મૃગ પરિજન નગર વન, ઘલ્કલ વિમલ દુકૂલ ।
નાથ સાથ સુરસદન સમ, પર્નેસાલ સુખમૂલ ॥

ચોપાઈ.

વનદેવી વનદેવ ઉદારા । કરિહૈં સાસુસસુર સમ સારા ॥
કુસકિમલય સાથરી સુહાઈ । પ્રભુસંગ મંજુમનોજ તુરાઈ

કંદમૂલફલ અમીય અહારૂ । અવધ સૌંધ સત સરિસ પહારૂ ॥
છિન છિન પ્રભુપદકમલ વિલોકી । રહિ હૌં મુદિત દિવ-
સ જિમિ ક્રોકી ॥

વનદુઃખ નાથ કહે બહુતેરે । ભયવિષાદ પરિતાપ ઘનેરે ॥
પ્રભુવિયોગ લવલેશ સમાના । હોંહિ ન સઘમિલિ કૃપાનિધાના ॥
અસ જિયજાનિ સુજાન સિરોમનિ ! । લેહ્ય સંગમોંહિ છાંડિય
જનિ ॥

વિનતી બહુત કર્ગેં કા સ્વામી ! । કરૂનામય ! ડરૂ અંતર-
જામિ ! ॥

દોહા.

રાખિય અવધ જો અવધિલગી, રહત જાનિયે પ્રાન ।
દીનવંધુ સુંદરસુખદ, સીલસનેહ નિધાન ॥

ઉપરના તુલસીકૃતરામાયણના ભાગનું ભાષાંતર એક મક્ત-
પુરુષે કવિતામાં જ કરેલું છે. તે તે કેટલેક અંશે સાંજે લાગવાની આ
નીચે અપાય છે.

(“ રામ લક્ષ્મણ વનમાં સીધાવતાં ” એ રાગ)

સુણી આમ શીખામણ રામની, બોલ્યાં સીતા આંખે ભરી નીર,
છોડી અંધી ધીર,—સાથે રાખો સ્નેહથી.....

સ્વર્ગલોક તમારા વિના પતિ ! મને નરકના જોતું કળાય,
બહાલા રઘુરાય !—સાથે રાખો સ્નેહથી.....

માત તાત ખેન અને બ્રાત તે, વળી કુટુંબ અને પરિવાર,
ન સુખનાં દેનાર—સાથે રાખો સ્નેહથી.....

સાસુ સસરાને અન્ય બીજાં સગાં, રહે સુખમાં સંબંધીનો સાથ,
મહને મહારા નાથ!—સાથે રાખો સ્નેહથી....

હોય સુખનાં સાધન છો બીજાં બધાં, પતિવિણુ આપે નહિ
એ સુખ,

દાણુ દિયે દુઃખ—સાથે રાખો સ્નેહથી....

બધા ભોગ તે રોગ સમાન છે, લાગે ઉમદા ભૂપણુ મહને બાર,

ન ખોટું લગાર—સાથે રાખો સ્નેહથી....

નાથ! તમ વિણુ મુજને આ જગતમાં, નથી ક્યાંઈ કો વાતમાં સુખ,

દેખું બધે દુઃખ—સાથે રાખો સ્નેહથી....

જેમ જીવવિણુ કાયા શોભે નહિ, લાગે નાથ વિના એવી નાર,

કહું વારવાર—સાથે રાખો સ્નેહથી.....

જેવી જગ હીણી નદીનો દેખાવ છે, જાણો એવી નારી વિણુ નાવ,

નહિ સુખ લાવ—સાથે રાખો સ્નેહથી.....

પશુ પક્ષી સગાં સમ લાગશે, વન લાગશે નગર સમાન,

કૃપાના નિધાન—સાથે રાખો સ્નેહથી.....

જાણું વચ્ચે રેશમી વસ્ત્ર છે, ગાણું ઝુંપડી દેવનું ધામ,

કૃપાળુ હે રામ!—સાથે રાખો સ્નેહથી.....

વનદેવી અને વનદેવતા, સાસુ સસરાનું સારશે કામ,

હે સુંદરશ્યામ!—સાથે રાખો સ્નેહથી.....

સ્વામી! દર્મને સુખની શયાગાણું, કંદમૂળ ને અમૃત આધાર,

ગણું પ્રાણાધાર!—સાથે રાખો સ્નેહથી.....

મહને પહાડ મહેલો સમ લાગશે, વન મનથી માનીશ હું શહેર,

કરી પ્રભુ મહેર—સાથે રાખો સ્નેહથી.....

કદિ વનનાં જો દુઃખો લેગાં મળે, તમ વિરહના દુઃખનો એક,
આનો નથી છેક—સાથે રાખો સ્નેહથી.....

ચૌદવર્ષ સુધી રહું જીવતી, એવી ખાતરી હોય જો ઉર,
વધારે! જરૂર—સાથે રાખો સ્નેહથી.....

કાંટે ઉર વિરહનું વિચારતાં, તેમાં ટકશે કહો કેમ પ્રાણ ?
રઘુકુળ ભાણુ!—સાથે રાખો સ્નેહથી.....

એમ કહીને સીતા ધરણી ઢળે, કહે છગન પડી પ્રભુ પાય,
ઉંડું સંભળાય—સાથે રાખો સ્નેહથી.....

(સંગીત રામાયણ.)

૫૪૮ પતિની મુખમુદ્રા ઉપરથી તેમના મનોભાવો કળવાનો અભ્યાસ કરવો. અને એ મનોભાવોને અનુસરી પોતાનું વર્તન રાખવું. કલ્યાણ પછી કામ કરનાર કરતાં મનની ધચ્છા સમજી જઈ કામ કરનાર ઉપર સૌની વધારે પ્રીતિ થાય છે એ ભૂલવું નહિ.

૫૪૯ પતિ બોલાવે ત્યારે લાખો કામ પડતાં મૂકીને પણ તેમની પાસે હાજર થવું. અને પતિનું કામ તો બનતાં લગી હાથે જ કરવાની ટેવ પાડવી.

૫૫૦ જ્યારે સ્ત્રીને ઋતુદર્શન (અટકાવ) થાય ત્યારે નીચે પ્રમાણે વર્તવું.

(૧) ધવાએલા દરદીની જેટલી સંભાળ રખાય છે. તેટલી સંભાળ પોતાના શરીરની અટકાવવાળી સ્ત્રીએ રાખવી.

(૨) ખટાશવાળી વસ્તુઓ, ખાંડ અને ટાંઢો ખોરાક ખાવો નહિ. પણ રજસ્વળા સ્ત્રીએ સાદો હલકો ખોરાક લેવો. ખાટા પદાર્થો ખાવાથી ખેંચતાણુ, થઈ આવવાનો સંભવ છે. વળી અજીર્ણ થાય એવો ખોરાક પણ ન લેવો.

- (૩) ચાર દિવસ લગી ખાવાપીવાના કોઈ પદાર્થને કે વસ્ત્રોને ચડવું નહિ.
- (૪) કપડાં ધોવાની આજસે શિયાળાની ઠંડીમાં પૂરતાં કપડાં વિના રહેવું નહિ. તેમજ છોકરે કે ગંદકીવાળી જગોએ પણ રહેવું નહિ. ભીની જમીન ઉપર બેસવાથી, ભીનાં કપડાં પહેરી રાખવાથી ને ઠંડો પવન લેવાથી ઋતુ અટકવાનો સંભવ છે. ને તેથી ગર્ભાશયમાં સોજો ચડવાનો ભય છે.
- (૫) થાક લાગે એવી મહેનત પણ કરવી નહિ; જીલ્લામ લેવો નહિ, શીકર ચિંતા કરવાં નહિ, રૂદન કરવું નહિ, ખીજી રજસ્વળા સ્ત્રીનો પણ સ્પર્શ કરવો નહિ તેમ ઘોડા ઉપર કે ગાડી ઉપર બેસવું નહિ.
- (૬) પતિનો સંગ, તેલમર્દન, સ્નાન, દેવપૂજન, અતિથયહાસ્ય, અને સુવાવડીનો સ્પર્શ વગેરે પણ કરવાં નહિ. પણ પ્રસન્ન મન રાખી પવિત્રવિચારો કરવામાં ત્રણે દિવસો વીતાડવા.
- (૭) રજસ્વલા સ્ત્રીએ કોઈ સારી સ્વચ્છ જગ્યામાં એકાતમાં રહેવું. વળી ગંધાતાં મેલાં કપડાં પહેરવાં નહિ. અને અટકાવના દિવસોમાં પુરુષનું મોં જોવું નહિ. જો ન છુટકે સ્નાન કરવું પડે તો જળમાં બેસી સ્નાન કરવું નહિ. પણ જૂદા વાસણમાં ગરમ પાણી લઈ સ્નાન કરવું. ને ઠંડો પવન ન લાગે માટે કોરા વસ્ત્રો પહેરી લેવાં.
- (૮) રજસ્વળા સ્ત્રીએ ચોથો દિવસ થાય ત્યારે સૂર્યોદય થયા પહેલાં બે અઢી કલાક અગાઉ ઉઠી કપડાં વગેરે બોળવાં. માથે નહાવું અને ગરમ પાણીથી સ્નાન કરવું. અને સૌ પહેલાં પોતાના પતિનું મુખ જોવું.

૫૫૧. ઋતુદર્શન પછી ચાર દહાડા છોડી અગિયાર દિવસની અંદર સ્વામી-સંયોગ કરવો. એ સંયોગમાં પણ આઠમો દિવસ, પર્વણિના દિવસો અને એકાદશી જેવા પવિત્ર દિવસો છોડી દેવા.

અ:—મૈથુન કરતું એ પ્રજા ઉત્પન્ન કરવા વાસ્તે જ છે, એ ભૂલવું નહિ. જે આ હેતુ ભૂલી જાય છે અને વિલાસ માટે વારંવાર નિષ્પ્રયોજન મૈથુન કરે છે, તેમનું આયુષ્ય ઘટી જાય છે. તેમ જ તેમનાં શરીરો અનેક રોગવાળાં અને છે.

વ:—ભોગકાલે સ્ત્રીપુરુષ બંનેએ મનમાં આનંદ અને પવિત્ર ભાવના રાખવી.

ઘ:—સંભોગકાલે પુરુષની જમણી નાસિકામાંથી પવન ચાલતો હોય તે સ્ત્રીના ડાબા નસિકારામાંથી પવન ચાલતો હોય તો ગર્ભોત્પત્તિમાં ક્ષામકારક છે.

ઙ:—સંભોગકાલે સ્ત્રીપુરુષે સુંદર વસ્ત્રાભૂષણોથી સુસજ્જિત થઈ નિત્ય કેલિ કરવી; પણ તદ્દન અમર્યાદિતપણે રતિકેલિ કરવી નહિ.

ચ:—રતિગૃહ પણ સુંદર, સુગંધમયું, શાંત અને ચિત્તાકર્ષક હોવું જોઈએ.

ખ:—સંભોગ કાળે સ્ત્રીએ પતિનો અહરે નિહાળ્યા કરવો.

ગ:—મૈથુનને અંતે સ્નાન કરી બંનેએ પવિત્ર થવું. અને સગવડ હોય તો બદામ અને શર્કરા નાંખેલું કઢેલું દૂધ પીવું.

ઘ:—યાદ રાખવું કે રાત્રિનો બીજા પહોર એજ સંભોગનો સમય છે, મૈથુનકર્મ કદિ દિવસે કરવાનું નથી.

ઙાઙ:—આ વિષે કેટલીક સૂચનાઓ કલમ ૨૯૮ માં કરેલી છે તે જોવી.

પપર—ગર્ભ રહ્યા પછી સ્ત્રીએ ખાસ સાવચેતી રાખવાની છે. ઘણા શ્રમ કર્યો હોય એવું શરીર થાકી જાય, વારંવાર પાણી તરસ

લાગે, પેટુની નીચેના ભાગમાં થડકારા થાય, સુગંધવાળી વસ્તુઓમાં દુર્ગંધી આપે, આંખની પાંપણો સામસામી ચોંટી જાય અને પગની પોંડીમાં દુખાવો થાય ત્યારે સ્ત્રીએ સમજવું કે આ ચિન્હો ગર્ભ રહ્યાનાં છે. આ સિવાય કેટલાંક ચિન્હો તો પ્રત્યક્ષ છે. જેમકે જેને ગર્ભ રહ્યો હોય તેને ઋતુ આવવાનું બંધ થાય છે. સ્તનની ડીંટડી પડેલાં શીઘ્રી અને પછી કાળી થાય છે. શરીર શીઘ્ર થતુ જણાય છે, ભાવાઅભાવા થાય છે એટલે કે જૂદી જૂદી વસ્તુઓ ખાવાનું, જૂદાં જૂદાં વસ્ત્રાભૂષણો પહેરવાનું, જૂદાં જૂદાં સ્થાનો જોવાનું અને સારી સારી વાતો સાંભળવાનું મન થાય છે. અમુક મહિના થતાં પેટનું વધવું અને પેટમાં ગર્ભનું ફરવું થાય છે, એ તો જાણીતી વાત છે. કોઈ કોઈ સ્ત્રીઓને ગર્ભ રહેતાં જ ઉલટી અને મોગ જણાય છે. આવે વખતે ગર્ભવંતીએ નીચે પ્રમાણે સાવચેતીઓ રાખવી.

(૧) માટી, રાખ, કાંકરા, કોયલા, આંગલી, બેર, છારા વગેરે ખાવાનું મન થાય તોપણ કદિ ખાવાં નહિ.

(૨) મનમાં સદા પવિત્ર વિચારો કરવા. અથવા પોતાની સંતતિ જોવી કરવા ઇચ્છા હોય તેવા વિચારો કરવા. જે પોતાની સંતતિને ધાર્મિક કરવાની ઇચ્છા હોય તો ધાર્મિક પુરુષોનાં જીવનચરિત્રો સાંભળવાં અને મનન કરવાં. જે પોતાની સંતતિને શરવીર જોવાની ઇચ્છા હોય તો શરવીર પુરુષો કે સ્ત્રીઓનાં જીવનચરિત્રો સાંભળવાં અને વિચારવાં અને પોતાની સંતતિને વિદ્વાન બનાવવાની ઇચ્છા હોય તો વિદ્વાનજનોનાં ચરિત્રોનું મનન કરવું.

- (૩) આખો દિવસ આગસુપણે પડ્યા રહેવું નહિ; પણ શરીરથી સહન થાય એટલું હરવું કરવું તથા ધરવું કામકાજ કરવું. કેમકે પડ્યાં રહેવાથી જાણતી વખતે ઘણું હેરાન થવું પડે છે.
- (૪) ધરમાં ગોંધાઈરહેવું નહિ, પણ વારંવાર ખુલ્લી હવામાં ફરવું.
- (૫) અજીણ થાય એટલો ખોરાક લેવો નહિ. તેમજ ઝાડા થઈ જાય એવી વસ્તુઓ પણ ખાવી નહિ.
- (૬) પુષ્કળ મરચાં કે તેલ હોય એવા પદાર્થો ખાવા નહિ. કેમકે એથી ઉનવા, ઉધરસ અને મૂત્રકૃચ્છ (મૂત્ર આવતું બંધ થવાનો) સંભવ છે.
- (૭) પૌષ્ટિક ખોરાક લેવો; પણ તે પેટ તણાય કે અપચો થાય તેટલો નહિ.
- (૮) ગર્ભવંતી સ્ત્રીએ અપવાસ કરવો નહિ, કેમકે તેથી ગર્ભને પોષણ મળતું બંધ થતાં હાનિ થવાનો સંભવ છે.
- (૯) ટાઢું સડી ગએલું, ગંધાતું, લૂણું, કાચું કે અતિશય ખાઈ ભોજન જમવું નહિ. તેમજ અતિશય ઉતું ભોજન પણ જમવું નહિ.
- (૧૦) પોતાની મરજી થાય તે પદાર્થ ખાવો નહિ, પણ જે પદાર્થ તુકસાનકારક ન હોય તેજ ખાવો.
- (૧૧) ઉજાગરો કરવો નહિ.
- (૧૨) મનને ઉશ્કેરે એવી વાતો કરવી નહિ. તેમ જ ચિંતા, કલેશ, રૂદ્ધિ કે કંકાસ પણ કરવાં નહિ. બચાંકર અકરમાતો પાસે જોવાં ઉભાં રહેવું નહિ.

(૧૩) ગરમ વસાણાં ખાવાં નહિ. અને જરૂર પડે તો લાયક વૈદ કે ડાક્ટરની સલાહ લેવી.

(૧૪) ગર્ભવંતી સ્ત્રીએ દોડવું નહિ, તથા નુકસાન થાય તેટલો ભાર ઉપાડવો નહિ.

ઉપર લખેલી ઝીણી ઝીણી બાબતોનું ધ્યાન રાખવામાં આવશે તો ગર્ભવંતીને જાણતી વખતે થોડી પીડા થશે. ને બાળક સહેલાઈથી અવતરશે.

પપ૩ ગર્ભવંતીને સૂવાવડ આવવાનો સમય હોય ત્યાર પહેલાંથીજ સૂઈ પાણી, સૂતિકાગૃહ (સૂવાવડ કરવાનો ઓરડો,) સૂવાવડીને ખવરાવવાનાં ઓસડો, (સૂંક, ઘી વગેરે) નાળ કાપવાનું શસ્ત્ર, ગળથૂલી (બાળકને પાવાના પદાર્થો—ગોળ, પાણી, કરૂરિ વગેરે) તૈયાર રાખવાં, આ પ્રસંગ વિષે તેમજ બાલકને સંભાળવા વિષે કેટલીક સૂચનાઓ નીચે અપાય છે.

(૧) સુઈપાણી પોતાના બંધામાં નિપુણ, મુદ્ધિમાન અને સુવ્યવસ્થિત હોવી જોઈએ. તેમજ આપત્તિ વખતે તે પોતે ન ગભરાતાં પ્રસૂતાને હિંમત આપે એવી હોવી જોઈએ.

(૨) સૂવાવડ કરવાનો ઓરડો બિલકુલ હવા ન આવે કે અંધારું રહે એવો હોવો ન જોઈએ. તેમજ એ ઓરડો અતિશય હવા આપે એવો પણ ન જોઈએ.

(૩) નાળનો સંબંધ બાળકની ડૂંટીથી આરંભી ગર્ભાશયમાંની ઓર લગી હોય છે. જ્યારે બાળક એની માતાના ગર્ભ-સ્થાનમાં હોય છે ત્યારે એ ઓરમાંથી નાળદ્વારા લોહી બાળકના શરીરમાં જાય છે. અને લોહીનું વહન થાય છે. નાળમાં શુદ્ધ લોહી જવાની અને અશુદ્ધ લોહી પાછું મા-

તાના શરીરમાં સુધરવા જવાની એવી બે નસો હોય છે. હવે એ નાળ કાપતાં સાવધાની રાખવી કે બાળકનું લોહી નાળ રસ્તે નકામું બહાર નીકળી ન જાય. એનો ઉપાય એ છે કે બાળક જન્મ્યા પછી નાળમાં જે લોહી હોય તે બાળકના શરીર ભણી ધકેલવું. આ ક્રિયાને નાળ નીચોવવું કહે છે. ત્યારપછી કેમળ સૂત્રવડે નાળને ચાર ચર આંગળને છેટે બે ઠેકાણેથી બાંધી લેવું અને તે બંધનની વચમાં કાપ મૂકી નાળ વધેરવું. જેથી લોહી નીકળવા પામશે નહિ. તેમ ગર્ભમાં બીજાં બાળક હશે તોપણ હરકત આવશે નહિ.

(૪) જન્મેલા બાળકના મુખ અને ગળાનો ભાગ અસ્વચ્છ હોય છે તે સાફ કરવો. જે બાળકનો શ્વાસોર્ચ્વાસ ચાલતો ન હોય તો મુખ સાફ કરી તેના ગળામાં તેની કાંઈ સગીએ ટુંક મારવી કે હાથ ઊંચા નીચા કરવા એટલે ફેફસાં ચાલવા માંડશે. જે બાળક ડાંડુ પડી ગયું હોય તો શેક કરવો અને કાકાવાયા પાણીએ તેને નવરાવવું.

(૫) જન્મેલા બાળકનાં અંગો ધારીલાં થાય માટે પોચે પોચે હાથે તેને દાખવાં. સોનાની સળીવડે ઘી અને મધ જરા જરા ચટાડવાં. ગળથુલી પાવી અને પછી ધવરાવવું.

(૬) બાળકના જન્મ વખતે પુરુષવર્ગે જાતકર્મ સંસ્કાર અથવા પોતાના ધર્મની વિધિ કરવી.

(૭) પ્રસૂતાને પહેલે દહાડે કશો ખોરાક ન આપવો. માત્ર પીંપળી-મૂળને પાણીમાં ઉકાળી તેનું પાણી જ પીવા માટે આપવું.

અને ક્રમે ક્રમે સાદા અને પૌષ્ટિક ખોરાક આપવાની રીતિ રાખવી.

- (૮) જલુનારીને અનુકૂળ પડે તો ત્રીજે અગર ચોથે દિવસે શરદી ન લાગે તેવી સાવચેતીએ ગરમ પાણીએ સ્નાન કરાવવું. સૂતિકાગૃહ સ્વચ્છ, ધૂમાડા વિનાનું, અંધારા વિનાનું અને થોડી થોડી હવા આવ જ કરે તેવું રાખવું. ગંધાતા પદાર્થો ત્યાં રહેવા દેવા ન જોઈએ.
- (૯) નવ નવ દિવસને આંતરે પ્રસૂતાને [જલુનારીને] સ્નાન કરાવવું. આ વખતે તેને શરદી ન લાગે તેને માટે પુષ્કળ સાવધાની રાખવી.
- (૧૦) જન્મને બારમે દિવસે સગાંસંબંધીને બોલાવી બાળકનું નામ મુકરર કરવું. સમયે નામકરણ નામનો સંસ્કાર પણ કરવાનો હિંદુઓએ પોતાના ધર્મ પ્રમાણે રિવાજ રાખવો. મુસલમાન કે બીજી જાતનાએ પોતાના રિવાજ પ્રમાણે કરવું.
- (૧૧) જો જલુનારીના સ્તનમાં બાળકનું પોષણ થાય એટલું દૂધ આવતું નહોતય તો બકરીનું દૂધ કેના પૂમડાવડે અથવા શીશીવડે બાળકને પાવું. જો ધાવ રાખવાની શક્તિ હોય તો જે સ્ત્રીનું બાળક, આ બાળક જેટલીજ ઉંમરનું હોય તથા જે સ્ત્રી રોગરહિત હોય તેવી સ્ત્રીને ધાવ તરિકે રાખવી. ધાવ સ્વજાતિની, સ્વચ્છ, પ્રેમાળ અને સંતોષી જોઈએ.
- (૧૨) છ માસ થયા પછી બાળકને જરા જરા અન્નચાટણ કરાવવાનો મહાવરો પાડવો.

(૧૩) પ્રભુએ 'આપેલાં અમૂલ્ય દાનોમાંનું એક દાન આપણને આપેલાં બાળક છે, એ આપણે કદિ પણ ભૂલવું નહિ; તે માટે એની પુષ્કળ કાળજી રાખવી. કાળજી ન રાખવાથી કેટલીક સ્ત્રીઓનાં બાળકોને બિલાડાં ઉપાડી જાય છે. કેટલીકનાં બાળકોનાં બિલાડીઓ નાકકાન કરડી જાય છે. આવી હકીકતો બાળકો માટે માબાપોની ઓછી કાળજી બતાવે છે. એ સમજાવવાની જરૂર નથી.

(૧૪) નાના બાળકને નહવરાવવામાં પણ બહુજ સંભાળ રાખવી; કેમકે નાના બાળકનું શરીર અતિશય કોમળ હોય છે. એક સારી લાંબી માંચી ઉપર કેટલાંક લૂગડાં પાથરી સુંવાળું બનાવવું. તેનાપર બાળકને સૂવડવું. અને નહવરાવનારે પોતાના હાથમાં સાયુનાં શીણ ઉતારી ધીરે હાથે તે બાળકને શરીરે ઘસવું. બાળકનું માથું લચી ન જાય, તેનાં નાક, મોં અને આંખોમાં સાયુ ન જાય, અને નવરાવનારના ખડખડા હાથ અને કડણ હાડકાં બાળકને ન ખૂચે તેની પણ પૂરતી સંભાળ રાખવી. પછી બાળકને નવશેકા પાણીથી નવરાવવું. નવરાવતી વેળા બાળકને ઠંડો પવન ન લાગે તેની સાવચેતી રાખવી. નવરાવ્યા પછી કોરા લૂગડાના સ્વચ્છ કકડાથી બાળકનું શરીર લૂછવું. જો શિયાળો હોય તો બાળકથી થોડે દૂર સગડી સળગાવેલી રાખવી. આથી ઓરડાની ગરમ હવાએ બાળકના શરીરમાં જોડતી ગરમી આવશે.

અ બાળકને કેમ નવરાવવું? એ પણ ઘણાં ઐરાં જાણતાં નથી. બાળક બિચારું “ઉંવા” “ઉંવા” કરી પોતાનું

દુઃખ ગાતું જાય, એના રડવા ઉપર લેશ પણ ધ્યાન આપ્યા વિના બિલાડીનું બચોલીઉં ઝાલ્યું હોય એમ નહરાવનારીએ બાળકને ગમે તેમ ઝાલ્યું હોય ! અથવા કાથીની દોરીઓ ખૂંચે એવી માંચીમાં બાળકને નાંખ્યું હોય ! અને એ ઉના કે ટાઢા પાણીના લોટા ભરીને બાળકના ઉપર ઢાળવામાં આવે ! એવી રીતે બાળકને નહરાવતાં જોવામાં આવે છે ! આથી બાળકના કામળ શરીરને ઘણું વસતું લાગે છે. વખતે એના હાથપગ મરડાઈ જાય છે; એની કામળ ચામડી છોલાઈ જાય છે કે લાલ થઈ જાય છે, અને કાંતો એને શરદી થઈ જાય છે કે દાઝી જાય છે. આમ થવું ન જોઈએ.

(૧૫) બાળકને ઝમલાં પહેરાવવાં તે એવાં હોવાં જોઈએ કે તે સહેલાઈથી પહેરાવી શકાય કે કાઢી શકાય. વળી તે કપડાં ખૂલતાં હોવાં જોઈએ. તંગ કપડાં બાળકના ખીસતા શરીરને હાનિ કરનારાં છે.

(૧૬) “ફલાણી બાઈડીએ છેડો અડાડ્યો, તેથી મહાં બાળક ભરાઈ ગયું” એવાં વચનો બોલતાં આપણે ઘણી સ્ત્રીઓને સાંભળીએ છીએ પણ એ વહેમ છે. ઉધરસ કે વરાધવાળા બચ્ચાનો શ્વાસોચ્છ્વાસ ખીજ સાજા બચ્ચાના શ્વાસોચ્છ્વાસ સાથે મળે તો સાજા બચ્ચાને ઉધરસ કે વરાધ થવાનો સંભવ છે. ને તે વાસ્તે માતાએ સાવચેતી રાખવાની ના નથી. પણ “છેડો અડયાથી” બાળક માંદું પડતું નથી માટે એવા વહેમો રાખવા નહિ.

(૧૭) નહાના બાળકનું શરીર ઘણું કોમળ હોય છે. શિયાળો, ઉનાળો અને ચોમાસું એ ઋતુઓની અસરો એને તુરત થાય છે. ને તેથી ઝાડો, તાવ, ઉધરસ વગેરે થઈ જાય છે, પણ તેથી ગભરાઈ જઈ ઘણી વહેમી સ્ત્રીઓ “ફલાણીએ મારા બાળકને જાડુ કર્યું” “ફલાણીની મારા બાળકને નજર લાગી” એમ ધારી લે છે. ને તેની સાથે લડાઈઓ કરે છે. આવા વહેમો ખોટા છે. નજર લાગવાનો વહેમ ખોટો છે તેમજ જાડુ નામની કાંઈ વિધાજ નથી.

(૧૮) “રાષ્ટ્રમીઠું” દેવતામાં અમથું નાંખવામાં આવે તોપણ “તડતડ” અવાજ કરી બળે છે, ને વાડકામાં દેવતા ભરી થાળીમાં ઉઘો પાડી છાણપાણી કરવામાં આવે તો ઉપરની હવાના દબાણે તે થાળીમાં ચોંટી જાય છે. એમાં નવાઈ પામવા જેવું કંઈ નથી માટે એ ક્રિયાઓ સાથે નજર લાગવાના ખોટા વહેમને જોડશો નહિ.

(૧૯) નહાના બાળકને અશીલુ કે અશીલુવાળી બાળાગોળીઓ કદિ પણ ખવરાવશો નહિ. એવો કેફ કરાવતાં બાળકને ઘણું નુકસાન થાય છે. પોતાને કામ કરવાનો વખત મળે તે સારૂ, બાળકને રમાડવાની તસ્દી ન પડે તે સારૂ કે બાળાગોળી ખવરાવવાનો રિવાજ છે તે પાળવા સારૂ ઘણી સ્ત્રીઓ બાળકોને બંધારણ કરાવે છે. આથી કેફમાં પડેલું બાળક હાથપગ હલાવી પૂરતી કસરત કરી શકતું નથી; અને ઇંદ્રિયોથી જે જ્ઞાન મેળવવાનું છે તે પણ મેળવી શકતું નથી. કેટલીક વાર તો આવાં બાળકો મૂર્ખ પણ રહી

નય છે. ને કેટલીક વાર તો હઠ કરતાં વધારે અશીળ આપતાં બાળકો ભરી પણ નય છે.

(૨૦) નહાતું બાળક જો રડતું હોય તો શા માટે રડે છે? તે તપાસવું જોઈએ. પોતાને કાંઈ મુશ્કેલી આવે તો તે બતાવવા સારૂ રડવું એજ બાળકની લાખા છે. પણ બાળક રડે એટલે તે ભૂખ્યું થયું હશે; એમજ સ્ત્રીઓ સમજી લે છે. ને તેને તરત ધવરાવવા લાગે છે. વારંવાર ધવરાવવાથી બાળકને અપચો થવાનો સંભવ છે. માટે ધવરાવવાનું પણ બે બે કલાકને અંતરે નિયમિત રીતે થવું જોઈએ.

(૨૧) પૈસાદાર માણસો બાળકોને ઉછેરવા સ્ત્રી કે પુરુષ નોકરો રાખે છે; અને પછી તે માટે પોતે બેદરકાર રહે છે. એ રીત પસંદ કરવા લાયક નથી. એ ચોક્કસ યાદ રાખવું કે નોકર ગમે તેટલો સારો હોય તોપણ તેના મનમાં બાળકનાં સગાં માતાપિતા જેવું જહાલ ઉપજવાનું નહિજ. તે ગમે તેટલો કૃત્રિમ પ્રેમ ઉપજાવે પણ તે સ્વાભાવિક પ્રેમ જેવો થઈ શકેજ નહિ. હા, એ નોકરોને નારજ છે, પણ તે પેલાં બચ્ચાંની નહિ, પોતાના પગારની!! નોકર-વર્ગ માઆપ દેખતાં ગમે તેટલો સ્નેહ બતાવે, પણ એ સ્નેહ અંતરનો છે; એમ સમજશોજ નહિ. કેટલાક હલકા નોકરો તો બચ્ચાંને બહાર લઈ જઈ ગાજો ભાંડતા કે મારતા જોવાનાં આવે છે. કેટલાક હલકા નોકરો બહાર લઈ જઈ બચ્ચાંને ગમે તેવા હલકા શબ્દો બોલાવે છે કે હલકી ચેષ્ટાઓ શીખવાડે છે. પોતાની ગદ્ગદતને લીધે

બાળક પડી ગયું હોય તો હલકા નોકરો એ વાતો મા-
બાપથી છૂપાવે છે. કેટલાક નોકરો બચ્ચાંને “ કૂવામાં નાંખી
દર્શ” એમ કહી ધમકાવે છે. આ વાતમાં લેશ પણ અ-
તિશયોક્તિ સમજશો નહિ. જે છોકરાં માતાના શુદ્ધ પ્રેમ
નીચે ઉછરે છે ને જે છોકરાં નોકરચાકરોને હાથે ઉછરે છે
તેમાં આસમાન જમીન જેટલો ફેર છે; એ કદિ પણ
બૂલશો નહિ. સજ્જન ગૃહસ્થો ! આપને નત્રપણે એટલું
કહેવાની રજા લઉં છું કે આપ નાણાંની કોથળી કે દાગી-
નાનો દાખડો નોકરને સેપતાં અચકાઓ છો; તો એના
કરતાં અપાર કિંમતનાં બાળકો જે તમને તમારાં લોચ-
નની કીકીઓ જેવાં ને તમારા પ્રાણના જેવાં વહાલાં છે
તેને નોકરોના હાથમાં સોંપતાં તમે કેમ અચકાતા નથી ?
પ્રભુએ તમને માતાપિતા બનવાની અમૂલ્ય તક આપી છે
તે તકને તમે જાતેજ અદા કરી. ભાડુતી માણસોથી
કામ લેશો માં.

(૨૨) “દીકરો મોઢો ગણાય ને દીકરી નકામી ગણાય” એવો
વિચાર મનમાં કદિ પણ લાવવો નહિ. ઈશ્વરે જે કૃપાનું
દાન આપેલું છે તેને મહા મોઢું ગણી માથે ચડાવવું.
અજ્ઞાન માબાપો દીકરીને તુચ્છ ગણે છે. જો દીકરીનો
જન્મ થાય તો તેઓ ઉદાસ થાય છે ને દીકરો આવે તો
રાજ થઈ સાકરો વહેંચે છે. દીકરો મોઢો પડે તો તેને
માટે ઘરનાં તમામ માણસો ઉભાં સૂકાય છે ને દીકરી
સાજ સારી હોય તોપણ “ મૂર્છ રાંડ, એને તો પહાણાએ
પકતા નથી.” એવા શબ્દો કહે છે. લાડમાં પણ કહે છે

કે “ તમે આડી ચૂંદડી ઓઢશો કે ઉભી ? ” “ હવે મરો; તમે ધણું જીવ્યાં. ” આવા શબ્દો છોડીને માટે ઉચ્ચારે છે. દીકરા જાણનારી વહુનાં માન વધે! અનેદી કરી જાણનારી વહુ અભાગિણી લેખાય ! સૂવાવડમાં પણ એની પૂરતી સંભાળ ન લેવાય ! અને સાસુ સસરાની કે પતિની પણ તે અકૃપાપાત્ર ગણાય ! એ રીત પસંદ કરવા લાયક નથી. દીકરીઓ જાણનારી સ્ત્રી ઉપર શોખો લાવવાના દાખલા પણ જોવામાં આવે છે. આ ભેદભાવ દૂર કરવો જોઈએ. તમે યાદ રાખજો કે તમને પુત્ર કાંઈ સ્વર્ગમાં લઈ જવાનો નથી. કુપુત્ર કરતાં ગુણીઅલ પુત્રી પણ માતાપિતાને અપાર સંતોષનું કારણ બને છે.

૫૫૪ બાળપણ એ મનુષ્યની જીંદગીનો ઘણો કિંમતી ભાગ છે. બાળક પહેલાં બે અઢી વર્ષોમાં જેટલું જ્ઞાન મેળવે છે તેટલું જ્ઞાન તે પાછળનાં દશ પંદર વર્ષોમાં પણ મેળવતું નથી. જન્મેલું બાળક આ નવી દુનિયાના ઉમરા ઉપર જાણે પહેલવહેલું આવેલું હોય તેમ તે પ્રત્યેક પદાર્થો સામું આશ્ચર્યભરી નજરે નિહાળે છે. આ વખતે બાળકની નજર આગળ જેવો નમુનો ધરવામાં આવે છે તેવી છાપ લાંબો વખત લગી રહે છે. માટે જ બાળકોની કેળવણીમાં માતાને મુખ્યસ્થાન આપવામાં આવેલું છે. જેવી ટેવોના વારસો નાની ઉંમરમાં માતા આપે છે તે વારસો તેના મરણ લગી રહે છે, માટે સારી ટેવો પાડવાનો માતાએ વિચાર રાખવો. સો શિક્ષકો જેટલું કામ કરી શકતા નથી એટલું કામ એક સારી માતા કરે છે. જગતમાં જે જે મહા પુરુષો થઈ ગયા છે તે તે

મહા પુરુષોનાં ચરિત્રો જ્ઞેશો તો તેમાં એમની માતાઓની ઘણી અસર જોવામાં આવશે. બાળકને કેળવવાના કામમાં માતાપિતા બંનેએ ઘણી સાવધાની રાખવી.

- (૧) બાળકની સ્પર્શ કરવાની, જોવાની, સાંભળવાની, ચાપવાની, સુંઘવાની અને બોલવાની ઇંદ્રિયો ધીમે ધીમે ખીલે છે. એ ઇંદ્રિયોની ખીલવટ યોગ્ય રીતે થાય તેને માટે સંભાળ રાખવી.
- (૨) બાળક જેવું જીવે છે તેવી નકલ કરે છે. માટે તમારે જેવું બાળકને બનાવવું હોય તેવાં તમે થાઓ. માઆપ જો ગુજરાતી ભાષા બોલતાં હશે, તો બાળક ગુજરાતી ભાષા બોલતાં શીખશે; ને માઆપ જો અંગ્રેજી ભાષા બોલતાં હશે તો બાળક અંગ્રેજી ભાષા બોલતાં શીખશે. એ જેમ જાણીતી વાત છે; તેમ માઆપ જો નીતિવાન અને ધર્મવાન હશે તો બાળક પણ નીતિવાન થશે ને માઆપો તેથી ઉલટાં હશે તો બાળકો પણ તેવાંજ બનશે.
- (૩) ઘણાં માઆપો આ વાત સમજતાં નથી. એટલે નાના બાળકને કહે છે કે “ મોટા ભાઈને લુચ્ચો કહે ” આ ભાઈને ઘંત કર “ (લપડાક માર), ” એને કેવું મોઢું કરે છે? એના ચાળા પાડ. ” “ આ ભાગ છાનોમાનો ખાઈ જા. ” આવાં આવાં અપલક્ષણો નાનપણમાં પાડે છે. જેનું પરિણામ એજ થાય કે મોટપણે તે બાળક મોટાભાઈને ગાળો દેતાં ને મારતાં સંકોચાતો નથી, તમે કોઈના ચાળા પાડતાં ને ચોરી કરતાં શરમાતો નથી.
- (૪) માતાએ બાળકને કહેવું કે “ જા, તારા બાપુજીને પગે

લાગ, ” “ મોટાભાઈને આ ભાગ આપી આવ. ” “ આ ફૂલનો હાર મોટાં માંને પહેરાવી જે જે કર ” આમ કરાવવામાં આવશે તો બાળક સહગુણી બનશે.

(૫) માતાપિતા જે નાનાં બાળકો સાથે મધૂર વચને અને નમ્રતાએ કામ લેશે તો બાળકો પણ મધુર વચનો બોલતાં શીખશે, નમ્ર થશે અને હોસે હોસે કામ કરનારાં થશે. જેમકે “ ઈશ્વરલાલભાઈ ! આવો. ” “ જડીબેન ! બેસો. ” “ લાવો બાપુ ! પાણી પેલાં પાનસોપારી લાવો. ” “ આ રકાખી બળવી રહીને પેલા કપાટમાં મૂકો. ” “ વાહ બેન ! તમે બહુ ડાહ્યાં છો હો. ” આવાં વચનોથી બાળકોમાં સહગુણો આવશે. ને તેના શરીરને કસરત પણ થશે.

(૬) બાળક પાસે કામ કરાવતાં જે કદિ નુકસાન થાય તો માબાપે ગુસ્સો કરી ધમકાવવું નહિ, કે હલકા શબ્દો બોલવા નહિ. પણ જરા દિલગીર મોં કરી પછી તરત હસી વહાલથી બોલાવવું ને મીઠા શબ્દોથી કહેવું કે “ જુઓ ભાઈ ! હવે ધ્યાન રાખજો હો બાપુ ! એથી આપણને નુકસાન થાય ” આમ કરવાથી એમ થશે કે પહેલાં આપણું મોઢું દિલગીર જેતાં બાળક પોતાની ભૂલ સમજી જશે. ને પછી હસી પડવાથી તે આપણો ક્ષમાવાળો સ્વભાવ જશે. એટલે પોતે રોવાની કે હઠ પકડવાની ટેવ ધારણ કરશે નહિ.

(૭) ઘરમાં જે પરોણો આવે તેમને માટે “ આવો, બેસો,

પધારજો ” વગેરે શબ્દો બાળકોની પાસે નાનપણથી બોલાવવા. આથી તે શરમાળ મટશે, અને વિવેકી થશે.

- (૮) નાનાં બાળકોને વાતો સાંભળવી ઘણી ગમે છે. તો રસપડે એની નીતિવાળી વાતો કહી બાળકના જ્ઞાનમાં વધારો કરવો.
- (૯) બાળક પોતાની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ (જાણવાની ઇચ્છા) થી જે જે પ્રશ્ન પૂછે તેના જવાબ આપતાં કદિ કંટાળવું નહિ. એ સમજી શકે એવી ભાષામાં તેને દ્રઢ જવાબ આપવા. “ લવ લવ કર માં ” એમ કહી એને કદિ તરછોડી કાઢવું નહિ.
- (૧૦) બાળકોને કોઈ વાતમાં ગુંચવણ પડે તો તે ગુંચવણ તરત મટાડી દેવી નહિ, પણ, એવી યુક્તિ કરવી કે તે પોતાની મેળે પોતાની ગુંચવણ મટાડી શકે. આથી મોટું થતાં સંસારમાં આવવાની અનેક ગુંચવણોનો તે જાતે નિકાલ કરતાં શીખશે ને ગભરાશે નહિ.
- (૧૧) નિર્દોષ રમતો બાળકોને રમવા દેવી. એથી એનું શરીર કેળવાય છે, આનંદ થાય છે ને જ્ઞાન પણ મળે છે.
- (૧૨) બાળકોના ઉચ્ચાર શુદ્ધ કરાવવા માતાપિતાએ કાળજી રાખવી. વળી આનંદ સાથે અક્ષરજ્ઞાન આપવા સારૂ બાળકના હાથમાં સચિત્ર બાળપોથી મૂકવી. આંગળીઓ ગણાવીને સંખ્યાજ્ઞાન પણ આપવું. દાણાના કોડીઓના, દોરાના અથવા મણકાના અક્ષરો કરાવતાં બાળકોને આનંદ સાથે અક્ષરજ્ઞાન મળશે.
- (૧૩) નાનાં બાળકોને ગીત ગાવાં બહુ ગમે છે. માટે સારી કવિતાઓ કે સ્તોત્રો શીખવવાં.

- (૧૪) બાળકને બહીકણુ ન બનાવવાં “ બહાર જઈશ તો બાધડો બાધ જશે. ” “ પછેથી હાઉ આવશે. ” “ બાવા પકડી જશે. ” “ સિપાઈ મારશે. ” “ માસ્તર નિશાળે લઈ જશે. ” આવાં આવાં વચનો બોલી કેટલાંક માઆપો બાળકોને ડરકણુ બનાવી દે છે. આથી મોટપણે ઘણી હાનિ થાય છે. નાનાં બાળકો માસ્તરને જમ જેવો દેખે છે, ને નિશાળને નરકભૂમિ જેવી સમજે છે. આવું થવું ન જોઈએ.
- (૧૫) યોગ્યવયે બાળકને નિશાળે બેસાડવું. ગુરુ એ તો પોતાના પિતાને સ્થાને છે. એમની સાથે બહુજ નમ્રતા ને સ્નેહભાવ રાખવાનાં છે: એવું બાળકને નાનપણમાં જ ઇસાવવું.
- (૧૬) નાનાં બાળકોને હરકોઈ વસ્તુને ભાગી કે તોડીને એમાં શું છે ? એ જાણવાની ઘણી ઈચ્છા હોય છે. કેમકે નવું નવું જ્ઞાન મેળવવાને એનામાં ઘણી આતુરતા હોય છે. આ વાત માઆપો સમજતાં નથી. એટલે બાળક કાંઈ તોડે કે ફાડે તો તેઓ ચીરાઈ જાય છે ને મારવા મંડે છે, એ યોગ્ય નથી. એથી બાળકોની જ્ઞાન મેળવવાની વૃત્તિ દબાઈ જાય છે.
- (૧૭) નાનાં બાળકો નકામાં બેસી રહી શકતાં નથી. એને કાંઈ કામ જોઈએ છીએ. જે માઆપો કે શિક્ષકો તેમને યોગ્ય કામમાં જોડતાં નથી તો તેઓ તોફાન કરવા લાગે છે. ને તેથી માઆપો કે શિક્ષકો ચિડાઈ તેને મારે છે. એ પણ યોગ્ય નથી.
- (૧૮) બાળકોને કેળવનારને પોતાની બાલ્યાવસ્થાનું સ્નેહબર્ણું

સ્મરણ હોય અથવા જનસ્વભાવનું જ્ઞાન હોય તોજ તે સારી રીતે કેળવી શકે છે, જેને પોતાને બાલકોના સ્વભાવનું જ્ઞાન છે. જેને પોતાને બાલકો ઉપર પ્રીતિ નથી તે જેને બાલકોના સહવાસમાં આનંદ ઉપજતો નથી તે માણસ બાળકને કેળવવાને તદ્દન નાલાયક છે.

(૧૯) બાળકોને જે વાત સમજાવવી હોય તે વાત બાળકો સમજી શકે તેવી રીતે ગોઠવી તેઓ સમજી શકે તેવી સહેલી ભાષામાં મૂકવી જોઈએ. વળી સમજાવવા ઇચ્છનારે વારં-વાર તપાસ કરવી કે હું સમજાવું છું તે બાળક સમજે છે કે નહિ ? ને જે બાળક સમજી શકતાં ન હોય તો તેમાં બાળકનો દોષ નથી; પણ સમજાવનારનો જ દોષ છે. બાળક જ્ઞાનને નીચે પગથીએ બેઠેલ છે; અને તેને જ્ઞાન આપનારો જ્ઞાનને ઉંચે પગથીએ બેઠેલો છે; એ કદિ પણ ભૂલવું નહિ. હવે જે જ્ઞાન આપનારે માણસ પોતાની બુદ્ધિને નીચી ઉતારી બાળકની બુદ્ધિ સાથે સ્પર્શ કરે નહિ, તો બાળક ઉંચું ચડી શકેજ નહિ એ સ્વાભાવિક છે. આ વાત શિક્ષકોએ તથા માબાપોએ સોનાને અક્ષરે લખી રાખવા જેવી છે.

(૨૦) છોકરાને નિશાળે બેસાડ્યો એટલે જાણે માબાપો પોતાનું કર્તવ્ય કરી ચૂક્યાં એમ માને છે ! નિશાળે બેસાડ્યો એટલે છોકરો કેળવાઈ જશે એમ માનશે. માં. છોકરાને શીખવનાર કોણ છે ? શું શીખવે છે ? છોકરો કેટલું શીખ્યો છે કે શીખે છે ? એ હકીકત માબાપોએ વારંવાર જાણવી

જોઈએ. બાળકના શિક્ષકની સાથે માયાપે વારંવાર મળવું જોઈએ. તેના અભ્યાસ તથા રીતભાતની ખંચર પૂછવી જોઈએ ને બંને તો તેની સાથે સારો સંબંધ જોડવો જોઈએ. વળી જેને પોતાના પુત્રને કે પુત્રીને સારી કેળવણી આપવી છે તેણે માત્ર નિશાળના શિક્ષણ ઉપર જ આધાર રાખી બેસવું ન જોઈએ. ગૃહશિક્ષણ એ અતિ જરૂરનું છે.

(૨૧) અત્યારની સ્થિતિ જોતાં નાનાં બાળકોને પ્રારંભની કેળવણી આપનાર માણસો પોતે જ કેળવાએલા હોતા નથી. જેને કાંઈ ધંધો ન મળે એવી નાની ઉંમરના અનુભવ વગરના અને શિક્ષણકળા શીખ્યા વિનાના તરતના છ સાત ચોપડી શીખેલા નાલાયક નાના છોકરાઓ પ્રાથમિકશાળાનાં નીચેનાં ધોરણોમાં કામ કરતા જોવાય છે !! શીખવું અને શીખવવું એ બંને વાતો જૂદી છે ! સાતમી ચોપડી ભણેલો છોકરો બાળપોથી વાંચી શકે એ ખરું; પણ બાળવર્ગનાં બાળકોને કેળવી શકે નહિ જ !! જ્યાં લગી આમાં સુધારો થાય નહિ ત્યાં લગી શાળાઓ ચત્તાવતી એ એક પ્રકારનું કારસ છે !

(૨૨) શાળાઓમાં શીખવાતા વિષયો વિષે, તેમાં ચત્તાવાતાં પુસ્તકો વિષે તે શીખવવાની પદ્ધતિ વિષે પણ ઘણું સુધારવાનું છે. શાળામાં ભણી તૈયાર થએલાં માણસો માત્ર કારકૂની કરવા જેવાં, નામું લખનારાં કે કોમળ શરીરવાળાં બની જાય છે; એવો પોકાર ચારે બાજુએ પડી રહેલો છે. તો શાળાશિક્ષણમાં એવો શો દોષ છે ? શાળામાં શીખનાર

વિદ્યાર્થી બીજા ધંધા માટે શા કારણે નાલાયક નીવડે છે ? એ રોગની નાડી તપાસી દેશદાઝ ધરાવનારાઓએ યોગ્ય ઉપચારને સુધારો વધારો કરવાની જરૂર છે.

(૨૩) બાળકનું શરીર પણ કસાતું જાય એ માટે માબાપે સતત સંભાળ રાખવાની છે. જે શરીર નિરોગી નહિ હોય તે એકલી મન અને યુદ્ધિની કેળવણી કરી લાભ કરનારી નથી. કેળવણી ત્રણ પ્રકારની છે. ૧ મનની કેળવણી. ૨ નીતિની કેળવણી. ૩ શરીરની કેળવણી એ ત્રણે જાતની કેળવણીનું કામ સાથે સાથે ચાલવું જોઈએ.

(૨૪) જેવી ભૂલો પ્રાથમિક શિક્ષણમાં ચાલે છે તેવી જ ભૂલો માધ્યમિક શાળાઓ (મીડલ સ્કૂલો અને હાઈસ્કૂલો) ના શિક્ષણમાં પણ ચાલે છે. સુતાર, લુહાર કે મોચી બનનારને પોતાનો ધંધો કેમ થાય ? તે જાણવા તે કોમના અનુભવીઓ પાસે રહેવું પડે છે. તે કામ શીખવું પડે છે. પણ બાળકોનાં અદૃશ્ય મન કેળવવા જેવો અધરામાં અધરો ધંધો કરનાર શિક્ષકો સામે જોશું તો તેઓ એ ધંધાની પદ્ધતિ શીખેલા હોતા નથી ! “ બી. એ. ” કે “ મેટ્રીક ” થવાથી કાંઈ શિક્ષણપદ્ધતિનું જ્ઞાન મેળવ્યું કહેવાય નહિ. એ ધંધો શીખવનારી કોલેજમાં પસાર થવું જોઈએ; ને જાતિ અનુભવ કરી જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ.

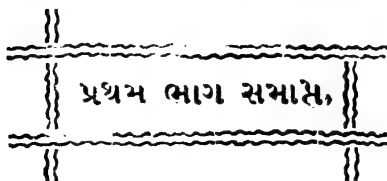
(૨૫) બાલિકાઓને જે શિક્ષણ અપાય તે સ્ત્રીજાતિના વ્યવહારને ઉપયોગી હોવું જોઈએ. કેમકે સ્ત્રીપુરુષ બંનેનાં શરીરોની રચના જૂદા જૂદા પ્રકારની હોવાથી બંનેનાં

કામો પણ જૂદા જૂદા પ્રકારનાં છે. માટે સ્ત્રીજાતિ પોતાનાં કામોને લાયક થાય તેવું તેવું જૂદા પ્રકારનું-વિષયોનું શિક્ષણ-હોવું જોઈએ. કન્યાઓની શાળામાં આવતાં પુકતકો પણ જૂદાં હોવાં જોઈએ.

(૨૬) કન્યાશાળાના વિષયોમાં સ્ત્રીઓનાં કર્તવ્યોના વિષયને મુખ્યસ્થાન મળવું જોઈએ. ગૃહવ્યવસ્થામાં રાંધવું, શીવવું, ભરવું, કરકસર કરવી, બાળકોને કેળવવાં, બાળકોને ઉછેરવાં, ઘરનો હિસાબ રાખવો. કુટુંબમાં સલાહસંપ રાખવો એ બધી બાબતોને! સમાવેશ થાય છે.

(૨૭) બાળકો ઉપર જેવી અસર માતાની થાય છે તેવી કોઈની થતી નથી. માટે માત્રાએ તો આદર્શ (નમુના) રૂપ બનવું જોઈએ, બાળકોનું જીવન કેવું બનાવવું? તેની કુંચી તેની માતાના હાથમાં છે. માટે દેશની ઉન્નતિ કે અવનતિનો આધાર સ્ત્રીજાતિ ઉપર ટકેલો છે. બાળકોનાં મન ઉપર તો શું; પણ બાળકોનાં શરીર ઉપર પણ માતાની કેટલી અસર છે; એ વિષે એમ સાંભળ્યું છે કે એક વાર હુમાયુ પાદશાહ પોતાના જનનખાનામાં ગયો ને જોયું તો પોતાની ગર્ભિવંતી બેગમ હમિદા પોતાનાં પગનાં તળીઆં ઉપર અમુક રંગનાં ચિત્રો પાડતી જોવામાં આવી. પાદશાહે પૂછ્યું કે “ આમ કરવાનું કારણ શું છે ? ” હમિદાએ કહ્યું:—“ મહને એવી ઇચ્છા છે કે મહને જે બાળક અવતરનારૂં છે તેના પગની પાનીઓ ઉપર આવાં ચિત્રો થાય માટે હું આ ચિત્રો પાડું છું. ” કહેવાય છે કે અકબર પાદશાહની પાનીઓ ઉપર એવાંજ ચિત્રો હતાં! અરે,

મનુષ્યોમાં તો ઠીક, પણ પશુઓમાં પણ આવી અસર થાય છે. કહેવમ છે કે એક ગાડરનો માલિક, પોતાનાં ગાડર ચરાવનાર નોકર ઉપર પ્રસન્ન થયો ને તેને કહ્યું કે “આ વખતે આ ટાળામાં જેટલાં સુંદર કાબરચિતરાં બચ્યાં અવતરશે તે તમામ હું તને ઇનામમાં આપીશ.” પેલો નોકર ઘણો ચતુર હતો. તેણે એવી ચતુરાઈ કરી કે એ ટાળામાં ગાનણાં થનારી ઘેટીઓની આંખો આગળ કાબરચિતરો દેખાવજ દેખાય! પરિણામ એ આવ્યું કે એ સાલ ઘેટીઓએ જે બચ્યાં જણ્યાં તે તમામ કાબરચિતરાં રંગનાં હતાં! માલિકે પ્રસન્ન થઈ નોકરને તે તમામ કાબરચિતરાં બચ્યાં ઇનામમાં આપ્યાં. જે અણસમજુ પશુઓમાં પણ માતાની અસર બચ્યાં ઉપર આટલી બધી પ્રબલ છે; તો બુદ્ધિમાન માણસ જાતિની શી વાત કરવી? જે માતાઓ ધારે તો થોડાક વખતમાંજ પોતાની પ્રજાને ધર્મવાન, હિંમતવાન ને બળવાન બનાવી શકે. દેશમાં જે જે મહાપુરુષો થયા છે તેમના મન ઉપર તેમનો માતાનો ઓછો પ્રભાવ નહોતો. સિદ્ધરાજ ઉપર મીનલદેવીના શિક્ષણની, વનરાજ ઉપર રૂપસુંદરીના શિક્ષણની અને શિવાજી મહારાજ ઉપર જીજ્ઞાષાના શિક્ષણની ઘણી અસર હતી, એ વાત ઇતિહાસ જાણનારાઓ જાણે છે.

મહાત્મા કબીર સાહેબ.

મહાભારતના મહાન સંગ્રામ પછી ભારતવર્ષમાં કળિયુગે પોતાનો પ્રભાવ ક્રમશઃ દાખવવા માંડ્યો. પરિણામે આર્યપ્રજ્ઞના પવિત્ર સત્ય ધર્મનો લોપ થવાની શરૂઆત પણ થવા લાગી અને તેના અંગે કેટલાંક પાખંડી અને સાંસારિક વિષયવાસનાયુક્ત પુસ્તકો અને વિવિધ સંપ્રદાયો પ્રકટ થવાં લાગ્યાં. જેઓ જરાક પણ તર્ક શક્તિવાળા હતા તેઓ સ્વાર્થવૃત્તિથી થોડા ધણા શિષ્યોને ઉપદેશ આપી અનુયાયી બનાવી આચાર્યપદ ધારણ કરવા લાગ્યા, એટલુંજ નહિ પણ દેવવાણી સંસ્કૃત ભાષાના અધ્યયનના અભાવે પ્રાકૃત ભાષાને પ્રધાન બનાવી પોતપોતાના ધર્મના સિદ્ધાંતો પણ પ્રાકૃત ભાષામાંજ પ્રદર્શિત કરવા લાગ્યા. યજ્ઞયાગાદિ કાર્ય ક્રમશઃ કમતી થવા લાગ્યાં, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રીય, વૈશ્ય અને શૂદ્રો પણ પોતપોતાનાં કર્મથી અને આચાર વિચારથી અપ્રુથ થવા લાગ્યા, દાન ધર્મ ઉપરથી શ્રદ્ધા કમ થવા લાગી અને ટુંકામાં જનસમાજમાં કુચાલ, કુરીતિ, અને કુકર્મનો પ્રચાર ક્રમશઃ વધવા લાગ્યો.

જ્યારે પૃથ્વી ઉપર આવું બને છે ત્યારે લોક કલ્યાણાર્થે ઇશ્વર અંશાવતાર ધારણ કરે છે. શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ ગીતામાં શ્રીભૂમે આજ્ઞા કરેલી છે કે:—

યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્ભવતિ ભારત ।

અભ્યુત્થાનમ ધર્મસ્ય તદાઽઽત્માનં સૃજામ્યહમ્ ॥

અ. ૪. શ્લો. ૭

‘ હે ભારત જ્યારે જ્યારે ધર્મની પડતી થાય છે અને અધર્મની ચડતી થાય છે ત્યારે ત્યારે હું દેહ ધારણ કરું છું.’

ઉપરોક્ત કથનાનુસાર આ ભારતભૂમિ ઉપર સત્ય ધર્મના પ્રચારાર્થે મહાત્મા કબીર સાહેબે જન્મ ધારણ કર્યો.

મહાત્મા કબીર સાહેબના જન્મ સંબંધી ઘણીક આપ્તવાચિકાઓ સુપ્રસિદ્ધ છે.

(૧) એક વખત વિષ્ણુ ભગવાન લક્ષ્મીજી સાથે વૈકુંઠમાં ખીરાજતા હતા તે વખતે પોતે શ્રીભૂષે પોતાના ભક્તના વખાણ કરતા હતા. ભક્તોના વખાણ હદ ઉપરાંત વિષ્ણુને કરતા જોઈ લક્ષ્મીજીને ગુસ્સો ચડ્યો અને કહેવા લાગ્યાં કે શું તમારા તમામ ભક્તો સુપાત્રજ હશે ? પ્રત્યુત્તરમાં વીષ્ણુએ હા કહી જણાવ્યું કે જો તમેને પ્રતિતિ ન આવતી હોય તો તમે જાતે તપાસ કરી મારા ભક્તો સુપાત્ર નથી એવું સાબીત કરી આપશો તો હું મારો વિચાર ફેરવીશ. આ ઉપરથી લક્ષ્મીજી તરતજ રજા લઈ મૃત્યુ લોકમાં આવ્યાં અને જ્યાં મહાત્મા રામાનંદ સ્વામિ ભક્તિ કરતા હતા ત્યાં તેમની પડોશમાં તેમણે એક માયાવી યગીચો બનાવ્યો. આ યગીચામાં અનેક જાતનાં પુષ્પો ખીલેલાં જોઈ રામાનંદ સ્વામિને આવાં સુંદર અને સૌગંધિક પુષ્પો પોતાના કોકોરજીને માટે લઈ જવાની ઇચ્છા થઈ. તરતજ પોતે આ યગીચામાં જઈ પુષ્પો એકઠાં કરી કોળીમાં ભરી યગીચામાંથી બહાર નીકળવા લાગ્યા કે તરતજ લક્ષ્મીજી કે જેમણે માગણીનો વેશ ધારણ કર્યો હતો તેમણે કહ્યું કે : “ મહારાજ, તમારા જેવા સાધુ પુરૂષ આમ વગર રજાએ ચોરી કરે એ શું વ્યાજબી કહેવાય ? શું આ સાધુનાં લક્ષણ છે ? ” આવા કોકોર શબ્દ શ્રવણ થતા રામાનંદ સ્વામિએ કહ્યું. “ માય, આ તો હું મારા

ઠાકોરજી માટે પૂજો વીણી લાવેલો છું, તે જો તમને રચતું ન હોય તો તમારાં પૂજો પાછાં લો.” આમ કહી રામાનંદ સ્વામિએ પોતાની ઝોળી માળણના ખોળામાં ખાલી કરી. લક્ષ્મીજી રામાનંદ જેવા ભક્તની ચોરી પકડી રાજી થતાં થતાં પાછાં વિણ્ણની પાસે વૈકુંઠમાં ગયાં.

લક્ષ્મીજીને ખુશી થતાં થતાં આવતાં જોઈ વિણ્ણ ભગવાને કહ્યું: “ હું ઘાઈ છું કે તમે તમારા કામમાં ફતેહ પામ્યાં હશે.”

લક્ષ્મીજી—મહારાજ ! મેં આપને પ્રથમથીજ જણાવ્યું નહોતું કે દુનિયામાં દાંભિકો પણ ઘણા હોય છે, આ તમારા મહાન ભક્ત રામાનંદના દાંભિકપણાનું પરિણામ રજુ કરું છું.

આમ કહી લક્ષ્મીજીએ પોતાના ખોળામાં જોયું તો પુષ્પને ખદ્દે કમળના પાનમાં એક નહાતું બાળક હતું. આવું જોઈ તેઓ શરમાઈ ગયાં. વિણ્ણ ભગવાને કહ્યું, “ કેમ સતિ, શા માટે શરમાઓ છો ? જોઈએ તમારા ખોળામાં શું છે ? ”

લક્ષ્મીજી—મહારાજ આપની માયાનો પાર કોઈ પામી શકે તેમ નથી, મારામાં ભૂલ પડી અને મોહાંધને લઈ હું આપની પરીક્ષા કરવા તત્પર થઈ. મારા કર્તવ્ય તરફ દૃષ્ટિ નહિ રાખતાં મારો અપરાધ ક્ષમા કરશો.

વિણ્ણ ભગવાન—સતિ, તેમાં તમારો દોષ નથી. જેઓ અને ખરા અંતઃકરણથી પૂજે છે તેનો હું દાસજ છું અને તેથીજ રામાનંદ સ્વામિ મારો પૂર્ણ ભક્ત છે એમ તમને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી મેં સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. માટે હવે આ મહા ભક્તની પ્રસાદિ જ્યાં હતી ત્યાંજ મૂકી આવો એટલે તે પણ ભવિષ્યમાં મારો ખરો ભક્ત બની જન સમાજનો ઉદ્ધાર કરે.

લક્ષ્મીજી પુનઃ તેજ સ્થળે જઈ વૃક્ષની ઓથે આ બાળકને મૂકી આવ્યાં. તેમના ગયા પછી નીરૂ નામનો વણકર અને તેની સ્ત્રી નિમાહ આ બે જણાં તેજ દિવસે આ તળાવ (લહરતળાવ) ખાસે થઈને પસાર થતાં હતાં તે વખતે તેમની દૃષ્ટિ આ બાળક ઉપર પડતાં તેમણે તેને ઉંચકી ધરે લાવી પાળીપોષી મોટું કર્યું જે બાળક કબીર નામથી પ્રસિદ્ધ થયું.

(૨) એક ગ્રંથમાં કબીર સાહેબને શુક્રાચાર્યનો અવતાર માનેલા છે. પૃથ્વી ઉપર પાપનો વધારો થાય છે તે વખતે પરમાત્મા પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરવા પોતાના ભક્તોને આજ્ઞા કરે છે કે પ્રત્યેક અવતારમાં તમે જન્મ ધારણ કરી મને મદદનીશ બનો. તદ્વત્ વાલ્મિકે તુલસીદાસનો, દાડુ કે રામદાસનો, ઉદ્ધવે દરજીની જ્ઞાતિમાં નામદેવનો, શુક્રાચાર્ય યવન જાતિમાં કબીરનો, બ્રહ્મદેવે સોપાનનો, શંકરે નિવૃત્તિનાથનો, આદિમાયાએ મુક્તા બાઈનો અને તેની જ રીતે પ્રથક્ પ્રથક્ ભક્તોએ પ્રથક્ પ્રથક્ ભક્તોના અવતારો ધારણ કરેલા છે. આ ઉપરથી કબીર શુક્રાચાર્યનો અવતાર છે. પરંતુ તેમણે અવતાર ધારણ કરતાં પહેલાં મને ગર્ભવાસ આપશે નહિ એવી વિનંતિ કરેલી જે ઉપરથી પરમાત્માએ એક છીપમાં શુક્રાચાર્યને બંધ કરીને છીપ ગંગાનદીમાં તરતી મૂકી. એક દિવસ નીરૂ નામનો વણકર સુતર ધોવા ગંગાતટે જતાં તેની દૃષ્ટિ પેલી છીપ ઉપર પડી. છીપ સુંદર લાગતાં તરત ઉપાડીને ઉઘાડી જોયું તો તેમાં એક બાળક રમતું નજરે પડ્યું. આ જોઈ સાનંદાશ્રયે તે તે બાળકને પોતાની સ્ત્રી નિમાહ ખાસે લઈ ગયો. આ પછી તે નિમાહના સ્તનમાંથી દૂધની ધારા છૂટી. તે દંપતિને હર્ષ થયો અને બાળકને પાળીપોષી મોટું કર્યું. જે બાળક કબીરના નામથી ભારતવર્ષમાં સુવિખ્યાત છે.

(૩) ભક્તમાળા આદિ ગ્રંથોમાં કબીર સાહેબની ઉત્પત્તિ અન્ય પ્રકારે બતાવેલી છે. કોઈ વૃદ્ધ અને પવિત્ર કાશીપુરીની વિધવા સ્ત્રી મહાત્મા રામાનંદ સ્વામિની સેવા ખરા અંતઃકરુણથી કરતી હતી. આ વૃદ્ધ સ્ત્રીની નિષ્કામ પ્રેમભક્તિ જોઈ સ્વામીજી તેના ઉપર એક દિવસ પ્રસન્ન થયા અને “ પુત્રવતિમવ ” અર્થાત પુત્રવાળી થા એવો આશિર્વાદ આપ્યો. સ્વામીજીનો આશિર્વાદ માથે ચડાવી અલંકારો પામી તે વિધવા સ્ત્રી સ્વામીજીને વિનંતિ કરવા લાગી કે : “ મહારાજ, હું વિધવા છું. વળી વૃદ્ધ છું તો પછી મને પુત્ર પ્રાપ્ત થતાં કલંક લાગશે. આથી મારે આખરે આત્મહત્યા કરી મહાન ધાતકી બનવું પડશે. મહારાજ, હવે મારો ઉદ્ધાર શી રીતે થશે ? ” તે વૃદ્ધ સ્ત્રીની આવી વિનંતિ શ્રવણ કરી સ્વામીજીએ કહ્યું : “ બેટા, માફ વચન મિથ્યા તો નહીં થાય. પરંતુ તને તેનાથી કલંક લાગશે નહીં. આ પુત્ર મહા તેજસ્વી અને રામભક્ત થશે. તારી કીર્તિમાં વધારો કરશે અને તું અંતકાળે રામ સ્વરૂપમાં બની જાશ. ” સ્ત્રી ચાલી ગઈ અને તેને પુત્ર પ્રસન્ન્યો. વિધવાને પુત્ર થવાથી જનસમાજમાં ચર્ચા થશે અને મહાન કલંક લાગશે, એવી ભીતિથી સ્વામીજીના વચન ઉપરથી વિશ્વાસ ઊડી જતાં તે સ્ત્રી તે પુત્રને કમળના પાનમાં વિંટાળી જંગલમાં મૂકી આવી. જે બાળક નીમાદ નામની સાળવીની સ્ત્રીએ માટી ખોદતાં હાથ આવતા ઉછેરી મોટું કર્યું જે ભવિષ્યમાં કબીરના નામથી પ્રસિદ્ધ થયું.

ઉપર બતાવેલી ત્રણ દંતકથાઓ જેવીજ કબીર સાહેબની ઉત્પત્તિ સંબંધી કેટલીક કાલ્પનિક કથાઓ પણ શ્રવણ થાય છે. કિંતુ પ્રથમ બતાવેલા કથાનુસાર કબીરપંથી મહાત્મા કબીરની ઉત્પત્તિ માન્ય કરે છે. મહાત્માઓના સત્ય જન્મવૃત્તાંતો અંધારામાંજ રહે છે. તેજ

પ્રમાણે કબીર સાહેબનું ખરું જન્મવૃત્તાંત મળવું દુર્લભ છે. ગમે તેમ હો; પરંતુ એટલું તો ચોક્કસજ છે કે મહાત્મા કબીર સાહેબનો જન્મ જનસમાજના ઉદ્ધારાર્થેજ થયો છે એમ કહેવું અતિશયોક્તિયુક્ત નહીંજ ગણાય. અમો આ સ્થળે આ સંબંધી વધારે સ્પષ્ટીકરણમાં નહીં ઉતરતા સાધુપુરુષોના સંબંધમાં મહાત્મા કબીર સાહેબનીજ એક સાખી યાંકીએ છીએ:--

“ જાતિ ન પૂછો સાધુકી, જો પૂછો તો જ્ઞાન;

મોલ કરો તરવાગ્કા, પરા રહન દો મ્યાન. ”

આ કથાનાનુસાર આપણે કબીરની ઉત્પત્તિ કે જાતિ તરફ લક્ષ નહીં રાખતા તેમના જ્ઞાન તરફ દૃષ્ટિ રાખી તેમના ગુણ ગ્રહણ કરવા તરફ લક્ષ આપીશું તો વધારે વ્યાજબી ગણી શકાશે.

જો કે મહાત્મા કબીર સાહેબનું જીવનચરિત્ર આ સ્થળે અમે સંપૂર્ણ આપતા નથી પરંતુ તેમના જન્મ ચરિત્રની માત્ર આ રૂપ-રેખા હોવાથી હવે તેમના જન્મ પછીથી કેટલીક જાણવાયોગ્ય હકીકત બનેલી છે તેનો સહજ ઉલ્લેખ હવે પછી આજેખીએ છીએ.

જો કે મહાત્મા કબીર સાહેબ મુસલમાન સાળવીના ઘરમાં ઉછરેલ હતા તોપણ તેમનું રટણ રામ નામનુંજ હતું. તેઓ રામના ઉપાસક તરીકે જાણીયેલા છે. મહાત્મા કબીરના જીવનચરિત્રના સંબંધમાં પણ અન્ય લોકોના જન્મચરિત્રમાં જેમ પાછળથી મહત્તા મૂકવામાં આવે છે, તદ્દનુસાર આપણને દૃશ્ય થાય છે. તે તરફ આપણે ધ્યાન નહીં રાખતા આખા જન્મવૃત્તાંતમાંથી સાર ગ્રહણ કરવો આવશ્યક છે. કારણ કે સાધુ જીવન એ તટસ્થ જીવન છે. રાગદ્વેષનો ત્યાગ, મોહનો પરાજય અને મનોનિગ્રહમાં તક્ષિનતા એજ સાધુ જીવન છે. આ મહાન ગુણોની પ્રભા એટલી બધી નિર્મળ અને અસરકારક છે

કે તેના તેજસ્વી અનેક ઉપકારો સહજ ગતી આવે છે અને તેથી અનેક આત્માનો ઉદ્ધાર પણ થાય છે. સાધુને અંગે ઉપલા કથનાનુસાર વર્તન હોવું જોઈએ અને તદ્વત્ મહાત્મા કપીર સાહેબમાં હતું એમ સર્વ કોઈ માન્ય કરશે. આવા ગુણો મહાત્મા કપીર સાહેબમાં કેટલે અંશે સમાયેલા છે તે જાણવાનું ખરું સાધન તો તેમનાં કાવ્યોજ છે તોપણ દૃઢિભુત થયા તેમના અંગે તેમના શિષ્યો તરફથી વારંવાર કહેવાતી કથાઓમાંથી પણ આપણને ઘણુંએ જાણવાનું મળી આવે તેમ છે. જેથી આપણે હવે તેમના શિષ્યોના તરફ વળીશું. તેઓ કપીર સાહેબના જીવનચરિત્ર સંબંધી જે કંઈ ઉલ્લેખ આપે છે તેના સાર નીચે મુજબ છે.

બાળલીલા.

મહાત્મા કપીર સાહેબ રમવા લાયક ઉમરે પહોંચ્યા ત્યારે તેઓ પોતાની સાથે રમનારાઓ સાથે બ્રહ્મજ્ઞાન સંબંધી વાતો કર્યા કરતા હતા. અજ્ઞાન બાળકો તેમનું કહેવું સમજતા નહોં હતા તોપણ તેઓ વારંવાર સમજાવવા પ્રયાસ કરતા. કેટલાક સમય પછી તેઓ સાધુઓ સાથે પણ જ્ઞાનગોષ્ઠિ કરવા લાગ્યા. બાળવયમાંજ ઉત્તમ પ્રતિભું જ્ઞાન બાળકમાં જોઈ સાધુઓ પણ ચક્રીત થતા. બાળલીલાના વખતમાં કેટલાક ચમત્કારો પણ દૃશ્ય થયા છે. એક વખત વૃદ્ધ સ્ત્રી રોગગ્રસ્ત હોતાં હેરાન હતી તેને જોઈ કપીર સાહેબને અંતઃકરણથી દયા આવતાં તેના શિરપર જમીન ઉપરથી ધૂળ ઉપાડી છાંટી જેના પ્રતાપે તે વૃદ્ધ સ્ત્રી તંદુરસ્ત થઈ ગઈ.

એક વખત એક કસાઈ એક ગાયને વધ કરવા લઈ જતો હતો. આ વાતની કપીર સાહેબને ખબર પડતાં તે તેમની પાસે ગયા. પરંતુ તેમના ગયા પહેલાં તો કસાઈએ પોતાનું કાર્ય સમાપ્ત કર્યું હતું. આ

ઉપરથી કબીર સાહેબે તે કસાઇને ઉપદેશ આપ્યો. કબીર સાહેબના ઉપદેશથી કસાઇ લજ્જિત થયો. અને કબીર સાહેબ ગાયને સજીવન કરી અંતર્ધાન થઇ ગયા.

જ્યારે કબીર સાહેબ નહાના નહાના બાળક સાથે રમતા હતા ત્યારે તેઓ “ રામ, રામ, ગોવિંદ, ગોવિંદ, હરિ, હરિ ” કહેતા હતા. કબીર સાહેબ સાળવી હોવા છતાં રામ રામ કહે તે મૂસલમાન લોકોને રૂચતું નહીં. તેઓ વારંવાર કહેતા કે આ સાળવીનો છોકરો ‘ કદો કાફિર ’ નીવડશે. આ ઉપરથી કબીર સાહેબ કહેતા કે કાફિર તેજ કે જે અન્યનો માલ લૂટી લે, કાફિર તેજ કે જે કપટી વેશ ધારણ કરી સંસારને ઠગે, કાફિર તેજ કે જે નિર્દોષ પ્રાણીઓનો નાશ કરે, કાફિર તેજ કે જે મદિરાપાન કરે અને કાફિર તેજ કે જે દુરાચાર અને અભ્યાચારમાં પ્રવર્તે. મને તમે શા ઉપરથી કાફિર કહો છો ? મારામાં એવું ક્યું દુપણ કાફિરને લાપક તમોએ જોયું ? આ ઉપર તેમણે એક સાખી કહી છે કે:—

ગલા કટાર ખિસમિલ કરે, તે કાફિર બે ખૂઝ,

ઐરનકો કાફિર કહે, અપનો કુક્ર ન સૂઝ.

એક વખતે મહાત્મા કબીર સાહેબે ગળામાં જનોઇ પહેરી કપાળમાં તિલક લગાવ્યું. કબીર સાહેબના ગળામાં યજ્ઞોપવિત જોઇ આશ્ચર્ય કહેવા લાગ્યા કે આ તારો ધર્મ નથી તેં વૈષ્ણવ વેશ શામાટે ધારણ કર્યો ? તું રામરામ, ગોવિંદ, ગોવિંદ, નારાયણ, નારાયણ આદિ ઉચ્ચાર કરે છે એ કાંઇ તારો ધર્મ નથી. કબીર સાહેબે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે મહારાજ, આપનું કહેવું ઠીક છે. હું તો દોરા વણું છું પરંતુ તમારી જનોઈ શાની બની છે ? વળી ગોવિંદ યા રામ એ તો મારા હૃદયમાંજ છે પરંતુ તમે શાની છતાં ગીતાનો પાઠ કરો છો અને સાંસા.

રિક્ત ધનનિમિત્તે સદૈવ દ્રવ્યવાન ગ્રહસ્થોના દ્વારે દ્વારે ભટકે છે. હું તો જેવિંદ સિવાય અન્યને જાણતો નથી. આથી બ્રાહ્મણો નિરતર બન્યા. કબીર સાહેબના આવા પ્રત્યુત્તરોથી હીંદુ તેમજ મુસલમાન તમામ વિરુદ્ધ થવા લાગ્યા જેમાં મુખ્ય ભાગ ભિક્ષાવૃત્તિથીજ આ ઊવિકા ચલાવનારાઓનો હતો. આથી કેટલાક સાધુઓ એકત્ર થઈ કબીર સાહેબને કહેવા લાગ્યા કે, કબીરજી, આપ તો મહાત્મા થઈ ખરા સાધુ થયા છો પરંતુ આપના ગુરૂ કોણ છે? આથી કબીર સાહેબ નિરતર બન્યા અને સાધુઓ પોતે શબ્દો છે એમ ધારી હમેશાં કબીર સાહેબને પજવવા લાગ્યા કે ગુરૂવગર જ્ઞાન નથી. જેને ગુરૂ નથી તેની પાસેથી કાંઈ પણ શ્રવણ કરવું એ પાપ છે એમ શાસ્ત્ર-આજ્ઞા છે. ગુરૂ વગર મોક્ષ નથી, અને આથીજ તમારું જ્ઞાન વ્યર્થ છે. સાધુ લોકોના વારંવાર થતા આવા કટાક્ષથી કબીરજીએ રામાનંદ સ્વામિને ગુરૂ કરવા અંકલ્પ કર્યો. આથી પોતે રામાનંદ સ્વામિ પાસે જઈ પોતાને શિષ્ય કરવા વિનંતિ કરી. પરંતુ સ્વામિજીએ કહ્યું કે હું ગુરૂ ને ગુરૂમંત્ર આપી શકતો નથી. આથી કબીર સાહેબ તરત પાછા ફર્યા. રામાનંદ સ્વામિને એવો નિયમ હતો કે હમેશાં પ્રાતઃકાળમાં ચારવાગે ગંગાતટ જઈ સ્નાન કરવું. એક દિવસ નિયમ મુજબ સ્વામિજી ગંગાસ્નાનના માટે જતા હતા તે વખતે કબીરજી તેમના રસ્તામાં આડા પડ્યા. અંધારાના લીધે સ્વામીજી કબીરજીને જોઈ શક્યા નહીં જેથી તેની આંખડીની ડોકર કબીરજીના મસ્તક ઉપર લાગી. આથી કબીર સાહેબ રોવા લાગ્યા એટલે સ્વામીજીએ ઉભા રહી તેના મસ્તક ઉપર હાથ મૂકી તેનું આશ્વાસન કરવા લાગ્યા અને કહ્યું કે “બચ્ચા, રે! મત રામરામ કહો.” કબીર સાહેબ ચુપ રહી કહેવા લાગ્યા, “ગુરૂજી, રામ રામ કહું” સ્વામિજીએ કહ્યું “હા.” તે સમયથીજ કબીર સા-

હેને રામરામ કરવા માંડ્યું અને સ્વામિજીને ગુરૂ કર્યાં. ઘરે જઈ ગ-
ળામાં તુલસીની માળા ધારણ કરી હાથમાં તુલસીની માળા લઈ
લલાટ ઉપર વૈષ્ણવનું તિલક તાણી વૈષ્ણવનું ખરૂં સ્વરૂપ ધારણ કર્યું
અને રામનામની ધુન મચાવા માંડી. કચીરજીને વૈષ્ણવના રૂપમાં
જોઈ સાધુ સંન્યાસી વારંવાર પ્રશ્ન કરવા લાગ્યા કે કચીરજી, તમે
આવો વેશ સાથી ધારણ કર્યો છે? કચીરજી પ્રત્યુત્તર દેતા કે મેં રામા-
નંદ સ્વામિને મારા ગુરૂ કર્યા છે જ્યાં હું હવે વૈષ્ણવ થયો છું.
રામાનંદ જેવા પવિત્ર સાધુએ સાળવીના છોકરાને મંત્ર આપ્યો એમ
જાણી તમામ સાધુ સંન્યાસી એકદમ ગુસ્સે થયા અને એકત્ર થઈ
સ્વામિજીએ હિંદુ ધર્મની મર્યાદા તોડ્યા બદલ ઠપકો આપવા ગયા.
સ્વામિજીએ કચીરને બોલાવી કહ્યું: “મેં તને ગુરૂમંત્ર આપ્યો છે?”

“હા, મહારાજ.”

“ક્યારે?”

“ગુરૂ મહારાજ આપ ગંગાસ્નાન કરવા જતી વખતે કોઈ
બાળકને રામરામ કહેવા કહેવું?”

“હા, પણ તેને મારી ચંખડીની ડોકર લાગતાં તે રડતો હતો
તથી મેં રામરામ કહવા કહ્યું હતું.”

“તો પછી મહારાજ તેજ આ સેવક હતો એને તેજ મંત્ર
પ્રદાન કરી મેં આપને ગુરૂ કર્યા છે.”

“મૂર્ખ, એમ કાંઈ ગુરૂ શિષ્યનો સંબંધ જોડાય?”

“મહારાજ, ક્ષમા કરો. વેદશાસ્ત્રમાં પણ રામનામના મંત્રથી
વિશેષ મહાન મંત્ર અન્ય કોઈ છે?”

“ના તેજ છે તેનાથી મહાનમંત્ર અન્ય કોઈ નથી.”

“તો મહારાજ, આપે મારા મસ્તક ઉપર હાથ મૂકી રામ-

રામ કહેવા આજ્ઞા આપી તો પછી તે ગુરુમંત્ર નહોં તેઃ અન્ય શું? આપ અન્ય કયો ગુરુમંત્ર આપો તેમ છો?"

કચીર સાહેબના કપલા કથનથી રામાનંદ અત્યંત પ્રસન્ન થયા અને તેને જાહેર રીતે પોતાના શિષ્ય તરીકે અંગીકાર કરી તેની વિદ્વતા જોઈ અગ્રપદ આપ્યું. કચીર સાહેબ પોતાની વિદ્વતાના બજે સ્વામિજીના યૌદ્ધસો ચોરાસી શિષ્યોમાં પ્રધાન ગણાયા પોતે માન-સિક્ક રીતે યથાવિધિ ભગવાનની મૂર્તિની કલ્પના કરી સર્વ શૃંગાર ધારણ કરાવતા હતા. રામાનંદ સ્વામિ સાથેના કચીરજીના પરિચય સંબંધી અનેક દૃષ્ટાંતો લખાએલાં છે પરંતુ આ સ્થળે માત્ર એકજ દૃષ્ટાંત આપી કચીર સાહેબની લલિત કેવી દૃઢ અને શુદ્ધ અંતઃકરાણી હતી તે બતાવીશું. એક દિવસ મહાન ઉત્સવના વખતે સ્વામિજી ઠાકોરજીને શૃંગાર ધારણ કરાવતા હતા. તે દિવસે ખાસ હીરાજ્વલિત મોટા મુગટ ધારણ કરાવ્યો, પરંતુ તે પહેલાં માળા પહેરાવતા સ્વામિજી વીસરી ગયા. હવે માળા નહાની હોવાથી મુગટ ઉપરથી ઉતરે તેમ નહોતી જે મુગટ ઉતારે તો પુનઃ ઠાકોરજીને સ્નાન કરાવી શૃંગાર કરાવવો પડે જેને લાઘવ વખત વ્યતીત થાય. બહાર દર્શન નિમિત્તે લોકોની ભીડ વધવા લાગી. સ્વામિજી ગુંચાયા અને જેમ જેમ વખત વ્યતીત થવા લાગ્યો, તેમ તેમ લોકો અધીરા થવા લાગ્યા. આ વખતે કચીર સાહેબ દ્વાર ઉપર બેઠા હતા. સ્વામિજી ગુંચાયા એવું તેમના સમજવામાં આવતાં તેમણે કહ્યું કે, “ ગુરુ મહારાજ, ગાંઠ છોડી માળા ધારણ કરાવો કે મુગટ વિતારવા જરૂર ન રહે. ” કચીરજીના આવા શબ્દો શ્રવણ કરી સ્વામિજીએ તરતજ માળા ધરાવી. પરંતુ આ વખતથીજ સ્વામિજીને કચીર સાહેબ માટે ધણોજ ઉચ્ચ અભિપ્રાય બંધાયો.

ગોરખને જીતવા.

આ અરસામાં ગુરૂ ગોરખનાથ નામના યોગી મહાન જાણીજ્ઞ હતા અને રામાનંદ સ્વામિની સાથે પ્રાયઃ વારંવાર વાદવિવાદ કરતા હતા. એક દિવસ ગુરૂ ગોરખનાથ અને કખીરજી સામસામા મળી ગયા. ઉભય વચ્ચે મહાન સંવાદ થયો. અને અનેક જ્ઞાતના કૌતુકો દેખાડવા લાગ્યા. આ સંબંધી ઘણીજ દંતકથાઓ લોકોમાં અપ્રસિદ્ધ છે પરિણામે એ ગુરૂ ગોરખનાથ પરાસ્ત થયા.

સિકંદર લોદીનું કાશીમાં આવવું

અને

કખીર સાહેબની કસોટી કરવી.

આ વખતે દીલ્હીમાં સિકંદર લોદી આદેશાહ હતો. સંવત ૧૯૪૫ વિ.માં બહલોલ લોદીનો પુત્ર સિકંદર લોદી કખીર સાહેબની ખ્યાતિ સાંભળી તેની પરીક્ષા કરવા કાશીમાં આવ્યો. સ્વામિ રામાનંદજીના મંદીરમાં જઈ સ્વામિજીના દર્શન કરવા ઇચ્છા કરી, પરંતુ સ્વામિજીએ મ્હેજ્જનું મહોડું નહોં જોવા જણાવ્યું. આથી લોદીએ ગુસ્સે થઈ સ્વામિજીનું મસ્તક તરવારના એકજ ઘાથી ઘડવી જીવું કર્યું. આદેશાહના આવા જીલમથી લીંદુ લોકોમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો, પરંતુ કાજી મુલ્લા આદિ મુસલમાન ધર્મગુરૂઓ તથા પાખંડી બ્રાહ્મણો અને સાધુઓ રાજી થયા અને કખીર સાહેબનું નિકંદન કહાડવાનો સુચવસર પ્રાપ્ત થયો છે એમ ગણી તેમણે આદેશાહને અરજ કરી કે સ્વામિજીના મુખ્ય શિષ્ય કખીરજી ઈશ્વરનો અવતાર

ગણાય છે તો તેઓને બોલાવી તેમના ગુરૂને સજીવન કરવા હુકમ કરો. આમ કહેવાનું તાત્પર્ય એવું હતું કે કપીરજી પોતાના ગુરૂના ધાતક સામે આવશે એટલે તે ક્રોધિત થશે અને બાદશા સન્મુખ અયોગ્ય શબ્દ ઉચ્ચારશે જેના પરિણામે તેમની ગતિ પણ તેમના ગુરૂના જેવીજ થશે. બાદશાહે તરતજ કપીર સાહેબને બોલાવ્યા કપીર સાહેબે બાદશાહની સામે આવી શાંત મને બોલાવવાનું કારણ પૂછ્યું. બાદશાહે કહ્યું કે લોકો કહે છે કે કપીરજી જાંત્ર મંત્ર જાણે છે અને પોતાની વિધાયી મરેલા સજીવન કરે છે. આમ જાણી હું તમારું સામર્થ્ય જોવા આવેલો છું. કપીર સાહેબે કહ્યું કે, જહાંપનાહ, હું રામના નામ સિવાય અન્ય કંઈ જાણુનો નથી. આ દરમ્યાન બ્રાહ્મણોએ ઉસ્કેરી મૂકેલા સ્વામિ રામાનંદજીના શિષ્યો આવી પહોંચ્યા અને કપીર સાહેબને પોતાના ગુરૂના ધાતક સાથે શાંત ચિત્તે પ્રસન્ન મુદ્રાએ વાતચિત કરતા જોઈ તેમના પ્રતિ ગુસ્સે થવા લાગ્યા અને કપીર સાહેબને કેટલાક અધટિત શબ્દો કહેવા માંડ્યા. પરંતુ મહાત્મા કપીર સાહેબ સહજ પણ ગુસ્સે ન થતા કહેવા લાગ્યા કે, “ભાઈઓ, તમારા લોકોની શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસની શું અહિંજ સમાપ્તિ થઈ છે કે ? શું ગુરૂજીએ આપણને આવોજ ઉપદેશ આપ્યો છે કે ? અને તેમના ઉપદેશનું આજ પરિણામ છે કે ! ગુરૂજીને મૃતક સમજનારા તમેો સાધુ પુરૂષોની સુદ્ધિની સ્થૂલ દેહ સુધીમાંજ સમાપ્તિ થઈ જાણાય છે. ભવિષ્યમાં તમારા અનુયાયી સ્થૂલ દેહનીજ પૂર્ણમાં પોતાનું જીવન વ્યતીત કરશે. તેમને સત્ય પદની પ્રાપ્તિ કદાપિ પણ થશે નહીં. પરંતુ તે પદનો ત્યાગ કરી સદ્ગુરૂના શરણને પ્રાપ્ત થશે ત્યારેજ સત્ય પદને પ્રાપ્ત થશે. તમારો સંબંધ ગુરૂજીના સ્થૂલ દેહ સાથેજ હોય તો ચાલો હું તમેને સ્વામિજીનો સ્થૂલ દેહ બતાવું.”

આમ કહી કપીરજી, સ્વામિજીનો શિષ્યવર્ગ અને પાદશાહ પણ ચાલ્યા. મૃતકદેહ પાસે જતા તેમની એક બાજુમાંથી દૂધની ધારા અને બીજી બાજુમાંથી રક્તની ધારા વહેતી હતી. આવું આશ્ચર્ય જોઈ સીકંદરશાહે પૂછ્યું કે:—

પય ઐ રૂધિર ચદ્યો ગુરુ અંગા, શાહ કહેં ચહ કૌન પ્રસંગા.
કપીર:—

જેહિ તન માન્યો શબ્દ હમારા, તેહિતે ચલે દૂધકી ધારા;
કીન્હ કાલડૂ કેર બિચારા, આધાઅંગ રૂધિર અનુસારા.
અગત્યે જન્મ મુક્તિ જો હોઈ, અંદુરી જીવ કહાવૈ સોઈ.
(જ્ઞાનસાગર).

આટલું કહી કપીર સાહેબે ગુરુના તમામ અંગ સરખા કરીને ઉપર એક સફેદ ચાદર ઝોઢાડી કહ્યું: “ ગુરુ મહારાજ, સંધ્યાનો સમય થયો છે, રામરામ કહેવાનો વખત વ્યતીત થતો જાય છે અને તમામ શિષ્યવર્ગ દર્શન કરવા ક્તિસુક છે તો તેમને કૃપા કરીને દર્શન આપો. ”

કપીર સાહેબનાં આવાં વચનોથી સ્વામિજી તરતજ રામરામ કરતા બેઠા થયા.

આ ચમત્કાર જોઈ તમામ દીગ થઈ ગયા અને બાદશાહે સિંહાસન મંગાવી કપીર સાહેબની પૂજા કરવા દર્શાવ્યું. કપીર સાહેબે કહ્યું કે જે કાંઈ છે તે ગુરુ પ્રતાપે છે માટે ગુરુની સેવા કરો. કપીર સાહેબની આવી ગુરુભક્તિ, આવીનતા, નમ્રતા અને નિરાભિમાનપણું જોઈ તમામ આનંદાશ્રયમાં ગરકાવ થયા. અને પ્રથમ સ્વામિજીની પૂજા કરી પછી કપીરજીની પૂજા બાદશાહે કરી. આ વખતથી સ્વામિ રામાનંદજીએ ભિન્નભાવ કહાડી તમામને પોતાની

સન્મુખ આવવા આજ્ઞા આપી એમ કહેવાય છે અને ત્યારથીજ નીચેની કહેવત પ્રચલિત થઈ હોય એમ જણાય છે. કહ્યું છે કે:—

હરિકો લજે સો હરિકા હોય, જાતિ પાંતિ પૂછે નહિ કોય.

ગાયના મૃતક દેહને સજીવન કર્યો.

એક વખત આદ્રશાહે મહાત્મા કળીર સાહેબની પરીક્ષા લેવા એક મૃતક ગાયને લાવી સામે ઉભી રાખી અને તેને જીવતી કરવા વિનંતિ કરી આ ઉપરથી કળીર સાહેબે એક ચુટકી ખજની એટલે ગાય બેસી થઈ. આ સંબંધી મહાત્મા ગરીબદાસે કહેલ છે:—

ચુટકી તારી થાપ દે, ગઉ જીલાઈ બેગ; .

ગરીબદાસ દૂહન લગે, દૂધ ભરી હૈ દેગ.

શેખતકીનો ક્રોધ અને કળીરકસૌટી.

શેખતકી એ આદ્રશાહના પીર હતા. તેમણે આ કૌતુક દેખી ઈર્ષ્યાના અંગે કળીરજીનું કાટલું કરવા નિશ્ચય કર્યો. એક દિવસ યોગ્ય વખત સાધી આદ્રશાને જણાવ્યું કે તમે કળીરને મારી નાંખાવો, નહીંતો હું તમને શ્રાપ આપીશ. આદ્રશાહે કહ્યું કે સાંઘળાવા, તમો મારા પીર છો અને તમે મને કેવલેશ આપેલો છે કે કળીર પીર એ જુદાજ છે તો પછી તમો કળીરને મારવા શામાટે આગ્રહ કરો છો ? તેતો તમારા વિરુદ્ધ એક પણ શબ્દ બોલતો નથી.

શેખતકીએ જણાવ્યું કે તે કાંઈ જાણવું તારે જરૂરનું નથી તારે તો માત્ર મારો હુકમ સાંભળવો જોઈએ.

આ ઉપરથી બાદશાહ મૌન રહ્યો. તરતજ શેખતકીએ એક લોઢાની મજબુત પેટી મંગાવી તેમાં કબીર સાહેબને બોલાવી પૂરી દઈ ઉપર મજબુત તાળું માર્યું. અને પેટીને ઉપડાવી મજબા ઉપર ચડાવી ગંગાજીના વહેનના મધ્ય ભાગમાં નાંખાવી દીધી. પેટી તરતજ પાણીને તળીએ ઝેરી. પરંતુ કબીર સાહેબ તો જળ ઉપર આસન લગાવી રામમજન કરતા તમામના જોવામાં આવ્યા. આવું કૌતક જોઈ બાદશાહે કહ્યું; પીર સાહેબ, આપે તો કબીરજીને પાણીમાં ડુબાડ્યા પણ કબીર સાહેબ તો આ પાણી ઉપર દૃશ્ય થાય છે.

શેખતકીએ કહ્યું, હજીર, તે વાત પ્રત્યક્ષ છે કારણ કે કબીરતો પેટીમાંથી તેના જાદુના જોરે બહાર આવેલો છે, પરંતુ જો હું તેને અગ્નિમાં બાળી નાંખુ અને તેમાંથી જાયે તો તેને હું ખુદાનો અંશ સમજું.

કબીર સાહેબનો અગ્નિમાં પ્રવેશ.

તરતજ કાષ્ટના મોટા મોટા હક્કાઓ લાવી સગમાવવામાં આવ્યા અને જ્યારે અગ્નિ પૂર્ણ પ્રજ્વલિત થયો તે વખતે કબીરજીને પ્રવેશ કરવા કહેવામાં આવ્યું. તરતજ કબીર સાહેબે રામનું ભજન કરતાં પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો. આ વખતે અગ્નિ તેમને તદ્દન શિતળ જણાયો.

॥ सत्यात्नास्ति परोधर्मः ॥

॥ सत्यनाम ॥

પત્યકવીર ક વ્ય.

પ્રથમ દર્શન.

૧ સામર્થ્ય અંગ.

સાહબ સોં સખ હોત હૈ, બંદે તેં કછુ નાહિ;
રાઈ તે પર્જત કરે, પર્જત રાઈ માંહિ. ૧

સાહબ અર્થાત પરમાત્માથીજ સર્વ થાય છે પરંતુ હું અર્થાત કોઈ પણ મનુષ્ય પરમેશ્વરનો દાવો કરનાર, અવતારી પુરુષ કે જેનામાં હુંપદનો વાસ થયેલ છે, તેવા પુરુષથી તેમજ કોઈ પણ મનુષ્યથી કાંઈ પણ બની શકતું નથી કારણ પરમાત્માજ રાઈનો મેરૂ અને મેરૂની રાઈ બનાવી શકે છે.

બહન બહતા સ્થિર કરૈ, ચિરતા કરૈ બહૈન;

સાહબ હાથ બડાઈયા, જીસ ભાવૈ જીસ દૈન. ૨

વળી વહેતા પાણીને સ્થિર કરી શકે છે અને સ્થિરને વહેતા બનાવી શકે છે. સાહેબ [પરમાત્મા] જે દિવસે જેમ ચાહે તેમ કરી શકવા સમર્થ છે; મતલબ પરમાત્માએ તમામ પ્રકારનું કાર્ય પોતાનાજ હસ્તક રાખેલ છે.

હાથી અટક્યો કીચમે, કાઢે કેા સમરત્થ,
કી બલ નિકલે આપને, કિ સાંઘ પસારૈ હત્ય. ૩

હાથી કીચડમાં ખુંચી ગયો હોય તો તેને બહાર કાઢવાને કોનામાં સામર્થ્ય રહેલું હોય ? આના પ્રત્યુત્તરમાં કબીર સાહેબ કહે છે કે કાંતો તે પોતાનાજ બળથી એટલે આત્મબળથી નીકળે નહીં તો સાંઘ કહેતા પરમાત્મા પોતાનો હાથ પસારેથી અર્થાત પરમાત્માનીજ મદદથી બહાર નીકળી શકે. ખીજી રીતે કહીએ તો મનરૂપી હાથી સંસારની અનેક આપદઓ [આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિ] માયા, મોહ, આદિ કીચડમાં ગરકાવ થઈ ગયો હોય તો પછી આ મનરૂપી હાથીને તેમાંથી કોણ મુક્ત કરી શકે ? આવી રીતે સપડાએલ મનરૂપી હાથી કાંતો પરમાત્માની દયાથી—[સાંઘ] પરમાત્મા કૃપાદષ્ટિ કરી પોતાનો હાથ લાંબાવે અર્થાત હૃદયમાં જ્ઞાનાકુર ઉત્પન્ન કરે તો તે પોતેજ આત્મબળથી મુક્ત થઈ શકે. આજ ઉદાહરણને લગતું ઉદાહરણ આપણા આર્યગ્રંથોમાં ગજેન્દ્રમોક્ષનું છે.

ના કછુ કિયા ન કરિ સકા, ના કરને જોગ શરીર;
જો કછુ કિયા સો હરિ કિયા, તાતે ભયા કબીર. ૪

કબીર સાહેબ કહે છે કે આ શરીરે કાંઈ કર્યું નથી તેમ તે કરી શકે તેમ નથી તેમ કાંઈ કરવા લાયક પણ નથી પરંતુ જે કાંઈ કર્યું છે તે હરિએજ કર્યું છે અને તેનાથીજ તમામ બનેલ છે. આ

સાખી કખીર સાહેબે પોતાના વખાણ કરતા કોઇ શિષ્યપ્રતિ કહેલ હોય એમ જણાય છે. કારણ કે આનો ભાવાર્થ એવો નીકળે છે કે મેં કાંઈ કર્યું નથી, મારાથી થઈ શકતું નથી તેમ આ મારો સ્થુલ દેહ કરવા લાયક પણ નથી. પરંતુ કદાચ જો કાંઈ થયું હોય એમ તમે માનતા હો તો તે હરિએજ કર્યું છે. આની પુષ્ટિમાં નીચેની સાખીઓ આપે છે કે:-

જો કહ્યું ક્રિયા સો તુમ ક્રિયા, મૈં કહ્યું ક્રીયા નાહિં;
કહાં કરો જો મૈં ક્રિયા, તુમહીં થે મુઝમાંહિ. ૫

હરિ પરમાત્માને સંબોધી કખીર સાહેબ જણાવે છે કે જો કાંઈ કર્યું છે તે તમેજ કરેલ છે, મેં કાંઈ કરેલ નથી; કદાચ મેં કરેલ એમ કહો તો તમેજ મારામાં હતા. અર્થાત મારા અંતઃકરણમાં તમેજ વસેલ છો અને તેથી જો કાંઈ થયેલ હોય તે કેવળ તમારી પ્રેરણાથીજ થયેલ છે એટલે તે તમે પોતે જ કરેલ છે. હવે જો તેમ માનવામાં ન આવે તો:

ક્રીયા કહ્યું નહોત હૈ, અન ક્રીયાહી હોય;

ક્રીયા જો કહ્યું હોય તો, કર્તા ઔરે કોય. ૬

કરવાથી કાંઈ થતું નથી પરંતુ વગર કરેજ થાય છે. જો કરવાથીજ થતું હોય તો કર્તા અન્ય કોઇ હોવો જોઈએ. જો આમ માનવામાં આવે તો પરમાત્માનું સર્વગુણનું નષ્ટ થાય છે અને પરમાત્માને સર્વ શાસ્ત્રકારોએ જો સર્વકર્તા વિશેષણ લગાવેલું છે તેને બાધ આવે, પરંતુ તેમ નથી. કખીર સાહેબ પરમાત્માને સર્વજ્ઞ માને છે જેની સાખીતી આપણે પ્રથમથી જ બતાવેલી સાખીઓથી થાય છે એટલુંજ નહીં પરંતુ પરમાત્માના સામર્થ્ય સંબંધી જણાવતાં કહે છે કે:-

ધરતી સખ કાગદ કડું, લેખન સખ બનરાય;

સાત સમુન્દર મસિ કડું, હરિગુન લિખા ન જાય. ૭

આખી પૃથ્વીને કાગળ રૂપે બનાવું અને તમામ વનનાં વૃક્ષોની કલમ બનાવું તથા સાતે સમુદ્રની શાહી કડું; મતલબ ઉપર પ્રમાણે લખવાની સામગ્રી એકત્ર કડું તોપણ હરિ-પરમાત્માના ગુણો લખી શકાય નહીં.

આથી છેવટે કબીર સાહેબ કહે છે કે:—

મુઝમેં ઇતની શક્તિ કયા, ગાઉં ગલા પસાર;

ખંદેકો ઇતની ઘની, પરા રહૌં દરબાર. ૮

મારામાં એટલી શક્તિ ક્યાં છે કે નાહક ગળું પસારી રાહું પાડી હરિગુણ ગાવા માંડું ! મારા માટે તો પરમાત્માના દરબારમાંજ પડ્યા રહેવું એટલુંજ બસ છે. મતલબ હરિશરણમાં રહેવું એજ આ બંદાથી બની શકે તેવું છે અને આ બંદો તેનેજ લાયક છે. અર્થાત્ હરિગુણ ગાઇ શકવાને શક્તિવાન નથી. કારણ કે:—

જબકા માઇ જનમિયાં, કિતે ન પાયા સુખખ;

હારી હારી મૈં ફિરૌં, પાત પાતમેં દુઃખ. ૯

જ્યારથી હું જન્મ્યો ત્યારથી આજીવન ક્યાંય પણ મને સુખ પ્રાપ્ત થયું નહીં. [સંસારરૂપી વૃક્ષની] ડાળે ડાળે હું ફરી વળ્યો અને જોયું તો પાંદડે પાંદડે દુઃખજ દુઃખ. મતલબ સંસારમાં દરેક રીતે દુઃખ, દુઃખ અને દુઃખજ છે. સંસાર સકળ દુઃખ-મયજ છે. કેમકે:—

સાત દીપ નવખંડમેં, તીન લોક બ્રહ્મંડ;

કહૌં કબીર સખકો લગે, દેહ ધરેકો ઠંડ. ૧૦

સાતદ્વીપ, નવખંડ અને આકાશ, પાતાળ અને પૃથ્વી વિગેરે ત્રણે લોકમાં કબીર સાહેબ કહે છે કે તમામને દેહ ધારણ કરવાનો હંડ લાગેલોજ છે. મતલબ સર્વને અવતરવું પડે છે. અને અવતાર ધારણ કર્યા પછી જોઈએ છીએ. તો:

ભૂપ દુખી અવધૂત દુખિ રંક બિપરીત;
કહૈ કબીર ચે સખ દુખી, સુખી સંત મન જીત. ૧૧

રાજા દુઃખી, અવધૂત-યોગી દુખી, ગરીબ પણ વધારે દુખી, કબીર સાહેબ કહે છે કે આ તમામ દુખીજ છે. ત્યારે સુખી કોણ? તો જણાવે છે કે સુખી માત્ર તેજ સંતજન કે જેણે પોતાનું મન જીત્યું છે.

પરમાત્માના સામર્થ્ય સંબંધી કબીર સાહેબ જણાવે છે કે:—

સાંઘ મેરા બાનિયાં, સહજ કરૈ વ્યવહાર;
બિન હાંડી બિન પાલકે, તૌલૈ સખ સંસાર. ૧૨

મારો સાંઘ-પરમાત્મા વેપારી વાણિયો છે પણ તે કેવો કે સહજમાંજ વ્યવહાર કરે છે અને વળી વગર હાંડી અને વગર પત્ર [ત્રાજવા] તમામ સંસારને તોળે છે. કોઈ પણ ચીજ જોખવા માટે ત્રાજવાની જરૂર રહેલી હોય છે, પણ આ વેપારી એવો છે કે જે ચીજને બદલે આખા સંસારને વગર ત્રાજવે જોખે છે અર્થાત સકળ સંસારનો તોલ-ન્યાય-વગર સાહિત્યે કરી શકે છે. હવે આવા પરમાત્માને પામવાના માટે કયું સાધન છે? એવો પ્રશ્ન થાય તો તેના પ્રત્યુત્તર તરીકે કબીર સાહેબ સુમરનકો અંગ બતાવે છે. સ્મરણ કરવું એ ખાસ પ્રધાન છે પણ તે કેવી રીતે કરવું તેના માટે:—

૨. સ્મરણ અંગ.

સુમરન મારગ સહજકા, સતગુરુ દિયા બતાય;
સ્વાંસહિ સ્વાંસ જો સુમિરતા, એક દિન મિલસી આય. ૧

કબીર સાહેબ કહે છે કે સતગુરુએ સહજ સ્મરણનો માર્ગ બતાવી દીધો. શ્વાસોચ્છવાસ સ્મરણ કરતાં કરતાં એક દિવસ (પરમાત્મા સાથે) મળી જવાય છે મોક્ષ—પ્રાપ્ત થાય છે. મોક્ષને તદ્દરૂપમાં મળી જવું કહેલ છે. સતગુરુ આ શબ્દ કબીર સાહેબે વાપરેલ છે જે શબ્દ ખરેખર ધ્યાન ખેંચે તેમ છે. કારણ કે ગુરુ શબ્દની મહત્તા ઘણાં ઉત્તમ અને ધાર્મિક પુસ્તકોમાં બતાવેલ છે. (ગુરુ શ્રીમદ્ભાગવતના સપ્તમ સ્કંધનો પંદરમો અધ્યાય) આ અધ્યાયમાં ગુરુને સામાન્ય મનુષ્યરૂપ નહીં પરંતુ સાક્ષાત વિષ્ણુરૂપ બતાવેલ છે. આ ઉપરાંત ગુરુના સંબંધમાં ખુદ કબીર સાહેબે પણ ગોવીંદ કરતા પણ વિશેષ મહત્તા મૂકી છે. ગુરુદેવના અંગમાં જણાવે છે કે—

ગુરુ ગોવિંદ દોનોં ખડે, કિસકે લાગેં પાય;
બલિહારી ગુરુ આપને, ગોવિંદ દિયા બતાય.
ગુરુ ગોવિંદ દોઉ એક હૈં, દૂજ સખ આકાર;
આપા મેટે હરિ ભજૈ, તખ પાવૈ કરતાર.

‘ ગુરુ ખિન જ્ઞાન નહીં ’ એ ઉક્તિ અનુસાર ગુરુની મહત્તા પ્રાચીન ગ્રંથોએ ઘણીજ વર્ણવેલી છે. છતાં પણ કબીર સાહેબે ગુરુ શબ્દ એકલો નહિ વાપરતાં “ સતગુરુ ” વાપરેલ છે કારણકે આધુનિક સમયમાં ગુરુનામ ધારી અનેક સાધુઓ અને પુરૂષો મળી આવે છે પરંતુ તેમનામાં ગુરુપણના લાયક ગુણો ન હોવાથી અન્ય રસ્તે જનસમાજ ન દોરાય એવા હેતુથીજ સત શબ્દ વધારેલ છે. અને

આ સત ગુરૂએ મોક્ષ પામવા અર્થે કિંવા તદ્દરૂપ થવા અર્થે સ્મરણનો માગ બતાવેલ છે. (ગુરૂ સંબંધી વિશેષ વિવેચન ગુરૂ અંગની સાખી વખતે કરીશું) સતગુરૂ શબ્દ વાપરી તે સિદ્ધ કરવા કબીર સાહેબ આગળ જણાવે છે કે:—

જ્ઞાન કથે બકિ બકિ મરૈ, કાહે કરૈ ઉપાય;

સતગુરૂ હમેસોં યોં કહ્યો, સુમરન કરૈ સમાય. ૨

જ્ઞાનવાર્તા કરી, ઉપદેશ આપી, બકવાદ કરતા અમંખ્ય મનુષ્યો મરી ગયા પરંતુ મોક્ષ પામ્યા નહી. વળી ગમે તે ઉપાય કરો તો-પણ મોક્ષ મળે નહી. ત્યારે મોક્ષ શાથી મળે તો કહે છે કે સતગુરૂએ અમને એમ કહેલ છે કે સ્મરણ કરવાથીજ સમાવાય છે. અર્થાત જ્યોતિમાં જ્યોતિ મળી જવાય છે. મોક્ષ પમાય છે.

દુખમેં સુમરિન સખ કરૈ, સુખમેં કરૈ ન કોય;

જો સુખમેં સુમરિન કરૈ, તૌ દુખ કાહેકો હોય? ૩

જ્યારે મનુષ્ય ઉપર દુઃખ-આપત્તિ આવે છે ત્યારે સર્વ કોઈ પરમાત્માનું સ્મરણ કરે છે, પરંતુ સુખ પ્રાપ્ત થતાં હરિ વિસરાઈ જવાય છે અને સંસારના ક્ષણિક સુખમાં મોહપામી સ્મરણ કરવાનું યાદ પણ આવતું નથી. પરંતુ સુખના સમયમાં સ્મરણ કરવામાં આવે તો પછી દુઃખજ ક્યાંથી થાય ? ખરું સુખ પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન સ્મરણ છે. આપણામાં પ્રચલિત કહેવત છે કે: “ દુઃખે સાંભરે રામ અને સુખે સાંભરે સોની ” દેખીતુંજ છે કે જ્યારે આપણા ઉપર આપત્તિ આવે છે ત્યારે તેમાંથી મુક્ત થવા માટે ખરા અંતઃકરણથી પરમાત્માની સ્તુતિ કરીએ છીએ અને સુખ પ્રાપ્ત થતાં સ્મરણનો વિચાર એક બાજુ મૂકી કંચન કામિનીના મોહમાં તણાઈએ છીએ. કદાચ

કોઈ સુખી માણસ સ્મરણ કરવા માટે પ્રયત્ન કરતા હશે તોપણ આપત્તિ સમયમાં જેવા ખરા અંતઃકરણથી સ્મરણ કરે તેવા ખરા અંતઃકરણથી સ્મરણ કરી શકશે નહીંજ અને આથીજ કબીર સાહેબ કહે છે કે જો સુખના સમયમાં સ્મરણ (ખરા અંતઃકરણથી) થાય તો પછી સ્મરણ મોક્ષ આપનાર છે તો દુઃખ ક્યાંથીજ ઉદ્ભવે ? અર્થાત નજ ઉદ્ભવે, પુષ્ટિ માટે કહે છે કે:—

સુખમેં સુમિરન ના કિયા, દુઃખમેં કીયા યાદિ;
કહે કબીર તા દાસકી, કેસે લગે ફરિયાદિ, ૪

સુખી અવસ્થામાં તો સ્મરણ નજ કર્યું અને જ્યારે આપત્તિ આવી ત્યારે સ્મરણ કરવા માંડ્યું. મતલબ દુઃખમાંથી મુક્ત થવાના ઉદ્દેશથીજ સ્મરણ કરવા માંડ્યું. તો કબીર સાહેબ કહે છે કે એવા જનની ફરિયાદ કેવી રીતે સંભળાય ? કહેવાની મતલબ એવી છે કે ભક્તિ નિષ્કામ હોવી જોઈએ. અમુક વસ્તુ કે સુખ પ્રાપ્ત થવાની આકાંક્ષાએ પરમાત્માનું સ્વાર્થાધ થઈ સ્મરણ કરવું એ અનુચિત છે. આથીજ કબીર સાહેબે જ્યાં સ્મરણ સંબંધી લખેલ છે ત્યાં નિષ્કામ સ્મરણ સંબંધીજ જણાવેલ છે એમ સમજવું આવશ્યક છે.

સુમરન સોં સુખ હોત હૈ, સુમરન સોં દુઃખ જાય;

કહે કબીર સુમિરન કિયે, સ્વામી માંહિ સમાય. ૫

સ્મરણથી સુખ થાય છે અને સ્મરણથીજ દુઃખનો નાશ થાય છે. કબીર સાહેબ કહે છે કે સ્મરણ કરવાથીજ સ્વામી પરમાત્મામાં ભળી જવાય છે. અર્થાત એક રૂપ થઈ મોક્ષ પમાય છે.

જપ, તપ, સંયમ, સાધના, સખ સુમિરનકે માંહિ;

કબિરા જાનેં રામજન, સુમિરન સમ કછુ નાહિ. ૬

જપ, તપ, સંયમ અને સાધના અર્થાત યોગ, તપ, સમાધિ આદિ અનેક માર્ગો કર્મ ક્રિયા વિગેરેમાં મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાથે બતાવેલ છે, પરંતુ આવા તમામ માર્ગોના સમાવેશ માત્ર સ્મરણમાંજ થઈ જાય છે. આથી કૃષ્ણે સાર્થક કહે છે કે જેઓ રામજન એટલે રામ—પરમાત્માને જાણવાવાળા—મોક્ષ પામવાનો ખરો રસ્તો શોધનારા, જાણે છે કે સ્મરણ જેવું અન્ય કંઈજ નથી. સ્મરણનો મહિમા જણાવતાં કહે છે કે:—

સહકામી સુમિરન કરૈ, પાવૈ ઉત્તમ ધામ;

નિહકામી સુમિરન કરૈ, પાવૈ અવિચલ રામ. ૭

કામી પુરૂષ—વિષયાંધ પુરૂષ પણ જો (ખરા અંતઃકરણથી) સ્મરણ કરે તો તેને ઉત્તમ ધામ પ્રાપ્ત થાય છે અને નિષ્કામી પુરૂષ સ્મરણ કરે તો તે અવિચળ રામને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. મતલબ મોક્ષ પામે છે. સંસાર સાગર તરવા માટે આપણને અસંખ્ય આવરણો આવી મળે છે. આ તમામ આવરણોમાં કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને મત્સર આ પટ્ટરિપુ મુખ્ય ગણાય છે. આ પટ્ટરિપુ મનુષ્યને અધોગતિએ પહોંચાડનાર છે. આ પટ્ટરિપુ પૈકી પણ કામ મુખ્ય ગણાય છે. કારણ કે કામથીજ આ અન્ય રિપુઓની વૃદ્ધિ ક્રમશઃ થતી જાય છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન શ્રી મુખે ગીતાના બીજા અધ્યાયમાં જણાવે છે કે:—

ધ્યાયતો વિષયાન્પુંસઃ સંગસ્તેષૂપજાયતે ।

સંગાત્ સંજાયતે કામઃ કામાત્ક્રોધોઽભિજાયતે ॥ ૬૨ ॥

ક્રોધાદ્ભવતિ સંમોહઃ સંમોહાત્સ્મૃતિ વિભ્રમઃ ।

સ્મૃતિભ્રંશાદ્બુદ્ધિનાશો બુદ્ધિનાશાત્પ્રણશ્યતિ ॥ ૬૩ ॥

વિષયોનું ધ્યાન કરનાર પુરુષને તેમાં આસક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. આસક્તિ ઉત્પન્ન થયે ઇચ્છા અને ઇચ્છાથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે. ક્રોધથી મોહ અને મોહથી સ્મરણ શક્તિમાં ભ્રમણા થાય છે. સ્મરણ શક્તિની ભ્રમણાથી બુદ્ધિ નાશ પામે છે અને બુદ્ધિના નાશથી પુરુષનો નાશ થાય છે.

આથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે નાશનું કેન્દ્ર કામ જ છે. તોપણ કામી પુરુષ સ્મરણ માત્રથી (પણ તે ખરા અંતઃકરણથી) ઉત્તમધામ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આવો પુરુષ અધમાવસ્થામાંથી ઉત્તમાવસ્થામાં આવી શકે છે તો પછી નિષ્કામી કે જેનું અંતઃકરણ હમેશાં ઇશ્વર પરાયણ-વાળું જ હોય તેને સ્મરણથી મોક્ષ મળે એમાં શું આશ્ચર્ય !

રાજા રાના રાવ રંક, બડા જો સુમિરે રામ;
કહૈ કબીર બંદા બડા, જો સુમિરે નિષ્કામ. ૮

રાજા, રાણા, રાવ અને ગરીબ જો રામનું સ્મરણ કરે તો તે મોટા કહેવાય છે. ગરીબમાં ગરીબ બિખારી હોય પણ તે જો ઇશ્વર સ્મરણ કરતો હોય તો તે ભક્ત એવું ઉત્તમ નામ પામે છે. પરંતુ કબીર સાહેબ કહે છે કે જો બંદા (મનુષ્ય) નિષ્કામપણે સ્મરણ કરે તો તે સર્વથી મોટો ગણાય છે. મતલબ જેવી ભક્તિ કરે તેવું ક્ષણ મળે. અનુસંધાનમાં જણાવે છે કે:—

જિન હરિ જૈસા સુમરિયા, તાકે તૈસા લાભ;

ઓસે ખ્યાસ ન લાગઈ, જબલગ ધસૈ ન આલ. ૯

જે જેવી રીતે હરિનું સ્મરણ કરે તેને તેવી રીતે લાભ મળે. જ્યાં સુધી વરસાદ ન વરસે ત્યાં સુધી કાંઈ ઝાકળથી તરસ બુઝાતી નથી. કબીર સાહેબની કહેવાની મતલબ એવી છે કે સ્મરણ કર્યું જતું

નથી. સ્મરણનું ફળ તો પ્રમાણમાં મળે. જેમ પાણી વગર ઝાંઝવાના જળથી તરસ ન છીપે તેવી રીતે. જેવી રીતે વરસાદ વરસવો એ જળના માટે પ્રધાન કારણ છે તેવીજ રીતે સ્મરણમાં નિષ્કામણે ખરા અંતઃકરણથીજ સ્મરણ કરવું શ્રેયષ્કર છે. મતલબ આવી રીતે સ્મરણ કર્યા વગર મહાન સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી. ત્યારે હવે સ્મરણ કેવી રીતે કરવું તો જણાવે છે કે:—

સુમિરનકી સુધિ ચેાં કરો, જૈસે કામી કામ;

કહૈ કખીર પુકારિકે, ખુશી હોય તબ રામ. ૧૦

કખીર સાહેબ પોકારીને કહે છે કે જેવી રીતે કામી મનુષ્યનું મન કામનાજ સ્મરણમાં અહોરાત્રિ મશગુલ રહે છે તેવી રીતે સ્મરણની શુદ્ધિ કરવી. એટલે કે જેવું કામી પુરૂષનું મન વિષય વાંચનામાં મચેલું રહે છે તેવીજ રીતે સ્મરણ કરનારનું મન રામ ભજનમાં મચેલું રહેવું જોઈએ. સ્મરણ કરનાર આવી રીતે રામનાં સ્મરણમાં આસક્ત રહે તોજ રામ ખુશી થાય છે. કામી પુરૂષનું મન વિષયમાં એટલું બધું લુબ્ધ રહે છે કે તેને કામવાસના વગર અન્ય સુઝતુંજ નથી. આ સંબંધી કવિ બુદ્ધસેન એક સ્થળે લખે છે કે:—

ઉપજૈ ઇશક જુ અંગતૈ, રહત અંગકે ખીચ;

હાઠ માંસ ગલિઓ કરૈ, ઇશક ન જાનત નીચ.

લગનિ બહૈ થલ એક લગિ, દૂજે ઠોર બડૈન;

કીચ ખીચ જૈસે ગુરા, ખુચકૈ ફિરિ ઉચટૈન.

કામી પુરૂષનું મન ખીજે સ્થળે ચોંટતું નથી. તેવીજ રીતે સ્મરણ કરનારનું મન રામ સિવાય અન્યમાં ચોંટવું નજ જોઈએ. તેવી સિદ્ધિએ પહોંચે તોજ સ્મરણનું ખરૂં ફળ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. ખીજાં ઉદાહરણોમાં કહે છે કે:—

સુમિરનકી સુધિ યેં કરો, જ્યેં ગાગરિ પનિહાર;
 બોલત ઢોલત સુરતિમેં, કહૈ કખીર બિચાર. ૧૧
 સુમિરનકી સુધિ યેં કરો, જ્યેં સુરબી સુત માંહિ;
 કહૈ કખીર ચારો ચરત, બિસરત કબહુ નાંહિ. ૧૨
 સુમિરનકી સુધિ યેં કરો, જૈસે દામ કંગાલ;
 કહૈ કખીર બિસરત નહીં, પલ પલ લેત સંભાલ. ૧૩
 સુમિરન સોં મન લાધયે, જૈસે નાદ કુરંગ;
 કહૈ કખીર બિસરૈ નહીં, પ્રાન તજૈ તિહિ સંગ. ૧૪
 સુમિરન સોં મન લાધયે, જૈસે કીટ રૂબંગ;
 કખીર બિસારૈ આપકો, હોય જાય તિહિ રંગ. ૧૫
 સુમિરન સોં મન લાધયે, જૈસે દીપ પતંગ;
 પ્રાન તજૈ છિન એકમેં, જરત ન મોરૈ અંગ. ૧૬
 સુમિરન સોં મન લાધયે, જૈસે પાની મીન;
 પ્રાન તજૈ પલ બીસરૈ, દાસ કખીર કહિ દીન. ૧૭

સ્મરણની શુદ્ધિ એવી રીતે કરવી કે જેમ ગાગર અને પનિ-
 હારનો સંબંધ હોય. પાણી ભરવાવાળી ગમે તેવી રીતે બોલે, શરીર
 ડગાવે તોપણ તેનું મન તો માથા ઉપરની ગાગરમાંજ પરોવાએલું રહે
 છે. મતલબ ગાગર સંભાળવાનુંજ ધ્યાન રહે છે. તેવીજ રીતે સ્મરણ
 કરનારે સંસારમાં લુપ્ત રહેવા છતાં પણ તેનું ધ્યાન ખરા અંતઃકરણથી
 કેવળ રામસ્મરણમાંજ હોવું જોઈએ.

સ્મરણની શુદ્ધિ એવી રીતે કરવી કે જેવી રીતે ગાયનું મન
 તેના વાછરડા તરફ રહે છે. કખીર સાહેબ કહે છે કે ગાય ચરવા
 જાય છે તોપણ તે પોતાના વાછરડાને ભૂલતી નથી તેવીજ રીતે સ્મ-

રણ કરવાતું મન રામમાં રહેવું જોઈએ.

સ્મરણની શુદ્ધિ એવી રીતે કરવી કે જેવી રીતે ગરીબને પૈસો મળે અને તેનું અંતઃકરણ પૈસામાંજ લીન રહે છે. કખીર સાહેબ કહે છે કે તે પૈસાને વિસરતો નથી અને ક્ષણે ક્ષણે તેની તપાસ રાખે છે તેવીજ રીતે સ્મરણ કરનારે ઈશ્વર તરફ પ્રીતિ રાખવી જોઈએ.

સ્મરણ મનમાં, મૃગ અને ગાયનના સમાન રહેવું જોઈએ કખીર સાહેબ કહે છે કે પ્રાણ જાય તોપણ મૃગ ગાયન શ્રવણ કરવામાં અટકતું નથી. તેવી રીતે સ્મરણ કરનારે સ્મરણ કરતાં દેહ પડી જાય તો પણ સ્મરણની લીનતામાં અડગજ રહેવું જોઈએ.

જેમ પતંગીયું અને ભમરાના સંબંધથી (કખીર સાહેબ કહે છે કે) બન્ને તદરૂપ થઈ જાય છે. તેવીજ રીતે સ્મરણ અને મનને ગમે તેમ થાય તોપણ તદરૂપજ રાખવાં.

જેવી રીતે પતંગ દીવામાં પડી બળી ભસ્મ થઈ જાય છે તે પણ મરતા સૂકી દીવા ઉપરની પ્રીતિ પોતે છોડતું નથી. તેવીજ રીતે સ્મરણ કરનારે મરતાં સૂકી પણ સ્મરણમાંથી મનને હઠાવવું નહીં.

જેવી રીતે પાણી અને માછલાનો સંબંધ છે તેવીજ રીતેના સંબંધ સ્મરણ કરનારનો અને રામનો રહેવો જોઈએ. કખીર સાહેબ કહે છે કે જેમ માછલું પાણીથી બહાર નીકળતાં તરત મરણને શરણ થાય છે તેમ સ્મરણ કરનારનું મરણ સ્મરણમાંથી અગતાંજ થવું જોઈએ.

ઉપરોક્ત તમામ પ્રથક પ્રથક ઉદાહરણોમાં કખીર સાહેબે અસ્પર્શ એકરૂપ પ્રીતિ દર્શાવી સિદ્ધ કરેલ છે કે સ્મરણની સિદ્ધિ ત્યારેજ થાય કે જ્યારે ઉપરોક્ત ઉદાહરણની માફક સ્મરણ કરનારનું મન અને જેનું સ્મરણ કરવાનું છે તે રામ-પરમાત્મા ઉભયની એકતા થાય, વળી આવી રીતની એકતા રાખી સ્મરણ કરવું જોઈએ એટલુંજ નહીં પણ તેની સાથે:—

સુમિરન સુરતિ લગાયકે, સુખતે કદ્દ ન ખોલ;
ખાહરકે પટ દેખકે, અંતરકે પટ ખોલ. ૧૮

સ્મરણમાં એકતા જાગવી લીન થઈ મહોડેથી એક પણ ઉચ્ચાર ન કર. મતલબ લેભાણુ કહેવાતા ડોળી, દંભી અને કપટી ભક્તોની માફક રામ, રામ, રામ, રામ, એમ મોટેથી અન્યને શ્રવણ કરાવવાના ઉદ્દેશથી ન ખોલ. પણ ખાલ્ય દેખાવથી મુક્ત થઈ અંતરાત્મા ઉઘાડ-અંતરાત્મા શુદ્ધ કર. કચીર સાહેબ લેભાણુ ડોળી ભક્તની માફક “ મૂખમેં રામ, બગલમેં છૂરી, ભક્ત હુવા લેકીન દાનત ખૂરી ” એવી રીતે રામ રામ કહી સ્મરણ કરવાનું કહેતા નથી, પરંતુ છગરથ. રામનું સ્મરણ કરી ઉપરછલો દેખીતો આડંબર વેશ (અન્યને દેખાડવાના ઉદ્દેશથી ધારણ કરેલ) દૂર કરી શુદ્ધ અંતઃકરણથીજ હૃદય માંહે રહેલો (મોહ માયાથી ઉત્પન્ન થયેલ) અંધકાર દૂર કરીનેજ સ્મરણ કર અને આવી રીતે શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી સ્મરણ કરવામાં આવે તોજ સ્મરણ કરવાનો હેતુ પાર પડે છે, કારણ કે હરિની એકતા વગર કુટુંબ કચીલા તરફ સહજ પણ મન લગાવતાં પાછું પડું પડે છે, જેના અંગે જણાવે છે કે:—

કબિરા હરિ હરિ સુમિરિલે, પ્રાણ જાહિંગે છૂટ;
ઘરકે પ્યારે આદમી, ચલતે લેઈંગે લૂટ. ૧૯

કચીર સાહેબ કહે છે કે તારો પ્રાણ નીકળી જશે માટે હરિનું સ્મરણ કરી લે. વળી ચાલતી વખતે-મરણ વખતે ઘરના વડાલામાં વડાલા સગાઓ પણ તને લુંટી લેશે. તે વખતે તારી પાસે કાંઈ કીમતી ઘરેણાં લુગડાં હશે તે પણ ઉતારી લેશે. મતલબ રામનામ વગર તારી સાથે કાંઈ પણ આવનાર નથી. સંવે કાંઈ સ્વાર્થનું સણુ છે. માટે તારા પોતાના ઉદ્ધારાર્થે હરિનું સ્મરણ કરી લે. આનેજ લગતી એક ઉક્તિ કવિ કિસનદાસે કહેલ છે કે:—

ઉકતિ ઉપાઈ એતી ઉમર ગમાઈ કહ્યું,
 કીની ન કમાઈ કામ મયો ન મલાઈકો;
 ઔધી જબ આઈ તબ કૌન હૈ સહાઈ માઈ,
 રાઈમર કહ્યું ન વસાઈ ઠકુરાઈકો;
 આઈ પહુંચાઈ પછતાઈ માઈ બાઈ જાઈ,
 છૂટયો નાંતો ટૂટયો તાંતો કિસન સગાઈકો;
 રૂંદાંતો સદાઈ ધામધૂમકી ચલાઈ પર,
 ઉહાંતો નહિ હૈ માઈ રાજ પોપાંબાઈકો.

લૂટિ સકૈતૌ લૂટિલે, રામ નામ હૈ લૂટિ;
 પાછૈ કિરિ પછિતાહુગે, પ્રાણુ જાંચગે છૂટિ. ૨૦

રામનામની લૂંટ લાગે છે તો તારાથી બની શકે તેટલી લૂંટ
 તું કરી લે. [લૂંટમાંથી લૂંટ મેળવ્યા વગર] પાછા ફરતાં તને
 પાછળથી પસ્તાવો થશે. કારણ કે તારા પ્રાણુ તો છૂટીજ નવાનો છે.
 લૂંટ કરતી વખતે લૂંટારા પોતાના કાર્યમાં ક્યાસ રાખે તો તેને પાછ-
 ળથી પસ્તાવું પડે છે. તેવીજ રીતે જો આપણે રામનામરૂપી લૂંટમાંથી
 યથેચ્છ લૂંટ યોગ્ય સમયે સપાદન ન કરીએ તો પાછળ એટલે વૃદ્ધા-
 વસ્થામાં અને ખાસ કરી મરણ નજદિક આવે છે તે વખતે પૂરતો
 પસ્તાવો થાય છે. તેમ ન થવા કબીર સાહેબ ઉપરની યુક્તિથી
 આપણને સતેજ કરે છે. પરંતુ પોતાના માટે કબીર સાહેબ શું કહે
 છે ? તેઓ કહે છે કે :—

કબિરા નિર્ભય રામ જપુ, જખ લગિ હીવે ખાતિ;
 તેલ ઘટે ખાતી ખુઝે, તખ સોવોગે દિન રાતિ. ૨૧

વિવેશ હકિકત માટે મંગાવો કબીર કાવ્ય કિ. ૧૧૧૩ રૂ.

કબીર કાવ્ય.

આ પુસ્તક ફક્ત એક જ વાર વાચવાંથી તે વારંવાર વાંચવાની પ્રેરણા થાય એવો તેમાં અદ્ભુત રસ છે. આમાં સામર્થ્યઅંગ, સ્મરણઅંગ, ચિંતાવનીઅંગ, જીવનામૃતકઅંગ, કામઅંગ આદિ ૨૦ અંગ છે અને તે એકથી એક એવા અદ્ભુત છે કે તેનો ખરો ખ્યાલ વાંચવાથી જ થશે. સિવાય આમાં નીચે જણાવેલાં ત્રણ સુંદર ફોટોગ્રાફિક ચિત્રો આપેલાં છે (૧) કબીરને ગુરુની પ્રાપ્તિ (૨) કબીરના અદ્ભુત ચમત્કારથી કાજી સાહેબે ચિડાઈ જઈ બાદશાહ મારફત કબીર સાહેબને બોલાવી તેમને લોહાની પેટીમાં પુરી ઉપરથી મજબુત તાળું લગાડી તે પેટીને ઉંડાં પાણીમાં ડુબાવી દેવી અને બીજી બાજુએ કબીર સાહેબનું સમાધિ અવસ્થામાં પાણી પર તરવું (૩) કમાલના મૃતદેહને બાદશાહની સમક્ષ મુઠ્ઠે ઉઠે કુદરતકે કમાલસે એમ કહી સજીવન કરવું વગેરે ચિત્રોના દેખાવો ખાસ જોવા લાયક છે. સર્વ સાધારણોની સગવડ ખાતર આ પુસ્તક ગુજરાતી અક્ષરમાં છપાવ્યું છે. કાગળ ઝલેજ ઊંચા, પાકા પૃષ્ઠ ઉપર કબીર સાહેબનો રૂપેરી વરખથી છાપેલો ફોટો. બાંધણી મુજબુત હોવા છતાં કિંમત માત્ર રૂ. ૧૧૧
